

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2006

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – 222 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 27.06.2006 р. (протокол № 11).

Головний редактор

Микола Алексієвць - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор

Петро Брицький - доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор

Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор

Микола Литвин - доктор історичних наук, професор

Олександр Сич - доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Костянтин Кондратиюк - доктор історичних наук, професор

Павло Михайлина - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Оксана Валіон - кандидат історичних наук, доцент

У пропонованому збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України вміщено матеріали наукових досліджень з актуальних проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, а також подано рецензії та огляди.

Рекомендовано для викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України й зарубіжних країн.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Галина Чайка

ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗСЕЛЕННЯ І ЖИТТЯ БУКОВИНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У КАНАДІ

У статті аналізується розселення та життя буковинських емігрантів у Канаді як важливої складової історії українського народу.

Як відомо, глибоке наукове дослідження будь-якої проблеми історичного минулого неможливе без опрацювання різнопланових джерел. Це стосується і дослідження буковинської заокеанської еміграції кінця XIX – початку XX ст. Однак кваліфікованого аналізу джерел даної проблеми у вітчизняній джерелознавчій літературі недостатньо приділено уваги. Констатуємо, принаймні статтю О.І. Сича про еміграційні документи Чернівецького облдержархіву, [5], про буковинську пресу як джерела вивчення еміграції [4] та зібрані проаналізовані ним листи у збірці "З нового краю" [6]. Щодо причин еміграції, організації виїзду емігрантів, їх майновий стан, продаж їхнього майна, діяльність еміграційних бюро, агентів, придбання квитків, списки емігрантів по конкретних населених пунктах і по повітах тощо можна почерпнути із вітчизняних джерел (архівних фондів, преси та ін.). Проте дослідження питань облаштування наших співвітчизників на американському континенті складає певні труднощі.

З цього погляду надзвичайно важливого значення набувають документальні публікації, підготовлені стараннями нащадків – внуків і правнуків перших емігрантів, які по крупицях зібрали в канадських архівах, з розповідей родичів цінну інформацію і опублікували її в англійських чи українських виданнях.

Однією з таких публікацій є "Словник українських канадців. Біографії піонерів-поселенців Альберти 1891–1900" (його можна було б назвати "Довідник..."), виданий у Канаді 1984 р. упорядником Володимиром Кеєм за фінансової підтримки "Асоціації українських піонерів Альберти", міністерства багатокультурності Канади, Українського Канадського фонду імені Тараса Шевченка, провінційних властей Альберти [7]. Доречі В. Кей, видаючи "Словник...", уже мав певну видавничу практику, бо 1975 р. опублікував "Довідник про українських канадців. Біографії піонерів-переселенців Манітоби 1891–1900" [8].

Довідник містив ряд рубрик, по яких збиралися дані, що мали з'ясувати: ким були перші українські поселенці в одній із провінцій Канади – Альберті. Отже, "Словник..." надає такі відомості про українських емігрантів з Галичини і Буковини, що прибули в Альберту в 1891–1900 рр.: прізвище та ім'я емігранта і роки його життя, те ж саме про його дружину і якщо неодружений – то тільки про нього; скільки з ними виїжджало дітей (імена і по скільки їм років), з якого села, яким кораблем, в який порт і коли прибув, скільки мав грошей на руках, коли зареєструвався, коли одержав громадянство, де був поселений, чи одержав гомстед (земельний наділ у 160 акрів, 1 акр = 0,4 га), чим займався (господарська і громадська діяльність), скільки всього сім'я мала дітей, внуків і правнуків, ким і де вони працювали, коли, де помер і на якому кладовищі похований, хто став спадкоємцем господарства, хто повернувся назад і деякі дані про діяльність синів, дочок, внуків емігрантів. Всього в "Словнику..." в англійському алфавітному порядку вміщені дані про поселення в Альберті у 1891-1900 рр. 660 сімей емігрантів з Галичини і Буковини, зокрема 490 галицьких 170 буковинських. Цифровий масив для статистичного опрацювання невеликий, і все ж таке число (170 буковинців), яке становить четверту частину (25,7 %) від загального числового масиву (660) можна вважати коректним, щоб на основі його аналізу робити репрезентативні узагальнення і висновки щодо "альбертських буко-

винців" більш чи менш типові є для цієї провінції, а почасти й для інших регіонів поселення буковинців у Канаді.

Беручись до опрацювання зазначеного англійськомовного джерела, з перших сторінок переконуємося (крізь латиницю і своєрідний правопис), що йдеться про долі саме українців, бо до нас промовляють такі поширені, звичні, знані українські, зокрема буковинські прізвища, як Бойчук, Василичук, Веклич, Данилюк, Драгомиренський, Іванчук, Гавриляк, Григірчук, Гуцуляк, Гулей, Жуковський, Клевчук, Кушнірук, Мартинюк, Микитюк, Матійчук, Мельник, Мельничук, Палагнюк, Паламарюк, Палійчук, Павлюк, Прядій, Присяжнюк, Романюк, Савчук, Семенюк, Скорейко, Стасюк, Ткачук, Токарюк, Шевчук, Яремчук та ін., не менш рідні імена чоловічі: Іван, Василь, Микола, Петро, Михайло, Тодор, Дмитро, Георгій, Остафій, Стефан, Гаврило, Семен, Кость, Андрій, Данило, Яків, Павло, Трохим, Олекса, Йосип, Антон, Ілля, Никон та ін.; жіночі імена: Параска, Фросина, Євдокія, Домна (Домініка), Марія, Анна (Аниця), Василина (Василка), Юстина, Варвара, Катерина, Магдалина, Кішна (Акішна), Олена (Єлена), Настасія, Тодосія, Софія, Палагна, Ірина, Єфтема, Раїфта, Сафта, Занфіра, Серафима, Мафта, Марта, Агафія (Гафія) та ін.

Вийжджали емігранти з Буковини переважно сім'ями. Із 170 випадків прибуття в Канаду і відповідної реєстрації лише що до 25 молодих чоловіків (а це близько 15 %) у віці від 19 до 30 років зафіксовано, що прибули як самостійні особи. З них – 18 (10 %) з них зазначено, що прибули з батьками. Можна припускати, що така "самостійність" була потрібною їм, щоб поряд з батьками претендувати на одержання додаткового гомстеду. Приміром сам прибув у Канаду Пухальський Георгій з Раранчого у віці 24 років [7: 227], Стринадка Іван з Руського Банилова у віці 24 років [7: 283], Боханецький Василь з Киселева у віці 26 років [7: 41] Іванчук Остафій з Руського Банилова у віці 25 років [7: 76], Гудзуватий Стефан з Раранчого (удівець) у віці 47 років [7: 91] і т. д.

Канадська імміграційна служба фіксувала, якими кораблями прибували емігранти. Найбільше буковинських емігрантів, майбутніх поселенців у провінції Альберта, прибуло кораблями "Бразилія" (36 сімей), "Болгарія" (28), "Піза" (23), "Палатія" (18), "Аравія" (13). Значно менше кораблями "Християні" (6), "Нумізія" (3), "Аркадія" (4), "Арсенія" (4), "Фінікія" (3), "Шкотія" (2), "Галлія" (1) – всього 12 суднами різних корабельних компаній.

Буковинські емігранти прибували у два канадські порти: найбільше східні "атлантичні ворота" Канади – Галіфакс (69 %) і значно менше (10 %) – по р. Святого Лаврентія у Квебек, для 21 % в'їжджаючих буковинців не зазначено порт прибуття, але можна припускати про вищенаведене співвідношення їх прибуття до Галіфаксу і Квебеку.

Одним із суттєвих показників, що характеризував фінансові статки іммігрантів, була наявність у них грошей при в'їзді в Канаду. Однак через те, що "Словник..." укладався через півстоліття і більше означених подій, відтворити з певною достовірністю такі дані виявилось здебільшого неможливим. Тому лише у кількох емігрантів зафіксовано наявність певних сум (досить незначних): у Лупула Івана з Раранчого – 260 дол. США [7: 164] Меленки Дмитра з Рогізні – 200 дол. [7: 176], Мельника Георгія з Борівців – 125 дол. [7: 179], Скинтея Танаска з Раранчого – 20 дол. [7: 265], Сопровича Костакі з Боян – 10 дол. [7: 272], Веренки Миколи з Шипинців – 30 дол. [7: 308]. Зрозуміло, що це далеко не ті суми, які вимагалося мати іммігрантам.

"Словник..." подає також відомості про те, з яких населених пунктів Буковини прибули буковинські емігранти в Альберту. З усіх 170 зареєстрованих глав сімей та поодиноких "самостійників" найбільше їх прибуло з Руського Банилова – 21 (12 %), з Борівців – 19 (11 %). Менше прибуло з інших сіл: з Киселева – 14 сімей, з Раранчого і Молодії – по 14, з Рогізні – 9, з Чагра – 7, з Чорнівки і Боян – по 6, Горішніх Шерівців і містечка Садгори по 5, із Топорівців і Задубрівки – по 4, із Шишківців і Кута Байнського – по 3, із Слободи-Раранчого, Луковиці, Мамаївців, Шипинців – по 2, із Старої Жучки, Ставчан, Вашківців-над-Черемошем, Лашківки, Малятинців, Слободи-Банилова, Чунркова, Самушина, Луківців і Долішніх Шерівців – по 1. Про 24 сім'ї (14 %) зазначено лише, що вони з Буковини, можливо, співвідношення було таким же.

В абсолютній більшості буковинські емігранти були православними, лише окремі особи – греко-католиками (Олинюк Василь з Лашківки [7: 200], католиками (Штогрин Микола з Топорівців) [7: 263].

Відомості про буковинців, що прибули 1891-1900 рр. до Канади, а потім до Альберти, подано у "Словнику..." за певною схемою: чоловік – глава сім'ї (прізвище, ім'я, роки життя), дружина (ім'я, роки життя), діти, що прибули з ними (ім'я, вік). Привертає увагу насамперед те, що серед прибулих дорослих переважали особи найбільш працездатного віку. Так, серед усіх 170 прибулих до Альберти чоловіків – глав сімей та холостяків з Буковини 43 (25 %) були у віці 18-30 років, 29 (17 %) – у віці 31-35 років, 35 (20 %) – у віці 36-40 років, 27 (16 %) – у віці 41-45 років, 17 (10 %) – у віці 46-50 років, 13 (8 %) – у віці 51-60 років, 3 (2 %) – понад 60 років, 3 (2 %) – дані про вік відсутні.

Отже, у віці від 19 до 50 років зафіксовано 151 чоловіка (89 %). Саме на них випало основне завдання на новій батьківщині – порятунок сімей у складних важких умовах, обживання, облаштування перших примітивних жител, освоєння одержаних значних (нечуваних для буковинських селян) земельних наділів, заробляння вкрай необхідних коштів на придбання всього необхідного для виробництва і життєвих насущних потреб.

Сімейних жінок виїхало менше, ніж чоловіків – 143, бо частина зареєстрованих чоловіків прибули неодруженими. А поодиноким жінкам і повнолітнім дівчатам самим (не в складі сім'ї) законом в'їзд був заборонений. За "Словником..." можна встановити, що дружини були значно молодшими від чоловіків – у середньому на 7-9 років. Із згаданих 143 жінок у віці 18-20 років прибуло 5 (3 %), 21-25 років – 22 (15 %), 26-30 років – 29 (20 %), 31-35 років 27 (19 %), 36-40 років – 27 (19 %), 41-45 років – 11 (8 %), 46-50 років – 4 (2 %), 51-55 років – 2 (1 %), 56-60 років – 1, не зазначено вік – 15 (11 %). Отже, 77 % жінок було у віці 21-40 років, тобто найбільш працездатного і репродуктивного віку, але вони народжували дітей для нової батьківщини.

Абсолютна більшість подружків виїжджала з дітьми – найціннішим "капіталом", майбутньою робочою силою для нової країни поселення. Зокрема, з однією дитиною виїхало 20 сімей (12 %), з 2 – 29 (17 %), з 3 – 21 (12 %), з 4 – 23 (13 %), з 5 – 13 (8 %), з 6 – 6 (3 %), з 7 – 2 (1 %), без дітей – 19 (11 %), незаміжні дорослі, що прибули з батьками – 28 (16 %), відсутня інформація про 9 (5 %). Отже, більше трьох четвертин (78 %) їхали з дітьми причому більше половини сімей (55 %) – з 2 і більше дітьми.. Загалом 114 сім'ями у 1897-1899 рр. з Буковини в Альберту за даними "Словника..." вивезено 345 дітей, тобто дітей було значно більше, ніж дорослих. Більшість цих дітей (307) – із багатодітних сімей, у яких було по 4-6 дітей. Так, Іван і Елена Клим з Старої Жучки прибули 9 травня 1899 р. в Канаду з 7 дітьми: Ілена – 18 років, Марія – 17, Микита – 14, Проків – 11, Ірина – 9. Дорофій – 7, Георгій – 3 [7: 126], Георгій і Марія Осташеки з Руського Банилова прибули 24 квітня 1898 р. теж із 7 дітьми: Фрашка – 17 років, Денис -15, Мафтей – 11, Параска – 8, Михасько – 4, Василина -2, Євдокія – 1 [7: 203]. Деякі прибули з немовлятами: Данило і Параска Козакевичі з Киселева [7: 139], Дмитро і Елена Меленки з Рогізни [7: 176], Михайло та Ганна Ткачуки з Кута Байнського [7: 289] та ін. Не всі діти там прижилися. Приміром у Костя і Домніки Ткачуків з Кута Байнського однорічний син помер в порту Галіфакс по їх прибутті туди 23 травня 1898 р. [7: 289], у Костя і Аниці Колодіїв з Борівців, що прибули в Альберту 1899 р. дочка Катерина померла 1904 р. у віці 18 років [7: 133].

Вражає чи то відвага, чи то відчай у зв'язку з тим, що чимало сімей виїжджали із зо-всім маленькими дітьми. Так з усіх зафіксованих у "Словнику..." 345 дітей, що прибули з Буковини у 1897-1899 рр. в Альберту, немовлята і однорічні діти становили 17 %, у віці 2-5 років – 31 %, 6-10 років – 25 %, 11-15 років – 17 %, 16-20 років – 9 %, 21-24 роки – 1 %. Отже, діти у віці 5 років становили майже половину (48 %).

Прибувши до Канади, зокрема до Альберти, буковинці намагалися селитися там, де уже були якісь поселення, зокрема українські. Найбільше сімей поселилося у Вітфордї – 57 (33 %), дещо менше у Востокі – 31 (18 %), Стар – 11 (6 %), Ендрю – 8 (5 %), решта по 1-5 сімей у таких місцевостях і населених пунктах, як Пакан, Гунка, Боброве Озеро, Кругле Озеро, Димне Озеро Канморе, Чіп ман, Коломия, Україна, Завалля, Вегревил, Сучава та ін. Щоправда, у 27 (16 %) випадках не зареєстровано місця поселень буковинців.

"Словник..." охоплює початковий період заокеанської еміграції із західноукраїнських земель за 1891-1900 рр. Однак у ньому немає жодних даних про буковинських емігрантів за 1891-1896 рр. бо як доведено, масова заокеанська еміграція з Буковини почалася у 1896 р. [1; 2]. Але того року вона охопила тільки кілька десятків осіб, які, мабуть, до Альберти не попали. Уже досить чисельною вона стала наступного 1897 р. З усіх 170 буковинських сімей, зазначених у "Словнику...", до Альберти прибуло: 1897 р. 21 (12 %) сім'я, 1898 р. – 71 (42 %), 1899р. – 70 (42 %), не зазначено років виїзду – 8 (5 %), а разом усіх батьків і дітей, відповідно: 1897 р. – 85 осіб (13 %), 1898 р. – 265 (41 %), 1899 р. – 295 (45 %), невідомі роки виїзду – 8 (1 %) – усього за три роки 653 чол. Це приблизно одне середнє буковинське село.

Усі прибулі до Канади, у т. ч. й до Альберти, реєструвалися і подавали заяви щодо надання громадянства. Більшість з них через 3-7 років, а здебільшого – через 5 років громадянство одержували. Проте для декого з різних причин були ускладнення і одержання громадянства значно пізніше, а то й зовсім не зазначено про декого, чи отримав він громадянство. Такі проблеми з громадянством мали, приміром, Драгомирецький Дмитро з Слободи-Раранчі [7: 69], Гордей Микола з Борівців [7: 89], Кошман Стефан [7: 117], Кіца Дмитро з Киселева [7: 124], Кучер Андрій [7: 144], Курик Іван, Іванчук Онуфрій, Сенко Михайло з Руського Банилова [7: 76, 149, 257], Гуцул Микола і Сопрович Костакій з Боян [7: 114, 273], Мінтянський Микола з Рогізни [7: 185] та ін. Дехто отримував громадянство на початку 20-х рр. ХХ ст.

Чи не найголовнішим життєвим питанням, заради вирішення якого, власне, й виїжджали в Канаду буковинці, було питання одержання землі, а радше – здебільшого неосвоєних, порослих чагарником, лісом територій – гомстедів. З огляду на те, що канадський уряд був зацікавлений в освоєнні територій Південно-Західної Канади, великих просторів Альберти (661,2 тис. кв. км, порівняймо: нині площа України складає 603 тис. кв. км), значна частина яких була лісостеповою і степовою, придатною для ведення сільського господарства, більшість емігрантів з Буковини одержала гомстеди, а в рубриці "заняття" здебільше значаться як фермери. Лише в окремих випадках зазначено інші види діяльності: "шахтар" (Середяк Георгій з Молодії), [7: 256], робітник (чорнороб) (Тимінський Георгій з Долішніх Шерівців), [7: 300] тощо. Разом з тим у 21 заявника (12 %) з одержанням гомстедів були проблеми, в окремих фермерів гомстеди були відібрані, про 11 (6 %) відсутня інформація щодо отримання землі.

Не раз подається й інформація, хто став спадкоємцем ферм перших буковинських прибульців – переважно старші сини, почасти й молодші, а також дочки, інші родичі.

На підставі окремих даних "Словника..." можна вважати, що буковинці на своїй новій батьківщині поступово забезпечували для своїх сімей заможніше життя. Про це свідчать досить численні їхні родини, що поповнилися і розширилися новонародженими там синами, дочками, а потім внуками і навіть правнуками. Адже якби їх нічим було годувати, то, мабуть, сім'ї могли бути меншими. На жаль, з "Словника..." не завжди можна встановити, скільки в тій чи іншій родині народилося синів і дочок у прибулих з Буковини батьків, не раз всі діти подаються разом – і прибулі, і народжені вже в Канаді.

Тому з певним (неминучим) повторенням зазначимо, що із 170 зареєстрованих глав сімей та самостійних холостяків 19 сімей мали по одній дитині, 23 сім'ї – по 2, 20 сімей – по 3, 19 сімей – по 4, 13 сімей – по 5, 10 сімей – по 6, 5 сімей – по 7, 5 сімей – по 8, 6 сімей – по 9, 5 сімей – по 10, 2 сім'ї – по 11, 1 сім'я – 13 дітей, 39 – неодружені та сім'ї без дітей та сім'ї, по яких немає інформації щодо дітей. Отже, 128 сімей буковинських емігрантів привели під канадське небо чи народили там уже, в Альберті 540 дітей – своїх нащадків, майбутніх будівників Канади. Їхній родовід продовжили внуки і правнуки, число яких наводиться по деяких сім'ях. Так, сім'я перших буковинських переселенців у Альберті Тодора і Олександри Білих, що прибули з Борівців, продовжилися згодом 31 внуком і 7 правнуками [7: 40], сім'я Василя і Фрасини Фрунчаків з Горішніх Шерівців – 33 внуками і 10 правнуками [7: 85], сім'я Семена і Минодори Гавриляків – 72 внуками і 83 правнуками [7: 98], сім'я Семена і Катерини Гуцуляків – 67 внуками 33 правнуками [7: 111], сім'я Антона Романюка з дружиною із Шишківців – 36 внуками і 11 правнуками [7: 231], сім'я Никона і Ганни Шандро – 37 внуками і 18 правнуками (там навіть виникло по-

селення і поштове відділення "Шандро") [7: 258], сім'я Тодора і Параски Стратійчуків – 50 внуками і 10 правнуками [7: 281-282] і т. д. Але далі про внуків і правнуків наведено у "Словнику..." лише по 20 сім'ях, які разом дали продовження першим родинам емігрантів 538 внуками і 334 правнуками. Якщо виходити із середніх даних, обчислених за цими цифрами, то можна припускати, що 170 означених буковинських сімей в Альберті продовжилися десь приблизно 4 тис. внуків і 2 тис. правнуків ще при житті буковинських піонерів Альберти.

Так, активне прагнення до розширення і укорінення свого родоводу на новій землі можна пояснити вірою буковинських іммігрантів у обнадійливу перспективу для своїх спадкоємців у цій країні великих можливостей, на відміну від Буковини, де не раз молоді сім'ї одержували від батьків на господарювання якихось 0,5-1 га землі і де прагнення до розширення землеволодіння вело інколи до ворожнечі, а то й кривавих драм між найрізнішими людьми [3: 126].

Про те, що добробут буковинських іммігрантів у Альберті поступово поліпшувався, свідчить і тривалість їхнього життя. Приїхавши в основному в 30-40 років, чимало з них дожили до 50-х років ХХ ст. (останній життєвий рубіж одного з дорослих імігрантів зафіксовано у 1970 р.). Із 127 глав сімей і самостійних холостяків (на час прибуття), у яких зазначено роки народження і смерті, таких, що прожили від 41 до 45 було 5 (4 %), від 46 до 50 років – 7 (5 %), від 51 до 55 років – 6 (5 %), 56 до 60 років – 7 (6 %), від 61 до 65 років 8 (6 %), від 66 до 70 років – 17 (13 %), від 71 до 75 років – 16 (13 %), від 76 до 80 років 30 (24 %), від 81 до 85 років -17 (13 %), від 86 до 90 років – 19 (15 %), понад 90 років 5 (4 %). Не зазначено рік народження, чи смерті у 34 чоловіків, але є підстави вважати, що співвідношення тривалості їхнього життя теж коливалося десь у цих часових рамках.

Особливо привертає увагу і приємне здивування високий відсоток людей, що прожили понад 70 років – 69 %, річ, нечувана на Буковині. Приміром, за урядовим переписом 1910 р. серед чоловіків населення у такому ж віці від 41 року і вище на Буковині чоловіків у віці понад 70 років було тільки 8,4 %, тобто у 8 разів менше [9: 215].

Складніше визначити більш-менш об'єктивно тривалість життя в Альберті перших імігранток з Буковини, бо із 134 осіб у "Словнику..." стосовно 52 з них не зазначено ані року народження, ані смерті, або ж відсутні обидві дати. Але й на підставі даних 82 жінок, у яких вказано роки життя, можна говорити про певну позитивну тенденцію щодо тривалості їхнього життя. Серед тих, що прожили від 26 до 30 років, була одна жінка, 31-35 років – 1, 36-40 років – 2, 41-45 років – 1, 46-50 років – 3, 51-55 років – 6, 56-60 років – 1, 61-65 років – 9, 66-70 років – 8, 71-75 років – 20, 76-80 років – 15, 81-85 років – 7, 86-90 років – 7, понад 90 років – 1. Отже із 82 осіб перших жінок-імігрантів з Буковини 50, або 61 % прожили понад 70 років. Можна припускати, що приблизно таким же було й співвідношення щодо тривалості життя і серед решти 52 осіб, вікові дані яких відсутні. Знов-таки для порівняння зазначимо, що на Буковині за тим же урядовим переписом 1910 р. серед жінок у такому ж віці – від 26 до 70 років і більше, жінки у віці понад 70 років становили тут усього 3,3 %, тобто у 18 разів менше [9: 215].

Відомо, що в еміграційному русі існувало й таке явище, як рееміграція, зокрема серед заробітчан без сім'ї воно переважало. Рееміграція ж серед переселенців з сім'ями траплялася вкрай рідко. Адже становище таких бідолах було невідрадним: земля, господарство, хата були продані, виручені гроші витрачені на дорогу й назад, на прожиття і т.д. Тому повернення в старий край зафіксовано тільки в одному випадку. Іван Курик (1850 р. н.) уродженець Руського Банилова, який прибув до Альберти 1898 р., не отримав громадянства і пізніше продавши ферму, повернувся разом з дружиною у старий край [7: 149].

Для тих перших, котрі прибували до Альберти неодруженими, певною проблемою було обзавестись сім'єю через незнання англійської мови, різницю у віросповіданні. Тому практично всі у перші десятиліття женилися на таких же прибулих дівчатах буковинках і галичанках. Так Гуцуляк Василь з Борівців, що прибув в 1899 р. з батраками у віці 17 років, згодом, у 1905 р. одружився на Маріці Федорюк [7: 110-111]. Козакевич Микола з Мамаївців, який прибув з батьками 1898 р. у 19 років, згодом оженився на Марії Гальків [7: 139]. Боханецький Василь з Киселева прибув в 1899 р до Альберти сам у віці 26

років, 1900 р. оженився на українці, мали 2 синів і 5 дочок [7: 41]. Каницький Іван з Чорнівки прибув до Альберти 1898 р. сам у віці 30 років і незабаром оженився на буковинці Марії Гунчак [7: 119] і т. д.

Подає також "Словник..." інформацію про те, де померли буковинці-імігранти (20 – у лікарні), в основному за місцем проживання, троє внаслідок нещасних випадків, 1 – від епідемії грипу. Повідомлено, що 27 поховано на православних цвинтарях, 1 – на греко-католицькому, 1 – на католицькому. Однак ці дані далеко не повні, бо складно було з певністю їх встановити.

Нарешті, по окремих сім'ях подається інформація про синів і дочок перших буковинських (як і галицьких) поселенців у Альберті, ким вони стали, яких досягли успіхів у різних сферах діяльності, особливо підкреслюється діяльність громадсько-культурних діячів – вихідців із українського середовища. Але це уже окрема тема для дослідження.

У цілому ж "Словник українських канадців. Біографії піонерів-поселенців Альберти 1891–1900", навіть при відсутності частини даних, є унікальним цінним джерелом відомостей про колишніх наших співвітчизників-буковинців (як і галичан), які через несприятливі соціально-економічні умови опинилися в одній із канадських провінцій – Альберті, що стала для них новою батьківщиною. Це справді подвижницька праця вдячних їх нащадків, зокрема комітету Асоціації українських піонерів Альберти і особливо видавця та упорядника доктора В. Кея, які, образно кажучи, вирвали із небуття цінну інформацію про перших українських поселенців у Альберті, про перші їх кроки на канадській землі, їхнє вживання у нове для них середовище, нове суспільство, про сферу їхньої діяльності, їхній внесок у господарське освоєння великих просторів Канади, зокрема провінції Альберти.

Список використаних джерел

1. Ботушанський В.М. Піонери буковинської заокеанської еміграції // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Зб. Наук. Статей. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 10-17.
2. Ботушанський В.М. Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій. – Едмонтон 2002. – С. 77-82.
3. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
4. Сич О.І. Буковинська преса як джерело вивчення української еміграції до Канади // Український історичний журнал. – 19.
5. Сич О.І. Буковинська еміграція до Канади в документах Державного архіву Чернівецької області // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 1. – С. 92-102.
6. Сич О. З "Нового краю". Листи українських емігрантів з Канади. – Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. – 104 с.
7. Dictionary of Ukrainian Canadian Biography of Pioneer Settlers of Alberta 1891-1900. – [Edmonton], 1984. – 360 p.
8. Dictionary of Ukrainian Canadian Biography of Pioneer Settlers of Manitoba 1891-1900. – Toronto, 1975. – 249 p.
9. Neue Folge. – Österreichische Statistik. – Wien, 1916. – Band 3. – Heft 10. – S. 5-155.

Halyna Chaika

VALUABLE SOURCE FOR THE STUDYING OF HISTORY OF SETTLING AND LIFE OF BUKOVYNA EMIGRANTS IN CANADA

The paper gives the analysis of settling and life of Bukovyna emigrants in Canada as an important part of Ukrainian history.

УДК 396.9 (477)

Юлія Юрків

РОЛЬ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЖИТТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У даній статті висвітлені історичні передумови виникнення і розвитку жіночих організацій кінця XIX – початку XX ст. у Західній Україні.

Проблема жіночого руху в Україні ще не вийшла на належний рівень її репрезентування в науковому світі. Водночас, існуючі на даний момент історичні праці та доступні джерела, які стосуються жіночого руху, є винятково цінними для дослідників.

Завдяки багаторічній праці історика Марти Богачевської-Хом'як маємо два монографічні наукові дослідження – "Дума України жіночого роду" та "Білим по білому. Жінки у громадському житті України 1884–1939". Велику увагу у цих працях авторка приділяє вивченню діяльності жіночих організацій у Західній Україні. Вона спростовує думку про те, що галичанам фемінізм був потрібний через їх консерватизм і несхильність до самостійної дії [1: 6].

Про перші кроки діяльності жіночого Товариства дізнаємось із "Переднього слова [До альманаху "Перший вінок" І. Н. Кобринської]" [2].

Наприкінці XIX ст. Західна Україна перебувала у складі "клаптикової" Австро-Угорської імперії. Важливим було те, що уряд цієї країни не перешкоджав розвитку громадських організацій. На західноукраїнських теренах тоді існувала ціла низка культурних, просвітніх, спортивних, добродійних та інших товариств.

Однак, за статутами багатьох громадських організацій не було передбачено членства жінок (цехи, промислово-ремісничі організації, товариства взаємодопомоги). Членами деяких економічних товариств могли бути тільки особи з певним майновим цензом, а жінки, як правило, не підпадали під цю категорію. До таких товариств як "Академічний кружок", "Руське казино" приймали лише чоловіків. І тільки "Молочна спілка", "Сільський Господар", "Просвіта", Наукове Товариство ім. Шевченка, "Руська бесіда", "Галицько-Руська Матиця", "Руське педагогічне товариство", "Сокіл", "Січ" і деякі інші організації допускали жінок у свої ряди. Хоча переважно жінки були учасницями розважальних та добродійних акцій. Також діяла офіційна правова заборона жінкам бути членами політичних об'єднань.

Витоки організованого руху на західноукраїнських теренах беруть свій початок, власне, із громадських організацій, які виникали з ініціативи греко-католицьких священників. У середині XIX століття було засновано страхові товариства (Інститути вдів та сиріт), за допомогою яких українське духовенство могло позбутися економічної залежності від польських поміщиків і забезпечити вищий рівень життя та освіти своїх родин. Ці організації турбувалися і про нагальні проблеми усієї громади. На з'їздах "інститутів" обговорювалися питання боротьби з алкоголізмом, творення шкіл, бібліотек, про лікарську опіку, догляд за дітьми тощо. Участь у цих з'їздах брали і жінки, однак вони не мали права голосу. Церковні братства тверезості, створені з метою поширення антиалкогольного руху (30-ті рр. XIX століття), вже більш активно залучали жіноцтво до діяльності організацій. Могутнім поштовхом зародження жіночого руху на західноукраїнських теренах стала плідна просвітянська праця членів громадської організації "Просвіта" (виникла 1868 р. у Львові з ініціативи священника Степана Качали). Просвіт'яни несли в громаду переконання, що тільки шляхом освіти та самопомоги українство зможе здобути краще життя. Члени організації читали вголос книги і часописи для неписьменних, проводили дискусії, влаштовували театральні вистави. Одним із завдань просвіт'ян була мобілізація селян до політичної дії – щоб вибрати своїх послів до Відня (на той час місцеву

владу в Галичині тримали поляки). Отож, організаційно-практичні засади "Просвіти" послужили добрим прикладом громадської праці-самодопомоги в українському селі, українському суспільстві. І хоча жінки не брали дуже активної участі у просвітянській роботі, – у 80-х рр. XIX століття вони самі організувались для тієї ж цілі: сприяти розкріпаченню особистості, піднесенню економіки та загальнокультурному поступу української нації.

Австрія вважалась модерною європейською державою. Але в ній з усіх країн Європи, окрім Росії, була найвища неписьменність, смертність немовлят та злидні. Жінки – ціла половина громади – не могла залишатися осторонь таких важливих проблем; і це вчасно усвідомила Наталія Кобринська, яка зініціювала створення в Галичині першої жіночої громадської організації. Власне, окреме жіноче товариство було необхідне, аби жінки могли при звичаїтися до громадської праці, оскільки в "чоловічих" вони почувалися вдвічі незручно, невпевнено.

7 жовтня 1884 р. у Станіславі з ініціативи Н.Кобринської було скликано жіночі збори, учасниці яких ухвалили створити Товариство руських жінок. 8 грудня того ж року відбулись перші загальні збори Товариства, на які прибуло близько ста (96) жінок з усієї Галичини. Збори проходили у Станіславі, де проживало пропорційно менше поляків, і не було такого політичного загострення серед українців, як у Львові. Н. Кобринська не хотіла, щоб жіноцтво, скликане для оформлення Товариства, потрапило у зтяжну суперечку між консерваторами та прогресивними політиками.

Будучи головним ідеологом організаційного об'єднання жінок, Н.Кобринська визначила основні засади Товариства: національно-патріотичне спрямування його роботи, об'єднання українських жінок різних соціальних станів, позапартійний статус [5:230]. Важливим завданням Н. Кобринської було переконати жінок у необхідності залучення їх до активної громадської праці, і, таким чином, перетворити жіноче населення краю у творчий потенціал української нації. На той час Н. Кобринська глибоко усвідомила самоцінну особливість літератури як культурного феномену, і вирішила використати літературне поле для поширення ідей жіночого руху. Адже, – як пише вона в одній із своїх статей, – "в ті хвили історії де мовчала преса, не було парламентів, жадного вільного вибору ні вільної дебати, всюду наказане було мовчане і все мовчало. Тоді література була одним прибіжищем вільної думки і слова" [7: 299]. Створення жіночого товариства Н. Кобринська пов'язувала із потребою вироблення свідомої позиції жінок у їх ставленні до літературної продукції як чинника формування світогляду людини. У своєму листі до Ганни Барвінок вона писала: "Перед нашим жіноцтвом замкнена дорога до вищої науки, і щоби набутти ширших відомостей, лишається їм лиш один спосіб – читання книжок, та і той не доводить до пожаданих результатів... читають без вибору... що попаде, не питаючись до якого часу належить діло, серед яких обставин зродив його автор. Тепер ще наше жіноцтво бриє в творах романтичної ..., і все, що новіше, реальніше, відкидається яко зле і неморальне. Тож щоби обернути читання на добрий пожиток людського загалу, задумала-м зав'язати товариство, котре би, підтримуючи після даних обставин найновіші літературні напрямки, потягало за собою жіноцтво, котре місто пережовувати пережиті твори... прийняли авторів, котрі найбільше відповідають вимогам часу... Таке читання ... наводило би на те, що змогли би докладніше пізнати своє в суспільності положення, котре щораз більше домагається реформи" [8: 394-395].

У 1887 р. Товариство руських жінок видало жіночий альманах "Перший вінок". У передмові до цього видання Н. Кобринська зазначала: "... перший раз виступаємо разом з нашими старшими сестрами українками в імені нашої національної єдності на ниві загальних справ і спільного всім жінкам "питання" [2: 285]. Справді, до "Першого вінка" увійшли твори, а словами Н.Кобринської – "первоцвіт жіночого виробу" – галичанок та жінок Наддніпрянської України. Імена авторок у значній мірі репрезентують і первоцвіт української жіночої інтелігенції кінця XIX – початку XX століть: Ганна Барвінок, Олена Грицай, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка, Софія Окуневська, Анна Павлик, Кліментина Попович, Олена Пчілка, Михайлина Рошкевич, Людмила Старицька, Леся Українка, Ольга Франко... Головними упорядниками видання були Наталія Кобринська та Олена Пчілка. До речі, альманах вийшов завдяки фінансовій підтримці власне Олени Пчілки, оскі-

льки зібрані для видання гроші завчасно потратили на влаштування жіночого гуртожитка, на чашу єпископу, інші нужденні справи.

Треба відзначити, що до "Першого вінка" входили не тільки белетристичні твори українських повістярок і поеток, а й "частина наукова" – про розвій і теперішній стан жіночого питання і жіночої освіти у цивілізованому світі, біографії знатних жінок, бібліографія книг про жіночу справу, звістки про працю жіночу, орнаментику, звичаї і т.д. Альманах – "заявлення культурного розвою нашого жіноцтва" – був своєрідною теоретичною базою, у внутрішній сутності якої окреслився ідеологічно-практичний зміст розвитку жіночого Товариства, та й загалом руху українського жіноцтва. У "Передньому слові" [До альманаху "Перший вінок"] Н.Кобринська писала (дозволимо процитувати чималий витяг, у якому висвітлено всю повноту "жіночого питання" і його вичерпне спростування авторкою): "Хто переконаний, що жінки не повинні займатися поважнішими справами, хто думає, що поки дівчина не вийде заміж, то не випадає їй вникати в глибини життя і досліджувати його злих сторін, а по заміжжю вимаває її обов'язками і заняттями, хто гадає, що від злого можна охоронитись несвідомістю, несвідомість і глупоту вважає жіночою чеснотою і непорочністю, хто вірить, що одну частку тіла можна охоронити здоровою, наколи рак зіпсуття точить цілий організм, хто бажає, щоб жінка ніколи не виростала з дитинства, вічно крилася в слимачій шкаралупці і носилася лиш усюди з своєю хаткою – той нехай не допускає до її рук наш альманах, бо ми його зложили для дозрілих умом і переконанням одиниць, котрі без небезпеченства можуть дивитися в світ правди і дійсного життя" [2: 284].

Окрім того, що видання "Першого вінка" репрезентувало ідейний розвиток українського фемінізму, – з ним пов'язуємо національно-політичний ціннісний аспект. Адже вихід у світ альманаху засвідчив чудову реалізацію пріоритету національної соборності українства – у руслі розгортання жіночого руху в Україні. Історичну вартість "Першого вінка" важко переоцінити, бо завдяки йому жіноцтво широкої Русі-України почулося до свого існування народного; інтелігентна жінка усвідомила себе україночку і людиною з цілою низкою національних та громадянських прав і обов'язків.

Загалом, вихід у світ жіночого альманаху підбадьорив Н.Кобринську та прогресивних українських жінок, їхня діяльність повинна була і надалі ставати каталізатором не тільки жіночого, а й національно-громадського загальнокультурного поступу. На ґрунті такого переконання зародилася ідея боротьби за реформування освіти та доступ жіноцтва до навчання у вузах. 14 квітня 1890 р. Н.Кобринська сповіщала Ольгу Кобилянську: "Важна, дуже важна хвиля! Чеські жінки дали петицію до ради державної, щоби в Австрії допущено жінок до університету ..." [11: 403]. До кінця квітня стараннями Н. Кобринської та О. Кобилянської було зібрано необхідні підписи серед українок під "Петицією руських жінок з Галичини й Буковини за допущення жінок до університетських студій і створення щонайменше одної жіночої гімназії в Галичині". 1 травня 1890 р. Іван Озаркевич (батько Н.Кобринської) відвіз петицію до віденського парламенту на обговорення у палаті послів. У петиції (авторкою якої була Н.Кобринська), зокрема, зазначалося: "Ми хочемо ... вільної праці на широкій світовій арені, бо як довго конкуренція творить загальне право до життєвого існування, було б у найвищій мірі несправедливо виключати з неї половину здатних до конкуренції осіб ... Якщо б жінка з природи речі не була здатна до тих професій, що на них претендує і від яких її стримують настановлені опікуни, то не мали б ми сьогодні так багато фахово вишколених жінок, як це бачимо в дуже поважному числі в Америці. Заморська держава на тому нічого не втратила і також з економічного боку не захиталася через те, що допустила жінок до всіх професійних ділянок у суспільному житті, бо ж не можна погодитися, що суспільність – коли об'єднання всіх її сил причиняється до могутності й багатства – мала потерпіти через збільшення робочої сили. Радше тратить вона через те, що виключує здібні одиниці і не дозволяє принести на користь цієї суспільності свої природні здібності. Це розуміють майже всі європейські держави, бо майже в усіх більших європейських державах допущено жінку до університетських студій, за винятком Австрії, що в обличчі її конституційного закону являється аномалією" [6: 132]. Однак, австрійський уряд не поспішав з вирішенням даного питання. Жінки Захід-

ної України у 1891 та 1893 рр. далі подавали петиції з вимогою вищої освіти для жінок, влаштовували протестні демонстрації.

23 березня 1893 р. міністр освіти Австро-Угорщини видав розпорядження про право жінок вступати в університети на філософські факультети як звичайні та надзвичайні слухачки. У вересні 1900 р. жінкам дозволили і навчатись на медичних факультетах. Але аж до Першої світової війни двері політехнічних вищих навчальних закладів були зачинені перед жінками.

Тепер головним завданням жінок було здобути студентські і професійні права, а саме – "право складати іспити, урівень з чоловіками претендувати на посади, право займатися науково-дослідницькою та викладацькою роботою, здобувати наукові ступені та інше" [13: 220-221].

Н. Кобринська завжди прагнула мобілізувати сили українського жіноцтва. У 1891 р. вона разом із Євгенією Ярошинською (громадською діячкою Буковини) організувала у Стрию перше жіноче віче. Таке зібрання жіноцтва і загальні прийняті ним рішення засвідчили ефективність і вагомість жіночого віче у суспільному середовищі. Відповідно, Н.Кобринська, висунула робочу пропозицію – вислати відозви до рад провінційних жіночих товариств і до жіноцтва краю взагалі, щоб детально пояснити резолюцію жіночих зборів. Про існування одного з таких провінційних жіночих товариств сповіщає у листах до Ольги Кобилянської активна діячка жіночого руху в Західній Україні, відома письменниця Іванна Блажкевич. Дізнаємось, що на Тернопіллі була найстарша у краї читальня, "що у 1873 році в Денисові утворена" та Жіночий гурток в Купчинцях [9:13].

Н. Кобринська була авторкою багатьох ідей, які поступово намагалася передавати усім структурним організаційним клітинам жіночого руху. Ще наприкінці 1891 р. вона повідомляла Є.Ярошинську про необхідність створення комітету "відчитових", які б мали обов'язок при різних нагодах (відкритті читалень і інших) читати "відчити" про охоронки та кухні, "Я також говорила з селянами про охоронки і кухні і зауважила таке саме одушевлення, як і Ви, особливо займають їх охоронки" [12: 407]. Річ у тім, що 1890 р. з ініціативи Н.Кобринської було створено товариство "Руська захоронка" (опіка), яке надавало грошову допомогу жінкам, організовувало фахові курси керівництва таких захоронок тощо. Завданням Н.Кобринської і було популяризувати різні форми громадської взаємодопомоги, самопомочі і співпраці. Та найміцніше поняття "захоронка" закріпилося важливим нововведенням провідниці жіночого руху – там, де було створено мережу дитячих садочків для українських дітей. Функціонування дитячих "захоронок" повинно було надати жінкам можливість активніше долучатися до громадської та фахової праці. Однак, мало хто з жінок погоджувався з думкою Н.Кобринської, що садки є зародком нового ладу [7: 126]. Та незважаючи на труднощі своєї піонерської діяльності Н.Кобринська продовжувала йти "новим шляхом" українського жіноцтва.

У 1893 р. з'явився перший том серії "Жіноча бібліотека" під назвою "Наша доля". Н.Кобринська була його видавцем і редактором. До цього випуску увійшли літературні твори українських та зарубіжних авторок, публіцистичні статті про український жіночий рух та міжнародний фемінізм, промови, аналітичні статті, а також проект статуту дитячих садків. Щоб зацікавити жінок західноєвропейською літературою, було надруковано рецензії на твори Ніцше "Так сказав Заратустра", Гауптмана "Самотні люди", Гобсена "Будівничий Сольнеє". Наступні два томи вийшли відповідно у 1895 та 1896 роках. У них Н.Кобринська подає рецензії на твори зарубіжних класиків (напр., Е.Золя "Лурд"), а також висловлює свої погляди на питання жіночої емансипації, взаємозв'язок соціалізму і фемінізму тощо.

Н.Кобринська своєю видавничою, організаційно-практичною діяльністю намагалася підняти рівень не тільки національно-громадської, а й феміністичної свідомості жінок. У її розумінні жіночі організації повинні були цілеспрямовано сприяти розкріпаченню особистості жінки та формуванню нового мислення, а відтак і самостійної життєвої позиції жіноцтва. Але такий "революційний" підхід не став переконанням більшості українок. Традиція розвитку жіночих організацій, започаткована Товариством руських жінок Н.Кобринської, прижилася на українському фунті у дещо зміненому варіанті. Наприкінці XIX – на початку XX століття жінки Західної України активно здійснювали добротину,

культурно-просвітницьку, національно-громадську корисну роботу. Питання виняткової боротьби за рівноправність жінок не стало їх пріоритетом.

У такому руслі діяли жіночі організації "Руська захоронка", "Товариство вакаційних осель", "Товариство опіки над служницями і робітницями", а також товариства, які опікувались дівочими навчальними закладами "Друг женского наукового заведенія в Бучаче" (1872), "Общество дівочого воспиталища у Львові" (1888), товариство "Руский інститут для дівчат в Перемишли" (1890). Ці організації були створені на протигагу до аналогічних та більш потужних польських, які також активно працювали серед відповідних категорій українського населення [3: 229]. Отож патріотичний характер згаданих українських організацій мав неабияке значення в громадсько-політичному житті українства.

З іншого боку, участь жінок з елітарних сімей (М. Грушевська очолила "Руську захоронку", О.Бачинська – "Товариство вакаційних осель", М.Білецька – "Товариство опіки над служницями і робітницями"), офіційний патронат вищих церковних ієрархів підвищували суспільний авторитет цих організацій.

На межі ХІХ–ХХ століть у Західній Україні уже були створені жіночі організації місцево-регіонального рівнів, які реалізовували ідеї прагматичного фемінізму на різних відтинках національно-громадської сфери. Це, зокрема, "Жіночий Кружок" (1883) в Коломиї, "Клуб русинок" (1893) у Львові, "Жіноче Товариство" (1894) в Городенці, "Жіночий Кружок" (1896) у Тернополі, "Жіноча Громада" (1898) на Буковині, "Жіноча Читальня" (1901) в Долині, "Гурток українських дівчат" (1901) у Львові,

Львівський елітарний "Клуб русинок" очолила Гермiна Шухевич. Її членкинями могли бути тільки жінки-українки (в історичних умовах українського буття кінця ХІХ століття національний принцип побудови жіночих організацій мав сприяти консолідації українських патріотичних сил). Клуб влаштовував доповіді, заохочував своїх членок брати участь у громадському житті Львова. "Русинки" організовували дешеву кухню для робітників і студентів міста, дбали про влаштування гуртожитка для молодих жінок. У 1901 р. на базі Клубу було створено жіночий кооператив "Труд", який функціонував завдяки громадським коштам та невеликій урядовій підтримці [6: 98]. У кооперативі дівчат навчали шиття, крою, куховарства; було введено і деякі предмети загальної освіти. Існували курси книгознавства, гігієни, товариської поведінки та народної культури. Після навчання кооператив влаштовував дівчат на роботу, фінансував їдальні та гуртожитки Клубу.

При своїй організації "русинки" створили бібліотеку, проводили вечори відпочинку, конференції, на яких виступали з доповідями Н.Кобринська, І.Франко, професор Верхратський, професор Шухевич та інші. Разом з Педагогічним Товариством "Клуб русинок" заснував близько десяти приватних шкіл та гуртожитків в основному для селянських дітей [10: 100]. Діяльність Клубу та кооперативу "Труд" стала моделлю для розвитку жіночих організацій в інших містах Галичини.

У 1901 р. з ініціативи Наталії Будзиновської та Дарії Старосольської виник Гурток українських дівчат у Львові. А Наталія Попович виступила організатором гуртка у Чернівцях. Метою створення такого гуртка була "організація українських жінок для самоосвіти та боротьби за національні права української народності" [1: 5]. Так, члени гуртка брали активну участь у боротьбі за вживання української мови в Львівському університеті. У 1905 р. гурток скликав політичне віче, а через три роки опісля молоді жінки почали видавати часопис "Мета" – друкований орган українських поступових жінок. Редактором журналу була Дарія Старосольська (дочка Гермiни Шухевич).

"Мета" поєднувала прогресивні політичні ідеї з фемінізмом. У першому номері журналу зазначалося: "Праця над визволенням жінки є працею загальнокультурною, бо завдяки тій праці прибудуть суспільності нові робітниці на шляху поступу. Освідомити найширші круги жіноцтва, втягнути їх в загальне життя, щоб жінка могла і сміла забрати голос у всіх загальнолюдських справах – се ціль "Мети" [6: 58]. Того ж року, коли почала виходити "Мета" (1908), "Гурток українських дівчат" змінив назву на "Гурток (кружок) українок".

Проблема організаційного структурування українського жіночого руху обговорювалася на з'їзді жінок 26 грудня 1908 р., ініціаторами якого були М. Білецька, К.Малицька, І.Січинська, Д.Старосольська. На з'їзді висунуто дві пропозиції: створити одну "Жіночу

Громаду" за організаційним взірцем "Просвіти", і об'єднати існуючі організації в "Союз жіночих українських товариств". Пропонувалось також створити окреме видавництво з випуску літератури для жінок. У 1909 р. "Клуб русинок" та "Гурток українок" об'єдналися у "Жіночу Громаду" (голова – М.Білецька), трьохступеневу організацію з філіалами і гуртками по селах. З листів Іванни Блажкевич до Ольги Кобилянської дізнаємось, що, зокрема, на Тернопільщині жінки організували сімдесят дві місцеві (сільські) громади, які стали осередками громадської активності жіноцтва краю [1: 7].

Знаходимо цікаві матеріали про функціонування "Жіночої Громади" у Чернівцях. Однією з членок-засновниць організації була Євфрозина Галіп. Вона походила з румунської родини, та коли вийшла заміж за українського священника, "полюбила його нарід, і своїх синів виховала на українців" [6: 836]. Багато часу й енергії для розвитку товариства присвячувала Євгенія Кордуба, дружина Мирона Кордуби, відомого українського історика, географа, етнографа, археографа, бібліографа, лінгвіста, громадсько-політичного діяча [4:4-7]. Вона особливо уважно опікувалась дитячими садками, а два з них взагалі поставили за її ініціативою. У той час також працювали Теодозія Маєр, Генріка Ясеницька, Ольга Сімович, Емілія Галицька, Валерія Кухта. Всі вони брали участь і в товаристві "Мирносиць" (у Галичині – товариство "Марийських пань" [214: 127]), яке мало свої, окремі завдання [6: 335]. Членкині чернівецької "Жіночої Громади" здійснювали плідну культурно-освітню, господарську, громадсько-соціальну працю. Кожної зими влаштовували низку відчитів, провадили аматорські вистави. При товаристві діяли кравецькі курси; крім кравецької робітні засновано й робітню білизни. Робітня "Жіночої громади" вважалася однією з найкращих у Чернівцях: "у 1912 р., напр., на баль у президента Буковини, замовлено в ній аж 12 суконь" [14: 131]. За ініціативою Емілії Стернюк та Євфрозини Галіп у 1909 р. було засновано вишивальню, яка тісно співпрацювала з "Краєвид базаром" (останній збував вироби домашнього промислу, а для жінок це була можливість "урухонити виробництво").

Протягом свого восьмирічного існування (1909–1917) "Жіноча Громада" у Галичині влаштовувала популярні доповіді, організувала гуртожитки для дівчат, утримувала дешеві їдальні для потребуючих. Діяло товариство опіки над домашньою прислугою, а також нові відділи Громади, які розгортали культурно-просвітницьку та добродійну діяльність серед українських жінок. Громада широко репрезентувала українок у тогочасних політичних акціях (віча, збір підписів під петиціями, делегації до сейму тощо), головною вимогою яких було реформування виборчої системи.

І хоча український клуб депутатів в австрійському парламенті у своїй політичній програмі зафіксував вимогу активного та пасивного виборчого права для жінок, закон про вибори 1907 р. був "чисто чоловічим". Виборчі права отримали психічно здорові чоловіки, що досягли 24-річного віку, у т.ч. й ті з них, які були неписьменними. А жінки, навіть з університетською освітою, такого права не мали. Водночас, виборчі права втратили й ті нечисленні жінки курій великих землевласників, які раніше могли голосувати через своїх представників чоловічої статі [6: 224]. Українське жіноцтво, яке мало уже певний досвід громадської діяльності, виступило проти правового консерватизму в імперії Габсбургів. Починаючи з 1908 р. у Львові значно активізувався суффражистський рух. Поширенню його ідеології сприяла передвиборча кампанія М. Дулемб'янки, яка всупереч чинному законодавству висунула свою кандидатуру на виборах до крайового сейму. Незважаючи на політичні протиріччя між українками та польками, у випадку балотування М.Дулемб'янки багато діячок українського жіночого руху підтримували ідеологічні гасла цієї акції, розуміючи їх маніфестаційно-пропагандистський характер. Безрезультатність боротьби зумовила радикалізацію жіночих вимог. 30 листопада 1911 р. М. Дулемб'янка вперше в історії львівських феміністок перейшла до погроз. У сеймі вона проголосила: "Змушені будемо агітувати, щоб жінки не сплачували податків і ухилялися від будь-яких суспільних обов'язків, керуючись гаслом: "Хто не має прав, той не має обов'язків" [6: 224]. У січні 1912 р. делегатки 20 польських та українських жіночих організацій провели ще одну акцію тиску на депутатів сейму. Однак радикальних змін добитися не вдалося.

Українські чоловіки не могли збагнути роль жіночої праці у суспільно-політичному житті, тому українки були змушені власними силами торувати складний шлях до своєї

громадянської рівноправності. 12 грудня 1912 р. лідери українських політичних партій скликали таємні збори з метою виробити позицію стосовно зростаючого напруження між Австро-Угорською та Російською імперіями. Представниць від жіночих організацій на ці збори не запросили, мотивуючи тим, що нарада мусила мати поважний, серйозний і діловий характер, тому присутність жінок була би не доречною. 14 грудня жінки скликали свою нараду у Львові. На жіночих зборах були присутні представниці "Жіночої Громади", "Жіночого Кружка", Українського Педагогічного товариства, Секції українських студенток, такі як О. Січинська, О. Охримович-Залізняк, К. Малицька, М. Біленька, С. Пашкевич, О. Степанів та ін. Жінки продемонстрували повне розуміння тогочасної політичної ситуації та її можливого впливу на історичну долю України. Після доповідей К. Малицької ("Політичне положення на теперішню хвилю") та Олени Степанів ("Завдання жінки на випадок війни") було прийнято принципи та глибоко продумані політичні і організаційні резолюції, основна думка яких є виразним висловом української незалежницької ідеї. 28 грудня 1912 р. на засіданні Жіночого Організаційного Комітету була оголошена відозва, зредагована К.Малицькою, у якій, зокрема, говорилося: "Щонебудь принесе нам будучність, ми мусимо бути готові на кожну страшнішу евентуальність. Послідні дні тривоги і непевности навчили нас, як мало ми всі приготовані до рокової хвилі, як слабими, несвідомими, нерішучими застала б вона широкі маси нашого народу. І тому, хоч на європейським політичним небосклоні дипломати вивісили білу хоругву миру, ми дальше стоїмо під знаком бойового клича ... Ми ждемо такої рокової лискавки, що вкаже нам наш власний шлях, до власної поведе цілі" [9: 27].

Учасниці наради виступили ініціаторами створення Фонду "На потреби України", який згодом надав значну допомогу організації Українських Січових Стрільців.

На західноукраїнських теренах наприкінці XIX століття й до початку Першої світової війни прогресивне українське жіноцтво заявило про свою готовність працювати у громаді задля культурного, економічного визволення української нації.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Душа України жіночого роду. – К., 1993. – 109 с.
2. Кобринська Н. Передне слово [до альманаху "Перший вінок"] // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
3. Завійська Г., Маланюк М., незакінчена книга про мужніх галичанок. – Тернопіль, 1999. – 169 с.
4. Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні // Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – с. 4-7.
5. Кобринська Н. Про первісну ціль Товариства руських жінок... // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
6. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884-1939. – К., 1995. – 424 с.
7. Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
8. Кобринська Н. Жінка а свобода // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
9. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 547.
10. Кобринська Н. Лист до Ганни Барвінок // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
11. Кобринська Н. Лист до Ольги Кобилянської // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
12. Кобринська Н. Лист до Євгенії Ярошинської // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
13. Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж – Філадельфія – Детройт, 1956. – 942 с.
14. Мироненко І. Сказано "жінчина". Жіночий рух в Україні: погляд у минуле з надією на майбутнє // Березіль. – 1994. – № 7. – С. 127-131.

Yulia Yurkiv

ROLE WOMENS ORGANIZATIONS IN WESTERN UKRAINE

In article index historical transference origin and developed womens organizations at the turn of the 20th century in Western Ukraine.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ШІСТДЕСЯТНИКИ І ВІДНАЙДЕННЯ "УКРАЇНСЬКОГО ПРОЕКТУ"

У статті розглядається пошукова діяльність українських шістдесятників. Для її характеристики пропонується використання терміну "віднайдення" як специфічного елітарного процесу в межах академічної фази націотворення.

"Рукописи не горять" стверджував булгаковський герой і, гадається, мав на увазі не стільки їх матеріальну, скільки ідеальну сутність. Справді бо, з історії відомі випадки коли одного разу висловлені ідеї, після того як їх повний цикл доходив до свого завершення, знову актуалізувалися, але не в первісній, а дещо зміненій конфігурації у відповідності з новими вимогами часу. Один із таких прикладів знаходимо в історії України ХХ ст. Він пов'язаний із віднайденням шістдесятниками "українського проекту".

Робоча гіпотеза даної статті полягає у твердженні, що ідеї українського націоналізму ("український проект"), висловлені під час визвольних змагань першої третини ХХ ст., в результаті сталінського терору над українською інтелігенцією виявилися втраченими через відсутність прямого зв'язку між поколінням "розстріляного відродження" та шістдесятниками. Останнім довелося самотійно шукати відповіді на запитання, що виникали в національній сфері, співставляючи практику радянської національної політики з її теоретичним обґрунтуванням державними ідеологами. Природно, що в результаті такого пошуку вони натрапляли на дещо призабутий, а точніше ретельно захований владою в застінках бібліотек і архівів цілий пласт національного спадку, який при ближчому знайомстві виявився цілком співзвучним із їх самотійними здобутками.

У межах статті я намагатимусь довести, що шістдесятникам довелося по новому, цілком самотійно витворювати національний проект застосовуючи при цьому в якості легітимізуючого чинника національну спадщину, черпаючи аргументи для підтвердження власних теоретизувань у творах попередників. У контексті цього доречним буде аналіз умов визрівання в середовищі шістдесятників критичного погляду на радянську дійсність, осмислення особливостей їх "мови" та шляхів знайомства зі спадщиною попередників.

Кожен із термінів, винесений у назву статті, потребує попереднього пояснення. Найменш дискусійним і загальноживаним (з'являється у 1960-х рр. за аналогією з шістдесятниками ХІХ ст.) є термін "шістдесятники", під яким розуміється елітарний, переважно культурницький феномен суспільного життя в СРСР періоду "відлиги", що відображав тенденцію підтримки демократичних реформацій. "Український проект" з подачі Р. Шпорлюка є повністю інструментальним терміном, що включає в себе уявлення, як на рівні еліти, так і масової свідомості, про особність української нації та її місце на світовій мапі поряд з іншими націями. Можна навіть сказати, що "український проект" є своєрідною раціоналізованою конструкцією здатною теоретично обґрунтувати вимоги української нації, її ідеали, сподівання, організаційні установки тощо. "Український проект" – не шаблон, а доволі абстрактне поєднання дуже загальних смислових категорій. Для прикладу, М. Горинь подає таке розуміння національного проекту шістдесятниками, а згодом – дисидентами: "У період нашого перебування в тюрмі... ми не могли ставити питання, як виглядатиме структура економічна, політична майбутньої української держави. Майбутня українська держава уявлялася абстрактно: незалежність України, свобода слова, свобода друку, вільна ринкова економіка на зміну економіці соціалістичній... А ми всі добре розуміли наскільки вона відстала. То були загальні такі міркування: незалежність, ринкова економіка, свобода слова, демократична держава" [1: 32].

Значно складнішим є застосування терміну "віднайдення" для узагальнюючої характеристики пошукової діяльності окремих представників еліти, котрі в результаті власної,

цілком самостійної праці відтворюють у загальних рисах ті ідеї, котрі існували раніше, але в силу певних обставин до того не відомих їм. Власне, вже це твердження повністю перекреслює розуміння історичного процесу як чогось апіорі поступального. Навпаки, підкреслюється, що окремі істини необхідно неодноразово повторювати, аби вони засвоїлися на рівні масової свідомості. Очевидно, що схожі між собою ідеї можуть розділяти віки, але іноді – випадання одного покоління приводить до того, що вже наступні покоління змушені заново відшукувати втрачене, часом і не здогадуючись про його існування.

Наведу кілька класичних прикладів "віднайдення" ідей. У Біблії в четвертій книзі Царів (4 Цар., 22) описано такий випадок. За часів правління юдейського царя Іосії, під час ремонту в Єрусалимському храмі було виявлено книги Закону Мойсея. Вони містили цілий ряд давніх культових положень, котрі виявилися забутими євреями і, відповідно, не виконувалися. Іосія, вивчивши їх, наказав прочитати перед народом і надалі виконувати. Таким чином, закон Мойсея, який не виконувався в повному обсязі на протязі віків, знову став набутком сакральної практики євреїв. Відзначу ключовий момент. Іосія, розуміючи хиткість свого становища в період змагання в регіоні могутніх Асирії й Вавилону, інтуїтивно шукав вихід, якусь можливість для мобілізації та консолідації свого народу. Шукав у минулому і знайшов.

Розвиток гуманізму в Італії XIV ст. був інтелектуальною реакцією на панування догматичного релігійного світогляду. Італійські гуманісти, починаючи від Данте й Д. Бокаччо здійснюють його ревізію заглиблюючись у античну класику, бачачи в її ідеях альтернативу. Як писав російський історик Н. Карєєв, у класичній давнині гуманісти "лише шукали на що їм можна було б опертися, звідки можна було б запозичити аргументи проти всього, що стримувало вільний прояв нахилів і здібностей, сил й інстинктів людської особистості" [2: 190].

Українська історія також додає чимало емпірії. Критик Ю. Лавріненко навіть вивів своєрідну схему "зруб – паростки", "знищення – відродження", яка регулярно повторюється в житті української культури. Шістдесятники, зокрема, починали на спустошеному, знелюдненому, зденационалізованому полі й інтуїтивно прагнули передусім, як слушно підкреслив у своїй Нобелівській лекції поет Й. Бродський, до "відтворення неперервності культури" [3: 6].

З поданих прикладів з усією очевидністю випливає, що тривале існування будь-якої ідеї залежить від успадкованої елітою традиції. Саме еліта, насамперед, гуманітарна є тою суспільною інституцією, яка забезпечує спадковість. І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що "саме інтелігенція покликана до того, щоб бути творцем і носієм ідеології" [4: 371]. Деструктивні процеси в її середовищі, або потужна зовнішня загроза здатні роз'єднати зв'язок поколінь і привести до втрати традиції. Такий розрив поколінь спостерігаємо в українській історії XX ст. Природний розвиток української культури, зокрема, політичної, що тривав з кінця XIX ст., був зупинений сталінським терором 1930-х років. Не випадково шістдесятники змушені були самостійно відкривати для себе колись існувавший "цілий материк національної культури високої якості" [5: 16]. Щойно процитований Г. Касьянов у монографії "Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років" вживає слова "відкриття", "повернення" [5: 16, 18] для характеристики інтелектуального пошуку шістдесятників, однак, вони не мають у нього власне термінологічного навантаження та змісту. Це ж стосується і англійського історика Е. Вілсона котрий вважає, що "відродження та повторне використання незавершених мистецьких проєктів минулого... стало пріоритетом для нового покоління, яке почувало себе тими, хто знову починає все майже з нуля, від початку нової радянської ери після 1956 року" [6: 254].

Я вважаю за доречне виокремити "віднайдення" в окремий вузькоелітарний процес, що передує подальшому розвитку ідеології та практики як шістдесятництва так і національного руху в цілому, і, власне, може використовуватися при аналізі генези й повторного прояву будь-якої іншої суспільно значимої ідеології. Введення такого терміну в наукову практику сприятиме кращому осмисленню індивідуалістичної природи ідеології шістдесятництва, коли кожен учасник самостійно знаходив власні відповіді на питання породжені суперечностями суспільного розвитку. Через звернення до такого мікроісто-

ричного рівня значно повніше розкривається ідейна спадковість в розвитку українського національного руху. Адже простежується спорідненість у поглядах не лише між поколіннями інтелігенції але й окремими її представниками, що є актуальним у контексті погляду на історію крізь призму особистісного фактору. Процес "віднайдення" стає такими собі Фермопілами, що з'єднує цілі пласти національної культури в єдине ціле й показує, водночас, її дискретний характер в процесі історичного розвитку. Чітко простежується вирішальний вплив еліти на обґрунтування "українського проекту" і введення його в суспільну свідомість. Крім того, в межах вузької проблеми шістдесятництва можна краще зрозуміти чому інтелектуальний рівень даного покоління не сягнув якісного нового рівня в порівнянні з інтелектуальними здобутками попередників.

У 1968 р. чеським істориком М. Грохом запропоновано ще й нині популярну структуру національного відродження, що включає академічну, культурницьку і політичну фази. Перша з них – фаза "А" – період "наукового зацікавлення". На цьому етапі національна інтелігенція формує лінгвістичне, історичне, соціально-психологічне підґрунтя національного відродження: розгортає дослідження у сфері етнографії, філології, літератури, історії, які формують образ нації, що "відроджується" [7: 222]. Американська дослідниця Л. Грінфелд запропонувала дещо інші фази становлення окремих націоналізмів: структурну, культурну й психологічну, зміст кожної з яких визначає домінуючий чинник. Прийняття нової національної ідентичності передбачає перегрупування впливових соціальних груп або зміну їхнього становища. Ця структурна зміна зумовлює невідповідність традиційного визначення або ідентичності залучених груп – кризу ідентичності, яка знаходить своє структурне втілення в аномії: це створює стимул для пошуку цими групами – і для знаходження, за наявності нових можливостей – нової ідентичності [8: 702]. У конкретному прикладі, для шістдесятників криза ідентичності полягала у несприйнятті офіційної тези про злиття націй і формування "радянського народу".

Таким чином, на мою думку, "віднайдення" є початковим, хоча й не завжди обов'язковим, процесом з якого розпочинається розгортання національного руху. Говорячи про необов'язковість "віднайдення" маю на увазі те, що цей процес є характерним насамперед для бездержавних націй, які протягом своєї історії опиняються перед загрозою втрати своєї ідентичності. З "віднайдення" починається включення нового покоління еліти в колись реально існуючий інтелектуальний культурний простір та підсилення її власного звучання. До цього її пошук відбувається поза традицією і відповідно має характер претензійних інтелектуальних занять, які є цікавими для індивіда але не мають жодної цінності поза ним. Цей елітарний процес є складовою частиною академічної (за Грохом) чи структурної (за Грінфелд) фази. Він, власне, передує процесу активного проникнення ідеології в маси, включення її в систему життєво необхідних цінностей, перетворення її в імператив діяльності якомога більшої кількості людей. Перш ніж щось відроджувати, необхідно його знайти. Пошук напрямку – де шукати (наприклад у інтелектуальному спадку радянської доби, у еміграції, у добі козаччини) – типowo елітарна функція, тоді як до пошуку і відродження окремих культурних форм (окремих імен чи інтелектуальних традицій, звичаїв, творів) у межах віднайденого інтелектуального простору можуть долучатися ентузіасти з широких позаелітарних верств населення.

Ап'юріорна наявність "національного проекту" дозволяє говорити про час його первісного творення, по відношенню до якого всі наступні спроби трактуватимуться як віднайдення й, відповідно, відновлення. Елітарний пошук не виключає того, що якісь певні фрагментарні знання щодо українського проекту зберігаються у народній пам'яті. Однак, вони, власне, не є "національним проектом", а лише психологічною реакцією на окремі його вияви – збереження рідної мови, віри батьків, захоплення героїкою визвольних змагань тощо. Це може бути живильним середовищем для еліти (багато шістдесятників походили із національно свідомих сільських родин), а також сприятливим ґрунтом для соціалізації створеного елітою національного проекту з чітким баченням свого нинішнього місця, а також майбутніх перспектив.

Процес віднайдення має яскраво виражений легітимізуючий характер, бо в минулому шукається підтвердження власних здогадів. Безперечно, еліта здатна створити нову національну ідентичність, чи почати творення нового національного проекту без попере-

дньої легітимізації минулим, без залучення національних міфів. Втім, як показує світовий досвід така практика є одиничною.

Говорячи про віднайдення українською інтелігенцією "українського проекту" так чи інакше передбачається, що, по-перше, цей проект як цілісна система або ж у елементах існує, і є, по суті, не здатним до самостійного розвитку. По-друге, діє верства, яка самостійно здійснює пошук у певному напрямку власних зацікавлень. На початках цей пошук є стихійним та інтуїтивним, але без нього неможлива рецепція вже зафіксованого в минулому "національного проекту" на нові потреби інтелігенції. При цьому продукт синтезу традиції й власних здобутків не є сліпим копіюванням. За всіма своїми характеристиками він цілком оригінальний. Це пояснюється тим, що інтелігенція бере минулий проект або традицію не повністю, а вибірково. Тобто лише ті світоглядні засади, норми, ментальні риси в яких відчуває безпосередню потребу, підносячи їх до рівня ідеалу. А баласт приречений на поступове забуття, або ж перетворюється на предмет вузькоспеціалізованих дискусій. Хоча не виключено, що згодом і він може бути витягнутий на берег з міфічної Лети. Прикладом останнього твердження може бути посилення на сучасному етапі націотворення відверто міфологічних елементів РУН-віри та спадку ариїв, котрі були відомими й раніше, але не надто актуалізувалися елітою з різних причин.

Важливо відзначити, що напрямок пошуків визначається зацікавленнями еліти. Самі ж зацікавлення є відображенням тих настроїв і потреб, які існують у суспільстві й відчуваються інтелігенцією глибше й тонкіше. Шістдесятники віднайшли український проект не випадково, а тому, що наполегливо шукали відповіді саме на ті питання, які замикалися на проблемах нації, мови, культури тощо. Їх інтерес до цих проблем був професійний, адже більшість з них – це випускники філологічних, історичних, журналістських та філософських факультетів. І навпаки, на це не спромоглися ті, що некритично дивилися на дійсність і перебували в полоні "соціалістичного реалізму".

Перш ніж аналізувати процес "віднайдення" шістдесятниками "українського проекту" доречно з'ясувати чому саме вони змогли створити атмосферу пошуку, чим була викликана їх творча активність. Чому саме молоде покоління інтелігенції стало в авангарді й своєю діяльністю визначило інтелектуальний зміст всієї доби? В есе "Репортаж із заповідника Берії" (1967) до відповіді на поставлені запитання підійшов В. Мороз. Попередній тоталітарний період суспільного розвитку, на його думку, витворив "Царство жаху" й "Імперію гвинтиків" нездатних до самостійного мислення та дій. Втім, збереження цього стану є значно складнішим завданням, аніж його досягнення. Адже особливістю тоталітарної машини є те, що вона автоматично вимикається досягши свого піку [9: 48]. Машина вже не працює, але страх, нав'язаний нею раніше, утримує суспільство в рівновазі й надалі. Схожий мотив зустрічаємо в поезії Д. Павличка "Коли помер кривавий Торквемада" (1955): "Здох тиран, але стоїть тюрма!". Старше покоління, морально зломлене тоталітаризмом, не могло бути дієвим у подолання його наслідків, однак, молода генерація несла в собі потенційні можливості щодо цього.

В. Мороз так описує її внутрішній стан, метафорично інтерпретуючи цю генерацію як покоління молодих гвинтиків. Після вимкнення тоталітарного механізму вони звільнюються від почуття неповноцінності, бо є вже продуктами страху, а не традицій. І яким би убогим не був їх світ – але це світ заснований на здоровому глузді. Проти догм ніхто відверто не виступає, але вони сприймаються як щось чуже. А основне – молодий гвинтик вже не знайомий із жахом своїх батьків, він починає дивитися на догми з так званого мовчазного скептицизму і непомітно пересувається на рейки мовчазної опозиції – деструкційної – бо конструктивної опозиційної програми у нього ще не має. Але думка не стоїть на місці – і спочатку несміливо зазирає, а потім все далі заходить у заборонений простір історії, філософії, літератури. І все що там побачить, вже розглядає з точки зору здорового глузду. Непомітно відбувається диво: гвинтик стає людиною [9: 50].

Період прозріння розпочався після XX з'їзду КПРС, коли в закритій доповіді М. Хрущов піддав критиці культ особи Сталіна. М. Руденко згадує: "Все розпочалося з XX з'їзду, де Хрущов зняв завісу таємничості зі сталінської "величі", і виявилось, що загинуло сотні тисяч... знищених без вини людей... Для мене це було ударом! В моїй душі ніколи не було лицемір'я. Я все робив віддано і свідомо. Тут розпочалася драма, так як я

повинен був зрозуміти: звідки ці біди взялися на нашій землі? Я швидко зрозумів, що із ідеології, і прийшов до висновку: оскільки вона розпочинається від Маркса, то, напевне, і помилка є десь у Маркса" [10: 11]. Така реакція є типовою і неодноразово зустрічається в спогадах інших учасників руху.

Власне, не можна скидати з розрахунку й інші аспекти, наприклад, прагнення до творчого самовираження. Шістдесятництво розпочалося головним чином як мистецький рух і повністю відкидати його естетичну спрямованість було б не коректно. Тотальне панування "соціалістичного реалізму" викликало звичну для творчих людей відразу до ходіння протореними стежками. Вони вимагали права на власне бачення дійсності, відображення її новими мистецькими засобами. Можна навіть провести певні паралелі між шістдесятниками і французькими митцями доби імпресіонізму, а особливо європейського постімпресіонізму, котрі в своїх творчих шуканнях виходили із несприйняття принципів академічного живопису й мистецтва в цілому. Втім, шістдесятницький рух об'єктивно виходив за межі чистого мистецтва до чого прагнули європейські митці. Для шістдесятників, безумовно, важливим було через мистецтво актуалізувати проблеми суспільного життя, стимулювати пошук виходу з того глухого кута куди завів тоталітарний режим. Це особливо помітно на фоні українських тогочасних поетів, що працювали за кордоном – О. Зуєвського, Б. Бойчука, Ю. Тарнавського, Е. Андрієвської, В. Вовк, Б. Рубчака, в яких знаходимо сюрреалістичні мотиви, символізм, абстракції. Для українських шістдесятників шлях до чистого мистецтва був значно складнішим, адже абстрагуватися від соціальної проблематики в авторитарному суспільстві було майже неможливо.

Головною причиною забуття "українського проекту" став розрив сталінською репресивною системою спадковості між поколіннями української інтелігенції. В. Коротич у одному з інтерв'ю картався: "Напевне, найстрашніше в моєму житті те, що наше покоління було сирітським, у нас не було нормального літературного процесу. Я багато раз думав, що фізично міг жити у літературі, де поруч ходили б Маяковський, Гумільов, не залякана Ахматова, не зламані Булгаков, Зоценко, Тичина і Рильський... Ми не мали цих вчителів, у нас їх забрали. Вони були забуті, розтоптані, розштовхані по кутках" [11: 8]. М. Коцюбинська відзначала, що закінчивши філологічний факультет вона як спеціаліст нічого не знала про Плужника, Зерова чи Хвильового [12: 161], а літературознавець І. Бажінов додає, що про письменників "розстріляного відродження" тогочасні студенти-філологи могли дізнатися хіба-що з лайливих характеристик на адресу "українських буржуазних націоналістів" [13: 70].

Проблема традиції, "вчителів" і "батьків" є вкрай актуальною. Т. Батенко послабленою традицією пояснює певну органічну відразу деяких шістдесятників до "хуторянства" і "назадництва" (у цьому контексті виразна творчість І. Драча). Але вважає, що без опертя на певний культурний та мистецький досвід шістдесятництво не стало б явищем [14: 42]. До представників старшого покоління, за невеликим винятком, шістдесятники ставилися нігілістично. У Л. Костенко знаходимо: "А скільки в нас поезій випадкових з нічого й ні для чого виника!"

З-поміж усіх Є. Сверстюк виділяє О. Довженка, який за рівнем мислення перевершував своїх сучасників. Знайомство з його "Україною в огні" й фрагментами "Щоденників" відкрило нового Довженка, який оперуючи власною мовою, повністю відкидав мову офіційну [12: 73]. Говорячи про вивчення Довженка, Є. Сверстюк зачіпає тему "мови" шістдесятників, на особливостях якої зупинюсь дещо згодом. Наразі ж відзначу ще одну його думку – в шістдесятні роки найліпшою поживою для духу була не антикомуністична література, а те, що знаходили в підцензурній літературі між рядками творів канонізованих класиків [12: 72]. Крім О. Довженка варто виділити вплив М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка. Р. Іваничук у власних спогадах відзначав, що покоління шістдесятників мусить завдячувати долі за те, що Тичина, Рильський, Сосюра, Бажан у період вакууму в національній культурі, пишучи ганебні оди комуністичній партії, Леніну й Сталіну, "тягли вагони із золотим вантажем високої поезії". Цей вантаж живив молодь, які не знаючи ні Є. Маланюка, ні І. Багряного, ні В. Барки, ні Т. Осьмачки, ні Богдана-Ігоря Антонича, ні Б. Лепкого, все ж таки могли, кожен для себе, знайти учителя. Р. Іваничук

вважає, що без Бажана не було б Драча, без Сосюри – Вінграновського, без Рильського – Павличка, без Тичини – Калинця [15: 143].

Пошукова діяльність здійснювалася шістдесятниками в кількох напрямках: 1) доступ до раніше закритих бібліотечних фондів; 2) бібліофілство; 3) спілкування з діячами попередньої доби; 4) зв'язки із діаспорою та закордоном.

Щодо першого напрямку. В. Шевчук згадує невідповідність, яка виникла у 1960-х рр. між рівнем викладання предметів у вузах із тою інформацією, яка стала доступна для допитливих людей в бібліотеках. Не випадково він сам почав ставитися до навчального процесу формально, а всі сили кинув на самоосвіту. Так відбулося знайомство з творчістю Є. Плужника, В. Підмогильного, А. Кримського, М. Зерова, М. Грушевського, В. Винниченка та ін. [16: 460]. Багато нової інформації отримували редактори й працівники літературних видань – "Вітчизни", "Дніпра", "Жовтня" які почали невеликими збірками публікувати твори митців "розстріляного відродження". Сюди варто додати й позалітературні інтереси. Художники почали фахово цікавитися творчістю своїх попередників, зокрема Г. Нарбута, І. Труша, школою М. Бойчука; історики – творами шкіл М. Грушевського, Д. Дорошенка тощо. Значну роль у пошуковій діяльності відіграли клуби творчої молоді: "Сучасник" (Київ), "Пролісок" (Львів), "Обрій" (Донецьк) тощо.

Великого поширення набуло бібліофілство, з виразним акцентом на пошук старих видань. На цій ниві особливо варто відзначити І. Світличного, М. Лукаша, Г. Кочура, Є. Поповича та В. Шевчука, котрі зібрали велику кількість стародруків. М. Горинь, наприклад, згадує про приїзд І. Світличного до Львова через зацікавлення книгами, які зберігалися в жінки колишнього палітурника галицького часопису "Діло" [17: 274]. При цьому мета бібліофілів полягала не стільки в колекціонуванні, скільки в активному застосуванні в роботі. Їх приватними бібліотеками користувалося дуже багато людей так чи інакше пов'язаних із шістдесятниками.

Роль зв'язкових між поколіннями виконували такі митці попередньої доби як письменник Б. Антоненко-Давидович, актриса І. Стешенко, перекладачі Г. Кочур та В. Петровський. М. Коцюбинська згадує, що Б. Антоненко-Давидович для неї був першорядним органічним втіленням "українськості", джерелом автентичної інформації про українську революцію, про репресії тридцятих років, життя в ув'язненні українських літераторів. У нього на квартирі з-поміж інших часто бували Іван та Надія Світличні, Є. Сверстюк, А. Горська, В. Голобородько. Він підтримував тісні зв'язки з репресованими, зокрема колишньою громадською діячкою Н. Суровцевою, вояком січових стрільців П. Кузиком, знайомлячи їх із шістдесятниками. У Г. Кочура часто бували М. Лукаш, Ю. Бадзьо, С. Кириченко, Світличні. Як перекладач Г. Кочур підтримував зв'язки із закордоном. У нього бували З. Генік-Березовська, А. Куримський, В. Вовк, А-Г. Горбач та ін. Як відзначає М. Коцюбинська, зустрічі у Кочура (на відміну від політичного характеру зібрань у Б. Антоненка-Давидовича) були справжнім святом поезії, знання, ерудиції [12: 165].

Для львів'ян у цьому контексті надзвичайно цінним було спілкування із "залишками" інтелігенції, котра вціліла після приходу радянської влади. Р. Іваничук, зокрема, згадує про тісні контакти Б. Гориня В. Лучука, М. Петренка з Михайлом Яцковим, який вже нічого не писав [15: 90]. Велику роль також відігравав В. Гжицький.

У 1960-х рр. стали налагоджуватися контакти з діаспорою. Візити в Україну В. Вовк, З. Генік-Березовської, А. Куримського, М. Мушинки, А-Г. Горбач стали містком обміну інформацією. Через ці, а також інші зв'язки шістдесятники (особливо київські) отримували інформацію про організовану боротьбу на західноукраїнських землях у першій половині ХХ ст. Зокрема, польський митець Омелян Мазурик через Б. Гориня передав матеріали про діяльність ОУН і УПА І. Світличному, які в той час активно видавалися в Польщі [18: 266]. А М. Горинь називає такі закордонні видання, які поширювалися у самвидаві в той час: "Вивід прав України", "Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою", "Україна і українська політика Москви" М. Прокопа, а також часописи "Сучасність", "Український самостійник" та ін. [17: 272]. Принагідно зазначу, що протягом тривалого часу по-суті єдиним інформатором про боротьбу на західноукраїнських землях і репресії більшовиків проти інтелігенції була З. Франко. Втім, "контакти з закордоном" не можна вважати визначальними чи навіть масштабними. Можливості росій-

ських шістдесятників були значно ширшими не в останню чергу через міжєврейські контакти та використання представництв європейських журналістів. Не випадково пізніше, особливо при передачі матеріалів за кордон для "тамвидаву", українцями активно використовувалися саме московські канали.

У контексті окресленої проблеми варто відзначити різні стартові умови для "віднайдення" національного проекту "київською" і "львівською" групами. Для перших ці умови були значно гіршими в тому сенсі, що формування їх світогляду припало на пік тоталітаризму в СРСР. Репресивна система і цілеспрямована пропаганда максимально витіснила український проект зі сфери масової свідомості, натомість мобілізувавши всі сили на творення радянського проекту. Вихідці із західної України були значно свідомішими щодо існування українського національного проекту, однак, по-перше, його знання було не стільки результатом якихось інтелектуальних студій, скільки відгомін збройної боротьби. По-друге, так само як і кияни львів'яни відчували дискомфорт через розрив інтелектуальної традиції, адже їх навчання також відбувалося в межах радянської освітньої системи. По-третє, знайомі з практикою й меншою мірою ідеологією інтегрального націоналізму вони не бачили йому альтернатив, при цьому усвідомлюючи, що етап збройної боротьби себе вичерпав (на їх очах НКВС розбивало останні кріївки повстанців). Саме тому, в львівському випадку можна говорити, що знаючи загальний напрямок місцеві інтелектуали не мали концептуального бачення можливостей його втілення в життя.

Київ і Львів – два головних центра шістдесятницького руху, куди стікалася молодь з усієї України. Різний політичний клімат, ментальність витворили різницю в настроях і потребах молодшої інтелігенції. Пошуки молоддю засобів вираження, передачі власних думок з приводу суспільних проблем, шляхів їх подолання створили властиву цим містам "мову". Під "мовою" в даному разі розуміється не стільки певні стилістичні, орфоепічні особливості, скільки сукупність гасел, котрі підняли шістдесятники та способи, методологію їх відстоювання. Цю мову можна розглядати як альтернативу радянському "новоязу" (переклад терміну "newspeak" введеного Д. Оруеллом в романі-антиутопії "1984"), мові, що відмінює реальність і замінює її новим дискурсом. Власне, слідом за російським письменником А. Синявським шістдесятники могли б сказати, що їх "розходження з радянською владою чисто стилістичні".

Цікаві спостереження щодо цього знаходимо у В. Мороза. Особливість львівського менталітету у 1950-х рр. полягала в очікуванні чогось особливого на кшталт III світової війни, яка спричинить новий виток боротьби проти радянських окупантів. Це була мова радикального націоналізму. Але в умовах закінчення збройної боротьби ця мова не була ефективною. Нею можна було говорити у власному середовищі, але на громадських форумах було краще мовчати, не наражатися на переслідування і репресії [19: 14]. Один із чільних шістдесятників, львів'янин Іг. Калинець так охарактеризував власний світогляд на початку 1960-х рр.: "Змалечку знав, хто ми такі, хто ворог, хто приятель. Це було виховання в національному дусі. Я виховувався так, що не мав потреби перевиховуватись чи перебудовуватись. Лише відкинув ту маску, якою треба було прикриватися в школі, в університеті чи ще де-небудь" [20: 14]. Львів'яни, як свідчать спогади, були знайомі з різними агітаційними брошурами, а також фундаментальними працями, зокрема, "Історією філософії" Д. Чижевського, "Історією української державності" К. Терлецького, "Націоналізмом" Д. Донцова, деякими працями М. Грушевського, творами Б. Лепкого, окремими числами "Літературно-наукового вісника" тощо.

У Києві була зовсім інша ситуація. Боротьба ОУН–УПА була далекою реальністю, часом навіть ворожою. Але коли розпочалася відлига, то допитливі молоді люди з Великої України почали заглядати в архіви, й зі здивуванням побачили: те, що вважалося націоналізмом, у двадцяті роки було звичайною партійною доктриною. І вони без усякого страху й побоювання, що їх неправильно зрозуміють, просто казали з обуренням: що ви нам даєте? Те, що ви нам пропонуєте – це шовінізм. Справжня ленінська політика – це двадцяті роки, коли була політика українізації, коли вона була офіційною, коли українська мова була державною. Вони не мали страху, не мали того почуття, що їхня реальність не є в радянській реальності. Вони відчували себе комуністами, але вважали, що

справжні комуністи це саме вони, і що в комунізмі знайдеться місце й для України. Це була мова Києва [19: 14].

І. Дзюба, з відстані років, відзначав: "Роздумуючи над тим, що діється і де шукати вихід... зробив для себе "відкриття". Я натрапив на стенограми партійних з'їздів ленінських часів, жадібно перечитав їх та інші матеріали 20-х років на теми національної політики... Прочитане і взнане справило на мене глибоке враження. Я побачив, що національна політика часів Сталіна – Хрущова – Брежньєва не тільки далеко відійшла від того, що заповідав Ленін в останні роки життя, а є й прямим запереченням цих ленінських заповітів та партійної лінії початку й середини 20-х років. Мені здалося, що я знайшов розгадку: причини наших бід – у цій великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики, а надія на порятунок – у поверненні до неї" [21: 18].

Варто погодитися з твердженням Т. Батенка, що заглиблення у традицію для шістдесятників було географічно детермінованим – наддніпрянці найбільше занурювалися у період "українізації", галичани – у франківський період і при тому були більш заполітизованими [14: 42]. Цю тезу яскраво ілюструє свідчення Є. Сверстюка: "Очевидно, слово комуніст для Івана Світличного, Івана Дзюби чи Михайлини Коцюбинської змалку звучало по-іншому, ніж у моєму волинському селі, де цим словом лякали дітей. Вони пережили захоплення українською комуністичною опозицією 20-х років" [22: 186].

Власне, "мова" Києва, яка в історіографії вважається класичним зразком "націонал-комунізму" завдячує своїй появі вихідцям із Донбасу – І. Дзюбі (Донеччина) та І. Світличному (Луганщина) не випадково. У 1960-х роках існувала приказка щодо особливостей проведення владою репресій у різних регіонах: "Якщо в Москві відламують нігті, то в Києві – відтинають пальці, а в Івано-Франківську – руку". Сила репресивної машини у територіальному зрізі була неоднаковою. Львів був режимним містом, де будь-яка опозиція владі миттєво каралася, однак для Харкова (місце навчання І. Світличного), чи Донецька (місце навчання І. Дзюби) застосовувалися інші стандарти. І. Дзюба згадує: "Сталіно (тодішня назва Донецька – Я.С.) не вважалось містом, де "український буржуазний націоналізм" несе якусь загрозу, і там не було атмосфери залякування на цьому ґрунті. На перший погляд нібито провінційна оспалість, а глибше – чимало розкнутості в думках і поведінці принаймні мислячої частини студентства. У всякому разі гнітючого страху не було, може тому, що свідомою "антирадянщиною" ніхто не займався. Комсомольці, активісти не кар'єрного типу були схильні до критицизму. Тож і про Сталіна говорили не тільки з побожністю, дозволяли собі вольності" [23: 8].

Різниця в поглядах між Києвом і Львовом щодо шляхів діяльності до 1962 р. була більш ніж очевидною. У цьому контексті цікава зустріч між І. Світличним і братами Горинями у тому ж році. М. Горинь відстоював конспіративну діяльність, а І. Світличний вважав, що в країні, в якій доноси є елементом державної політики, лише легальна діяльність може мати якісь перспективи. Брати Горині після нетривалих роздумів зрештою погодилися зі Світличним. Свою роль у цьому відіграли й чутки про викриття Української робітничо-селянської спілки Л. Лук'яненка та Українського національного комітету на чолі з Ковалем [12: 201]. Один з чільних українських дисидентів З. Антонюк, виходець із Холмщини, до знайомства з І. Світличним вважав себе добре "національно вишколеним". Однак, після знайомства відчув, що перебуває на перших щаблях вишколу духовного, в якому національне природно вплетене у мозаїку вселюдського [24: 250].

Визначальною стала мова Києва спочатку в мистецтві, а згодом і в публіцистиці. Головною подією варто назвати приїзд 19 червня 1962 р. до Львова І. Дзюби, М. Вінграновського та І. Драча. Налагодження тісних зв'язків між Києвом і Львовом стало визначальним для вироблення соборницької ідеології руху шістдесятників, яка в кінці 1980-х рр. стала основою ідеології націонал-демократів. Якщо радянській владі належить головна заслуга в територіальному об'єднанні України, то шістдесятники, безумовно, заклали початок нової редакції творення "українського проекту", зробивши перший крок до подолання регіонального партикуляризму. З іншого боку, погоджуюся з думкою Г. Касьянова, що ці контакти пришвидшили диференціацію шістдесятників на тих, що почали займатися політикою і тих, що продовжували працювати в царині культури [5: 23].

Пошук шістдесятниками здійснювався індивідуально у відповідності з власними інтелектуальними потребами. Є. Сверстюк переконаний, що кожен з учасників цього руху самостійно приходив до того, що ми зараз називаємо філософією шістдесятників [12: 74]. Віднайдення українського проекту проходило інтуїтивно. Однак, це була не сліпа інтуїція, заснована виключно на емоціях, а можна навіть сказати, що вона відштовхувалася від онтологічних потреб розуму до структурування, виокремлення, порівняння, пояснення тощо. Дуже часто в спогадах шістдесятників, а звідти та думка перекочувала у наукові праці, можна зустрітися з тлумаченням цього процесу як звернення до здорового глузду. Витіснення української мови на периферію було болючим для вихідців із україномовних сіл (саме такими була переважна більшість шістдесятників) і природно що вони шукали пояснення цього явища, аналізуючи офіційну позицію не як догму, а як думку, що мала свої витoki, над якою дискутували попередні покоління. Це стосувалося як загальних питань щодо стану розвитку нації, проблем державності так і конкретних – удосконалення стилістики української мови, позбавлення її провінційного флеру, розширення сфери вжитку тощо. Така пошукова послідовність врешті зумовила доступ до нових, а насправді призабутих знань.

Загалом, як на мене, роль інтуїції як засобу пізнання українською елітою навколишнього світу в тоталітарні періоди ще недостатньо вивчена, хоча, властиво, це не є предметом історичного дослідження. Але те як вона застосовувалася окремими провідниками, та які це мало наслідки для національного руху, безперечно, є актуальним. В. Мороз, публіцистиці котрого властивий ірраціоналізм, підкреслює важливість інтуїції в процесі пошуку, однак, інтуїції не психологічної та емоційної, а духовної, котрій потрібно вірити більше ніж теоріям. Саме теорії, на його думку, мають бути пропущеними через інтуїцію [19: 42]. Незважаючи на те, що шістдесятники на початках активно використовували Маркса й Леніна, вони інтуїтивно схопили той факт, що домінантою в житті людини мусить бути національна ідея [19: 18].

Інтуїтивний пошук шістдесятників здійснювався в межах цілеспрямованого процесу самоосвіти і відштовхувався від схожого з попередниками дискурсу. Відповідно він приводив їх до схожих висновків. Так В. Мороз відзначає, що вже після написання есе "Мойсей і Датан" він ознайомився з брошурою Д. Донцова "Два патріотизми". Його вразило те, що він зміг фактично відтворити не лише загальну ідею, але й аргументацію [19: 18]. "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби написаний із націонал-комуністичних позицій, хоча як стверджує автор, у час написання твору націонал-комуністичні документи йому були недоступними [25: 250].

У авторитарних умовах думка на початках розвивається через заперечення. Є. Попович відзначає, що пошук інформації здійснювався між рядками офіційної радянської преси, у книгах де таврували "буржуазних націоналістів" міняючи знаки "мінус" на "плюс" [26: 314]. Картина виходила не дуже правдива, однак долучення альтернативних джерел її суттєво відкориговувало. Є. Сверстюк навіть підкреслює, що прочитання Канта чи Бердяєва означало більше ніж написання власних творів. Адже головне завдання полягало в тому аби відкрити заборонені й спрофановані цінності [12: 75].

Остання думка особливо цінна при аналізі інтелектуального доробку шістдесятників, який є не надто оригінальним на нові думки. Дослідники в цілому погоджуються з таким висновком. І. Лисяк-Рудницький відзначав загальний провінціалізм тогочасного культурного життя в Україні навіть у порівнянні з російським. Причини цього вчений вбачав у браці контактів із зовнішнім світом, молодістю та незрілістю української інтелігенції, представники котрої були інтелігентами в першому поколінні. Е. Вілсон відзначивши внесок шістдесятників у відродження давніх культурних форм, підсумував, що концептуальні основи національної ідеї вони не оновили [6: 254]. Схожої думки дотримується Г. Касьянов [5: 192].

Інтелектуальна слабкість шістдесятництва як на мене зумовлювалася домінуванням пошукових механізмів, спрямованістю на пошук опертя в національній спадщині й виходу за межі радянського задогматизованого культурного ареалу. Діючи на контраверсійності по відношенню до офіційної ідеології, шістдесятники об'єктивно не могли подолати її внутрішні суперечності, а тому залишалися методологічно залежними. Крім того усві-

домлюючи себе як частину суспільства, не пориваючи з ним, вони на початках намагалися не стільки його змінити скільки зрозуміти. Реальність яка приходила в суперечність з їхніми уявленнями про суспільний лад, а також відсутність раціональних засобів для пояснення власної невідповідності наявним реаліям породжували інтуїтивний пошук. Стихийний, подекуди випадковий, перевантажений відверто тупиковими напрямками, він розвивався від найпростіших форм до складніших – від заперечення форм офіційного дискурсу до самостійного творення, включно із застосуванням віднайдених знань. Невипадково перші твори молодих літераторів помічали через відсутність в них зашореної агітаційної риторики.

Вимушений пошук природно породжував протиставлення принципів радянського мистецтва з новонабутих національним, а в ширшому контексті – радянського проекту з національним. При цьому останнє значно сакралізувалося подавалося як ідеал гідний наслідування, перетворювалося на черговий міф, а отже значною мірою сприймалося некритично. Тобто таке собі застосування подвійних стандартів – гіпертрофований критичизм по відношенню до радянської дійсності та його повна відсутність при залученні спадку попередників.

Варто відзначити те, що процес віднайдення проходив у далеко не кращих умовах. Навіть "десталінізована" система не особливо толерувала подальші процеси лібералізації за межами офіційного партійного курсу. Сам процес "віднайдення" відштовхувався від гіпотетичної віри окремих осіб у незворотності змін і постійно перебував чи то під жорнами критики в формалізмі, чи й, взагалі, потерпав від прямого втручання силових та партійних структур. Тому, певною мірою, можна говорити про самоцінність пошуку як чинника індивідуального зростання і лише згодом, в силу витіснення шістдесятників на маргінес суспільного життя, він перетворювався на основу політичного позиціонування.

Віднайдення українського проекту шістдесятниками було лише першим кроком до вироблення власної програми. В подальшому вони зіткнулися ще з однією проблемою – марксистською методологією. Не варто забувати, що "віднайдення" українського проекту здійснювалося переважно посередністю націонал-комуністичної ідеології. Марксизм у багатьох питаннях був дуже докладною методологією, подолати яку без відповідних знань непросто. Не знаючи західноєвропейської критики марксизму, а також альтернативних ідеологій вони змушені здійснювати чергову рецепцію. Тому наступним їх завданням стало вписування українського проекту в світовий контекст.

У хронологічному зрізі процес "віднайдення" припадає на кінець 1950-х – середину 1960-х рр. Саме тоді тривала найінтенсивніша пошукова робота по зануренню в творчу спадщину попередників. Після того як "віднайдений" спадок збігся з інтелектуальними запитами шістдесятників, був прийнятий, і став, таким чином, основою їх світогляду, є сенс говорити про початок творчого періоду в діяльності молоді української інтелігенції, який співпадає з появою спочатку літературного, а згодом і політичного самвидаву, центральною темою котрого стало національне питання. На зміну концептуальному "віднайденню" українського національного проекту приходить безпосередня робота по відродженню окремих форм, імен, течій, впровадженні їх в суспільну свідомість (культурницька фаза націотворення). Щоправда активно ця робота почала здійснюватися аж у кінці 1980-х років. Влада, здійснивши "перший покіс" 1965 р. та "генеральний погром" 1972 р., перервала поступальний розвиток української інтелігенції та не допустила проникнення її ідей в суспільну свідомість. Однак, те що це було здійснено методом ізоляції, а не фізичного винищення (як у 1930-х роках), не призвело до нового "забуття", а лише витіснення на маргінес. Повернення дисидентів до активного життя в роки перебудови, а також фрондування в межах режиму гуманітарної інтелігенції серед якої було також чимало колишніх шістдесятників, що пішли на співпрацю з владою, сприяло продовженню процесів по відродженню національної спадщини.

Список використаних джерел

1. Михайло Миколайович Горинь // Кузнецов В., Табачник Д. Україна. Третій шанс. Кінодокументи та бесіди з дійовими особами новітньої історії. – К.: Альтерпрес, 2002. – С. 31–48.
2. Карсеев Н. Общий ход всемирной истории. Очерки главнейших исторических эпох. – Тула: Источник жизни, 1993. – 384 с.
3. Коцюбинська М. Мої обрії. – У 2-х т. – Т.

2. – К.: Дух і літера, 2004. – 386 с. 4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У двох томах. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с. 5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с. 6. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. – К.: КІС, 2004. – 252 с. 7. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 384 с. 8. Грінфелд Л. Типи націоналізму // Націоналізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 688–703. 9. Мороз В. Есеї, листи й документи. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 288 с. 10. Руденко Н. Багатство рождається із свободи // Зеркало недели. – 2001. – 14 апреля. 11. Інтерв'ю з В. Коротичем // Бульвар. – 2004. – № 21. 12. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – 344 с. 13. Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 63–73. 14. Батенко Т. Шістдесятництво – грані інтелектуальної боротьби // У вирі шістдесятницького руху: погляд з відстані часу / Упоряд. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 35–54. 15. Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа... Щоденникові записи, спогади і роздуми. – Л.: Просвіта, 1993. 16. Шевчук В. Сад житейських думок, трудів та почуттів // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – У 3-х книгах. – Кн. 3. – К.: Рось, 1994. – С. 451–467. 17. Горинь М. Архітект шістдесятницького руху // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 268–278. 18. Горинь Б. Двигун шістдесятників // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 257–267. 19. Мороз В. Лекції з історії України. – Торонто, 1982. – 127 с. 20. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т Українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 178 с. 21. Від автора: з відстані чверті століття // Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: КМ Academia, 1998. – С. 16–20. 22. Сверстюк Є. Трудівник // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 177–194. 23. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К.: Криниця, 2003. – 144 с. 24. Антонюк З. Як не я – тоді хто? // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 247–256. 25. Насправді було так: інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступ. стаття Ю. Д. Зайцева. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с. 26. Попович Є. З когорти найкращих // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 314–318.

Yaroslav Seko

DISSIDENTS AND THEIR SEARCHING OF "UKRAINIAN PROJECT"

The paper presents the searching activity of Ukrainian dissidents. It is characterized as a specific elite process within academic stade of nation building.

УДК 94 (477)

Лілія Скорич

ВІЙСЬКОВА СПІВПРАЦЯ УНР І ЗУНР

У статті розкрито допомогу УНР в реформуванні Галицької армії. Проаналізовано воєнно-історичні студії О. Дольницького, М. Канустянського, В. Кучабського, Л. Шанковського та сучасні публікації, в яких показано передумови і наслідки наступу об'єднаного українського війська на Київ улітку 1919 р.

Лютневу революцію 1917 р. у Росії і падіння царату, створення в Києві Центральної Ради та проголошення нею Української Народної Республіки (УНР) населення західноукраїнських земель, яке до Першої світової війни перебувало під владою Австро-Угорщини, зустріло з великим ентузіазмом. У краї з цієї нагоди відбулися урочисті молебні та віча. В зв'язку з проголошенням незалежності УНР в усіх галицьких містах і містечках відзначено 3 березня 1918 р. "Свято української державності". Чимало галичан і буковинців, котрі перебували у російському полоні, втікали з таборів в Україну і, не маючи змоги повернутися через фронт додому, вступали до українського війська, сприяли його розбудові. Так, група галицьких старшин на чолі з Є. Коновальцем, А. Мельником, Р. Сушком і Р. Дашкевичем сформувала окремий Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, що на початку 1918 р. брав активну участь у боях з більшовицьким військом М. Муравйова під Києвом і придушенні антидержавного заколоту в столиці. Згодом цей підрозділ під командуванням Є. Коновальця став ядром Армії УНР і виріс у корпус Січових Стрільців, який відважно і жертовно воював за незалежність республіки на більшовицькому, польському і денікінському фронтах.

З таким же національним піднесенням зустріла Наддніпрянщина Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію в Галичині та утворення братньої Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). А коли Польща за підтримки Антанти розгорнула агресію проти молодого республіки й розпочалась українсько-польська війна, уряд Наддніпрянської України й насамперед військовики Армії УНР відгукнулися на заклик про допомогу. Вже на початку грудня 1918 р. у розпорядження уряду ЗУНР прибули високоосвічені, з багатим фронтовим досвідом генерал Михайло Омелянович-Павленко і полковник Євген Мішковський. Перший був призначений головнокомандувачем Галицької армії, а другий – начальником її штабу. Невдовзі в Галичину приїхали також генерал Володимир Генбачов, який обійняв посаду командира корпусу, та полковник Микола Какурін, котрий став начальником штабу корпусу. Бригади в Галицькій армії очолювали полковник Іван Омелянович-Павленко і підполковник Андрій Долуд (згодом вони стали генералами Армії УНР). Пізніше, в червні 1919 р., головнокомандувачем Галицької армії став генерал Олександр Греков. Ці військовики-наддніпрянці суттєво поліпшили вищий командний склад армії ЗУНР, оскільки галицькими корпусами командували полковники (в армії не було жодного генерала – вихідця з Галичини; це звання галичани надалі отримували в ході бойових дій), а бригадами і полками, як правило, – отамани (майори) та сотники (капітани).

За підрахунками Л. Шанковського, впродовж існування Галицької армії з шести її головнокомандувачів два були наддніпрянцями, з трьох начальників її штабу – один наддніпрянець, з п'яти командирів корпусів – два з Армії УНР; з дванадцяти бригад наддніпрянці командували трьома і з чотирьох піших полків – одним [10: 275–278]. Слід врахувати, що у боях з поляками брали участь прибулі із-за Збруча вже в грудні 1918 р. Козятинська стрілецька бригада та козацький загін ім. І. Гонти. Значною була частка вояків Армії УНР у галицькій артилерії; в її складі воювали Козятинська гарматна бригада і три полки гарматної бригади корпусу Січових Стрільців. Найбільше відзначились у боях з польським військом гарматні полки наддніпрянців К. Карася та П. Ляковського. Загалом із 60 гарматних бата-

рей УГА 18 були наддніпрянськими. Слід мати на увазі, що 3/4 усіх гармат, які мала Галицька армія, передані їй з Армії УНР [10: 285–286].

Наддніпрянці становили переважну кількість особового складу галицької авіації. В період формування першого авіазагону під командуванням сотника П. Франка (сина Каменяра) практично всі летуни прибули з Армії УНР. Це були досвідчені фронтові офіцери Б. Губер, Джам Булат Кануков (пізніше – командир авіаполку), Ф. Алелюхін, В. Булатів, В. Євський (збив 9 ворожих літаків, з них два американські), М. Сєріков, А. Шеремецінський та ін. Майже всі бойові машини – до 60 літаків – теж надійшли з Великої України. Завдяки наддніпрянській техніці та кадровому складу галицька авіація розширилася до трьох сотень, які діяли в кожному корпусі [8: 177–178].

У воєнному протистоянні від листопада 1918 р. до липня 1919 р. зі збройними силами Польщі, за спиною котрої стояли могутні держави Антанти і США, молода Галицька армія зазнала поразки. Її зумовили фактори здебільшого об'єктивного характеру: під час чотирьохлітньої світової війни, головні битви якої розгорталися на території Галичини, край зазнав величезних матеріальних і людських втрат, що суттєво послаблювало міць новопосталої держави галицьких українців та її армії; міжнародна ізоляція ЗУНР унеможливила надходження резервів та озброєння, яких україні не вистачало; важка і запекла боротьба з більшовицькою Росією не дозволяла братній УНР надати державі та армії галицьких українців необхідну допомогу; Польща ж, навпаки, регулярно отримувала з Франції, Великобританії і США зброю, бойову техніку і вишколені військові формування, зокрема, 60-тисячну армію генерала Ю. Галлера, що по суті відіграла вирішальну роль в українсько-польській війні; нарешті, економічний, військовий і людський потенціал Польщі у декілька разів перевищував такий же потенціал ЗУНР.

Однак дев'ятимісячна боротьба Галицької армії на рідній землі засвідчила її велику військово-політичну силу, високі моральні та бойові якості особового складу. "Розуміється, озброєні по останньому слову "науки організованого убийства" ці дивізії, – писав В. Винниченко про воєнні дії армії Польщі проти ЗУНР, – мали багато переваги над неодягненими, зле взутими, скупі й бідно озброєними військами Національної Ради. Але той факт, що ці війська, без техніки, без допомоги, без амуніції, впродовж кількох місяців не тільки стримували наскоки антантського злодійкуватого хама, а ще й не раз били його, показує, яка велика сила духу була в тих, дійсно героях" [1: 391–392].

Варто відзначити, що незважаючи на окупацію польським військом території ЗУНР, Галицька армія в ході відступу зберегла свою боєздатність. Притиснута ворогом до Збруча в середині липня 1919 р., вона налічувала 12 стрілецьких та одну кінну бригаду і мала в своєму складі разом з частинами запілля (тилу) майже 85 тис. стрільців і старшин [9: 156–157]. У ті липневі дні військово-політична ситуація в Наддніпрянщині була надзвичайно складною для українців. Радянські 12-а і 14-а армії, маючи перевагу над військами УНР, зайняли майже всю Правобережну Україну і затиснули їх у районі Кам'янця-Подільського, де знаходилося керівництво республіки на чолі з Головою Директорії та Головним Отаманом Армії УНР С. Петлюрою. Лише наступ Добровольчої армії А. Денікіна на Москву та численні антибільшовицькі повстання на Наддніпрянщині врятували УНР від повного краху.

Безперечно, С. Петлюра прагнув об'єднання з Галицькою армією, а тому особисто вів переговори про це з керівником ЗУНР Є. Петрушевичем. Останній довго вагався, перш ніж прийняти рішення про відступ за Збруч. Учасник однієї з нарад делегації УНР із Є. Петрушевичем полковник М. Капустянський згодом писав, проявляючи розуміння позиції галичан: "Без сумніву, за тієї складної ситуації, яка утворилася на Великій Україні, Галицьку армію чекають там великі труднощі, а часами й розчарування. До того ж треба брати до уваги гостру галицько-польську ворожнечу й необхідність на деякий час піти з Польщею одним фронтом проти більшовиків... Однак рішуче було зазначено, що й наслідки для загальної української справи від утворення спільного фронту можуть бути дуже корисні і що всяке інше рішення поведе до загибелі й Галицьку армію, і нашу справу. Наступ соборної армії безумовно спричиниться до великих успіхів" [5: 52].

Є. Петрушевич як досвідчений політик і відповідальний державний діяч та значний загал його військовиків дбали насамперед про долю поневолених галицьких українців.

"Що, нарешті, буде робити людинність Галичини під п'ятою поляків, поки ми будемо мандрувати по Великій Україні?" – відповідав він на пропозиції наддніпрянської делегації негайно приєднатися до Армії УНР і спільно воювати проти більшовиків. У ті дні нове командування Галицької армії на чолі з генералом М. Тарнавським (9 липня він замінив О. Грекова) розробило кілька варіантів подальших бойових дій. Один із них передбачав проведення стратегічної військової операції з метою відбити у поляків коридор Чортків–Бучач–Станиславів–Калуш–Стрий–Лавочне й отримати вихід до дружньої Чехословаччини, а відтак – до Європи. Потім із майже 40 тис. вояків-галичан, які перебували у таборі для полонених у м. Кассіно (Італія), сформувати щонайменше три дивізії та перекинути їх у Галичину для продовження війни за визволення території ЗУНР. Операція була розрахована на два місяці. Головна проблема полягала в забезпеченні Галицької армії всім необхідним для бойових дій. Насамперед потрібно було 10 млн. набоїв, 250 тис. артилерійських снарядів і 40 тис. черевиків для довгих марш-кидків. Прихильником цього плану і його співавтором був генерал В. Курманович – уповноважений з військових справ Диктатора ЗУНР. Він неодноразово заявляв, що об'єднавшись з Армією УНР і беручи участь у боротьбі проти більшовиків галичани допомагають Польщі у війні проти Москви і цим фактично сприяють своєму залятому ворогові [7: 223].

Безумовно, без Галицької армії С. Петлюра не наважився би на велику стратегічну операцію, яку він задумав, тобто похід на Київ. Після короткого перепочинку наприкінці липня в бойовому складі цієї армії було 50 тис. загартованих у боях вояків, 500 кулеметів, 160 гармат, 600 шабель кінноти. Наддніпрянські воєначальники оцінювали її дуже високо і ставили на перше місце порівняно з Армією УНР. "Галицька армія уявляла з себе боєздатну регулярну армію, – писав М. Капустянський. – В ній панував лад, карність і надзвичайно добре був організований тил; військовим заосмотренням Галицька армія була бідна; з національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям" [4: 539].

15 липня 1919 р. Є. Петрушевич наказав Галицькій армії перейти річку Збруч на схід. Упродовж наступних двох днів її три корпуси зайняли район поблизу Кам'янця-Подільського. Проте деякі галицькі частини ще раніше були втягнуті у бої з червоноармійськими військами. Незабаром, 22 липня, в наказі по Армії УНР С. Петлюра писав: "На допомогу нам прийшли брати-галичани. Вони залишили свої оселі відходячи під переважною силою ворога; але прийшли на наш терен, як то належить дисциплінованій армії й свідомій у правоті свого діла і своїх змагань" [5: 7–9]. У той час Армія УНР внаслідок важких боїв втратила велику кількість вояків і мала їх у бойовому строю не більше 15 тисяч [4: 460].

Після переходу на Велику Україну Галицька армія опинилась у непростій геополітичній і воєнно-стратегічній ситуації. Її згодом глибоко проаналізував колишній полковник корпусу Січових Стрільців В. Кучабський. Він відзначав, що С. Петлюра за будь-яку ціну прагнув замирення з Польщею і тим самим намагався досягти порозуміння з Францією. Головний Отаман був переконаний: Антанта, яка теж вела боротьбу проти радянської Москви, визнає Україну своїм союзником і важливим фактором у війні з більшовизмом. Тож на переговорах з антантівською місією 30 липня С. Петлюра виклав свій стратегічний план, що передбачав скоординовані дії Армії УНР, Добровольчої армії та армії Польщі. Згідно з цим планом, війська А. Денікіна мали б зосередити свою основну увагу на наступі в напрямку Харків–Курськ–Орел–Москва. Польща повинна була завдати удару з заходу на Могилів і Вітебськ. Українська ж армія взяла би на себе розгром Червоної армії на Правобережжі наступом на Київ та Одесу з наступним звільненням усієї території України.

Однак, як слушно зауважував В. Кучабський, вказаний план розгрому більшовизму був нереальним, оскільки на той час Антанта втратила інтерес до України і зробила ставку на сильну Польщу. Варшава ж не виявляла бажання домагатися А. Денікіну, оскільки не хотіла мати справу з сильною білою Росією, а радше зі слабою радянською. Крім цього, командувач Добровольчою армією не визнавав України як незалежної держави й улітку 1919 р. вважав, що без її допомоги зможе успішно здійснити свої стратегічні плани. Таким чином, план С. Петлюри не враховував нової геополітичної ситуації в регіоні, коли

"Україна не належала вже до ніяких тогочасних політичних систем Європи, ні до більшовицько-світово-революційної, ні до французько-польської, ні до англійсько-американсько-російської, і через те ніхто не рахував вже тоді до неї, як на корисного для себе союзника. І вже під ніякою умовою вона не могла від Антанти дістати якої підтримки. Антанта поклала вже тепер усі надії лише на Денікіна. Україна була вже тоді з закордонно-політичного боку засуджена на загибелю" [6: 4–7].

Проте Головний Отаман і командування Армії УНР у серпні 1919 р., коли розроблявся генеральний план майбутніх бойових дій об'єднаного українського війська, все ще сподівалися, що Антанта й А. Денікін оцінять воєнно-політичну ситуацію на їхню користь й "українську армію буде вжито як активний чинник у боротьбі на противі більшовицькому фронті, а Лівобережжя і Правобережжя – як базу для наступу" [4: 93]. Відтак С. Петлюра наполегливо і твердо відстоював ідею широкомасштабної наступальної операції на Київ, керуючись насамперед політичними мотивами і розраховуючи в разі успіху, в чому він не сумнівався, продемонструвати своїм потенційним союзникам можливості України в боротьбі з більшовицькою Москвою. Один з авторів цього плану, тоді вже генерал М. Капустянецький пізніше змушений був визнати: "Навколо операційного напрямку – Київ чи Одеса – як у кам'янецькій, та і пізніше в галицькій пресі ведено досить жваву полеміку і, нарешті, у галичан склалася така опінія: Головний Отаман Петлюра зробив помилку, що пішов на Київ, а не на Одесу, – це перша причина всіх наших неуспіхів" [5: 96].

Які аргументи наводили С. Петлюра та його військовики – автори плану? Насамперед політичні дивіденди: надзвичайно вагоме значення Києва для української справи як столиці, крупного економічного центру і вузла важливих комунікацій. Район майбутніх бойових дій був загалом сприятливим для наступальної операції, оскільки на Правобережжі не існувало значних природних перепон – широких річок, боліт, гір тощо. Водночас цей регіон мав густу мережу залізничних доріг, які за наявності в армії броньованих і значної кількості товарних потягів сприяли успіхові (тоді військові операції велися переважно з інтенсивним використанням залізниці). Важливим фактором було й те, що головні збройні сили більшовицької Росії зосереджувалися в цей час на фронті від Царицина до Воронежа проти Добровольчої армії та вели з нею оборонні операції, а об'єднаному українському війську протистояли послаблені 12-а і 14-а армії, причому остання частково брала участь у боях з денікінцями.

Отже, керівництво ЗУНР і командування Галицької армії не відразу підтримали план наступу на Київ. М. Дольницький згодом зауважив щодо їх планів на літо-осінь 1919 р.: "На нашу думку, було їх три: 1) відсвіжити сили УГА, доповнити бойовий виряд і виступити ще раз проти поляків, щоб вирвати від них свою тіснішу батьківщину; 2) піти походом на Київ і добути столицю відродженої держави, ядро молодого українства, чинник міродатнього політичного значення для цілої області, вузол залізничних і битих шляхів, багатство різних засобів – одним словом, вирвати із рук ворога серце України; 3) добути Одесу, щоб таким чином вивести Українську Державу з того осамітнення та ізоляції, витвореної майже герметичною блокадою України з боку Польщі, Москви і Румунії, що відгородили молоду державу від світу" [2: 452].

Генеральний штаб Галицької армії неодноразово стверджував: наступ на Київ створить велику небезпеку для об'єднаного українського війська, оскільки стратегічні фланги неприкриті, а порозуміння з А. Денікіним не досягнуто (його армійські частини захопили Лівобережжя і рухалися на Київ). Наступ на Одесу, хоча й не мав такого політичного значення, був безпечнішим: прикритий із заходу нейтральною Румунією, а зі сходу – Дніпром. На півдні українські війська фактично без загрози мали би час для відпочинку та відновлення боєздатності, а головне – могли отримати резерви з полонених вояків в Італії (майже 40 тис.) та інтернованої галицької бригади в Чехословаччині (5–6 тис.). Відтак, міцно утримуючи південь України, можна було сподіватися на порозуміння з Антантою та її допомогу [8: 157]. "Похід на Київ – це гра "ва-банк", де все вирішає щастя і навіть сліпий припадок", – наголошував майор Генштабу Я. Дяків [3: 6].

Безумовно, хоча С. Петлюра проявив у цьому питанні неабияку амбіцію, він не міг не враховувати точку зору галицького політично-військового керівництва, котре вважало, що Армія УНР може вести наступ на Київ, а Галицька повинна діяти в напрямку на Оде-

су. Врешті-решт було прийнято непросте рішення: головними силами об'єднаних українських армій на початку серпня 1919 р. провести наступальну операцію на Київському і Коростенському напрямках, для чого задіяти всі три галицькі корпуси. "Звільнення Києва при головній допомозі Галицької армії мало першорядне значення, як політична демонстрація великих послуг Галицької армії в загальній боротьбі на противільшовицькому фронті, – наголошував М. Капустянський. – Через столицю Соборної України – Київ – вели шляхи на Східну Галичину й до ідеї Соборної України" [5: 102]. Саме тоді виникло гасло, яке любив проголошувати Головний Отаман: "Через Київ – на Львів!".

Для керівництва військами було створено за участю галичан спільне командування. Генерал В. Курманович став заступником начальника Генштабу. Генерал Галицької армії А. Кравс очолив ударну армійську групу, яка 30 серпня зайняла Київ і невеликий час перебувала в ньому, але під натиском денікінців відступила із столиці. Перестороги галицьких військовиків виявилися пророчими. Для наступу на Одеському напрямку наказом С. Петлюри було виділено незначні сили – дивізію полковника О. Удовиченка, 11-у (Стрийську) бригаду УГА та групу отамана Ю. Тютюнника. Відтак 45-а і 58-а радянські дивізії змогли зупинити їх наступ під Бірзулою (нині м. Котовськ Одеської обл.).

У вересні 1919 р. проти об'єднаного українського війська утворився ще один фронт – денікінський. Своїми силами, без міжнародної підтримки продовжувати війну проти більшовицької та білогвардійської Росії українці не мали змоги. Знесилена в боях і пошматована страшною епідемією тифу Галицька армія восени змушена була підписати перемир'я з Добровольчою армією А. Денікіна, а потім – і з Червоною армією. Армія УНР перейшла до партизанської війни шляхом глибокого рейду тилами денікінських і більшовицьких військ у так званому Першому Зимовому поході (грудень 1919 р. – травень 1920 р.). Нині важко передбачити, яким був би результат визвольної боротьби об'єднаних українських армій у разі прийняття інших стратегічних рішень улітку 1919 р., що оцінюються сучасними істориками, як і тоді, неоднозначно [2; 6; 8; 10].

Досвід взаємодопомоги та підтримки УНР і ЗУНР у грудні 1918 р. – листопаді 1919 р. переконливо показав: тільки соборною військово-політичною силою можна було дати відсіч агресорові. Для цього потрібна була тісна взаємодія не лише військового командування, а й політичних проводів обох українських держав. Однак наприкінці 1919 р. їхні геостратегічні плани та дії розійшлися.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації. Т. 3. – Київ–Відень, 1920. – 312 с.
2. Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з більшовиками // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 451–465.
3. Дяків Я. Стратегічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р. // Український скиталець. – 1923. – Ч. 6. – С. 3–8.
4. Історія українського війська (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-е. – Львів, 1992. – 702 с.
5. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Кн. 2. Ч. 3. – Мюнхен, 1946. – 200 с.
6. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у "чотирикутнику смерті" // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 12. – С. 4–7.
7. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 360 с.
8. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
9. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1919. – К., 2005. – 236 с.
10. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 2004. – 314 с.

Lilia Skorych

MILITARY COLLABORATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

The article highlights the military assistance of the Ukrainian People's Republic to the Western Ukrainian People's Republic.

УДК 94 (477) "1921/1929"

Тетяна Цьомра

АГРОНОМИ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ: СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, УМОВИ ПРАЦІ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

На основі значного архівного матеріалу, а також новітніх досліджень сучасних науковців у статті висвітлені деякі аспекти соціального становища, умов праці та професійної діяльності агрономів України у 20-х роках ХХ століття в українському селі.

Дослідження життя та діяльності окремих груп сільської інтелігенції за доби НЕПу є надзвичайно актуальною проблемою. І зокрема, маловивченим залишається соціально-професійний портрет цілком самостійної категорії в структурі сільської інтелігенції, як працівники агрономії. Історіографія порушеної проблеми практично відсутня або є недоступною широкому колу дослідників. Утім, залучення широкого кола джерел дозволяє заповнити цю прогалину.

Отже, метою статті є соціальна та професійна характеристика агрономів України доби НЕПу (1921-1928 рр.). Для реалізації поставленої мети авторка вважає за доцільне вирішити наступні завдання: 1) визначити місце агрономів у соціальній структурі тогочасної України; 2) з'ясувати особливості побуту непівських агрономів; 3) дати характеристику професійної діяльності працівників агрономії в контексті дослідження сільської інтелігенції України доби НЕПу. Об'єктом дослідження є агрономічні працівники вказаного періоду. Предметно ж мова буде йти про соціально-професійні характеристики цієї категорії інтелектуалів села.

На початку свого утвердження в Україні більшовицька влада до представників агрономії, як і до інших груп інтелігенції, була налаштована достатньо вороже. Фахівці різних спеціальностей, подібно партіям, з якими боролися більшовики, становили величезну інтелектуальну силу, здатну завадити їхній стратегічній меті встановити в країні диктатуру пролетаріату. Тож, інтелігенцію вони оголосили "ворогами народу" й "поплічниками буржуазії". Водночас, головні ідеологи радянської системи розуміли, що без послуг інтелігенції вони не зможуть закріпитися на місцях. А тому, із закінченням громадянської війни більшовики стали застосовувати тактику маневрування від боротьби з інтелігенцією до співпраці з нею. Таку ж тактику було застосовано й до агрономічних працівників. З одного боку, відбудовчі завдання, які мала на меті вирішити нова економічна політика, потребували допомоги фахівців із сільського господарства. З іншого боку, над людьми інтелектуальних професій весь час нависав стереотип, згідно з яким вони були персонами зайвими у радянській системі.

Показовими прикладами "шанобливого ставлення" до професії агронома за часів утвердження радянської влади є курйозні випадки, наведені Центіловичем на сторінках "Українського агронома". Згідно з його даними, у період 1920–1923 рр. можна було спостерігати, як повітовий земельний відділ "вимінював" своїх агрономів в інших відомств на "6 пудів олеонафту" або "24 штуки синьо-червоних чорнильних олівців" [1: 16]. І пізніше агронома на місцях зустрічали з фразами на зразок "навіщо поширювати агрономічну мережу, коли округа майже закінчує землеустрій" або "навіщо нам на зиму агроном, не треба його" [1: 17].

Згодом радянська влада зрозуміла, яку роль відграють агрономічні знання на селі. А тому XIII з'їзд РКП(б) (1924 р.) вже велику увагу звертав на посилення роботи серед агрономів із метою залучення їх до обслуговування селянських господарств, особливо тих, які переходили до культурних прийомів землеробства або колективного господарства. Дуже важливо, підкреслювалося в рішеннях з'їзду, щоб партійні і комсомольські організації на селі оточували дільничного агронома товариською атмосферою і сприяли

йому в проведенні агрокультурних заходів серед селянства, залучали його до обслуговування сільської школи [2: 222].

Усвідомлення радянськими діячами того, що більшовицькі методи роботи з інтелігенцією значною мірою налаштовують її проти себе, було вирішено, що найкращим способом переконати спеціалістів до співпраці буде підвищити загальний рівень їхнього добробуту, – тим більше, що він за часів революції та військових дій був значно підважений.

Матеріальне забезпечення було визнано одним із найдійєвіших чинників притягнення на село висококваліфікованих спеціалістів агрономії. Втім, задеклароване у фаховій періодиці бажання підвищити агрономам зарплату, довгий час залишалося на папері. У 1923/24 господарському році, як і в попередні роки НЕПу, від центральних органів не надійшло жодних директив щодо зростання тарифікації їхніх ставок. Утримувалися агрономи зазвичай за рахунок бюджетів місцевих органів влади, причому ставлення останніх до фахівців агрономії залишалося неприємним. У залежності від регіону, щомісячна зарплата окружного агрономічного працівника на початок 1925 р. коливалася від 26,8 крб. до 130 крб., а в середньому для України становила 71,2 крб. Оплата праці районного агронома була ще нижчою – в середньому 44,1 крб., а для початківця-спеціаліста – 37,8 крб. [3: 8-9]. Державні дотації дещо поліпшували ситуацію (завдяки їм ставка райагронома й спеціаліста зростала у середньому до 50 крб., агротехніка – до 30 крб.) [3: 9]. Найменшу зарплату отримував, отже, агротехнік, який перебував на самому нижчому щаблі кар'єрної ієрархії агрономічних працівників.

Як відзначали сучасники, особливо щодо районного агроперсоналу, "треба було справді любити своє діло, або не мати жодного іншого виходу, щоб залишатися на своїх посадах" [3: 9]. Представникам інтелігенції сільськогосподарського профілю, що жили у містах, як це не парадоксально, було легше реалізувати себе, – якщо не в своїй спеціальності, то за рахунок підробітку на певній іншій посаді. Агрономи ж із сільської місцевості могли поправити своє фінансове становище, лише звільнившись із своєї основної посади і влаштувавшись на роботу в іншу організацію. У таких випадках вони наймалися на роботу до кооперативів, Цукротресту, Сільгоспбанку, інших організацій та установ.

Агрономи не затримувалися довго на державній службі, – то й діло вони залишали свої посади при окружних та районних земельних відділах і переходили працювати на більш високооплачувані посади. У зв'язку з цим різко знижувався рівень кваліфікації агроперсоналу місцевої адміністрації. Особливо помітною ця тенденція була на Поділлі, Чернігівщині. Скажімо, у Глухівському окрузі лише 25 % агрономічних працівників мали незакінчену вищу та середню сільськогосподарську освіту, решта 75 % працювали з нижчою.

Намагаючись врятувати рівень агрономії на місцях, агросекція профспілки Робітземлісу виробила на 1925 р. мінімальний обсяг зарплат: для окружного агронома він становив 150 крб., окружного спеціаліста – від 100 до 125 крб., районного агронома – 100 крб., райспеціаліста – 80 крб., агротехніка – 50 крб. Своє рішення представники агросекції мотивували також тим, що в тому ж році була підвищена мінімальна зарплата медперсоналу і ветлікарям, які теж знаходилися на утриманні місцевих бюджетів. Відповідно до останнього рішення, їхня зарплата, "разом із субвенцією із держфонду", не могла бути нижчою за 62 крб. [3: 9].

Проте, навіть це підвищення не ставило матеріальне забезпечення агрономів – представників сільської інтелігенції – поряд із матеріальним становищем спеціалістів із міста. Для порівняння, на середину 1920-х рр. місячна ставка інженера коливалася в межах 150-200 крб., хімічного працівника – 120-250 крб., будівельника – 250 крб., спеціаліста прничої промисловості – 100-280 крб. Для інженера будь-якого з підприємств зарплатні, меншої за 100 крб., просто не існувало; таку зарплату отримував навіть хімік-стажист. Максимальні зарплати міської інтелігенції сягали 360 крб., а за спеціальними ставками – понад 500 крб. Принагідно зазначимо, що у дореволюційну добу ні в кого не виникало потреби порівнювати інженерську зарплату з зарплатою агрономічного працівника: в обох вона перебувала на високому рівні, і траплялися навіть випадки, коли губернський агроном отримував більше за губернського інженера. Стосовно ж діяльності на окремих дореволюційних латифундіях, то їхні агрономи-керівники, як і інженери на від-

повідних посадах фабрик і заводів, отримували високу платню, що іноді сягала 12-24 тис. крб. на рік [3: 10].

За підрахунками М. Савченка-Більського, разом із субвенцією, республіканський бюджет у 1924/25 р. на зарплату агрономічному персоналу мав виділити 930000 крб. "Сума, – відзначав сучасник, – порівняно, невелика, надто, коли зважити ту надзвичайно велику користь, яку матиме наша держава від агроспеціалістів... Користь для держави кваліфікованої агрономічної сили ясна, і ми цього не будемо доводити. Ось чому й "Сільський господар" з метою притягти до роботи в справі бурякосіяння досвідчених агрономів вищої кваліфікації встановлює на майбутній рік такі ставки: для райагронома 100 крб. і для агронома райспілки – 150 крб. на місяць. Тільки місцеві земоргани проводять далі свою політику щодо низьких ставок агроперсоналові в місцевому бюджеті. А Наркомфін, переглядаючи кошториси по місцевому бюджету, затверджує ці ставки" [3: 12].

Низька зарплата, тяжке соціальне становище призвели до того, що одна частина кадрів сільської агрономії втрачала кваліфікацію, а інша просто тікала з села. Із місць надходили повідомлення, що кваліфікованих спеціалістів-агрономів не вистачає, хоча на міських біржах вони числилися безробітними. Автор одного з таких повідомлень – В. Бортовий, – окрім того, відзначав: "революція створила особливий кадр громадських агрономів, що можуть у місяць робити по 300 верстов пішки, не менше, як 22 дні бувати десь на селах, виконуючи найрізноманітнішу працю, починаючи з читання лекцій і кінчаючи участю у землеустрійних роботах. Але таких агрономів, а надто на Проскурівщині, не багато. Більшість-же наших агротехніків, що є тепер провідниками агрономічної думки серед населення, складається переважно з молодняка, що його недавно випустили наші профшколи" [4: 61]. Критикуючи діяльність Губземууправління, В. Бортовий наголошував в "Українському агрономі" на тому, що сільськогосподарський опис, який воно зажадало від Проскурівського району, "повинні виконати робітники з серйозною науковою підготовкою" [4: 61]. Наявність необхідної кількості останніх була поставлена автором статті під сумнів, – і на наш погляд, цілком справедливо.

У 1923/24 р. на одного представника агроперсоналу України припадало в середньому 34,5 селища, а на Полтавщині – понад 50. Якщо взяти до уваги, що в кожному селищі для ефективної роботи агроному треба бути не менше 10 днів, то в сумі на відвідання усіх поселень, які на нього припадали, мало б іти 345 днів на рік, що фізично було просто неможливо [3: 10].

До того ж, досить часто районні земельні управління використовували агрономічний персонал не за призначенням. Особливо це стосувалося найменш захищеної категорії – агротехніків. Приміром, в Олевському районі агротехніка зобов'язали щосуботи читати лекції в містечковому сільбуді. У той день там збиралися різні драматичні, музичні та співочі гуртки, тож і на лекції потрапляли переважно випадкові слухачі, тоді як селян на них практично не було. У роботі агротехніків, за спостереженнями сучасника, "немає ніякої системи й послідовності... та й сам райагроном хватається то за одну, та за другу справу й ледве встигає що-небудь зробити. Створюється в роботі агрономів якась невідразність" [5: 18]. У РЗВ (районних земельних відділеннях) виробився стереотип, що головний обов'язок агротехніка полягає в обслуговуванні їхньої канцелярії. "На самостійну агрономічну роботу, – відзначали сучасники, – де б він мав виявити ініціативу й свій організаторський хист, він здебільшого немає права, і тільки вряди-годи, коли збігається багато роботи або райагроном буває відсутнім, він іде на звичайну агрономічну роботу" [5: 17]. На думку А. Блянка, районний агроном, зосереджуючи у себе функції організатора й ініціатора, повинен був стати переважно кабінетним працівником. Проводити ж у життя агрономічні накази центру та безпосередньо обслуговувати населення повинен ніхто інший, як агротехнік, "бо, він, – відзначав А. Блянк, – як практик, краще знається на роботі громадського агронома й ближче стоїть до населення, ніж молодий агроном, що прибуває на роботу прямо з інституту" [5: 17].

Взагалі, варто погодитися з тогочасними оцінками спеціалістів, що одного агронома для району не вистачало. Від нього навряд чи можна було вимагати і проведення бесід, і закладення пробних ділянок посівів, й контролю за прокатними і злучними пунктами, й

канцелярської роботи. Звітність, яку вимагали вищі органи, ставала для районного агронома зайвою рутинною. Саме тому частину своєї роботи він був змушений перекладати на агротехніка. Вже згадуваний А. Блянк пропонував, як він сам думав, ефективне вирішення цієї проблеми: "треба всю роботу по агрономічному обслуговуванню району поділити між районним агрономом, передавши йому функції загального керівництва, та агротехніками, що мали б перейняти на себе всю безпосередню роботу серед населення" [5: 17]. Втім, це не знімало проблеми стосунків агроперсоналу з районною адміністрацією. До того ж, сам А. Блянк був агрономом у районі, його позиція є виразно суб'єктивною і свідчить скоріше про бажання перекласти частину своїх обов'язків на агротехнічних працівників. Однак, у деяких відношеннях він безумовно правий, як от, коли стверджує, що "на рівні з райагрономами агротехніки у своїй роботі повинні бути цілком самостійними, а не тільки точними виконавцями доручень... поки що обстановка зовсім інша. Агротехнік РЗВ тільки на 25 % буває за справжньою агрономічною роботою; 25 % його часу йде на вичікування в присінках агронома наказів та розпоряджень, а 50 % йде на канцелярську працю" [5: 18].

Робоча атмосфера діяльності агронома була позначена цілою низкою перешкоджаючих чинників. Насамперед відзначали сучасники, що "часто-густо на агроперсонал місцеві адміністративні органи покладали роботу, що зовсім не відповідала його спеціальності (були навіть випадки, коли агрономів посилали за поштою)... пора всім нашим адміністраторам зрозуміти, що найкорисніша та найпродуктивніша праця агроперсонала буде тоді, коли він постійно й стало буде перебувати в своєму районі чи окрузі, а не буде перелітати з місця на місце" [6: 13]. На низькому рівні був забезпечений агрономічний персонал засобами роз'їзду. "Нам персонально доводилося бачити, – писав у своїй статті М. Савченко-Більський, – коли окремі спеціалісти йшли на базар, щоб там зустріти того чи іншого селянина й прохати довести його до якогось села. І в такому стані перебуває не мало агроспеціалістів" [6: 14]. Сучасники відмічали, що агрономи не були забезпечені спецодягом (плащами, кожухами, валянками, шапками), гостро стояло питання з виділенням для них безкоштовних квартир, випискою сучасної літератури. Агрокабінети влаштовувалися не скрізь. Так, у Чорнобаївському районі Черкаського округу помешкання агропункту зайняв райвиконком, а всі підручники і приладдя агрокабінету було складено в окрему комірку [6: 14].

Часом місцеві органи влади взагалі не виділяли агрономам приміщень, необхідних для влаштування агропунктів, а будівлі, що вже були виділені під агропункти, намагалися використати в своїх цілях. Начальник Селидівського РЗВ на запитання Центіловича, де знаходиться агропункт, дав таку відповідь: "Тепер агропунктів немає, а є райземвідділ". Сватівська районна влада теж вважала, що як кімната для агронома є при РВК, то й нормально. Спеціаліст із Васильківського району (Запоріжжя) писав у своєму звіті: "...агроном втомився мріяти про агрокабінет, а, заходячи до РВК, шукає місце, де б його сісти" [1: 18].

Кепсько стояла справа з опаленням та світлом в агропунктах, які все ж таки функціонували. При описі одного з них було зазначено, що "стіни будинку потріскалися вздовж та впоперек, палива немає, а "електрифікація", що висить у всіх кімнатах, є лише гойдалкою для мух, навіть мертвих, бо в кімнаті був такий холодога, що інструктор аж посилив..." [1: 17].

Соціально-демографічні показники життєдіяльності агрономічного персоналу теж були невтішними. Наприклад, сім'я агронома з Харківщини, як й інших сільських спеціалістів (землемірів, лісників), становила в середньому 3,3 особи, тоді як середньостатистична селянська сім'я цього ж регіону нараховувала в своєму складі 5,65 осіб [7: 16]. Досліджуючи фінансове забезпечення місцевих агрономів, сучасник констатував, що "для всіх категорій районного агроперсоналу видаток перебільшує прибуток на 40-50 % і бюджет їхній є дефіцитним" [7: 16]. Відзначимо, що понад третину своїх коштів сім'я агронома витрачала на харчування. До всього цього агрономи працювали по 10-16 годин на день, не мали можливостей лікуватися на курортах, у санаторіях та диспансерах, здобувати освіту собі і своїм дітям [6: 15].

Вважаючи, що в цілому, порівняно з періодом громадянської війни і голоду 1921-1923 рр., становище агроперсоналу значно покращало, сучасники змушені були констатувати й те, що "для задоволення насущних потреб... йому доводиться розпродувати своє майно, провадити допоміжне господарство (воно є часто не необхідним доповненням життя на селі, а джерелом прибутку, що відбирає коштовний час у спеціаліста) і вживати інших можливих заходів для поповнення дефіцитного бюджету" [7: 19]. М. Сахарів вихід убачав у збільшенні агрономам заробітної платні, забезпеченні їх безкоштовними квартирами, паливом та світлом, засобами для роз'їздів, одягом, необхідною літературою, наданні пільг для навчання дітей агрономів тощо [7: 19].

Окремо постала проблема пенсійного забезпечення агрономічних працівників. У 1926 р. агрономи України були надто стурбовані цим питанням. "В той час, як справу пенсійного забезпечення народніх навчителів, а також професорів вищих шкіл, уже порушено й декретовано, – відзначав один із них, – про пенсійне забезпечення агроробітників та й усіх спеціалістів сільського й лісового господарства ніхто ще не подбав. Тільки за останній час агросекцією ВУЦП Робітземлісу порушено це питання" [8: 19]. У порядку постановки питання було запропоновано встановити диференційований підхід пенсійного забезпечення агроробітників за вислугу 20, 25 й 30 років служби й, окрім того, визначити суми пенсій не абсолютною зафіксованою сумою в карбованцях, а певним відсотком від заробітку на основній посаді за останній рік служби (наприклад, той, хто прослужив 20 років, отримував пенсію у розмірі 50 % від зарплати останнього року, хто прослужив 25 років – 75 %, а хто пропрацював агрономом 30 років – 100 %). Передбачалося також, що дореволюційна робота агрономів зі своєї спеціальності має бути зарахована до пенсійних заслуг, але з тим, щоб за часів радянської влади такий спеціаліст пропрацював за фахом не менше 5 років [8: 19-20].

Отже, соціальне становище та обставини професійного й побутового життя були вкрай несприятливими для діяльності агронома непівської доби. Радянська влада та її органи на місцях, замість того, щоб вирішити хоча б деякі проблеми агрономічного персоналу, навпаки, створювала їм додаткові. У такому разі є всі підстави вважати, що представники агрономії непівської України поклалися у своїй роботі виключно на свої сили й ентузіазм. Розглянемо їхню професійну діяльність.

До компетенції агрономів входило вивчення стану сільського господарства своєї місцевості, перспектив його розвитку та виявлення його потреб, складання річних планів робіт і кошторисів, проведення їх через відповідні інстанції, організаційна діяльність серед населення, участь у землевпорядкуванні, кооперації, колективізації, допомога при меліорації, вдосконаленні техніки сільського господарства, боротьба із шкідниками, проведення експертиз, консультацій, складання звітної документації, робота в органах місцевої адміністрації тощо [9: 69-70].

Для реалізації своїх завдань агрономічний персонал району скликав в установленому порядку районні агрономічні наради, сільськогосподарські конференції, земельні комісії при сільрадах, брав участь у нарадах різних громадських організацій сільськогосподарського профілю, організовував публічні доповіді, курси, лекції, сільгоспвиставки, конкурси, екскурсії, досвідні заходи тощо [9: 70].

Достатньою комплектацією апарату агрономів Районного земельного відділу вважався штат у чотири спеціалісти з сільського господарства, який складався з районного агронома, двох фахівців, що спеціалізувалися на місцевих галузях сільського господарства, та агротехніка. Районний агроном керував всією роботою агроперсоналу району, ніс відповідальність за її виконання. На посаду районного агронома міг бути призначений випускник сільгоспінституту, агротехнікуму або рівнозначної їм сільгоспшколи, що спеціалізувалися на економіці й агрономічному суспільствознавстві зі стажем для осіб, що закінчили інститути, не менше 3 років, а для інших осіб – не менше 5 років, причому половина цього стажу треба було здобути в межах типової для даної місцевості сільськогосподарської смуги. Усередині агрономічного персоналу було декілька спеціальностей: розрізняли спеціалістів зі скотарства, полеводства, інтенсивних культур, колективізації тощо. Агротехнічні працівники набиралися із випускників агрономічно-професійних шкіл, а також осіб з нижчою та середньою сільгоспосвітою [9: 70].

Варто відзначити, що освіта агронома вимагала безперервності. Оскільки техніка багатьох культур вдосконалювалася, агрономічні працівники постійно повинні були оновлювати й поповнювати свої знання. "Найбільше на самоосвіту витрачаються райагрономи", [7: 18] – відзначав М. Сахарів. Інші категорії агрономічної ієрархії не завжди могли собі це дозволити. Тоді М. Савченко-Більський запропонував декілька шляхів підвищення кваліфікації агрономічних працівників: 1) через спеціально влаштовані наради та експресії наближення до місцевого агроперсоналу досвідних станцій; 2) організація для агрономів повторних курсів, із визнанням доцільності улаштування останніх при сільгоспінститутах; 3) поживлення роботи місцевих сільськогосподарських бібліотек, комплектація їх переважно фаховою агрономічною літературою; 4) влаштування нарад, конференцій, гуртків, семінарів та дискусій; 5) відвідування спеціалістами один одного; 6) робота в сільськогосподарських кутках, хатах-читальнях, сільбудах, агропунктах [10: 12-15]. Звісно ж, частина із цих заходів мала б забезпечуватися на державному рівні, втім, деякі з них можна було здійснити й індивідуально.

Зв'язок з іншими спеціалістами з сільського господарства (землемірами, меліораторами, ветлікарями, лісничими) агрономічний персонал тримав через Районний земельний відділ. За його ж рахунок здійснювалося канцелярське листування. В ідеалі районна агрономія повинна була підтримувати постійний зв'язок із сільрадами, культосвітніми та науковими установами, радгоспами й агробазами, сільгоспідприємствами, осередками КП(б)У та ЛКСМУ, профспілками, об'єднаннями селян (кооперативами, колективними господарствами, КНС, КВД) і, зрештою, окремими господарями [9: 71].

В сільських місцевостях при кожному районному агрономічному відділі було вирішено організувати агропункт. Він повинен був мати власну садибу, розташовуватися поближче до центру селища або райвиконкому, мати приміщення під агрокабінет та господарські будівлі, а також житлові та господарські помешкання для агроперсоналу. За доцільне вважалося поєднати влаштування агрокабінету із землемірним кабінетом. В агрокабінеті планувалося розмістити набір наукових і навчальних приладь, бібліотеку, а також – обов'язковий набір реманенту, характерний для даної місцевості. Було визнано необхідність при садибі агропункту виділити під показові посіви невеличкий наділ землі. Агропункт мав підлягати безпосередньо агроному. Окремим пунктом положення про районну агрономію відзначалося, що "всі агроробітники повинні бути забезпечені необхідними засобами пересування для планового обслуговування всього агрорайона всіма агроробітниками" [9: 71]. Витрати на утримання районного агрономічного персоналу, господарське забезпечення агропунктів, роз'їзди, ремонт будівель покладалися на рахунок районного бюджету, а забезпечення агропунктів науковим, навчальним та бібліотечним приладдям – на рахунок бюджету округу, а в разі браку коштів – на держбюджет [9: 71].

Цікаво, що обговорення проекту "Положення про районну агрономію" на сторінках часопису "Український агроном" мало одну характерну спрямованість – фактично всі побажання агрономів із різних місцевостей України зводилися до єдиної, але широкої, вимоги: обмеження втручання районної адміністрації в діяльність агроперсоналу. Так, агросекретаріат Сталінської окрфілії Робітземлісу відзначив, що "мало оговорено взаємини з РВК, дуже багато встановлено обов'язків, а прав майже зовсім не оговорено". Районний агроном Яржемський мав сумнів стосовно того, що завідувачі Районними земельними управліннями у конфліктних ситуаціях зможуть запропонувати агроробітників бажаної кваліфікації "при тому ворожому відношенні до них, як до "інтелігентів", що часто спостерігається й наслідком чого буває, що "люди практики" надто часто переважають "людей освіти" [11: 21]. Щодо підзвітності, то на думку райспеціаліста О. Доб'ї (агронома Тульчинського району), вона є, безумовно, необхідною для райземвідділів, однак керувати діяльністю райагроперсоналу повинно окружне земельне відділення. Харківські спеціалісти наголошували: "За основу треба визнати, що райагроперсонал знаходиться в розпорядженні ОЗВ й на утриманні окрбюджету" [11: 21-22].

При подальшому обговоренні проекту знову ж таки основна маса запропонованих до нього змін стосувалася послаблення надмірного адміністрування в роботі агрономів. Саме з таких міркувань харківські спеціалісти пропонували викреслити з положення абзац "і" 5-го пункту, де до компетенції органів районної агрономії було вписано "стеження

за виконанням обов'язкових постанов – районних, окружних та вищих органів влади з питань регулювання та поліпшення сільського господарства", а також – пункт 24-й ("ОЗВ надається право тимчасових перекидок всіх райагробітників, або особливо важких заходів") [11: 22; 9: 70]. Інші організації агрономів пропонували розширити компетенцію районного агронома (як от, дозволити йому бути дорадчою стороною у питаннях звільнення і переміщення працівників районного агроперсоналу, безпосередньо завідувати засобами переїзду тощо) [11: 23].

Особливу увагу агрономи приділяли поширенню серед селянства прогресивних нововведень у галузі сільського господарства. Для цього вони ініціювали організацію при досвідних станціях України т.зв. "відділів пристосування". "Відділи пристосування, – зазначав П. Кузьменко, – це нова форма громадсько-агрономічної роботи" [12: 19]. Генеральна мета цих відділів полягала у зв'язку сільськогосподарської науки з сільськогосподарською практикою і аграріями, зокрема. Спеціалісти відмічали, що "відділи пристосування починають працювати, не маючи певної програми, а також – засобів для своєї роботи" [12: 19]. Тож, і в основу їхньої програми покладено насамперед загальні потреби селянства, які було помічено самими працівниками досвідних станцій. У цілому робота агрономічних (досвідних) станцій може бути оцінена позитивно. Наприклад, у плані роботи однієї із них на 1925 р. рубрика щільніших зв'язків із селянським господарством містила дев'ять пунктів, серед яких: розподіл серед селянства селекційного насіння, улаштування при станції зерноочисного пункту, організація сільськогосподарських курсів для селян та робітників станції, організація сільгоспгуртків у селянському середовищі, проведення екскурсій для селян, учителів, цукрозаводчиків, організація в окружному і районному сільбуддах сільськогосподарських музеїв, участь в окружній сільськогосподарській виставці, читання лекцій для селян, учителів, червоноармійців, участь у конференціях та з'їздах на сільськогосподарську тематику [13: 60].

"Зважаючи на велику вагу с.-г. знання для села і надто обмежене число агрономів, що працюють на Чернігівщині, ми надаємо великого значіння с.-г. куткам при хатах-читальнях і сільбуддах" [14: 62], – писав в "Український агроном" Г. Довгий. І далі: "Від районних агрономів доводиться чути, що організації с.-г. кутків при сільбуддах і хатах-читальнях перешкоджають самі сільради, що ще не усвідомили собі, яке величезне значіння мають такі кутки; вони не тільки не дають коштів на придбання с.-г. плакатів, книг і експонатів, але навіть не дають помешкання, де-б можна було розвісити ці плакати. На початку селянство можливо й неухважно поставиться до с.-г. кутків, але надалі, коли кутки заповняться експонатами місцевого значіння, ці кутки відограють значну роль. Треба роботою с.-г. кутків усвідомити селянство так, щоб замість зневажливої посмішки до всяких агрономічних заходів, воно ставилося до них з інтересом і співчуттям" [14: 62].

Таким чином, основним напрямом діяльності непівських агрономів було поліпшення власного матеріального становища та фахова допомога українському селянству. Оскільки радянська влада та її представники на місцях великою мірою ігнорували соціальні та професійно-побутові проблеми агрономічної інтелігенції, а іноді й перешкоджали її роботі, то значно знижувалась й ефективність сільського господарства України. Втім, подвижницька роль агрономів у справі поширення нової агрокультури серед населення є незаперечною, адже, незалежно від офіційної лінії партії, вони не припиняли своєї роботи на ниві народної освіти.

Список використаних джерел

1. Центілович Ликвідуймо дрібниці, що перешкоджають райагрономам у роботі! // Український агроном. – 1925. – № 2. – С. 16-18.
2. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1963. – 436 с.
3. Савченко-Більський М. Про матеріальний стан агроперсоналу // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 8-13.
4. Бортовий В. Дещо з агрономічної роботи (Лист з Проскурівщини) // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 61-62.
5. Блянк А. Про агротехніків // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 17-18.
6. Савченко-Більський М. Про побут і умови роботи агроперсоналу земорганів // Український агроном. – 1925. – № 2. – С. 13-16.
7. Сахарів М. Матеріальний стан райагробітників Харківської округи

за їхніми бюджетами // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 15-19. 8. М.С. Про пенсійне забезпечення агроробітників // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 19-20. 9. Проект "Положення про районну агрономію" // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 69-71. 10. Савченко-Більський М. До справи підвищення кваліфікації агроперсоналу // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 12-15. 11. Уваги до проекту положення про районну агрономію // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 20-23. 12. Кузьменко П. Про організацію відділів пристосування на досвідних станціях України // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 19-20. 13. Солямуха І. Про роботу досвідних станцій на Україні // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 58-60. 14. Довгий Г. Організація сільсько-господарських кутків при сільбудинках і хатах-читальнях (Лист із м. Чернігова) // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 62.

Тетяна Тсюмга

AGRONOMISTS OF UKRAINE IN THE PERIOD OF NEW ECONOMICAL POLICY IN UKRAINE: SOCIAL POSITION, CONDITIONS OF WORK AS WELL AS PROFESSIONAL ACTIVITY

Based on great amount of archives material and latest achievement of scientists, this article reveals some aspects of social status, work conditions and activity of leading agronomists in the 20s years of XX century in the Ukrainian village.

УДК 94 (477)

Тетяна Савенко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У праці показано роль Наукового товариства імені Шевченка у суспільному і науково-культурному житті Західної України у міжвоєнне двадцятиліття.

Незважаючи на поглиблення розбіжностей у національно-державницькому таборі, загострення і напруження польсько-українських відносин, репресії щодо національних інституцій з боку польської влади, Наукове товариство ім. Шевченка виявилось на початку 1930-х рр. високо мобілізованим, сконцентрувавши всю свою увагу на розбудову товариства та його установ.

Реально польські чинники вишукували різні причини, щоб зупинити організаційну діяльність Товариства. Причини заборон були стереотипні: "Може спровокувати загрозу безпеці, спокою і публічному порядку".

Встановлення польської окупаційної влади, у порівнянні з попереднім австро-угорським періодом, були значно гіршими умовами для розвитку українознавства за багатьма показниками. Заборона українського шкільництва, вищої школи, обмеження преси і свободи формування громадських організацій, соціальна дискримінація, полонізація, ріст великодержавного шовінізму. Матеріальне животіння українських вчених, недопущення їх до праці у високих школах, ускладнення зв'язків із закордоном [1: 10].

На початку ХХ ст. Наукове Товариство ім. Шевченка, як виконувало до 1918 року функції академії має чітку структуру і складається з трьох секцій – Філологічної, Історич-

но-філософської і Математично-природописно-лікарської. В рамках кожної секції сформовані відповідні комісії, які представляють окремі напрямки наукових досліджень. Це археографічна, бібліографічна, статистична, етнографічна, мовна, фізіологічна комісії. Як окремі установи у складі НТШ були: бібліотека, друкарня, книгарня, палітурня, майстерня і музеї [2: 71].

Основним друкованим органом товариства були "Записки Наукового товариства ім. Шевченка", з 1895 р. "Записки" стають кварталником, а згодом двомісячником, який висвітлює різні ділянки українознавства. Другим серійним виданням, яке інформувало громадськість про роботу Товариства була – "Хроніка НТШ", а також збірники окремих секцій і комісій. Неопублікована спадщина НТШ – звіти про діяльність, протоколи засідань правління товариства, його комісій, секцій. Про міжнародні наукові зв'язки НТШ свідчить обширне листування, обмін науковими виданнями, видавнича діяльність та ін. [3: 16].

Власне взаємини Товариства з науковими інститутами та центрами різних країн творять одну з важливих засад його діяльності та засвідчують стратегічне спрямування. Співпраця НТШ з науковими установами зарубіжжя йшла різними шляхами і в різних формах. Кожна з них містить свій зміст, суму різних завдань, стосується не лише Східної і Західної Європи, а й країн Америки, Азії, сягаючи африканського та австралійського континентів. Дійшовши певних узагальнень провідні члени Товариства пропонують світовій науці свій науковий доробок.

Не слід забувати такого факту, що більшість дійсних членів НТШ навчалася й закінчувала західноєвропейські навчальні заклади, стажувалася у визначних науковців Відня, Берліна, Праги, Парижа та інших наукових центрів [4: 17].

Загальне визнання наукової діяльності НТШ за рубежем створювало умови для появи нових напрямків і форм наукових, науково-видавничих взаємин. Унаслідок співпраці з науковцями різних країн, їх активної участі у дослідженні української тематики і в зв'язку із заслугами перед українською наукою Товариство надає зарубіжним членам свої наукові звання. Честі бути обраними дійсними та почесними членами НТШ протягом 1892-1940 рр. удостоїлися 82 зарубіжні члени.

Серед членів товариства були видатні представники як української так і світової науки. Той факт, що всесвітньо відомі вчені – фізики А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе та ін. висловили свого часу глибоку вдячність за обрання їх дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка, свідчить про його високий міжнародний авторитет [5:198-199].

Товариство створює свою національну науку і робить вагомий внесок і у світовий науковий процес. Наука не знає національних кордонів, як і не знає політичних, конфесійних чи будь-яких інших розмежувань. Тому переважна більшість національних академій не замикається в колі власних національних сил включає у свої ряди іноземних членів. Наукове товариство ім. Шевченка як перша всеукраїнська академія наук не становило винятку з цього правила.

Першими чужоземними членами НТШ стали відомі вчені-славісти, дослідники загальноєвропейського рангу Ватрослав Ягич та Олександр Пипін. Вони були обрані дійсними членами на загальних зборах Товариства 8 липня 1903 р. [До О. Пипіна з повідомлен, до В. Ягича з повідомлен].

Всього до 1914 р. було прийнято 19 членів-чужинців. Із них 10 увійшло до складу фізіологічної секції, 5 – до історично-філософської і 4 – до математично-природописно-лікарської.

Не зупиняючись на характеристиці наукових здобутків чужоземних членів, відзначимо одну цікаву закономірність: якщо до Першої світової війни до Товариства приймали, в основному, чужоземних вчених, що займалися славістичними та українознавчими студіями, то у післявоєнний і післяреволюційний період зростає приплив представників природничих наук. Це викликано зміною суспільно-політичної ситуації на українських землях: створення перших новочасних форм української державності та виникнення у 1918 р. Всеукраїнської Академії наук сприяли визнанню української культури – і науки, як її складової – у всьому світі [6: 112-113].

Історично-філософська секція репрезентована такими іменами, як Ярослав Бідло, Освальд Бельцер, Альфред Енсен, Карел Кадлец, Раймонд Кайдль, Шарль Сеньобо,

Олексій Шахматов. Усього 11 учених-іноземців. У філологічній секції – 44, природознавчо-математично-лікарській секції – 31.

Серед членів-іноземців відомий французький славіст Андре Мазон, німецький історик Ганс Кох, німецький історик мистецтва Йозеф Стшіговський, російський філолог Олексій Шахматов, польський філолог і громадський діяч Ян Бодуен де Куртен, російський фізіолог Федор Корш, німецький славіст Г. Майєр, чеський письменник і політик, президент Чехословаччини. Томаш Масарик, російський літературознавець Олександр Пипін, хорватський славіст Ватрослав Ягич, сербський філолог Любомир Стоянович, російський лікар – психіатр Володимир Бехтерєв, німецький географ і геолог Альбрехт Пенк, німецький хімік Фріц Прегль, польський ентомолог Август Штекль [7: 49-50].

Водночас українські вчені, дійсні члени НТШ, стають почесними докторами Сорбонни, Віденського, Краківського, Берлінського, Празького університетів та багатьох наукових товариств.

З Науковим товариством імені Шевченка безпосередньо пов'язана наукова діяльність одного з найвизначніших європейських фізиків І. Пулюя, який до кінця свого життя (1918 р.) бере активну участь у роботі Товариства [8: 474].

Обрання дійсними членами НТШ іноземних учених формувало високий престиж Товариства у науковому світі, сприяло налагодженню його ділових і наукових контактів. З іншого боку, наявність іноземних членів свідчила про те, що діячам української науки, як і культури взагалі, було невідоме органічне неприйняття всього чужого. Українське національне відродження було відкритим процесом, здатним прилучити до себе представників інших національностей. Наукове Товариство своєю діяльністю яскраво підтвердило цю закономірність [9: 115].

Поступ товариства, його наміри і плани розвитку перервала Перша Світова війна... Її початок і окупація російськими військами України перервала попередній – процвітаючий і успішний розвиток діяльності НТШ. Російська влада відразу розпочала репресії проти українства. Воєнна цензура закрила всі українські часописи, друковане слово заборонила взагалі. Окупаційні власті не дозволили повноцінно працювати жодній українській політичній партії чи товариству. Припинився будь-який контакт між "російською" Україною і Галичиною. Багато видатних діячів було заарештовано або інтерновано. Серед них опинився і М. Грушевський, якого після арешту й кількох місяців в'язниці було вислано в Казань [10:78]. НТШ, на думку російських окупаційних властей, було головним вогнищем сепаратизму.

Великих втрат зазнало НТШ і у своїх членах. Під час війни померли чільні діячі Товариства – І. Франко, М. Павлик, В. Шухевич, В. Гребенюк, І. Пулюй, меценат Товариства доктор Т. Дембицький, доктор І. Джиджора, М. Євшан-Федюшка, кустос музею О. Назаріїв, який після відступу радянських військ працював у неопалювальному приміщенні, застудився і помер у 1918 році [11:48].

Російська адміністрація заарештувала і вивезла на заслання галицького митрополита Андрея Шептицького, доктора В. Охрімовича. Управителя книгарні НТШ А. Дермаля, який помер у Києві під час голоду 1922 року [12: 50].

Лиховістя війни, немов хуртовина, розшарпала, рознесла дивовижне гроно молодих НТШ-івців. Багато членів НТШ з рушницями в руках опинилися в окопах у складі добровільного Легіону Українських Січових Стрільців. Це Василь Герасимчук, Іван Джиджора, Станіслав Дністрянский, Іван Зілінський, Роман Ковшевич, Іван Кревецький, Степан Томашівський та Володимир Старосольський. Їх копітку працю взяли на себе Іван Раковський та Богдан Барвінський, який був арештований, але врятувався втечею. З членів управи залишився лише Володимир Охрімович, який опікувався Товариством доти, доки його не вивезли до Росії. Крім того активно займався справами НТШ почесний та довголітній член Історично-філософської секції С. Громницький. Загалом Секція надовго перестала ритмічно працювати; з 1914 по 1918 р. було перервано її контакти з закордонними членами.

Відірване від світу Товариство, єдине на той час вогнище української науки, опинилося під загрозою загибелі. Російська окупаційна влада заборонила проведення зборів НТШ, засідань секцій з метою припинити його діяльність як наукової установи. Керівниц-

тво НТШ активно шукало виходу зі скрути. У травні 1915 р. вирішено перенести Товариство до Відня.

До столиці Австрії переїхали видатні науковці всіх секцій НТШ: Степан Томашівський, Василь Щурат, Степан Рудницький, Філарет Колесса, Степан Баран. Одразу по приїзді до Відня вони продовжили наукову і видавничу діяльність, слідкуючи за подіями в Галичині. За допомогою кур'єрів вони спрямовували діяльність розірваного навпіл Наукового Товариства ім. Шевченка. Повільно здійснювались плани накреслені ще до війни [13: 26-27].

Зайнявши Львів, російська військова адміністрація заборонила будь-яку діяльність НТШ, а установи Товариства, не виключаючи друкарні і книгарні, опечатала. В її установах часто проводили обшуки, при чому конфісковували найцінніші експонати [14: арк. 30-36]. Зокрема, в музеї конфіскували чудову збірку гуцульської зброї, в друкарні, що її передали редакції російської військової газети "Львовское военное слово", конфіскували значні запаси паперу, найбільший друкарський верстат [15: 97].

У період короточасного перебування у Львові 1915 року московська влада розгромила НТШ: понівечено колекції В. Гнатюка, ряд експонатів опинилися викинутими у сніг, у їх числі бюст Т. Г. Шевченка роботи К. Годабського [16: 48].

Крім часткового пограбування великої шкоди завдала міль у не провітрюваних приміщеннях. Таким чином були знищені старовинні килими, плахти та ін. Тоді ж пропали рукописи українських письменників: депозит Лесі Українки, архів Ю. Федьковича, збірка пісень О. Боденського. Російськими солдатами було знищено каталоги бібліотеки, річники українських часописів [17: 31].

Війна не дозволила реалізувати широко задумані плани святкування 100-ліття від дня народження Т. Шевченка і 40-річчя праці І. Франка. Готувалась урочиста акція на честь Шевченка, поєднана водночас з початком з'їзду українських учених, письменників і митців. Мали відбутись святкові збори Товариства. Оголосили конкурс на написання біографії Шевченка й на наукові праці про нього, авторів яких передбачалося відзначити від Товариства преміями. Був намір підготувати словник Шевченкової мови і бібліографію його творів та писань [18: 42]. До вибуху війни Товариство змогло реалізувати з цього лише частину.

Лише після відступу російського війська зі Львова й створення більш сприятливих обставин Товариство у 1916 році дістало змогу почати діяльність знову. Того ж року вийшов ювілейний збірник на вшанування І. Франка, розпочато друк деяких наукових праць. Хоча не вистачало паперу, робітники друкарні перебували у війську, умови харчування у великому місті були вкрай важкі, а державна підтримка зменшилася й надходила нерегулярно. Все ж таки в період з 1916 до 1918 року вийшло чимало різних видань НТШ – це 22 томи наукових праць і 6 зошитів, крім того випустила чимало книжок і книгарня Товариства, це монографія німецькою мовою Альфреда Енсена про Шевченка та "Історія України в життєписах" Михайла Костомарова у перекладі Ол. Барвінського, збірку статей В. Щурата "На досвітку нової доби та ін. [19: 38].

Не дивлячись на лихоліття часу, на руйнівну силу війни Товариство набирає обертів, діє. Так у 1917 році, 1918 році були організовані дві нові Комісії: для історії мистецтва у складі історично-філософської секції, та комісія для класичної філології заходами філологів Р. Ілевича, М. Посацького, О. Роздольського [20: 14].

Але це пожвавлення тривало недовго й було перерване польсько-українською війною, що вибухнула І.ХІ.1918 р. Поляки повністю захопили Львів, а в наступному році Східну Галичину і Західну Волинь [21:291]. У надзвичайно бурхливих політично-економічних умовах довелось працювати НТШ, тай політична ситуація змінилась докорінно. За міжнародними договорами 1919–1922 рр. Східна Галичина не входила до Польської держави, а остання була лише тимчасовим окупантом. Право на тимчасову військову окупацію Східної Галичини, отримане від країн Антанти, польські правлячі кола намагались використати для насадження і скріплення колоніального режиму, щоб тим самим поставити світову громадськість перед доконаним фактом анексії.

Попри військовий наступ, українці відчували також культурно-освітню експансію поляків. Досить влучно це описав І. Герасимович, цитуючи польську пресу: "Про мілітаристи-

чні напади не думаємо, не маємо наміру атакувати наших сусідів із зброєю в руках, одначе культурний цивілізаційний наїзд є дозволений кожному. Такий ідейній праці нічого не можна закинути..." [22: 4].

У вирішенні українського питання всі польські партії виходили з того, що Західна Україна є складовою частиною Польщі. Ризький договір 1921 р. означав перемогу програми національної демократії – "ендеції". Водночас плани прихильників Юзефа Пілсудського після польсько-радянської війни стали проблематичними.

Найсильніший колонізаційний наступ українці відчули в культурно-освітньому житті. Спішно ліквідовуючи українські школи й культурно-освітні заклади, усунувши вплив і волевиявлення громадського чинника. – ... винищити українську інтелігенцію – це було перше завдання польської адміністрації і поліції [23: 92].

У надзвичайно складних політичних обставинах працювало НТШ. Порівняно з попереднім періодом праці Товариства, умови діяльності значно змінились на гірше. Польський санаційний режим повів проти НТШ відкриту дискримінаційну політику. Він позбавив Наукове Товариство не тільки суттєвих у минулому австрійських субсидій, а й фінансових можливостей у зв'язку з відібранням права на друк українських підручників [24: 60].

Незважаючи на несприятливі зовнішні та внутрішні фактори, Товариство зуміло стати загальнонаціональною науковою інституцією. Без сумніву, ці кроки Товариства стали відправною точкою на шляху до консолідації культурно-освітніх і наукових сил заради порятунку, відновлення та організації наукової-українознавчої роботи. Наукове Товариство ім. Шевченка виконувало важливу місію щодо залучення української громадськості до відновлення національної свідомості народу.

Проте, незважаючи на утиски, розкручений у період визвольних змагань маховик національного відродження не міг бути зупинений в умовах санаційної Польщі. Тому в Галичині особливо в 30-их роках спостерігається подальший зріст національної свідомості та розвиток імперативу української державності. Саме в таких умовах гальмівного тиску проходив останній, хоч і стійкий етап розвитку Наукового Товариства ім. Т. Шевченка [25: 26].

Список використаних джерел

1. Кубійович В. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Мюнхен. – 1949. – 51 с. 2. Романів О., Грицак Я. НТШ: етапи діяльності // Вісник АНУ. – № 3. – 1990. – С. 69–76. 3. Штойко П. Визначні діячі № 2. Степан Рудницький. – Львів, 1997. – 184 с. 4. Купчинський О. Деяко про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. 1892–1940 роки (Міжнародний аспект) // 3 історії Наукового товариства ім. Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень науков. сесій і конф. – Львів, 1997. – С. 16–23. 5. Найда Р., Пляцко Р. Визначні діячі № 7. Іван Пулюй. – Л., 1998. – 284 с. 6. Головач Ю., Грицак Я. Іноземні вчені – члени НТШ // НТШ і українське національне відродження. – Л., 1992. – С. 109–115. 7. Кучер Р. В. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї. – Київ: Наукова думка, 1992. – 111 с. 8. Головач Ю. В. Наукове Товариство ім. Шевченка і фізика // Український фізичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 474. 9. Головач Ю., Грицак Я. Іноземні вчені – члени НТШ // НТШ і українське національне відродження. – Л., 1992. – С. 109–115. 10. Ковалів П. Значення НТШ в інновації української науки й наукової та літературної мови // Альманах УНС. – Джерсі-Сіті–Нью-Йорк: В-во Свобода, 1973. – С. 76–80. 11. 125 років Наукового товариства імені Шевченка. Том 12. // Збірник наукових праць присвячений ювілею товариства. – Львів, 2001. – 387 с. 12. Стецюк В. У сторіччя НТШ // Альманах УНС. – Джерсі-Сіті–Нью-Йорк: В-во Свобода, 1973. – С. 38–54. 13. Найда О. Окремі аспекти діяльності Історично-філософської секції Наукового Товариства ім. Шевченка 1913–1940 роки // Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1997. – С. 24–34. 14. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 30–36. 15. Паньківський К. Спогади про НТШ // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1978. – С. 94–99. 16. 125 років Наукового товариства імені Шевченка. Том 12. // Збірник наукових праць присвячений ювілею товариства. – Львів, 2001. – 387 с. 17. Кубійович В. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк – Філадельфія,

1949. – 51 с. 18. Кучер Р. Наукове товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с. 19. Дорошенко В. Огнище української науки – НТШ. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – 147 с. 20. Хроніка НТШ. – Частина 60–62. – Л., 1918. – 163 с. 21. Мороз М. Матеріали до хронології діяльності НТШ (1873–1944 роки) // З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1997. – С. 200–319. 22. Герасимович І. Збройна культурна війна. – Львів, 1925. – 86 с. 23. Макух І. На народній службі. – Детройт, 1958. – 226 с. 24. Лев В. Наукова і видавнича праця НТШ // Альманах УНС. – Джерсі-Сіті–Нью-Йорк: В-во Свобода, 1973. – С. 55–62. 25. Романів О. Відродження записок НТШ // Вісник АН України. – 1992. – № 5. – С. 62–65.

Tetyana Savenko

SOME ACTIVITY ASPECTS OF SCIENTIFIC SOCIETY BY SHEVCHENKO AMONG WAR TIME PERIOD

It is considered the role of the scientific society by Shevchenko in social and scientific-cultural life of the Western Ukraine among war time period of 20's in the article.

УДК 94 (477)

Володимир Іващук

ГОСПОДАРСЬКА, БЛАГОДІЙНА ТА КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ НАДДНІПРЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1925–1935 РР.

У цій статті висвітлено господарську, благодійну та культурну діяльність провідних організацій наддніпрянських політичних емігрантів Західної України за період 1925–35 рр. та її можливий вплив на консолідаційні процеси серед українства

Досліджуючи та аналізуючи діяльність організацій наддніпрянських політичних емігрантів в Західній Україні, зокрема на Галичині, розглянемо її господарську, благодійну та культурну складову, в основному, на прикладі львівської філії Товариства допомоги емігрантам з України, а також на прикладі Союзу українок-емігранток у Польщі та Українського Центрального Комітету.

Згідно із §1 Статуту Товариства 1921 року головною метою його створення було надання моральної, матеріальної, санітарної та правничої допомоги емігрантам з України. Для реалізації цих цілей відповідно до пунктів d і f §3 Статуту Товариство мало право засновувати та утримувати різні інституції і заклади та допомагати добродійним інституціям, які мають аналогічну мету; а також захищати інтереси наддніпрянських емігрантів перед польським урядом та державними установами соціального забезпечення [7:арк.1]. Проте, треба зауважити, що за більш як п'ятнадцятирічний період діяльності у Львові Товариства допомоги емігрантам з України у Львові збереглися лише фінансові звіти організації за 1925 і 1926 роки. Отже, на їх підставі проаналізуємо в динаміці господарську діяльність Товариства як провідної організації наддніпрянських політичних емігрантів.

Як свідчать документи, загальна сума прибутку Товариства в 1925 році становила 9651,56 польських злотих (зл.). Основними джерелами прибутку організації в 1925 році

були добровільні пожертви від 170 осіб – на загальну суму 2219,72 зл. Найбільший благодійний внесок становив 259 зл., найменший – 50 зл. Було також пожертвувано 20 різних речей на суму 85 зл. Іншим джерелом доходу були членські внески, яких в 1925 році надійшло на суму 3063,2 зл., добровільні пожертвування за допомоги-позички, які надавала організація, і відсотки з них – 126,47 зл., добровільні пожертви за театральні білети склали 24,4 зл. Крім того, Товариство отримувало добровільні пожертвування від своїх прибуткових установ (товариство "Мотор"), які відраховувало їм певні відсотки зі своїх прибутків – у 1925 році ця сума складала 14,51 зл. Прибутки надходили і від т.з. Каси Хворих – 431,52 зл. Джерелом прибутку були також концерти, вистави, лекції, які проводило Товариство – у 1925 році це складало для організації 453,83 зл. Досить значними були прибутки від безпосередньої господарської діяльності допоміжних установ Товариства – у 1925 році вони склали 619,4 зл. Інші прибутки та повернені допомоги-позички, які надавало Товариство, склали 2698,51 зл.

В той же час заборгованість перед Товариством членськими внесками, оплатою до Каси Хворих, допомагати-позичками та іншими проплатами становила 2358,45 зл.

Про значний обсяг благодійної діяльності Товариства в 1925 році свідчить той факт, що в цьому році до нього загалом звернулося 2024 особи, а із загальної суми видатків Товариства у розмірі 9214,06 зл., витрати на допомогу потребуючим становили 2595,82 зл. (28,17% від загальної суми витрат), яку надали 110 особам. Найбільший розмір такої допомоги склав 411 зл., найменший – 1 зл. (між іншим, у 1936 році один кілограм олії коштував 1,9 зл.) [3: арк. 2]. Допомог-позичок було видано 61 особі на загальну суму 3491 зл. Найбільший розмір такої позички становив 200 зл., найменший – 5 зл. Чотирьом особам було видано допомог речами на суму 82 зл. До Каси Хворих, тобто за медичну допомогу емігрантам, було заплачено 499,83 зл.

Видатки на адміністрування організацією становили в 1925 році 2277,46 зл., на придбання необхідного інвентаря було витрачено 109,03 зл., видатки допоміжних установ Товариства в 1925 році становили 240,92 зл. Крім того, у Товариства в цей період виникла заборгованість перед Касою Хворих на суму 9,83 зл.

Таким чином, річний оборот Товариства у 1925 році становив 12792,07 зл., та, враховуючи боргові зобов'язання Товариства, його фактичний чистий прибуток склав 427,67 зл.

В 1925 році спостерігається значне зростання кількості членів організації. Так, якщо станом на 01.01.1925 року їх була 61 особа, то за 1925 рік їх чисельність збільшилась на 197 осіб, з'явилося і 8 почесних членів, а вибуло лише 4. Власне емігрантами в 1925 році у Товаристві була 91 особа, неемігрантами – 163.

До бібліотеки Товариства було пожертвувано 158 книжок, 17 газет, 23 журнали. Також було придбано книжок на суму 11,4 зл. Сто шістьдесят сім членів Товариства скористалося в 1925 році його бібліотекою – їм було видано 594 книги; значною була читальня Товариства, яка становила 1159 книг, її послугами в 1925 року скористалися 1054 осіб. Все це свідчить про те, що Товариство складалося та гуртувало навколо себе досить освічених та громадсько-активних людей [8: арк. 5].

В 1926 році матеріальне становище Товариства дещо погіршилось, що можна пов'язати зі складною економічною ситуацією, яка тоді була у Польщі. У 1926 році прибутки Товариства становили 9152,68 зл. (94,8 % від рівня 1925 року). Значно менше було залучено добровільних пожертв – від 133 осіб було отримано лише 787,1 зл. (35,45% від рівня 1925 року). Найбільший розмір пожертвування Товариству становив 200 зл., найменший – 50 зл. Також було пожертвувано 11 речей на суму 60 зл. Сума членських внесків у 1926 році становила 2639,2 зл. (86,15 % від рівня 1925 року), було повернуто допомог-позичок на суму 926,06 зл., відрахування від установ Товариства склали 2,97 зл.

У цей період зовсім відсутні добровільні пожертвування за театральні білети, що може свідчити про незначну культурну діяльність Товариства у цей період. Прибуток від т.з. Каси Хворих становив 426 зл., фонд ім.С.Петлюри дав прибуток у 103 зл., крім того, на поточному рахунку в Земельному банку Товариство мало кошти в розмірі 562 зл. Іншим джерелом прибутків були доходи від продажів та реклами у календарях "Дніпро –

1925" – 43,25 зл., "Дніпро – 1927" – 3660,1 зл. Але майже вдвічі зросла заборгованість Товариства за членськими внесками, оплатою до Каси Хворих та по неповернених допомог-позичках і загалом склала 4620,34 зл. (зросла на 95,9% порівняно з 1925 р.). Загальна сума видатків в 1926 році склала 9067,02 зл.

Певне погіршення матеріального становища організації на тлі такого ж погіршення економічної ситуації в тогочасній Польщі, витрати на публікацію журналу "Дніпро", зросли витрати на адміністрування організації (збільшилися ціни на комунальні послуги та оплата праці секретаря організації), призвели до зменшення майже на половину обсягів благодійної діяльності. Було видано допомог лише 86 особам на суму 1340,65 зл. (51,6% від рівня 1925 р.). Розмір найбільшої допомоги становив 50 зл., найменшої – 1 зл. Різко скоротився обсяг виданих допомог-позичок, і у 1926 році він склав лише 765,9 зл. (21,9% від рівня 1925 р.). Найбільший розмір позички становив 117,5 зл., найменший 10 зл. Дев'ятьом особам видано допомог речами на суму 93 зл. Зменшилися і благодійні витрати на медичну допомогу наддніпрянців-емігрантів – до 392,26 зл. (78,48% від рівня 1925 р.).

В 1926 році надзвичайно зросли витрати на адміністрування Товариством і склали 5812,16% (зросли на 155% порівняно з 1925 р.). Річна зарплата секретаря Товариства майже не змінилася – в 1926 році вона становила 1200 зл., в 1925 р. – 1196,59 зл. Значну частину адміністративних витрат становили т.з. інші видатки, пов'язані з видавництвом календаря "Дніпро" на 1925 рік – 1,85 зл. та на 1927 рік – 3587,74 зл. Крім того, непропорційно зросли видатки на платню (%) за збирання членських внесків – у 1926 році вони становили 411,75 зл. (в той час як у 1925 р. ця сума становила 238,7 зл.), і це при тому, що у 1926 році членських внесків було зібрано 2639,2 зл., а у 1925 році – 3063,2 зл.

Тобто можна стверджувати про певне нераціональне використання коштів Товариством, одним з основних завдань якого була благодійна діяльність. Витрати за поточним рахунком у Земельному банку становили 197,26 зл.

Непрозорою видається і стаття витрат на т.з. надзвичайні видатки (у фінансовому звіті за цей період зовсім не розшифрована детальна калькуляція) – вони загалом склали 528,59 зл., а, отже, можна також стверджувати про нераціональне використання цих коштів, які Товариство, як в основному добродійна організація, могла використати на благодійну допомогу багатьом емігрантам - членам організації, і це за складних економічних умов, які були тоді на Західній Україні, як і загалом у Польщі. Крім того, заборгованість Товариства у 1926 році склала 118,18 зл. і зросла майже в 12 разів, порівняно з 1925 роком. Таким чином, річний оборот Товариства в 1926 році склав 9359,39 зл., що з урахуванням зовнішніх боргів організації свідчить про збитковість діяльності організації у -32,52 зл.

Протягом 1926 року зросла також і чисельність членів Товариства. Станом на 01.01.1926 р. кількість членів організації становила 226 осіб, було також 8 почесних членів Товариства, а за 1926 рік прибуло 134 нових члени, а вибуло лише 5. За підсумками 1926 року в Товаристві нараховувалось 79 членів-емігрантів та 167 неемігрантів.

Отже, можна стверджувати, що наддніпрянські політичні емігранти в Галичині знаходили в цей період певну підтримку серед місцевого населення з активною громадянською позицією (як матеріальну – у вигляді благодійних пожертвувань, так і моральну – адже, вступаючи в організацію, галичани певним чином розділяли ті цінності, що їх сповідували емігранти).

Проте, аналізуючи в динаміці (до рівня 1925 року) фінансову та господарську діяльність Товариства за 1926 рік, знову можна до певної міри стверджувати про нераціональне використання коштів добродійною установою, якою була в основному ця організація. Фактично витрати, про які піде мова далі, не були навіть включені до власне витратних позицій фінансового звіту Товариства, не вказані також джерела, з яких надійшли кошти на такі трансакції (необліковані кошти). Не виключено, що ці гроші могли бути витрачені з умовою повернення назад певної їх частини тому, хто їх витрачав. Як приклад, можемо навести деяку інформацію про читальню та бібліотеку Товариства. В 1926 році до бібліотеки була пожертвована лише одна газета, а книжок придбано на суму 3020 зл.

При цьому кількість книжок у читальні у 1926 році становила 1165 примірників, а в 1925 році книжок було 1159 примірників. В 1926 році книжки брали 102 члени організації (відповідно їм було видано 398 книжок), а в 1925 році читало 167 членів Товариства (їм було видано 594 книжки). Читальнею Товариства у 1926 році скористалось 902 особи, а в 1925 році – 1054 особи. Виникає запитання – навіщо було нераціонально витратити такі великі кошти на придбання книг, якщо, як свідчать факти, попит на користування книгами впав, а кошти можна було використати за призначенням, в рамках якого перш за все діяло Товариство, – на матеріальну допомогу потребуючим членам організації. В цьому зв'язку показовою може бути цифра, яка свідчить про певне падіння затребуваності і навіть опосередковане зниження авторитету: в 1926 році до Товариства звернулося загалом 1352 особи проти 2024 в 1925 році [9: арк. 8].

Значної шкоди для господарської, а відповідно і для благодійної та культурної діяльності Товариства було завдано 4 липня 1935 року, коли постановою Торговельного відділу окружного суду у м.Львові було викреслено з реєстраційних списків (фактично ліквідовано) кооператив "Дніпро" [6: арк. 1].

Спробуємо тепер, однак, показати на конкретних приклад характер добродійної діяльності, яку здійснювало Товариство.

Так, значна благодійна діяльність Товариства була пов'язана з допомогою Ю.Магалецькому (1876-1935). Він був художником-академістом родом зі Східного Поділля, закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (був учнем І.Рєпіна), згодом навчався у Парижі. В 1917-18 рр. був освітнім діячем на Катеринославщині. З 1922 р. переїхав разом з іншими наддніпрянськими політичними емігрантами до Львова, де тривалий час був головою Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, друкував свої мемуари в календарі "Дніпро", журналі "ЛНВ". Ю.Магалецький був також автором портретів багатьох відомих українських діячів – ген. Гулого-Гуленка, ген. М. Омеляновича-Павленка, І.Липи, І.Свенціцького, О.Загарова, С.Федака тощо. Його авторству належать і декоративні стінописи церков та каплиць на Львівщині – у Вел. Голоску, Угорську, Старому Селі, Олесю, Раві-Руській, Холоєві тощо. Крім того, він проілюстрував багато книг, які видавалися свого часу в Катеринославі, Відні [5: 1427].

Фандрайзингова (збирання коштів на благодійні цілі) діяльність Товариства була досить результативною – влітку 1935 року воно змогло залучити принаймні 125 зл. на допомогу хворому художнику Ю.Магалецькому від львівських дирекцій "Центросоюзу", "Маслосоюзу" та страхового товариства "Карпатія" [4: арк. 9-11]. Тому тут також можна вести мову про те, що провідні господарські інституції галичан матеріально підтримували наддніпрянських емігрантів, і, отже, за певних обставин, на локальному рівні відбувся процес консолідації українства.

За браком документів, наприклад, відомо про епізодичну допомогу, яку надавало Товариство постраждалим від голоду в УСРР в 1933–34 рр. Так, аналогічне львівському Товариство допомоги емігрантам з України в Ченстохові в березні 1935 року висловило подяку за надану наддніпрянськими емігрантами у Львові матеріальну допомогу у розмірі 30 зл. матері поруччика армії УНР М.Кулака, яка постраждала від голоду [4:арк.5].

Треба сказати, що Товариство досить плідно працювало з галицькими господарськими установами, які, таким чином, в міру можливості матеріально підтримували наддніпрянських емігрантів у міжвоєнний період. Так, наприклад, в кінці травня 1935 року Товариство отримало пожертву в розмірі 10 зл. з прибутків Дирекції Повітового Союзу Кооператив у Городенці. Як зазначала Управа Товариства, "в жертві цій Т-во вбачає вияв братніх відносин до нас галицької суспільності... кріпить нас на душі й примушує вірити, що ті підвалини, на яких стоїть Т-во, не в стані розхитати ніяка ворожа сила" [4:арк.8].

Благодійна допомога Товариства полягала і в сприянні у здобутті освіти дітьми наддніпрянців-емігрантів. Так, в 1935 р. організація фінансувала щомісячну стипендію та матеріальні допомоги на закінчення навчання у Державному музичному інституті ім. Лисенка для дочки секретаря Товариства Ф.Дудка – Лідії Дудко [4: арк. 1, 25]. З проханнями про надання такої стипендії також звертались до Товариства і студентка драматичної школи при цьому ж інституті Наталія Охримович та Леонід Яблонський (був сином полковника армії УНР), який через важкий матеріальний стан був змушений за-

лишити 4 курс згаданого інституту [4: арк. 26, 32]. На підставі наявних документів, не зрозуміло чи Товариство надало благодійну допомогу цим двом студентам, однак достеменно відомо, що до цієї справи було залучено Дирекцію окружного союзу кооператив у м.Збаражжі, яке, наприклад, в листопаді 1935 року надало допомогу на ці цілі у розмірі 30 зл. на фінансування двох стипендіатів [4: арк. 35].

Взагалі можна стверджувати, що добродійна діяльність Товариства була в значній мірі спрямована на підтримку емігрантської молоді, яка навчалася. Наприклад, протягом жовтня-листопада 1935 року воно матеріально підтримувало Юрія Якубовича, – одного з п'ятиох студентів-емігрантів, виключених з Львівської Духовної Греко-Католицької Академії [4: арк. 31]. В 1935 році організація допомагала коштами та відповідними зверненнями до дирекцій шкіл з проханнями про зменшення оплати за навчання для О.Поської – дочки І.Поського, співробітника альманаху "Дніпро", студентки Торговельної школи Товариства "Рідна школа" І.Гребінник, дітей члена Товариства, працівника друкарні Ставропіллі В.Куровського – Ярослава та Станіслава [4: арк. 21-24, 28].

Як свідчать факти, ще до конфлікту між львівськими громадськими організаціями наддніпрянських політичних емігрантів, який виник пізніше, в 1936 році, Товариство допомагало їм в реалізації їхніх статутних завдань – в квітні 1935 року Союз українок-емігранток проводив у приміщенні Товариства свої загальні збори, на початку червня 1935 року там же засідала Управа філії УЦК у м.Львові [4: арк. 2-3].

Відомі також факти, пов'язані зі здійсненням культурної діяльності організаціями наддніпрянських політичних емігрантів та їх окремими представниками. Так, наприклад, Управа львівської філії Союзу українок-емігранток в Польщі 4 жовтня 1935 року спільно з Товариством провели урочисту академію в Музичному інституті ім.Лисенка на честь відомої артистки М.Заньковецької [1: арк. 4]. В листопаді 1935 року Товариство також взяло участь в роботі ювілейного комітету у Варшаві з нагоди 30-річчя наукової та громадської діяльності проф.І.Огієнка [1: арк. 8]. Крім того, Товариство високо оцінило роль у культурному житті Західної України Національного Музею у Львові та його засновника митрополита А.Шептицького. З нагоди тридцятиріччя цього закладу у жовтні 1935 року ця емігрантська організація, зокрема, відзначила його культурну діяльність як таку, що "тісно зв'язала себе в останніх часах з культурними народами світу стараннями своїх духовних провідників" [1: арк. 6].

Окремі представники наддніпрянської політичної еміграції в Західній Україні також провадили досить активну культурну діяльність. Зокрема, Ф.Дудко (родом з Чернігівщини, свого часу працював журналістом в Києві з 1907 р., з 1920 р. жив у Львові), який тривалий час працював секретарем Товариства, був автором численних белетристичних творів, присвячених добі визвольних змагань – "Отаман Крук" (1924), цикл повістей "В заграві", "Чорторий", "Квіти і кров", "На згарищах", "Прірва" (1928-31), історичний роман "Великий гетьман" (1936) [2: 603].

Отже, можемо стверджувати, що громадські організації наддніпрянських емігрантів проводили господарську, благодійну та культурну діяльність. Як свідчать факти найдіяльнішою інституцією була львівська філія Товариства допомоги емігрантам з України. Однак аналізуючи господарську діяльність Товариства, констатуємо те, що були тут певні елементи непрозорості, в деякі періоди організація не завжди відповідала основним, тобто добродійним статутним цілям Товариства. Принаймні відсутні джерела – звіти Контрольно-ревізійної комісії, яка мала діяти згідно із Статутом, і які би документально це спростували.

Негативно на господарську, а отже, благодійну і культурну діяльність Товариства, яке було засновником деяких підприємницьких структур, вплинула складна економічна ситуація в Польщі в 1926 році, що призвело тоді до збитковості у його діяльності.

Загалом проведення благодійної та культурної діяльності громадськими організаціями наддніпрянських політичних емігрантів та співпраця з організаціями громадянського суспільства і підприємницькими структурами галичан все-таки мало сприятливо впливало на процес консолідації українства, принаймні, на місцевому рівні.

І в цьому роль Львівської філії Товариства допомоги емігрантам з України – незаперечна.

Список використаних джерел

1. Вітальні листи, запрошення товариств на свята та урочисті зібрання. – Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1-9.
2. Дудко Федір // *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 603.
3. Звіт Ревізійної комісії про результати перевірки діяльності "Клубу українських емігрантів" в м. Львові за час від 15 квітня 1935 по 18 червня 1936 р. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 828. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1-12.
4. Листування з товариствами та приватними особами про надання їм матеріальної допомоги і повернення боргів. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1-40.
5. Магалецький Юрій // *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1427.
6. Постанова Торговельного відділу окружного суду у м. Львові про викреслення із реєстраційних реєстрів кооператива "Дніпро". – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1-2.
7. Статут товариства в м. Варшава. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-5.
8. Фінансові звіти за серпень-грудень 1925 р. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-5.
9. Фінансовий звіт за 1926 р. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1-10.

Volodymyr Ivaschuk

ECONOMIC, CHARITABLE AND CULTURAL ACTIVITY OF ORGANIZATIONS OF UPPER-DNIEPER POLITICAL EMIGRANTS IN WESTERN UKRAINE IN 1925–1935

At the issue the economic, charitable and cultural activity of the leading organizations of Upper-Dnieper political emigrants of the Western Ukraine during years 1925–35 and its possible influence on processes of consolidation among Ukrainians had been showed.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

**УКРАЇНОЗНАВЧІ ВЕКТОРИ ЕМІГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.**

У статті розкрито погляди на основні питання, що піднімались еміграційною українознавчою наукою у міжвоєнний період. Виокремлено значення головних українознавчих осередків за кордоном для національної науки.

Поступовий і невпинний розвиток національної науки, що набув особливого піднесення в умовах виборення Україною незалежності під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., не вдалося зупинити новою партійною доктриною більшовицького режиму. Українство як соціокультурна реальність та загальноцивілізаційний феномен у міжвоєнний період ХХ століття представлене як українознавчими студіями у Радянській Україні, так і в еміграції та Західній Україні. Як правило, об'єктом дослідження виступає політичне, економічне становище українців, соціально-культурна діяльність за кордоном [1]. Внеску української еміграції у вирішення окремих проблем українознавства приділено меншу увагу. Завдання автора – відслідкувати основні вектори наукових студій у окремих компонентах українознавства.

Організаційно українознавчі осередки представлені Українським вільним університетом, заснованим у 1921 р.; Українською господарською академією у Подєбрадах (УГА), що почала свою діяльність у 1922 р.; Українським соціологічним інститутом (Відень), котрий продовжив своє існування у новій структурі – Українського інституту громадознавства (УІГ) (Прага, 1925); Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова (УВПІ), відкритим з ініціативи Українського громадського комітету у Празі 1923 р.; Українським науковим інститутом у Берліні (УНІ-Б) (1926); Українським науковим інститутом у Варшаві (УНІ-В) (1928). До українознавчих досліджень спричинилися численні науково-освітні товариства. До них належали: Українське історично-філологічне товариство у Празі (УІФТ), засноване у 1923 р.; Українська студія пластичного мистецтва у Празі (УСПМ), утворену в 1922 р.; Українське правниче товариство у Празі (1923), чийм завданням ставилась координація праці українських правників, підтримка їх наукової та практичної діяльності; Українське товариство прихильників книги у Празі (УТПК) (1926); Українське педагогічне товариство у Празі (УПдТ), що мало за мету студіювання питань теорії та практики педагогіки, становища освіти; Український архів (1923), створений для збирання, нагромадження і зберігання документів визвольних змагань українців; Музей визвольної боротьби України (МВБУ) (1925), що відповідав за збереження та збирання документів еміграції та політичних рухів; Українське військово-історичне товариство у Варшаві (УВІТ), Українська академія ім. Петра Могили та Івана Мазепи, тощо.

Досвід перелічених освітніх та наукових інституцій є важливим з погляду організації українознавчих осередків за кордоном в умовах закриття кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, реформування радянською владою університетських центрів у інститути народної освіти [2]; популяризації знань про Україну та українців у часі і просторі при наявності інформаційного вакууму та дальшого поступу українознавчої науки. М. Грушевський, оцінюючи роль УСІ підкреслював: "В нинішніх часах, коли наша наукова продукція в краю гальмується тяжкими умовами, діяльність Українського Соціологічного Інституту набирає особливо високі вартости. Він посуває наперед нашу науку, підтримує матеріально і морально наших учених, приготує молодих наукових робітників тут і в краю. Має давати правильну інформацію чужинцям про наше минуле і сучасне" [3].

Коло досліджуваних проблем залежало від наявності археографічного матеріалу та наукових інтересів самих вчених. Щодо історичного компоненту українознавства висловився Д. Дорошенко, на наш погляд, це правомірно і до усіх знань українознавства. Історики опинились у "несприятливих умовах головно через відсутність необхідних книжок і архівованих матеріалів, які служать основою дослідчій праці на полі історіографії. Тому українським історикам вдалось спрямувати свою увагу головно на праці синтетичного характеру й на розроблення матеріалів до української історії, які переходять по чужих архівах та бібліотеках" [4: 85].

Українознавці піднімали ряд питань, вирішення яких практично заборонялося у Радянській Україні. Серед їх числа – історія релігійної думки на Україні; розвиток української культури як самобутньої, відмінної від російської; історія українського права як незалежного від права російського та ін. Багато нових проблем започатковано українською еміграційною наукою. Варто виокремити історію національно-визвольних змагань початку ХХ ст.; історію розвитку освіти на Україні; історію книги та читача; історію еміграції, тощо.

Внесок зарубіжних українознавців полягав у збереженні за кордоном пам'яті про діяльність різноманітних партій та політичних рухів. М. Мушинка підкреслював, що кожен із наукових закладів, товариств мав свій архів [5: 532]. Передбачалось, що після виникнення самостійної України їх буде перевезено на рідні землі, де вони прислужаться побудові нової держави. Як правило, це документи урядів України 1917–1921 рр., політичних партій, що перенесли свою діяльність за кордон, спілок, наукових установ та товариств; приватні фонди політичних та наукових діячів, мистецтва. Цінні спогади М. Грушевського, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка, О. Шульгина, В. Липинського, С. Петлюри, О. Лотоцького, А. Яковлєва, О. Бочковського та ін. проливали світло на перебіг національно-визвольних змагань періоду УЦР, Гетьманської держави, Директорії, ЗУНР. На широкому суспільно-політичному тлі із позицій власного бачення розкри-

валися державотворчі сторінки [6]. Епістолярна спадщина М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Антоновича, О. Колесси, С. Дністрянського, А. Яковлева, З. Кузеля, В. Біднова, О. Лотоцького, С. Петлюри, С. Смаль-Стоцького, Д. Чижевського, Ф. Щербини, та ін., що стала основою рукописних фондів наукових бібліотек Києва та Львова, вносять особистісне до характеристики становлення українознавчої науки за кордоном. Поряд із документами наукових установ, товариств цей сегмент інформації подає окремі корективи до реального стану справ, відкриває бачення засновниками та співorganizаторами основних завдань науково-освітніх закладів.

Українознавці торкалися проблем теоретичного обґрунтування взаємодії нації та держави (М. Грушевський "Початки громадянства (генетична соціологія)", В. Старосольський "Теорія нації", Липинський В. "Україна на переломі" та ін); аналітиці національно-визвольних рухів, як в Україні, так і за її межами; моделюванню майбутніх федеративних зв'язків та потенційних партнерів України; дослідженню ролі провідних верств суспільства та їх державотворчої місії. Наприклад, Інститутом громадознавства, згідно його статусу, передбачалось визнання України як частини світового суспільства і світового господарства та вироблення для України найдоцільнішої моделі організації суспільства, зокрема, шляхом використання здобутків інших народів [7: 75].

До заслуг науки на еміграції слід віднести і немалу роль у створенні нової теоретичної парадигми. Державницький підхід утверджували у своїх роботах С. Дністрянський, С. Рудницький, В. Старосольський, О. Бочковський, О. Ейхельман, О. Назарук, М. Шаповал, М. Туган-Барановський та ін. Сприятливою обставиною для вироблення нових концептуальних підходів стала можливість ознайомлення із надбаннями світової теоретичної думки – Е. Дюркгейма, Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Ф. Тонніса, В. Вундта, Г. Еріха, Г. Гегеля, Ф. Мейнеке, Г. Ферраро та ін. У той же час, оцінюючи теоретичну спадщину вчених-емігрантів, В. Потульницький підкреслював, що думки українських науковців багато у чому випередили світову політичну думку [8: 565]. Утвердження державницької парадигми у міжвоєнній науці, як у еміграційній, так і на матірній землі, змогло створити міцний теоретичний фундамент для побудови сучасної незалежної України. Для існування незалежної України необхідний був стереотип чи матриця – ідея про те, що ми маємо право на державне існування, а будь-яке право якнайпростіше підтверджується правом давнини або ж традицією, зауважує сучасний науковець К. Глушко [9: 22].

М. Шаповалом проаналізовано структуру української еміграції. Автор виділив основні еміграційні потоки з України. [10] Заслужують уваги порівняльно-історичний підхід до визначення умов перебування української еміграції у Польщі, Чехії, Відні, Румунії, Франції та ін. Глибокий аналіз кількісного та якісного складу української еміграції, умов та організації діяльності слугували майбутнім дослідженням в умовах незалежної України. Але вже у 20-ті роки розуміли важливість наукової розробки цих питань. Так, Український науковий інститут у Варшаві, мав окремий стипендіальний фонд для розробки актуальних проблем українознавства. З огляду на це, С. Наріжному надана така стипендія для написання праці про українську еміграцію, а Б. Крупницькому для опрацювання теми "Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політичної діяльності" [7: 55].

З огляду на ідеологічні засади більшовизму, не могла знайти відображення у Радянській Україні церковна тематика. Це завдання вирішувалось українознавцями в еміграції. Серед їх числа – О. Лотоцький, який видав конспект лекцій із церковного права, "Українські джерела церковного права", де науково аргументовано розмежованість історії української та російської церков, оприлюднено статті про церковні устава князів Володимира та Ярослава та ін. До речі, ці розвідки були високо оцінені відомим чеським професором К. Кадлєцем [11: 564]. У 30-х роках вчений, знавець пам'яток українського письменства, опублікував винятково актуальну працю "Автокефалія" (Т. 1-2, 1935-1938).

Багато зробив для історії церкви і В.Біднов. Його перу належать нариси про протоієрея Степана Іпатовича, професорів С. Голубєва, К. Харламповича, А. Зерникова, М. Петрова, єпископа Василя Богдашевського, професора Василя Екземплярського, митрополита Макарія, про Кулішевий переклад Св. Письма та ін.[11: 524].

В. Біднов був автором розділу про українську церкву у колективній монографії "Українська культура" за редакцією Д. Антоновича. Важливо, що це одна із перших спроб син-

тетичного видання української культури. Хоча важко втілити у колективній монографії єдині концептуальні принципи, але автори намагалися презентувати українську культуру як єдине ціле, у своїй багатогранній різноманітності, взаємообумовленості і взаємозв'язку з іншими культурами. Автор погоджується із твердженням І. Дзюби про те, що Д. Антонович пройшов культурно-історичну школу І. Тена та його послідовників, віддав данину її соціологічному монізму та історичному детермінізму, ідеї співіснування різних культурних явищ, але водночас вийшов за межі цієї школи в бік дослідження іманентних чинників мистецтва і культури та вводив складнішу систему понять [12: 12]. Незважаючи на об'єктивні недоліки, монографія була унікальною і єдиною, бо у Радянській Україні оприлюднено лише нарис А. Козаченка "Українська культура, її минулина і сучасність" у 1931 р.

Новизною визначались "Огляд української історіографії" (1923) та "Нариси історії України" (1932–1933) Д. Дорошенка. Вперше у "Огляді" українська історіографія виділялась із російського та польського наукового тла, давалась наукова періодизація. У книзі виокремлено найважливіші етапи у розбудові українознавства ХІХ – початку ХХ ст. – Археологічну комісію, Одеське товариство історії та старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, "Київську старовину", Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві, діяльність архівних комісій. Особливої уваги заслуговує скрупульозний список бібліографічної інформації з окремих проблем українознавства, що й сьогодні є актуальним для дослідників. У нарисах "Історії України" ця бібліографічна тенденція продовжується. Кожен розділ починався із короткої історіографії та джерел із відповідної проблематики. Це максимально наближало працю Д. Дорошенка за структурою та стилем до тогочасних європейських видань.

До заслуг еміграційної науки варто віднести особливу увагу до питань розвитку права на Україні, його онтологічних засад, особливостей та взаємозв'язку із європейським правом. Викладачі права УВУ С. Дністрянський, А. Яковлев, О. Ейхельман, Д. Коропатницький, М. Лозинський, С. Шелухін, В. Старосольський, Л. Білецький своїми навчальними курсами, науковими розвідками збагачували українську правову та історико-правову науки. (Варто підкреслити, що видавнича діяльність у галузі права розпочалась ще у Відні. Тут побачили світ книги С. Дністрянського "Цивільне право", "Україна і мірова конференція" (1919), М. Лозинського "Народність і держава" (1919), П. Чижевського "Основи української державності" (1921), К. Лоського "Історія і система римського приватного права"). В УВУ видавничу комісію у галузі права очолили С. Дністрянський та К. Лоський. Популярністю у студентській аудиторії користувалися "Міжнародне право" М. Лозинського (1922), "Генега і основи права", "Вічеве право" С. Дністрянського (1923), конспекти лекцій Р. Лашенка, К. Лоського, О. Лотоцького із церковного права.

Серед університетських підручників для студентів юридичного факультету належне місце займали праці С. Дністрянського. У їх переліку і "Загальна наука права і політики". На основі соціологічного методу автор підійшов до висвітлення правових питань. Матеріал розраховано на сім книг. Лише частину з них видано, решта у ДАТО (Державному архіві Тернопільської області). Як зазначає Т. Андрусак, ця праця і сьогодні має не лише історичну цінність, але й наукову, як спроба історіософського осмислення правових засад української та європейської думки [13: 65].

У "Погляді на теорію держави і права", "Теорії конституції", "Новій державі", "Границі науки права" та ін. автор простежує проблеми предмету та об'єкту дослідження правової науки, виникнення права, його співвідношення із державою, із законом. Ці ідеї були новаторськими для більшої частини Європи, а тим більше для СРСР із ототожненням права і закону. Не держава є творцем права, як стверджували легісти, а народ творить право поряд із державою, підкреслював С. Дністрянський [14]. Ідея верховенства народу з його правами над державою виводиться із теорії природних прав людини, з теорії суспільного договору. Український мислитель поклав в основу права такі риси, як справедливість, рівність, свобода. З огляду на українські ментальні цінності, вчений зауважував, що наше право називається правдою [15: 214].

Активно працювали в еміграції літератори, мистецтвознавці – Б. Лепкий, Р. Смаль-Стоцький, К. Чехович та ін. Р. Смаль-Стоцький був професором УВУ, у 1926-39 рр. працював професором у Варшавському університеті. Він – незмінний секретар Українського наукового інституту у Варшаві. Власне, за його активної участі побачили світ 40 томів наукових записок цього закладу. До честі автора відносимо постійні заняття у розбудові української мови. Це виявилось у працях із словотвору "Нарис словотвору українських прикметників" (1925), "Значення українських прикметників" (1926), "Примітивний словотвір" (1929). У співпраці з І. Опієнком оприлюднено у Варшаві 6 випусків "Студій до української граматики". Предметом постійної уваги вченого був розгляд української мови у контексті взаємовпливів та запозичень із румунської, угорської, німецької. Важливо, що українське слово не втратило своєї актуальності як об'єкт наукового студіювання навіть за межами батьківщини.

Ця теза підтверджується науковою діяльністю ще одного українознавця – Б. Лепкого, котрий перебував у вимушеній еміграції від 1914 до 1925 р., спочатку в Австрії, а згодом у Німеччині. У 1926 р. в Ягеллонському університеті відкрито новий факультет при якому працювало дві кафедри україністики – мови та літератури як основа майбутнього університету. Слов'янську студію, у тому числі, кафедру мови, очолив професор І. Зілинський – автор "Фонетичного опису української мови" (1932); кафедру літератури посів Б. Лепкий. Як засвідчують спогади Ю. Геника – Березовського, Б. Лепкий знайомив студентство із українською літературою в історичному розрізі, хронологічній послідовності від княжої доби до І. Франка, у тісному взаємозв'язку із світовою, із віддзеркаленням психофізичних властивостей, ментальності, переживань українців, їх творчої енергії [16: 202].

Кожен українознавець був неофіційним послом незалежної та соборної України, рупором її багатогранної спадщини, що поставала протягом багатьох віків, доводячи, що український народ створив цінності, які мають забезпечили йому достойну нішу у світовому культурному процесі. Через комплексне опрацювання ширшого спектру дисциплін діаспорним українознавством зроблено впевнений крок у вирішенні проблем етногенезу українців, їх національного державотворення; характеристиці впливових чинників для розвитку національної свідомості українців; культурно-національних засад майбутньої незалежної України. Еміграційна наука у системі науково-освітніх інституцій у міжвоєнний період була дієвим чинником збереження українського наукового потенціалу у часи утвердження сталінського тоталітарного режиму.

Список використаних джерел

1. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 234 с.; Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами Антонович Д. Українська культура. – К., 1993. – С. 477 – 491.; Бирич Я. Сторінки з чесько-українських взаємин (Український музей у Празі). – Вінніпег, 1949. – 36 с.; Потульницький В. Національно-державницький напрям в українській етнополітичній думці. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 942 с.; Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 286-291.; Дорошенко Д. справа організації української наукової праці на еміграції Український історик. – 2001. – № 1-4 (148-151). – С. 84-86.; та ін. 2. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Арк. 1-9. 3. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 16-17. 4. Дорошенко Д. справа організації української наукової праці на еміграції Український історик. – 2001. – № 1-4.(148-151). – С. 84-86. 5. Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехословаччини (1917–1945): сучасний стан і місце зберігання. У кн. На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. К. Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 524-532. 6. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х ч. Київ-Відень; Його ж. Українська державність. – Відень, 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920: В 4-х т. – Відень, 1921-1922; Шаповал М. Військо і революція. – Прага – Львів, 1923; Його ж. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага,

1927; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Прага, 1930; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. – Ужгород, 1932.; Петлюра С. Статті. – К., 1993; та ін. 7. Політична історія України. У 6-ти томах. К., 2003 – С. 39. 8. Потульніцький В. Національно-державницький напрям в українській етнологічній думці. Мала енциклопедія етнології. – К., 1996. – С. 585. 9. Глушко К. Передмова до книги Дорошенка Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – К., 2000. 10. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1; Спр. 78. – Арк. 14-15. 11. Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція між двома світовими війнами. Антонович Д. Українська культура. – К., 1993. – С. 477-491. 12. Дзюба І. "Українська культура" в контексті української культури. Там само. – С. 15-13. 13. Андрусак Т. Академік Станіслав Дністрянський і його роль у створенні та розвитку Українського Вільного університету. Науковий збірник УВУ. – Мюнхен – Львів, 1995; Станіслав Дністрянський – світоч української правової науки. Матеріали наукової конференції ЮІ ТАНГ, присвяченої річниці з дня народження академіка Станіслава Дністрянського. – Тернопіль, 1999. – 85 с. 14. Дністрянський С. Теорія Конституції; Дністрянський С. Демократія та її майбутнє. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1999. – С. 178, 192, 217- 228, 210. 15. Дністрянський Д. Нова держава. Там само. – С. 214. 16. Генік-Березовський Ю. Богдан Лепкий – професор університету. Словом пламенем взялося. – Торонто: Євшан – Зілля, 1972. – С. 154-163.

Охана Gomotyuk

UKRAINIAN DIRECTION OF EMIGRATIONAL RESEARCHES OF 20–30 YEARS XX CENTURY

In the article the looks on the main problems of the Ukrainian science during emigrational period of 20–30 years XX century.

УДК 94 (477)“1946”

Наталія Концур

ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1946 РОКУ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УГКЦ

У статті зроблено спробу проаналізувати передумови ліквідації владними структурами УГКЦ в Західній Україні, зокрема проведення Львівського собору 1946 року. Відзначено, що Львівський собор практично став лише одним із етапів процесу ліквідації Греко-католицької церкви, яка була одним із важливих напрямків радянізації західноукраїнських земель.

Радянська історіографія впродовж кількох десятиків років визнавала Львівський собор 1946 р. як центральну і вирішальну подію, який "враховуючи нагальне бажання і настрій більшості віруючих..., прийняв рішення анулювати постанови Брестського собору 1596 р., ліквідувати унію і рішучо порвати з Ватиканом... Галицька церква, йдучи назустріч побажанням мас віруючих, об'єдналася з Руською православною церквою" [10: 108]. Ця, офіційна точка зору Москви послідовно і наполегливо нав'язувалася історикам і суспільству з тим, щоби, по-перше, приховати факт, що на момент собору Греко-

католицька церква владою по-суті була розгромлена; по-друге, створити ілюзію перед світовим співтовариством і населенням краю, що саме галицьке духовенство за сприяння РПЦ ухвалило рішення про ліквідацію унії, розрив з Ватиканом, возз'єднання з Православною церквою.

У дійсності ж, як про це свідчать факти, зокрема архівні документи, розгром Греко-католицької церкви, який розпочався активними заходами владних структур і, насамперед, репресивних органів, до часу проведення собору вже відбувся.

Напередодні проведення Львівського собору в газетах західних областей України 1 березня 1946 р. з'явилося повідомлення Прокурора УРСР про арешт і звинувачення греко-католицької ієрархії. У ньому зазначалося: "За активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами арештовані Сліпий Й.А., митрополит Греко-католицької (уніатської) Церкви, Чарнецький М.А., Будка М.М., Хомишин Г.Л., Лятишевський І.Ю., єпископи уніатської церкви. При арешті у названих осіб знайдені документи, які викривають їх у злочинних зв'язках з німецько-фашистськими окупантами, зокрема з гестапо та іншими каральними та розвідувальними органами" [4].

Ця акція радянських репресивних органів була пов'язана з проведенням 8-10 березня Львівського собору і стала ще одним чинником морально-психологічного тиску на його учасників та всіх віруючих. Радянська преса широко коментувала повідомлення, публікувала схвальні відгуки населення краю. Проте в інформації до ЦК КП(б)У секретар Львівського обкому партії І.Грушецький відзначив, що значна частина віруючих зустріла повідомлення прокурора УРСР далеко неоднозначно, зрештою як і проведення церковного собору [2: 7-9]. Відтак, партійні і державні органи зосередили максимум зусиль на проведенні собору у відповідності із визначеним планом, який передбачав висвячення "своїх" єпископів з числа вірних УГКЦ, з метою подальшого безвідмовного служіння Москві.

Для реалізації цього заходу у лютому 1946 р. до Києва прибуло 13 священників, які 22 лютого в стінах Києво-Печерської Лаври прийняли уніатство, 25 і 26 лютого митрополит Алексій висвятив М.Мельника та А.Пельвецького на єпископський сан [9: 330]. Таким чином, вирішили завдання забезпечити собор архієрейським представництвом.

Порядок денний собору і чіткий план його проведення був ретельно продуманий. Головування доручено членам Ініціативної групи. Порядок денний включав чотири основних доповіді: 1. Про діяльність центру Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Руською православною церквою (доповідач А.Пельвецький); 2. Про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою (Г.Костельник); 3. Церковні питання, пов'язані із поворотом до православної церкви (Г.Костельник); 4. Територіальний поділ єпархій і деканатів згідно з державним адміністративним поділом на області і райони (Г.Костельник) [9: 311].

На основі свідчень безпосереднього учасника собору, Ю.Герич у своїх спогадах оприлюднив протиправні деталі з його організації і проведення. "Делегатів назначував райком партії, звичайно, після відповідної підготовки. Кожний делегат одержав квиток на проїзд залізницею до Львова й назад у "м'яких вагонах". Місця були резервовані й дбайливо бережені. На місці, у Львові, відпущено делегатам на увесь час тривання "собору" готель "Брістоль". Вхід до готелю було замкнено для всіх, що не мали ніякого діла з працівниками "собору". Заборонено було отцям-делегатам виходити куди-небудь з готелю, їхній маршрут був визначений заздалегідь: з готелю "Брістоль" до катедр св. Юра й назад. Ці всі обмеження і "засоби безпеки" – тлумачилися делегатам, – були на те, щоб охоронити їх від "ворожої пропаганди й можливого нападу на їхні імунні особи". Удержання в готелі, вибагливі обіди і напитки – все те було безплатне..." [6: 89-91]. Згідно зі спеціальним розпорядженням В.Молотова на проведення собору надіслано 400 тис. крб, а нарком торгівлі УРСР 260 делегатів Собору забезпечив триразовим харчуванням... [9: 311].

Як повідомила учасників мандатна комісія на Собор запросили 225 делегатів-священників і 22 делегатів від мирян з усіх трьох греко-католицьких єпархій: Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської. На собор прибули 216 священників і 19 мирян, причому запрошені неприєднані до Ініціативної групи священники брати участь у соборі відмовилися [11: 62-67].

Варто зауважити, що за іншими даними, зокрема Ю.Герича, насправді кількість учасників була набагато меншою, ніж її представила мандатна комісія і А.Пельвецький, й не перевищувала 140 осіб. Цікаво, що у списку відсутній відомий історик Іван Крип'якевич, син священника. Архівний документ та дослідження М.Марущака свідчать, що "Оцінка Крип'якевичем І.П. репресій, які здійснила влада щодо ієрархів УГКЦ, була негативною. Незважаючи на це, Крип'якевича І.П., як віруючого, примушують взяти участь в роботі Собору" [1: арк. 16].

Найбільшою за обсягом була основна доповідь Собору "Про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою" голови Собору Г.Костельника, в якій одним з перших мотивів розриву з Ватиканом він вважав те, що унія не виправдала надії українців. Доповідач піддав гострій критиці римські впливи і догмати, які суттєво різнилися з православними. В заключній частині доповіді Г.Костельник закликав учасників собору: "Я пропоную, щоб наш Собор ліквідував постанови Брестського Собору 1596 року, зрікся Рима та унії з Римом, вернувся до Святої Православної Церкви. Пропоную просити Його Святість Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі прийняти нас до Всеруської Православної Церкви" [11: 77-83].

Підводячи підсумок дискусії першого вирішального дня собору, Г.Костельник проголосив: "На Соборі оо. делегати не видвинули ні одного аргументу проти нашого возз'єднання з Православною Церквою. У своїй же пропагандивно-підготовчій діяльності я зустрічався тільки з прикритим фактом "заляканої совісті". А, як історія свідчить, такі важні справи, як та, що її нині маємо вирішити, можуть повстати раз на 500 літ" [11: 78-79].

Відтак були прийняті, як відзначала офіційна преса, одностайно і з великим натхненням, кілька документів. Зрештою Ю.Герич про цей момент собору писав: "Треба було проголосувати. Отці-делегати сиділи непорушно. Мабуть кожний думав, що піднявши руку, поповнює насильство над своєю совістю, стягає себе прокляття своїх вірних і своєї Церкви". Але, поволі, зачали руки підноситися. Їх піднялося трохи поза сто. Цього вистачило. Тих сто рук відголосували долю всієї Церкви, послужили за вияв трьох тисяч священників і п'яти мільйонів вірних" [6: 256-257].

На наш погляд, слід поправити автора в тому, що собор вже не вирішував долю УГКЦ. На той час вона по суті вже була розгромлена і його рішення лише затверджували цей процес, намагалися надати йому легітимності.

Безперечно головним документом була постанова собору, в якій проголошувалося, що собор постановив "...скасувати постанови уніатського Брестського собору 1596 року, ліквідувати унію, анулювати залежність від Рима і повернутись до православної віри і до Руської Православної Церкви" [11:94]. Головне заплановане завдання собору було виконане вже першого дня його роботи.

Доповідачі в промовах та дебатах дякували Червоній армії і Генералісімусу товаришу Сталіну за визволення українського народу, за возз'єднання усіх українських земель. Аналізуючи перші виступи в дебатах учасників собору, слід відзначити і досить обережні висловлювання щодо доцільності возз'єднання. Так, збереглася заява священника с. Ражнів з Пониковецького району Львівської області о. Василя Лесюка: "Необхідно відтягнути роботу собору, зачекаєм з винесенням поспішного рішення. Слід обміркувати, і в кого яка совість, той сам про себе буде вирішувати" [1: арк. 10-12]. Однак, виступ священника Лесюка не вплинув на роботу собору. Заплановані рішення були прийняті.

Зрозуміло, що Львівський собор не міг остаточно вирішити всі проблеми, пов'язані з насильницьким переходом греко-католиків у православ'я. 2 квітня 1946 р. члени Ініціативної групи Г.Костельник, М.Мельник і А.Пельвецький прибули до Києва, вручили керівникам УРСР схвалені Львівським собором документи, мали розмову щодо доведення рішень собору до широких мас, видання книги "Діяння Львівського собору" [9: 317]. 4 квітня львівська делегація прибула до Москви, де, насамперед, її прийняв патріарх Алексій. Йому було зачитано і вручене звернення з приводу приєднання до православної церкви. Під час перебування у Москві члени президії Львівського собору Г.Костельник, М.Мельник та А.Пельвецький дали інтерв'ю ТАРС, в якому слід особливо звернути увагу на три аспекти. Насамперед на тому, чи був собор юридично спроможний вирішувати питання про возз'єднання церков. Слід визнати, що жодне із "історичних"

рішень не можна вважати легітимним з цілої низки вагомих причин. Насамперед, собор іменований як Української греко-католицької церкви, відбувся без участі жодного з її єпископів, які перебували у в'язницях і на засланні, що автоматично робить його неканонічним, а рішення незаконними, оскільки грубо порушені церковні закони, встановлені Вселенськими соборами. По-друге, Г.Костельник був призначений главою УГКЦ з правами її митрополита не Ватиканом, тобто церковною владою, а рішенням радянського режиму, який згідно існуючої Конституції (ст. 104) про відокремлення церкви від держави, не мав на це законних прав. Окрім всього, делегати собору не обиралися згідно з канонічним правом, отже не могли юридично і канонічно представляти увесь загальний клір і вірних. У відповідності з церковними законами, Російська православна церква як помісна не мала права втручатися у внутрішні справи іншої помісної церкви, тим більше Греко-католицької, підпорядкованої Ватикану.

Таким чином, радянська влада, яка згідно таємно укладеного плану і за допомогою репресивних органів і РПЦ ліквідувала Греко-католицьку церкву на теренах України і офіційно скріпила цю акцію Львівським псевдособором 1946 р., брутально порушила елементарне право людини на віросповідання, визнане у всьому світі, навіть у інших тоталітарних державах, окрім СРСР [6: 258].

Цю точку зору підтримує і переконливо аргументує сучасний український історик генерал Іван Білас, який у праці "Кремлівська змова державних і духовних владик" відзначає: "Якщо порівняти ліквідацію Київської митрополії в 1839 році і Львівської, то побачимо, що людина, яка проводила ліквідацію у 1946 році, – Г.Костельник не був митрополитом, як Семашко. Костельник не мав ніяких повноважень для скликання собору в 1946 році, та й не звертався за їх одержанням до вищої церковної влади. Таким чином, собор 1946 року був скликаний проти всіх і всяких правил католицької церкви. Зважаючи саме на такі аргументи, які вже тоді чітко збагнула переважна більшість священників і віруючих греко-католиків, вони і чинили активний опір реалізації рішень собору, зберігали вірність вірі батьків [3: 128-129].

Після псевдособору значна частина греко-католицьких священників продовжувала активний і пасивний опір заходам радянської влади щодо повної ліквідації УГКЦ. "На основі Собору, який відбувся у березні місяці 1946 р., колишнє греко-католицьке духовенство приєдналося до російської Православної церкви і повело за собою віруючих і парафіян, – доповідав Києву уповноважений Ради у справах релігійних культів при СНК УРСР по Львівській області П.Кучерявий 7 вересня 1946 р., – але на 1 вересня 1946 р. у області 48 священників чинять впертий опір возз'єднанню з православ'ям, залишаються поки що вірними папі Римському у присязі й т.п. По моєму, у Львівській області пора закінчувати розмови з уніатським духовенством, оскільки їх залишилося десятка чотири й необхідно дозволити ужити до них більш рішучі заходи" [1: арк. 70].

Незважаючи "на більш рішучі заходи", за висловом П.Кучерявого, тобто, на тиск і терор з боку владних структур, значна частина духовенства чинила опір й не бажала перейти у православ'я. За архівними даними станом на 1 листопада 1946 р. продовжувала діяти значна кількість греко-католицьких парафій: у Тернопільській області – 136, Станіславській – 54, Львівській – 48 і Дрогобицькій – 32) [2: арк. 211].

Після Львівського собору наступ радянських репресивних і ідеологічних органів на остаточну ліквідацію Греко-католицької церкви продовжувався. За підрахунками І.Біласа, в результаті масових арештів того часу перебувало у в'язницях щонайменше 1600 священників, а кілька сотень перейшли [3:130] на нелегальний стан, багато з них продовжували пастирську службу. За підрахунками історика І. Винниченка, в жовтні 1946 р., тобто через півроку після собору, лише на Львівщині 101 священник не перейшов у православ'я. Значна частина душпастирів чинила опір пасивно: обмежилися заявою про перехід до православ'я, насправді залишаючись уніатами, дехто перейшов до світського життя. Різко зменшилась кількість діючих церков. У Львівській області з 533-х залишилося 269, з них православними стали 231. Не перейшли до православ'я всі монастирі. За таких обставин у Західній Україні посилювались репресії. За період ліквідації УГКЦ було репресовано 10 єпископів, 1400 священників і 800 монахів [5: 62]. З Радянською адміністрацією солідаризувалася ієрархія Руської Православної церкви. Відлуння

собору докотилося до прокомуністичних Румунії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, де також було ліквідовано Греко-католицьку церкву, а це погіршувало відносини з Ватиканом і штовхало католицизм до антикомуністичних акцій [8: 277-288].

Зауважимо, що всупереч надіям Москви і Києва, Львівський собор 1946 р. практично став лише одним із етапів процесу ліквідації Греко-католицької церкви, яка була одним із важливих напрямків радянзації західноукраїнських земель. Він не став моментом рішучого повороту уніатського духовенства і вірних до православ'я, на що розраховував радянський уряд і ієрархи РПЦ. Єдиним його досягненням, якщо можна так вважати, була імітація легітимності й спроба представити світовому суспільству насильницьку акцію як "вільне волевиявлення українського народу".

Список використаних джерел

1. Державний архів Львівської області. – Ф. 1332. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 16.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2840. – Арк. 7-9.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 1. – Київ, 1994. – С. 310-316.
4. Вільна Україна. – 1946. – 1 березня.
5. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ, 1994.
6. Герич Ю. Як відбувся "возсоединительний собор" у Львові 8 березня 1946 р.
7. Календар "Світла". – Торонто; Нью-Йорк, 1995.
8. Літопис Голготи України. Т. 2.: Репресована церква. – Дрогобич, 1994.
9. Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. T.3 – Przemyśl, 1996. – S. 277-288.
10. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – Київ, 1998.
11. История Украинской ССР. Т. 9. – Киев, 1985. – С. 108.
12. Львівський церковний собор. Документи і матеріали. 1946–1981. – Київ, 1984.

Nataliya Kontsur

LWIV CATHEDRAL OF 1946 AND IT'S PLACE IN HISTORY OF UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH

The author makes an attempt to analyse some pre-conditions of elimination by powerful structures Ukrainian Greek-Catholic Church in Western Ukrainian by means of. It is defined that Lwiv Cathedral practically was one of the steps in elimination processes of Ukrainian Greek-Catholic Church which was one of important directions of soviet influence of western Ukrainian lands.

УДК 94 (477.8–22) – 054.7: (477.83–25) "196/198"

Галина Боднар

ДОЗВІЛЛЯ МІГРАНТІВ ІЗ СІЛ У ЛЬВОВІ (60–80-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті розглянуто особливості дозвілля мігрантів із західноукраїнських сіл у Львові в 60–80-х рр. ХХ ст.

Упродовж 60–80-х рр. ХХ ст. населення Львова інтенсивно зростало за рахунок міграції сільських мешканців західноукраїнських областей. Колишні селяни становили значний відсоток жителів міста і визначали особливості їхнього дозвілля. Вони заселяли новозбудовані житлові мікрорайони на околицях міста, рідко відвідували його центральну частину, продовжували зберігати тісні зв'язки зі селами, привносили в місто українсь-

ку народну звичаєвість і здебільшого не цікавилися збереженими рештками дорадянських і сучасних культурних традицій Львова.

Проблема дозвілля мешканців радянського Львова і мігрантів із західноукраїнських сіл недостатньо висвітлена в історіографії. О. Матюхіна у праці "W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990" [1] приділила велику увагу характеристиці проведення львів'янами офіційних радянських святкувань. Деталі життя і побуту радянської молоді у Львові, її зацікавлення описує у роботі "Львів понад усе" І. Лемко [2]. Авторка свідомо не акцентує уваги на радянській історіографії цієї проблематики, а звертається до методу усної історії, щоб охарактеризувати дозвілля, яким його бачили самі мешканці Львова. Суттєвим джерелом доповнення інформації, здобутої внаслідок проведення інтерв'ю з мігрантами із сіл, є обласна ("Вільна Україна", "Львовская правда", "Ленінська молодь") і заводська ("Львівсільмашівець" заводу "Львівсільмаш", "Заводський гудок" Львівського паровозо-вагоноремонтного заводу, "За технічний прогрес" Львівського заводу автотранспорту) преса [3].

Після переїзду до Львова мігранти підтримували тісні контакти із селами і відпочивали в місті тільки у вільні від поїздок у села дні. На їхню думку, за радянської влади люди відпочивали значно більше, ніж вони мають змогу робити це зараз. У Львові було вдосталь діючих закладів відпочинку: "... було все, – кінотеатри, театри, цирк, тоді все працювало" [4]. На початку 1960-х рр. в обласному центрі було 5 театрів, 27 кінотеатрів, філармонія, 46 будинків культури, 323 профспілкових клуби, 8 стадіонів [5; 6: арк. 31–44]. У 1966 р. у Львові нараховувалося вже 29 кінотеатрів і 60 будинків культури [7]. Після переїзду до Львова одноманітність сільського буття залишилася для мігрантів позаду. У великому місті їм усе було цікаво. Типовим для оповідачів є висловлювання: "У місті було цікаво, а у селі що?". У наповненому турботами міському житті їм постійно бракувало вільного часу. Крім цього, мігранти приїжджали до Львова у молодому віці, а молоді, як відомо, постійно не вистачає часу. Зовсім іншим для них тоді було саме життя. Воно, як і дозвілля, "було цікавим, веселим і дешевим": "Жити було веселіше, одягу так не мали, добре не харчувалися, але ви собі навіть не уявляєте як весело було жити" [8]. Мігранти наголошують на дешевизні відпочинку: "Не була багачкою, але у той час могла більше побачити, ніж зараз. ... 2 руб. вистачало на всю неділю, квиток дітям на каруселі коштував 5 коп. Путівки відпочивати давали безкоштовно" [9]. Мешканці навколишніх до Львова сіл, особливо ті, хто доїжджали на роботу чи навчання, проводили в місті недільні дні.

Місцем масового проведення вільного часу мігрантів був парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького (суч. парк ім. Б. Хмельницького). У святкові дні його відвідувало до 100 тис. осіб, а щорічно – близько 2 млн. осіб (це лише ті, хто брали участь у платних заходах) [10]. Парк працював протягом цілого року, однак найбільш активна його діяльність припадала на літні місяці. У неділю зранку мігранти зазвичай ішли до церкви, а по обіді – в парк, де під відкритим небом відбувалися вистави так званого Зеленого театру, виступали колективи художньої самодіяльності й ансамблі. У вихідні дні вхід у парк був платним, вартість квитка становила 1 крб., що, на думку приїжджих, "вносило порядок, люди дотримувалися чистоти" [4]. Більшість заходів відбувалися безкоштовно. Додатково оплачувалися вечірні концерти естрадних виконавців. Це було популярне місце відпочинку з дітьми. Вагомий дохід приносили атракціони, яких у парку нараховувалося близько трьох десятків. Взимку діяв каток, проводили "свято зими". У парку організовували календарні свята і вечори молоді, огляди колективів художньої самодіяльності, спортивні змагання, святкували трудові й творчі звіти районів та підприємств міста, читали агітаційні лекції, що транслювалися алеями і майданчиками парку. Звітність районів міста тривала почергово протягом цілого літа і відбувалась за наперед визначеною програмою. Її розпочинала урочиста частина відкриття звіту, далі проводили виставки зразків продукції промислових підприємств і творчих робіт молоді, а завершували спортивні змагання і концерти колективів художньої самодіяльності [11].

Окрім парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, вільний час мігранти проводили у Стрийському парку, Шевченківському гаю, на Високому Замку, Комсомольському озері. Мігранти-чоловіки полюбили футбольні матчі. У погожі дні мешканці міста гурту-

валися "на лавочках" у центральній частині міста. Модним було прогулюватися по місту, відвідувати кав'ярні та кафе, які вирізняли Львів з-поміж інших міст. Приїхавши, наприклад, у Київ, львів'ян дивувала відсутність там кав'ярень: "... не було куди піти на каву, це був абсурд для нас" [12]. Натомість, у Львові їх було вдосталь, філіжанка кави коштувала 20–25 коп. Ввечері вхід у кав'ярні був платним (близько 10 крб.), тоді їх відвідували заможні львів'яни. Протягом дня кав'ярні переповнювала студентська молодь. Багатьом закладам відпочинку мешканці міста давали власні назви; це був час, як зазначають мігранти, коли "всьому давали свої назви". Популярним серед сільської молоді було так зване кафе "Шоколадка" на пр. Леніна (суч. пр. Свободи) з гарячим шоколадом у продажі [13]. У парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького загальновідомим був ресторанчик "Зелений шум".

Вечорами сільській молоді було лячно гуляти по Львову, особливо дівчатам. Після переїзду до Львова вони нікуди не ходили, більшість часу проводили у домівках, а по місту гуляли лише гуртом: "... не ходили, сільські дівчата боялися в місті вечорами. (Після роботи. – Г. Б.) на прохідні чекали ще кількох дівчат, щоб разом йти в гуртожиток. Такі страхи були. Спочатку не ходили вечорами, а вишивали. Потім більше вивчили місто, грошей стало більше, тоді гуляли по Львові, ходили по магазинах, але далеко не ходили" [14]. Як спостерігають самі ж мігранти, вихідці із сіл були "трохи затуркані, дикі, боялися перші заговорити". Інші, навпаки, наголошують, що, на відміну від сьогоднішнього, ввечері у Львові не було страшно, місто освітлювалося і мігрантам не було лячно повертатися до помешкань уночі.

Мігранти проводили у селах майже весь свій вільний час. У студентські роки туди виїжджали на час літніх канікул, а після працевлаштування у Львові в селах проводили відпустки. Профспілки львівських підприємств виділяли працівникам путівки на відпочинок. Так, у 1961 р. Львівський електроламповий завод на придбання путівок виділив 15 тис. крб., 500 працівників заводу побувало на курортах Криму [15]. Завод автотранспорту у цьому ж році виділив 161 путівку в будинки відпочинку та 67 на курорти, 116 осіб здійснили туристичні подорожі [16]. У 1960-х рр. щороку близько 200 працівників паровозо-вагоноремонтного заводу проводили відпустки в будинках відпочинку і санаторіях [17]. Мігранти зазвичай відмовлялися від можливостей отримати путівки. Дехто з них протягом усього життя відпочивав тільки у селі.

У Львові вихідці із сіл масово ходили на танці. Особливістю і відмінністю танців від сучасних дискотек вони вважали наявність тоді "живої" музики. У 1960-х рр. в місті створювалися перші вокально-інструментальні ансамблі. Танцями завершувалися травневі і жовтневі державні свята, які з 1960-х рр. заборонили проводити в ці дні [1: 27–30]. Загальновідомими були танцювальні вечори у парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, що відбувалися у так званих "клітках". Їх було кілька і вони являли собою обгороджені платні танцювальні площадки. Квитки коштували дешево. Танці були постійними і проводилися майже щовечора, навіть у будні дні. Дирекція парку дозволяла приносити власні музичні інструменти і влаштовувати безкоштовні заходи на вільних паркових майданчиках. Із 1978 р. у парку почав діяти популярний серед мешканців міста палац молоді "Романтик". Вечори з танцями організовували у будинках культури львівських підприємств й організацій. Відомими серед них були "Рокс" (Палац культури залізничників), "Газ" (Палац культури будівельників), "Сарай" (Палац культури виробничого об'єднання "Електрон"), "Ляп" ("Ляпа") (Палац культури паровозо-вагоноремонтного заводу), Палац культури заводу "Львівсільмаш", Будинок культури працівників зв'язку [18; 19] та інші. У будинках культури проводилися зустрічі, агітаційні лекції, театральні вистави і концерти колективів художньої самодіяльності, яких у кожному з них налічувалося більше десятка [20]. Наприклад, у Палаці культури Львівського телевізійного заводу на середину 1960-х рр. працювали вокально-хореографічний ансамбль "Галичина", аматорський театр "Сучасник", хор народної пісні і танцю, оркестр народних інструментів, естрадний і духовий оркестри, естрадний колектив, молодіжна жіноча вокальна група, гурток художнього слова [21: арк. 8]. На заводі кінескопів діяло 15 колективів художньої самодіяльності навіть при відсутності заводського клубу [22: арк. 85]. У 1965 р. в установах культури було прочитано близько 7 тис. лекцій і доповідей, відбулося більше

3 тис. концертів художньої самодіяльності [23]. Нерідко ці заходи проводилися формально, без належної підготовки і лише заради відмітки у плані. Загальновідомими серед львівських колективів художньої самодіяльності були вокально-хореографічний ансамбль "Галичина" й ансамбль пісні і танцю народів СРСР "Сузір'я" Палацу культури виробничого об'єднання "Електрон", ансамбль танцю "Юність" Палацу культури ім. Ю. Гагаріна, хорова капела Будинку культури працівників зв'язку, ансамбль бандуристок "Галичанка" Будинку культури працівників торгівлі, вокальний ансамбль "Львів'янка" Будинку культури будівельників та інші [24: 389].

Потрапити на танці у Львові було проблематично. Черги за квитками займали за кілька годин до початку, квитки перепродували по 1 крб., що значно перевищувало їхню початкову вартість. Танцювальні зали були переповнені, молоді було стільки, що "можна лише подивуватися, як вони взагалі здатні поворухнутись" [25]. Проблему ускладнювала погана вентиляція приміщень і відсутність гардеробів. Танцювати доводилося за загальноприйнятими стандартами. Дружинники фіксували кожного, хто танцював "неправильно" і виводили порушників за межі танцмайданчика. Зазвичай на закінчення танців музиканти зумисне оголошували: "А зараз шейк!", після чого зал шаленів, а розгублені дружинники не знали кого ловити [2: 105–106]. Дискотека як нова форма молодіжного дозвілля з'явилась у Львові в середині 1970-х рр. з появою моди на стиль диско і швидко набувала популярності. На 1979 р. у місті діяло вже близько 30 клубів-дискотек, а при клубі творчої молоді була створена спеціальна комсомольська школа диск-жокеїв, у якій навчалось 60 осіб [26]. Святкові вечори у будинку офіцерів сільська молодь відвідувала рідко, там збиралися головню старші за них особи. Популярними серед мігрантів були заборонені в 1960-х рр. Beatles, у 1970-х рр. Bonny M, Rolling Stones, Led Zeppelin, а улюбленими танцями – фокстрот, танго, rock and roll й інші. Вихідці із сіл відвідували танцювальні вечори великими групами. Там часто було небезпечно, існували різні місцеві угруповання. Як наголошують оповідачі, билися кулаками, холодної зброї не використовували, а тогочасна молодь менше вживала алкоголь і так масово не палила, як це роблять молоді особи зараз.

Львівські театри мігранти зі сіл відвідували рідко. Однією з причин була дорога вартість театральних квитків. У 1950-х рр., наприклад, квиток у театр коштував 5–10 крб., а в кіно – близько 3 крб. [27]. Театри відвідували вимушено, мігрантів туди "не тягнуло". Навчальні заклади і підприємства міста зумисне розповсюджували серед студентів і працівників квитки у театри і музеї міста за зниженими цінами. У Театрі опери і балету ім. І. Франка (суч. Театрі опери і балету ім. С. Крушельницької) сільські мігранти були дуже мало разів. Окрім дорогих квитків, мігранти скаржились на нерозуміння оперної музики. Значно більше мігранти відвідували Державний український драматичний театр ім. М. Заньковецької (суч. Український драматичний театр ім. М. Заньковецької). Окремі з них завдяки міграції до Львова і на початках вимушених походах у театри згодом ставали справжніми театральними шанувальниками. Один із оповідачів висловлює щире подяку своєму колишньому колезі по роботі, котрий водив його по театрах міста. Приїзд зі села матері цього мігранта за її ж вимогою завжди супроводжувався відвідуванням драматичного театру. Вона мотивувала своє бажання можливістю переглянути вистави часів її молодості [4]. Популярністю серед мігрантів користувалися вистави класиків української драматургії. Вони підкреслювали високу якість виконання вистав, уникаючи при цьому характеристики їхнього ідеологічного спрямування. У парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького діяв Зелений театр. Вистави цього театру відбувалися під відкритим небом на спеціально спорудженій критій сцені, що було до вподоби глядачам: "... на свіжому повітрі, багато місця, дивишся на небо, а тут вистава" [4]. Майданчик довкола сцени був обведений дерев'яною загорожею і місця для глядачів було вдосталь. Незручності глядачам доводилося відчувати за поганої погоди, коли вистави переглядали під парасолями. Як зазначають оповідачі, театральні постановки у парку здійснювали здебільшого львівські колективи. За ліквідованим на початку 1980-х рр. Зеленим театром мігранти й досі жаліють. Окрім вище перелічених театрів, у місті діяли Театр юного глядача ім. М. Горького, Театр ляльок, Російський драматичний театр Радянської Армії.

Великою популярністю серед мігрантів користувалися львівські кінотеатри. Відомими серед них були "Спартак", ім. Щорса, ім. Коперніка, "Вокзал", "Україна", ім. Короленка, "Дніпро", "Київ", "Парк", ім. Галана, "Перший літній", ім. Хмельницького, "Комсомолец", ім. Чкалова, ім. Франка, "Парк культури і відпочинку", ім. Зої Космодем'янської, ім. Лесі Українки, ім. Шевченка, "Зірка", ім. Коцюбинського, ім. Котляревського, "Львів", "Супутник", "Октябрь", "Піонер", "Мир", "Карпати", "Дружба", "Маяк" та інші. Кінотеатри відвідували масово. Так, лише за 25 днів роботи кінотеатру "Львів" його відвідало понад 70 тис. осіб [28]. Мігранти йшли у кіно з великим задоволенням. За час перебування у Львові їм вдалося переглянути безліч кінострічок. У кінотеатрах молодь "просиджувала" весь вільний час, а особливо у студентські роки, коли там прогулювали заняття. У кіно ходили майже кожного дня, а у вихідні навіть кілька разів у день. Квитки серед працівників підприємств і організацій розповсюджували "культмасовики". Незважаючи на дешевизну квитків, а квиток у кіно коштував 20–25 коп. на денний сеанс і 30–70 коп. на вечірній, на перегляд фільмів мігранти витрачали всі дрібні гроші.

Потрапити на перегляд популярної нової кінострічки було важко. Кінотеатри не могли розмістити усіх бажаючих, виникав дефіцит квитків. За відсутності квитків у продажі перед початком сеансу їх купляли завчасно. В касах кінотеатрів у чергах за квитками люди стояли годинами. Особливим попитом у глядачів користувалися вечірні кіносеанси. Тоді кінотеатри були переповнені. Для додаткової демонстрації фільмів у кінотеатрах нашвидкуруч облаштовували непридатні для цього приміщення. Наприклад, один із залів кінотеатру ім. Галана був надто малий за розмірами, а перегляду фільмів перешкоджало денне світло і шум ззовні [29]. Глядачі скаржились на невідповідність початку кіносеансів із часом, зазначеним у квитках, низьку якість фільмів і незадовільні умови їхньої трансляції. У кінотеатрі "Дніпро" "...почали "крутити" фільм, саме крутити, бо то ж була справжня мука дивитися його. Кожного разу він рвався. Десь посеред сеансу чомусь припинялось демонстрування. В залі вмикали повне світло. В неймовірній духоті публіка чекала 10–15 хв." [30]. А встановлений, наприклад, у фойє кінотеатру "Мир" телевізор "Електрон" повністю глушив звук демонстрованих кінострічок [31]. Мігранти пригадують постійне ходіння запізнених глядачів, сильні протяги і присутність у кінозалах малолітніх дітей, що галасували під час сеансів. Нерідко захочені рекламною афішею львів'яни приходили дивитись один фільм, а їм показували зовсім інший. За неможливості переглянути певний фільм увечері мігранти самовільно залишали роботу й відвідували кінотеатри у робочий час. Хороші фільми переглядали кілька разів. Звістки про нові фільми поширювалися швидко і їх відразу ж намагалися переглянути. Жодних відомостей про них, окрім рекламних афіш, не було, тому розповісти про появу нового фільму й обговорити його з колегами вважалося престижним. Масове відвідування кінотеатрів мігранти пояснювали незацікавленістю перебувати вечорами вдома. В умовах недоступності масового телебачення й одноманітності телепередач відвідування кінотеатрів було однією з форм життєвого пізнання. Популярними серед мігрантів були мелодії з кінофільмів, які при домашніх святкуваннях виконували нарівні зі сільськими піснями.

Сільська молодь виразно пам'ятає фільми, що їй вперше вдалося побачити на екранах львівських кінотеатрів. Мігрантам-підліткам кінця 1950-х рр. запам'яталися фільми "Сердце матери", "Антон и Кнопка". Кінотеатри не вирізнялися різноманіттям і частотою оновлення переліку кінострічок. Одні й ті ж фільми транслювалися декілька тижнів підряд. Улітку 1966 р. львів'янам стали добре відомими кінострічки "Знову живий", "Шостий раунд", "Не плач, Петя", "Прекрасна американка", "Під чорною маскою", "Чудова сімка", "Іванна", "Війна і мир", "Тайговий десант", які переглядали по кілька разів [32]. Багато було нецікавих мігрантам фільмів про "трудові подвиги на заводах, у військовій справі", де "робили усе, щоб показати роль Росії" [27]. Щороку в переддень уродин В. Леніна, травневих і жовтневих свят транслювалися цілі цикли фільмів, присвячені цим подіям. Організовувалися тематичні покази фільмів під пропагандистськими гаслами, які містили художні, документальні, науково-популярні фільми про керівну роль Комуністичної партії, самовіддану працю радянських людей [33]. На початку 1980-х рр. в області діяло близько 40 аматорських кіностудій, значна частка яких знаходилась у сільських клубах [34]. У 1980-х рр. популярністю користувалися мелодрами, пригодницькі й індійські фільми.

Окрім "мелодійних і багатосерійних" індійських, мігранти здебільшого не пригадують інших закордонних фільмів. За їхніми словами, фільми не ділили на закордонні та радянські, а фільми були трьох категорій: погані, хороші й окремо індійські [35]. Заборонених фільмів на екранах кінотеатрів не показували.

Постійними були різні масові заходи і святкування. До дня травневих і жовтневих свят у місті проводилися спортивні змагання. Вулиці Львова перетворювалися на бігові доріжки, на яких змагалися учні загальноосвітніх шкіл, студенти навчальних закладів і працівники підприємств. Нерідко до участі у цих змаганнях залучалися цілими сім'ями [36]. Молодь брала активну участь у художній самодіяльності. На підприємствах міста організували вечори молоді, виступи і міжцехові огляди колективів художньої самодіяльності. Популярними були студентські гуртожицькі і приватні вечірки. У гуртожитках святкували професійні свята, Новий рік; організували театральні вистави, концерти з піснями, гуморесками, загадками, вікторинами. В організації святкувань мігранти помічали пропагування російської культури. Наприклад, як зазначає Н.Д. Бондаренко, на протигагу українській пісні "Тече вода каламутна" змушували виконувати російськомовну "Валенки" [37].

Мігрантів залучали до діяльності різних товариств. Так, на виробничому об'єднанні "Термоприлад" діяло Товариство вивчення пам'яток архітектури УРСР. Завдяки організованому цим товариством поїзду однієї з оповідачок вдалося побувати у Берестечку, Почаєві, Галичі. Щосереді вона відвідувала приміщення Товариства "Знання" на пр. Шевченка, де мала змогу переглянути цікаві їй діафільми; брала участь у діяльності будинку архітектора, в якому збиралась "вся еліта Львова і професура університету": "Для мене це було задоволення, йшла туди спілкуватися з людьми не такими як ми, черпала і слухала все, дуже багато тоді почерпнула для себе" [38]. У вільний час окремі мігранти оглядали Личаківське кладовище, про яке знали ще з розповідей із сіл.

Обов'язковими були офіційні державні святкування. Серед радянських свят мігранти називають насамперед Міжнародний жіночий день 8 березня, День Радянської Армії 23 лютого, Міжнародний день солідарності трудящих 1 травня, День Перемоги 9 травня, Свято Великої Жовтневої Революції 7 листопада, Новий рік, День Конституції 5 грудня, що "були святами зі свят" [4]. Про офіційні радянські святкування мігранти відгукуються як про показові дійства, коли все святкувалося демонстраціями. З 1970-х рр. участь у парадах і демонстраціях, що відбувалися 1, 9 травня і 7 листопада, стала обов'язковою. Примусове відзначення радянських свят символізувало утвердження радянського режиму. Велика увага акцентувалася на образах, якими влада представляла себе, та образах, в яких вона бачила своїх громадян. На параді були представлені майже всі підприємства, організації, навчальні заклади міста. Піший похід ділився на колони районів міста. У кожній колоні спершу йшли працівники підприємств важкої промисловості, за ними легкої, далі вчителі, лікарі, працівники сфери послуг [1: 39–41]. Для участі у параді мешканці міста збиралися на робочих місцях, у навчальних закладах о 7–8 год. ранку і колонами з транспарантами, прапорами, квітами, макетами продукції під вигуки, наприклад, "Слава ізоляторному заводу", "Слава радянським лікарям" з відповіддю "Ура" крокували на пр. Леніна, де у районі сучасного пам'ятника Т. Г. Шевченку проходили повз трибуну обласного і міського керівництва. Склад делегованої на парад групи осіб чітко обліковувався, їм видавали спеціальні посвідчення учасників колони. Для заохочення і впевненості у присутності працівників на параді їм видавали премії по 10 крб. Щоб уникнути неприємностей, кожен намагався взяти участь у святкуванні. Це була чергова нагода поспілкуватись. Окремим мігрантам-учасникам параду вдавалося зникнути у міських провулках і провести вільний час у компанії товаришів за пивом. У родинях мігрантів радянські свята ігнорували, трактували їх як чергову нагоду запросити гостей і відпочити.

Отже, дозвілля мігрантів із сіл у Львові "було цікавим, веселим і дешевим", хоча і дещо схожим для всіх прибулих. Вони перебували в місті лише у вільні від поїздок у села вихідні дні, проводили у селах відпустки і релігійні свята (головно Різдво і Великдень). Улюбленим місцем їхнього відпочинку у Львові був парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького. Можливо, саме завдяки вихідцям із сіл, які у вихідні дні не залишалися у домівках, а відпочивали на свіжому повітрі серед зелені, цей парк набув такої

популярності поміж львів'ян. Мігранти привнесли зі сіл звичку відвідувати у Львові танцювальні вечори завдяки змозі послухати там "живу" музику. У львівських театрах, за винятком драматичного театру ім. М. Заньковецької і Зеленого театру, вихідці із сіл майже не бували. Натомість, вони масово ходили у кіно. Незважаючи на нечасте оновлення переліку кінострічок, львівські кінотеатри були переповнені глядачами. Оповідачі жаліють за минулим, коли відсутність домашнього телебачення і можливість відвідати безліч закладів відпочинку сприяли взаємодії та спілкуванню людей.

Список використаних джерел

1. Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. – Kraków, 2000. – 176 s. 2. Лемко І. Львів понад усе. – Львів, 2003. – 184 с. 3. "Вільна Україна" (підшивки за 1960–1985 рр.), "Львовская правда" (підшивки за 1960, 1961, 1966, 1968, 1969, 1971, 1974 рр.), "Ленінська молодь" (підшивки за 1956, 1963, 1967, 1973, 1984 рр.), "Львівсьільмашівець" (підшивка за 1957–1959 рр.), "Заводський гудок" (підшивка за 1963–1965 рр.), "За технічний прогрес" (підшивка за 1961 р.). 4. Інтерв'ю з Присяжним П. І., 1938 р. н. у с. Немиченці Гвардійського р-ну Хмельницької обл., до Львова мігрував 1955 р., зап. 7.04.2005. 5. Вільна Україна. – 1962. – № 248 (5854). – 20 жовтня. 6. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-283 (Статистичне управління Львівської області. Сектор статистики населення, охорони здоров'я і культури). – Оп. 13. – Спр. 341. – Арк. 31–44. 7. Стрельцов Л. Рост культуры требует // Львовская правда. – 1966. – № 74 (5526). – 14 апреля. 8. Інтерв'ю з Говорухою Л. Т., 1940 р. н. у с. Великі Дороші Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1962 р., переїхала в 1972 р., зап. 21.05.2005. 9. Інтерв'ю з Коновал Л. Й., 1953 р. н. у с. Бартаїв Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1972 р., зап. 14.07.2005.; Інтерв'ю зі Зварич М. М., 1938 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1956 р., зап. 25.05.2005. 10. Земсков В. Клуб просто неба // Вільна Україна. – 1983. – № 105 (11156). – 1 червня; Марчук Л. Запрошує парк // Вільна Україна. – 1985. – № 151 (11703). – 7 серпня; Місто, в якому ти живеш // Вільна Україна. – 1976. – № 24 (9307). – 4 лютого. 11. Марчук Л. Усе, чим багаті // Вільна Україна. – 1985. – № 190 (11742). – 2 жовтня; Михайлов Г. Случай в парке // Львовская правда. – 1971. – № 169 (7403). – 27 августа. 12. Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я., 1961 р. н. у Підволочиському р-ні Тернопільської обл., до Львова приїхала 1978 р., зап. 6.07.2005. 13. Інтерв'ю зі Сірою М. Г., 1960 р. н. у с. Полодрівка Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала 1979 р., зап. 13.06.2005. 14. Інтерв'ю з Дідух К. О., 1951 р. н. у с. Липівці Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1969 р., зап. 29.03.2005.; Тимків В. П., 1956 р. н. у с. Нагірці Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1971 р., зап. 12.07.2005. 15. Леонідов Г. Робітник пішов у відпустку // Вільна Україна. – 1961. – № 292 (5594). – 15 грудня. 16. Кривошапка О. Літо – час відпочинку // За технічний прогрес. – 1961. – № 40 (678). – 23 травня. 17. Борецький Л., Чомко С. Так відпочиватимуть робітники // Заводський гудок. – 1965. – № 23 (398). – 12 червня. 18. Ковтун Г. Ось він, наш Палац // Львівсьільмашівець. – 1959. – № 39 (114). – 23 вересня. 19. Дочинець М. Вдень і увечері на Хасанській... // Вільна Україна. – 1981. – № 153 (10704). – 11 серпня; № 155 (10706). – 14 серпня. 20. Вас чекають у клубі // Заводський гудок. – 1965. – № 40 (415). – 9 жовтня; Рупняк Л. Є на нашій вулиці клуб // Вільна Україна. – 1985. – № 117 (11669). – 19 червня. 21. ДАЛО. – Ф. Р-524 (Львівський обком профспілки радіо і електронної промисловості). – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8. 22. Там само. – Ф. Р-1345 (Львівський завод кінескопів з СКБ Міністерства електронної промисловості СРСР). – Оп. 1. – Спр. 883. – Арк. 85. 23. Стрельцов Л. Рост культуры требует // Львовская правда. – 1966. – № 74 (5526). – 14 апреля. 24. Історія Львова / Ю.Ю. Сливка, Ф.І. Стеблій, В.К. Баран та ін.; Редкол. В.В. Секретарюк та ін. – Київ, 1984. – 416 с. 25. Романюк П. Як ми хочемо танцювати? // Ленінська молодь. – 1973. – № 35 (3649). – 22 березня. 26. Некрасова Г. Вечір у дискотеці // Вільна Україна. – 1979. – № 203 (10254). – 21 жовтня. 27. Інтерв'ю з Лісовим О. І., 1927 р. н. у с. Мелна Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхав 1956 р., зап. 9.08.2005.

28. Лукашин В. Первый широкоформатный // Львовская правда. – 1960. – № 217 (4464). – 13 сентября. 29. Кіноглядач скаржиться... // Вільна Україна. – 1960. – № 86 (5081). – 12 квітня. 30. Наумов К. На нервах глядачів... // Вільна Україна. – 1965. – № 18 (6459). – 27 січня. 31. Засульський М. Шануймо глядача // Вільна Україна. – 1972. – № 12 (8271). – 18 січня. 32. Рудницький М. Місто... без театру // Вільна Україна. – 1966. – № 159 (6858). – 13 серпня. 33. Назаровець Т. Екран липня // Вільна Україна. – 1971. – № 135 (8137). – 6 липня. 34. Майстри малого кіно // Вільна Україна. – 1982. – № 144 (10945). – 30 липня. 35. Інтерв'ю з Качмар Л. І., 1962 р. н. у м. Львові, до Львова приїхала 1977 р. зі с. Вовчищовичі Мостиського р-ну Львівської обл., зап. 12.08.2005. 36. Третьяков Л. Стадіон – вулиці міста // Вільна Україна. – 1981. – № 191 (10742). – 6 жовтня. 37. Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д., 1945 р. н. у с. Нові Велінники Овруцького р-ну Житомирської обл., до Львова приїхала 1958 р., зап. 5.04.2005. 38. Інтерв'ю з Боднар М. М., 1949 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1967 р., зап. 3.04.2005.

Halyna Bodnar

LEISURE OF THE MIGRANTS FROM VILLAGES IN LVIV (60–80S OF THE XX TH CENTURY)

The article considers peculiarities of leisure of the migrants from western Ukrainian villages in Lviv during 60–80s of the XX th century.

УДК 94 (438)

Тетяна Чубіна

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Дана наукова стаття присвячена дослідженню історико-соціологічного аспекту етнічної самосвідомості.

У системі всіх умов і чинників, що впливають на характер і динаміку міжнаціональних відносин, особливе місце посідають специфічні етнічні причини, серед яких значну роль відіграють ті, що своєрідно пов'язані з ростом етнічної самосвідомості, що зумовлює необхідність вивчення цього феномену.

Свого часу соціологічний і соціально-філософський аналіз етнічної самосвідомості здійснювався однобічно, під кутом зору класового підходу. Ця методологічна вада поглиблювалася недостатністю конкретного емпіричного матеріалу. Внаслідок цього недооцінювалася значущість етнічної самосвідомості в етнічній та суспільній свідомості і духовному житті суспільства.

Природа етнічної самосвідомості розкривається в усвідомленні історичного минулого і теперішнього, в уявленнях про спільність національного походження, про приналежність до рідної землі, мови, культури, в цілому до етнічної спільності [1]. Воно значною мірою має характер оцінного оновлення до національного господарсько-культурного укладу, духовного життя етносу. Етнос виділяє себе із середовища подібних у результаті

взаємодії з ними, в ході пізнання загального, особливого, що поступово закріплюється у своєрідностях культури й інших компонентах етносу [2]

Оскільки ріст етнічної самосвідомості є, на нашу думку, загальносвітовою тенденцією, так як він у цілому детермінується чинниками глобального характеру. Сучасний етап розвитку світової історії характеризується бурхливим і значним ростом етнічної самосвідомості. Виявлення й аналіз дії даної тенденції в специфічних суспільних умовах – економічних, соціальних, політичних, культурних – актуальне теоретичне і практичне завдання. Ріст етнічної самосвідомості є одним із проявів загального процесу демократизації громадського життя, активного включення в неї ширших верств населення. Це явище, безумовно, актуалізує творчий потенціал кожного етносу.

Етнічна свідомість та етнічна самосвідомість належать одному суб'єкту, і за даною ознакою їх не можна відрізнити одне від одного. Говорячи про недопустимість ототожнення даних категорій, Н. Джандильдін, Е. Степанян та ряд інших дослідників розрізняють їх за широтою і глибиною змісту [3].

Нерідко самосвідомість етносу розуміють лише як ознаку приналежності людей до якоїсь етнічної спільноти за походженням. Ми гадаємо, що необхідно акцентувати увагу і на тому, що етнос виділяє себе із середовища подібних у результаті взаємодії з ними в ході пізнання спільного і, насамперед, особливого, що наявні між ним та іншими етносами, які поступово закріплюються в їхніх своєрідних культурах. Усвідомлення й оцінка етносом свого становища, ролі й місця в системі національних відносин, спроможність виражати і практично їх проявляти через ідеологію, культуру та діяльність і є головним змістом етнічної самосвідомості.

Сутність і природу етнічної самосвідомості неможливо зрозуміти без з'ясування тих умов і чинників, під впливом яких вона виникла. Етнічна самосвідомість, як загалом самосвідомість, може сформуватися лише за наявності певного рівня соціального і культурного життя суспільства і наявності міжнаціонального спілкування. Чим більше населення включено в соціально-культурне життя суспільства та міжнаціональне спілкування, тим більша кількість людей можуть стати виразниками етнічної самосвідомості. Було б, проте, неправильним обмежувати його лише рамками ставлення до свого етносу. Очевидно, що людина не може усвідомити свою приналежність до даного етносу без співвідношення своїх національних ознак із подібними ознаками представників іншого або інших етносів. Отже, формування етнічної самосвідомості зумовлене, так чи інакше, наявністю міжнаціональних контактів, формуванням деяких уявлень про національну визначеність не тільки своїх, а й інших народів [4]. І. Кон справедливо зазначає: "Національна самосвідомість завжди передбачає – усвідомлене або неусвідомлене – співвіднесення якостей із якостями когось іншого" [5].

Національна визначеність самосвідомості є наслідком сприйняття тих розходжень, що існують між етносами. Вони пов'язані з побутовими, мовними, культурними й іншими особливостями, які характеризують етнос. Самосвідомість набуває національної своєрідності тоді, коли з'являється особистість, здатна до більш або менш свідомого ставлення до своїх національних особливостей і до узагальнення, усвідомлення та розуміння своїх відмінних рис. Вона є оцінною систематизацією соціально-культурного досвіду, вже сформованого і такого, що формується, включаючи й оцінне ставлення колишніх та дійсних національних відносин.

Ріст етнічної самосвідомості на сучасному етапі – прогресивний позитивний процес. Він є потужним імпульсом відродження і розвитку етносів. Це показник розвитку етносів, їхньої духовної культури. Цей процес, в основному, веде до поліпшення взаємовідносин етносів, до гармонізації міжнаціональних відносин. Взаємовідносини етносів стають більш рівноправними, поглиблюється їхнє взаєморозуміння, зростає взаємна повага. Не ріст етнічної самосвідомості є причиною дисгармонії міжнаціональних відносин та міжнаціональних конфліктів, а його деформація у формі шовінізму і націоналізму, що знаходить вираження в національному екстремізмі та сепаратизмі і великодержавному шовінізмі, унітаризмі, дискримінації етносів. При правильній, науковій, справедливій політиці і практичній діяльності зростання етнічної самосвідомості виступає чинником зміцнення дружби народів, оптимізації міжнаціональних відносин і не веде до міжнаціональних

конфліктів. Проте при неправильній, ненауковій, несправедливій політиці ріст етнічної самосвідомості може призвести до загострення міжнаціональних відносин і до конфліктів [6].

"Вибух етнічності" та її деформація, переростаючи в шовінізм і націоналізм у сполученні з помилковою національною політикою, можуть стати причиною конфліктності міжнаціональних відносин, що переростає сьогодні в пряме протистояння та військові дії. У зв'язку з цим необхідно більш ґрунтовно розглянути зміст етнічної самосвідомості.

Етнічна самосвідомість виступає як сутнісна ознака етносу. Ця ознака є складним структурним утворенням, яке може бути у двох істотних аспектах – на рівні особистому і на рівні спільноти.

Етнічна самосвідомість на рівні особистості суб'єктивно сприймається як позасоціально-етнічна реальність. Не можна не погодитися з твердженням К. Чистова, що суб'єктивне уявлення членів етносу про спільність походження часто засвоюється як поза соціальне [7]. Це фактично означає, що на особистому рівні національна ідентифікація здійснюється за ознакою "крові". Варто підкреслити, що національна ідентифікація особистості є одним із компонентів особистої етнічної самосвідомості.

Відчуття етносом своєї самотності – найважливіший елемент етнічної самосвідомості. Найглибшою давнини сягають коріння міфу про кровну спорідненість людей одного етносу. Етнічна самосвідомість має рухомий характер і питання про його змістовну структуру потребує опори на конкретні соціологічні дослідження. Такі дослідження знайшли своє відображення в роботах О. Кожанова, Є. Овлякулієва [8] й ін.

Самосвідомість етносу є історичною. На думку В. Тишкова, соціальні та культурні спільноти, усвідомлення ними своєї самотності не є чимось первісно задане, а виникає в процесі історичних змін і потрясінь [9]. Очевидно, правий був М. Бердяєв, коли писав, що в нації живуть і перебувають усі минулі покоління, не менше, ніж покоління сучасні, а національна свідомість визнає наших дідів і батьків, наших предків такими ж живими, як і нас самих [10].

У цій історичній селекції всього найкращого, що створене народом, виявляється регулююча роль етнічної самосвідомості в її трьох головних функціях: пізнавальній – самосвідомості, емоційно-ціннісній – самопочутті, дієво-вольовій – саморегуляції.

Найбільш важливою проблемою саморегулюючої функції етнічної самосвідомості є консолідація індивідумів в етнос. Якщо індивідуми виступають самі по собі, то навіть при їхньому високому розвитку вони не можуть становити спільності, не можуть зробити її реальною. Вона може бути тільки сумою людей, але не народом. Отже, суть національної саморегуляції полягає в підвищенні індивідуального до загального і проникненні загальності в індивідуальність. В етносу є загальні уявлення про шляхи свого розвитку, спільні звичаї, обряди, мова, спільний спосіб добування засобів до життя, спільні принципи моральності й моралі. Але всі ці характеристики спільного індивідуалізуються в кожному етносі. Етнос – це загальний індивід, у якому розкриваються спільні моменти, а кожний громадянин є особливим індивідом. Взаємовідносини загального індивіда й особливого індивіда і становлять головний предмет саморегулюючої функції етнічної самосвідомості [11].

Регулююча функція самосвідомості виявляється в реалізації моральних законів, правил, а також у компонентах, що здійснюють самоврядування народом. Рівень розвитку будь-якого етносу багато в чому, якщо не в головному, залежить від ступеня розвитку її самоуправлінських начал. Динамізм, усталеність, здатність етносу до самоорганізації вирішальною мірою визначається трьома головними чинниками. Визначальним ядром є розвиток економіки, який у свою чергу, залежить від реалізації власності: у чиїх руках перебуває власність, наскільки переборена відчуженість виробників від засобів виробництва.

Другим найважливішим компонентом національної самоорганізації є характер політичної влади. Проблема народовладдя – це проблема побудови правової держави. У його основі закладені загальнолюдські цінності: верховенство закону, взаємна відповідальність держави і громадянина, гарантії прав особистості й ін.

Третім важливим чинником самоуправлінської незалежної держави є формування громадянського суспільства [12].

Як було зазначено, самосвідомість національної спільності не є статичною, а має рухомий характер, змінюючись разом із ходом історичного життя етносу, що завжди проходить у взаємодії з іншими етносами. На кожному етапі історичного розвитку в національній самосвідомості формується відповідний, приурочений до визначеного історичного "моменту", образ свого "Я". Інтеріоризація цього образу є основою формування національної ідентичності особистості.

Ріст етнічної самосвідомості, будучи феноменом громадського життя, в індивідуальній свідомості виявляється як тенденція до домінування в ньому національних мотивів, зсув національної ідентичності до центру особистої самосвідомості. Реалії соціально-економічного життя людини розглядаються крізь призму національної своєрідності.

У зону явищ, що підлягають національному "озвучуванню", залучаються ті з них, що раніше перебували в індиферентному у національному відношенні стані. Це призводить до активізації всіх або декількох компонентів національної самосвідомості, що звичайно відбувається в ситуації різкого надламу життя етносу. Як відзначав М. Крюков, "зміни в структурі самосвідомості, зміни в значимості окремих компонентів та їхній значеннєвій наповненості відбивають головні зміни в долі етносу" [13].

Перехід до нового суспільства означає настання нового етапу в житті кожного з етносів. Ступінь активізації етнічної самосвідомості може бути різним. Так, активізація мовного компонента варіюється від гуртків з вивчення рідної мови до прийняття законів про мову, що гарантують їй статус державної в межах національної республіки.

Відновлення культурної традиції, відродження забутих імен, культурних цінностей, які ще донедавна огульно відкидалися, пов'язане із загальнодемократичними тенденціями.

Але етнічна самосвідомість не замикається виключно на мовній та етнокультурній сферах. Вводячи поняття бази національної самосвідомості, Л. Дробіжева підкреслює, що в ній є присутня також реалія територіальної цілісності. Причому навіть в умовах розмивання етнокультурної специфіки, під впливом міжетнічних інтеграційних процесів інтенсивність уявлення про рідну землю не повинна неминуче слабшати. Якщо "етнокультурні особливості втрачають консолідуюче значення", то ознака "рідна земля" виявляється в числі ідентифікаторів першої значимості" [14]. Більше того, відновлення суспільства, орієнтуючи національні спільності на набуття статусу повноправного, а значить відповідального суб'єкта історичного життя, сприяє акцентуванню цього структурного елемента етнічної самосвідомості.

Зрілість етнічної самосвідомості багато в чому визначається здатністю усвідомлення взаємозв'язку інтересів свого етносу із засвоєнням нових об'єктивних процесів світового і регіонального державного масштабу. Потрібні зміни в підходах до розуміння необхідності засвоєння панівних тенденцій світового розвитку, того, що всі народи є творцями, нехай різними, однієї і тієї ж цивілізації, спільності історичних долей народів світу при унікальності та самотності кожного етносу [15].

Список використаних джерел

1. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 176-187.
2. Хабибуллин К. Национальное самосознание и интернационалистское поведение. – Л., 1989. – С. 7.
3. Джандильдин Н. Природа национальной психологии. – Алма-Ата, 1971; Степанян Э. Классовое и национальное самосознание. – М., 1976.
4. Хабибуллин К. Указ. работа. – С. 7.
5. Кон И. К проблеме национального характера. История и психология. – М. 1971. – С. 148.
6. Галиев Г.Т. Преодоление межнациональных конфликтов и гармонизация межнациональных отношений. – Уфа, 1997. – С. 22.
7. Чистов К. Этническая общность, этническое самосознание и некоторые проблемы духовной культуры // Советская этнография. – 1972. – № 3. – С. 73-74.
8. Кожанов А. Методика исследования национального самосознания: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1978; Овлякулиев Е. Формирование национального самосознания: социально-философский анализ: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. – М., 1993.
9. Тишков В. Народы и государство // Коммунист. – 1989. – № 1. – С. 52.
10. Бердя-

ев Н. Философия неравенства. – М., 1990. – С. 74-75. 11. Овлякулиев Е. Указ. работа. – С. 21-22. 12. Варламов К. Политическая власть и гражданское общество. Политика, теория и деятельность. – М., 1991. – С. 59-87. 13. Крюков М. Эволюция этнического самосознания и проблемы этногенеза // Расы и народы. – 1976. – Вып. 6. – С. 62. 14. Дробижева Л. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 9. 15. Крамарчук Т.Д. До питання збереження етнічної самосвідомості українців у республіці Башкортостан // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 117.

Tetiana Chubina

ETHNIC SELF-AWARENESS: HISTORICAL-AND-SOCIOLOGICAL ASPECT

This article is devoted to the investigation of historical-sociological aspect of ethnic self-awareness.

УДК 93 (07)

Христина Довгалюк

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН КАРПАТСЬКОГО ЄВРОРЕГІОНУ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН (1991–2001 РР.)

Стаття відображає стан і розвиток освіти національних меншин в Карпатському єврорегіоні України, а також здійснення Державою комплексу політико-правових та організаційних заходів щодо практичного вирішення проблем задоволення освітніх потреб представників різних національностей, які проживають в згаданому регіоні та в Україні.

Освіта національних меншин є важливою і актуальною проблемою. Це серйозний виклик третього тисячоліття освітнім системам, освітній політиці багатьох країн і не в меншій мірі це стосується України в цілому, а також досліджуваного поліетнічного Карпатського єврорегіону. Наскільки ефективно розв'яжеться ця проблема, настільки в значній мірі залежить майбутнє дітей всіх націй і етносів України. Утвердження і забезпечення прав людини на освіту є одним з найважливіших обов'язків Української держави. За роки незалежності України на державному рівні реалізовано низку заходів, які суттєво вплинули на стан системи освіти та подальшого її розвитку. Конституція і закони України, міжнародно-правові документи, що стали частиною національного законодавства, гарантують громадянам – представникам різних національностей – реалізацію права на освіту. Реалізуючи передбачене чинним законодавством право на розвиток та етнічну самобутність, національні меншини за підтримки держави задовольняють свої освітні потреби, відроджують свою мову, культуру, звичаї, традиції, розвивають своє самодіяльне та професійне мистецтво. Державою здійснюється комплекс політико-правових та організаційних заходів щодо практичного вирішення проблем задоволення освітніх потреб представників різних національностей, які проживають в Україні [1]. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між

націями і народами. Це відображено в Законі України "Про освіту", зокрема стосовно нацменшин в статтях 3. "Право громадян України на освіту", 5. "Державний контроль за діяльністю закладів освіти", 6. "Основні принципи освіти", 7. "Мова освіти", 18. "Умови створення закладів освіти", 56. "Обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників", 59. "Відповідальність батьків за розвиток дитини" [2]. Також в Преамбулі "Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин" зазначено наступне: держави – члени Ради Європи, які підписали Хартію, враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, вважаючи, що охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з них знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи. Враховуючи, що право на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та суспільному житті є невід'ємним правом відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські й політичні права, та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини. Враховуючи роботу, проведену в рамках НБСЄ, і зокрема гельсінський Заключний акт 1975 року та документ Копенгагенської зустрічі 1990 року. Підкреслюючи важливість міжкультурного діалогу і багатомовності, а також вважаючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх. Усвідомлюючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин у різних країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності і враховуючи специфічні умови та історичні традиції різних регіонів європейських держав [3]. В Україні послідовно реалізується стратегія розвитку освіти, визначена Національною доктриною розвитку освіти, яка затверджена. Указом Президента України від 17. 04. 2002 р. Правовою основою формування державної політики щодо забезпечення прав національних меншин є Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, Закони України "Про національні меншини в Україні", "Про мови ...", "Про освіту", "Про дошкільну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про позашкільну освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про вищу освіту", інші законодавчі акти України. Національне законодавство і практика регулювання "етнонаціональних процесів у сфері освіти формується нашою державою відповідно до міжнародних норм та рекомендацій, викладених у Загальній декларації прав людини, Дакарських рамках дій, Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, Гаазьких рекомендаціях з прав національних меншин на освіту та інших документах. Реалізація мовної стратегії відповідно до Національної доктрини розвитку освіти здійснюється шляхом комплексного і послідовного впровадження просвітницьких, нормативно-правових, науково-методичних, роз'яснювальних заходів. В Україні забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури. Разом з тим у загальноосвітніх навчальних закладах з мовами навчання національних меншин створюються умови для належного опанування державної мови. Право вибору мови навчання мають батьки та їх діти. Конституція України гарантує вільний розвиток мов національних меншин в Україні [4].

Наукова новизна досліджуваної теми полягає в тому, що впродовж останніх років від часу створення асоціації "Карпатський єврорегіон", тема національних меншин, які там проживають, висвітлювалася частково, здебільшого на місцевому рівні. Міжнаціональну асоціацію "Карпатський єврорегіон" створено 14 лютого 1993 року. Цьому передувало кілька років інтенсивного співробітництва західних прикордонних регіонів України, Польщі, Словаччини, Угорщини [5].

До проблеми освіти національних меншин в радянські часи, науковці зверталися частково. Питання національного складу населення України, життєдіяльності національних меншин на сьогодні викликають підвищений інтерес не лише у громадськості, але й у науковців. Дані питання розглядаються у низці наукових праць. Зокрема В. Наулко в книзі "Хто і від коли живе в Україні" в розділі "Формування етнічного складу населення і

сучасні етномовні процеси в Україні" робить порівняльний аналіз стану нацменшин в Україні починаючи з XV ст. до кінця XX ст. та їх мовні ознаки. Проблем освіти національних меншин не торкається [6]. У праці Л. Рябошапка "Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)" проаналізовано закономірності формування, змін та розвитку правового становища національних меншин на різних етапах розвитку України. Автор висвітлює права та свободи представників національних меншин України, користуючись Конституційними правами, в тому числі права на мову і освіту [7: 377]. У довідковому виданні авторського колективу під керівництвом Табачника Д. В. "Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи" тема освіти нацменшин в Україні подано інформативно про кількість шкіл національних меншин і шкіл з вивченням мов національних меншин, зокрема в статтях: "Реалізація освітніх потреб національних меншин України" та "Культурно-просвітницька діяльність національно-культурних товариств України" [8: 265, 335]. У науково-популярному виданні "Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи", упорядники Чілачава Р. Ш. та Пилипенко Т. І. подано основоположні акти, міжнародні правові документи та статті окремих політиків, що займаються питаннями національних меншин України на сучасному етапі, які теж безпосередньо стосуються основних прав і свобод національних меншин [9: 383]. У навчальному посібнику Антонюка О. В. "Основи етнополітики" проаналізовано визначальні проблеми етнополітичної теорії. Висвітлено механізм формування міжнародних стандартів захисту прав національних меншин та їх застосування у вітчизняному законодавстві [10].

Оскільки тема даної статті стосується Карпатського єврорегіону України, автор звертається до регіональних джерел, як матеріали "Моніторингу дотримання прав національних меншин в Україні" на прикладі Львівської, Закарпатської, Чернівецької областей, поточних архівів відділів національностей та міграції Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької облдержадміністрації, інформаційних бюлетенів відділу у справах національностей та міграцій Закарпатської обласної державної адміністрації, матеріалів наукових конференцій та семінарів-практикумів, публікацій у періодичних виданнях товариств національних меншин досліджуваного регіону.

Враховуючи політичну та соціальну актуальність розвитку нацменшин Карпатського єврорегіону України, автор даної статті робить спробу: а) висвітлити діяльність товариств національних меншин регіону в плані освіти і науки; б) показати ставлення держави щодо гармонійного розвитку освіти в даному регіоні; в) встановити послідовність та ефективність взаємозв'язку закладів початкової, середньої і вищої школи; г) дослідити роль державних, приватних та недільних шкіл в наданні середньої освіти дітям шкільного віку.

Типи, структура, мережа дошкільних, загальних середніх і позашкільних закладів станом на 2001 рік певною мірою задовольняють освітні запити національних меншин, які проживають на території України. За даними МОН 2001 року, з українською мовою навчання було 16937 шкіл (3944986 учнів), російською – 1732 (804304 учні), румунською – 94 (25040 учнів), угорською – (16562 учні), кримськотатарською – 13 (3752 учні), польською – 4 (1013 учнів). Крім того, функціонувало 2242 загальноосвітні навчальні заклади, у яких навчання здійснювалося двома і більше мовами. Факультативно, крім названих мов, вивчається індійська, татарська, ромська, вірменська мови. Для представників національних меншин, що дисперсно проживають в Україні, працюють недільні школи, відвідування яких не обмежується віковим цензом. Діяльності недільних шкіл сприяють органи управління освітою, національно-культурні товариства, просвітницькі організації і осередки. Навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах України здійснюється за типовими навчальними планами. Відповідно до них, мови і літератури національних меншин можуть вивчатися як обов'язкові предмети. Крім того, у варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів передбачено вивчення мов національних меншин як предмета за вибором та факультативно. Задоволення освітніх запитів національних меншин в Україні реалізується через полікультурність освіти, основною метою якої є формування нового менталітету, усвідомлення перспектив глобального розвитку людського суспільства, розуміння, визнання й забезпе-

чення прав різних культур на їх автономне існування та єднання, розвиток загальнолюдської культури. Важливим чинником, що визначає якість освіти національних меншин є її кадрове забезпечення. Міністерство освіти і науки України, вищі навчальні заклади удосконалюють підготовку педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів з викладанням мовами національних меншин з урахуванням зростаючих потреб в педагогічних кадрах для викладання мовами національних меншин. З 2002/2003 навчального року у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича запроваджено підготовку вчителів математики, фізики, хімії, біології, географії, всесвітньої історії, іноземних мов, трудового навчання, фізичної культури і здоров'я, музики, образотворчого мистецтва для загальноосвітніх навчальних закладів з румунською мовою навчання. Участь учнів у міжнародних інтелектуальних змаганнях є наочним свідченням ефективності освітніх процесів в Україні. Водночас спілкування між учасниками міжнародних олімпіад під час змагань сприяє їх творчому та культурному збагаченню, вихованню патріотичних, інтернаціональних почуттів, взаєморозуміння, поваги до інших народів та їх національних традицій [11].

В Україні за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року проживають 144,1 тис. поляків. У Львівській області – 18,9 тис., Чернівецькій – 5,3 тис., Закарпатській – 518, Івано-Франківській – 1864 особи. Мовою своєї національності володіло – 12,9 %, українською – 71 %, російською – 15,6 %. [12]. З метою повнішого задоволення культурно-освітніх потреб поляків продовжують працювати факультативні групи, в яких польську мову вивчали 3 тис. 644 учні. Водночас здійснюється поступовий перехід від факультативного вивчення польської мови до введення її як навчального предмету. Вивченню рідної мови сприяє також діяльність 15 недільних шкіл, які створені за підтримки держави при польських національно-культурних товариствах. У 2001 році видано 6 назв підручників для шкіл з польською мовою навчання. З 1999 р. по 2001 р. школи з польською мовою навчання повністю забезпечені україномовними підручниками з 5 по 11 класи. Для задоволення потреб у педагогічних кадрах та розвитку полоністики в Україні готуються спеціалісти на базі Львівського, Київського, Прикарпатського університетів. Підготовку вчителів польської мови здійснюють педагогічний університет ім. Драгоманова м. Києва, Житомирський та Дрогобицький педагогічні інститути. В Україні діють 59 громадських організацій національних меншин поляків, з них – Спілка поляків України та Федерація польських організацій України мають всеукраїнський статус. Головною метою Федерації є подальший розвиток співпраці між Україною і Польщею. Протягом 2001 року особлива увага приділялася розвитку питань шкільництва, шефству над ветеранами, відзначенню ювілейних дат визначних польських діячів культури, участі в міжнародних заходах. Основна мета діяльності Спілки – національне відродження поляків, зміцнення дружби між поляками і українцями та іншими народами. Спілка сприяє вивченню польської мови, співпрацює з державними органами з питань відкриття польських шкіл та курсів, має свою газету – "Дзєннік Кїївскї" ("Київський щоденник"), яка виходить двічі на місяць і вміщує матеріали на суспільно-економічну тематику. Щорічно вона проводить фестиваль польської пісні "Веселка Полісся" та міжнародні польські універсиади. При Спілці існує дитячий хор ім. С. Монюшки. Крім того, Спілка організувала виїзд дітей на відпочинок до Польщі та надала допомогу при відправленні абітурієнтів на навчання до Польщі. Переважна більшість польських товариств функціонують у Івано-Франківській, Львівській, Закарпатській, Чернівецькій областях [13].

В Карпатському європеїоні, як і в Україні в цілому здійснюється широка програма соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 року обговорено на нарадах завідувачів районних та міських відділів освіти. Серед основних напрямків роботи першочерговими визначено такі питання, як максимальне залучення дітей ромської національності до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах та подолання таких негативних явищ, як безпритульність та жебрацтво. У зв'язку з цим, активізувалася робота щодо збору даних про дітей шкільного віку ромської національності. Педагогічними працівниками спільно з представниками соціальних служб, особливо в місцях компактного проживання ромів, здійснюються планові заходи з метою вивчення їх матеріально-побутових умов. Вже сьогодні сім'ям, де діти перебувають в особливо складних соціаль-

но-побутових та морально-психологічних умовах надається матеріальна та гуманітарна допомога. До надання такої допомоги залучаються як державні, так і громадські та благодійні організації. Наприклад, в Закарпатській області щороку проводиться медичне обстеження дітей ромів, організовується їх відпочинок в оздоровчих таборах, надається гуманітарна допомога. Ця робота здійснюється спільно з такими благодійними та громадськими організаціями, як "Карітас", "Відродження" та ін. В деяких областях створюється розгалужена мережа загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчаються діти ромів. Розширюється мережа недільних шкіл, де серед інших предметів вивчаються українська і ромська мови. Так, у Закарпатській області, де найбільш в Україні ромського населення, в 2000/2001 навчальному році навчається 3861 учень ромської національності. Крім того, функціонують чотири недільні школи. Учні вивчають українську, англійську мови, ромську мову і культуру, історію ромів в рамках історії України. Базові предмети викладають вчителі навчально-виховного комплексу, ромську мову та культуру, історію ромів – представники асоціації, які мають вищу освіту і володіють ромською мовою. Діти ромської національності залучаються до участі в гуртках, різноманітних секціях, конкурсах, предметних олімпіадах, музичних фестивалях та конкурсах. Зокрема, такі заходи організовуються в Рахівському районі Закарпатської області, де діє танцювальний ромський колектив, який на районному огляді дитячої самодіяльної творчості зайняв третє місце. В Мукачівському районі організовано проведення першого фестивалю дитячої та юнацької творчості ромського населення. Представники Міністерства освіти і науки України спільно з іншими зацікавленими відомствами та організаціями за сприянням Міжнародного Фонду "Відродження" брали участь у проведенні соціологічного дослідження серед ромів України щодо задоволення їхніх соціальних, культурних, освітніх потреб. Результати цих досліджень було обговорено на семінарі, що проводився в жовтні 2003 р. на базі Українського інституту соціальних досліджень [14]. Виконуючи програму соціально-духовного відродження ромів, останнім часом в Закарпатській області створюються належні умови для навчання та виховання ромських дітей, готується до видання ромський буквар. Роми зрозуміли, що неписьменна людина соціально неповноцінна. Вони як національна меншина нерідко відчувають соціальну несправедливість, що збільшується дискримінацією і забобонами. У 1998 році в Ужгороді відкрито ромську національну школу, в 1999 році – недільну ромську школу, де діти мають додаткові заняття з історії, культури, традицій свого народу, вивчають українську мову, законодавство України, займаються музикою, знайомляться з ромськими ремеслами. В ЗОШ № 13 і № 14 вже декілька років викладається курс ромської мови, історії походження, вклад ромської культури у світову. На базі цих шкіл через МФ "Відродження" проводяться тренінги для вчителів, які працюють у тих школах, де більшість складають роми [15]. В недільній ромській школі навчаються діти різних вікових категорій як малюки, так і старші. До програми школи входять такі предмети: українська мова і література, ромська мова і література, історія і культура ромів, англійська мова та географія, на уроках праці учні займаються одним із традиційних ремесел – лозоплетінням. На жаль, через відсутність матеріальної бази ковальство та гончарство поки що школі не під силу [16].

В Закарпатській області станом на 2001 рік працювало 128 загальноосвітніх навчальних закладів з мовами національних меншин, в тому числі 68 – з угорською мовою навчання, три – з російською, 11 – з румунською, 27 – з українсько-угорською, 14 – з російсько-українською, один – з російською, угорською та українською, один – з румунською, російською та українською, два – з українською та словацькою [17]. За останні роки в області відкрито навчальні заклади нового типу. Для здібних, обдарованих дітей працюють з угорською мовою навчання гімназія в м. Берегово та два ліцеї в с. Яноші Берегівського району та у м. Тячеві. Крім того, у селах Велика Добронь Ужгородського, Великі Береги Берегівського та Петрово Виноградівського районів відкрито ліцеї недержавної форми власності з угорською мовою навчання. Відповідно до побажань населення, за останні роки поновлено функціонування окремих класів і шкіл з угорською мовою навчання в смт. Солотвино Тячівського району, містах Виноградово, Хуст, Рахів, запроваджено вивчення німецької мови як рідної з першого класу у ряді шкіл Мукачівського і Тячівського районів. В населених пунктах, в яких компактно проживають національні мен-

шини, де відсутні навчальні заклади з викладанням рідною мовою, учні мають можливість вивчати мову свого народу факультативно. Так, факультативно вивчають угорську мову в 13 закладах освіти, словацьку – у чотирьох та німецьку у п'яти школах області. Якщо для компактного проживаючого населення національних меншин питання вивчення рідної мови практично вирішено, то в тих населених пунктах, де вони проживають дисперсно, воно реалізується шляхом створення недільних шкіл. У даний час в області їх функціонує сім. Це вірменська і польська в м. Ужгороді, єврейська – в Ужгороді, Мукачеві і Хусті, ромські – в м. Ужгороді та с. Концово Ужгородського району.

Представники національних меншин Закарпатської області – випускники середніх загальноосвітніх шкіл – мають змогу продовжувати навчання у вищих навчальних закладах краю I–IV рівнів акредитації. Групи з угорською мовою навчання функціонують в Мукачівському педагогічному училищі, Ужгородському училищі культури, Берегівському медичному училищі, Мукачівському аграрному технікумі. У м. Берегові працюють недержавний Закарпатський угорський педінститут, філіали Будапештського імені Святого Іштвана та Ніредьгазького педагогічних інститутів. Крім того, на прохання громадськості, групи з угорською мовою навчання працюють і при Берегівському професійно-технічному училищі № 11. Педагогічні кадри для навчальних закладів, в яких навчання ведеться на мові національних меншин, готують кафедри російської мови і літератури, угорської, словацької, класичної та румунської філології. Ужгородського національного університету. Вони вдосконалюють свою кваліфікацію при інституті методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, а також під час педагогічної практики в навчальних закладах сусідніх країн: Угорщини, Словаччини, Румунії. В 1998 році при кафедрі педагогіки і психології Ужгородського національного університету відкрито науково-методичний центр освіти національних меншин – філіал науково-методичного центру середньої освіти Міністерства освіти і науки України.

Крім того, випускники загальноосвітніх навчальних закладів краю навчаються у вищих навчальних закладах Угорської, Словацької, Румунської та Молдовської Республік. З трьома названими країнами підписані угоди про прийом випускників шкіл Закарпаття на навчання. Випускникам національних шкіл надана можливість скласти вступні іспити у вищі навчальні заклади області на рідній мові. Для координації роботи угорськомовних освітніх установ та оперативного і якісного методичного забезпечення педагогічних кадрів у м. Берегово у 1992 році відкрито філіал обласного інституту післядипломної підготовки педкадрів. Для вчителів названих шкіл тут курси проводяться рідною мовою [18]. З метою оперативного вирішення найважливіших освітніх питань при управлінні освіти і науки облдержадміністрації діє Центр координації діяльності угорськомовних навчальних закладів, до складу якого входять представники органів управління освітою, навчальних закладів, громадських організацій, релігійних громад, Ужгородського національного університету, Центру гунгарології. В структурі управління освіти і науки облдержадміністрації функціонує відділ, який координує роботу навчальних закладів національних меншин [19]. Слід зазначити, що в області навчання дітей національних меншин в різних типах навчальних закладів здійснюється на суто добровільних засадах, не виявлено випадків їх утиску чи дискримінації. Живучи на Закарпатті, часто в оточенні інших народів, 97 відсотків нинішніх угорців вважають угорську мову рідною. Дослідники відзначають, що жодна з багатонаціональних націй, які проживають в Україні, не показали такої стійкої орієнтації на рідну мову, як угорці [20].

Для задоволення освітніх запитів словаків на Закарпатті, які компактно проживають в Ужгородському, Перечинському, Великоберезівському та Свалявському районах і складають 0,6 % від загального населення краю, при Сторожницькій ЗОШ I–III ступенів відкрито школи зі словацькою мовою навчання. Станом на 2000 р. від 1-го по 7-ий клас навчається 31 учень. В 1997 р. при Ужгородській АЗОШ №2 було відкрито перший клас зі словацькою мовою навчання. Станом на 2001 рік в трьох класах навчалася 40 учнів. При Ужгородському дитячому садочку № 15 створено групу з вивченням словацької мови. В усіх населених пунктах, де компактно проживають словаки, учні мають можливість вивчати словацьку мову факультативно. У травні 1998 р. Міністерство освіти України та Міністерство шкільництва Словацької республіки підписали Протокол про співробітницт-

во та обміни в галузі освіти на 1998/2000 рр. В ньому обумовлено роль кожної сторони в питаннях забезпечення найширших освітніх запитів словаків в Україні та українців у Словаччині [21].

Як свідчить аналіз, румунська меншина загалом задоволена умовами свого етнонаціонального становища, зокрема можливостями розвивати освіту, фольклор, національні традиції, обряди, звичаї, одяг, кухню, символіку, побут, спілкуватися з представниками рідного етносу, розв'язувати свої специфічні проблеми. В Закарпатській області працюють 11 шкіл з румунською мовою навчання, дві школи, в яких навчання ведеться також іншими мовами, зокрема, 1 – з російсько-румунською, 1 – з румунсько-російсько-українською. У вересні 2000 року при Солотвинській ЗОШ №2 створено спеціалізовані класи, які працюють за програмою ліцею. В цілому румунською мовою навчається 4634 учні (2,3 відсотка від загальної кількості учнів області). В області функціонує одна група у дитячому дошкільному закладі №2 смт. Солотвино Тячівського району з румунською мовою навчання і виховання. В румуномовних навчальних закладах працює 310 педагогів, з яких 173 – з вищою, 10 – з незакінченою вищою, 118 – з середньо-спеціальною та 9 – з загальною середньою освітою [22]. В Ужгородському національному університеті (кафедра румунської мови і літератури) навчаються майбутні вчителі румуномовних шкіл, тут також проводиться підготовка вчителів російської, угорської, словацької мов і літератур. Крім того, на окремих факультетах із числа абітурієнтів угорської, румунської та словацької нацменшин проводиться підготовка вчителів відповідних дисциплін навчального плану загальноосвітньої школи, які в основному задовільняють потреби в кадрах цих шкіл. В Ужгородському державному інституті інформатики, економіки і права, Мукачівському технологічному інституті та Ужгородському музучилищі навчається 30 випускників шкіл з румунською мовою навчання, 35 випускників румуномовних шкіл Закарпаття навчається у навчальних закладах Румунії [23]. Семінари для вчителів шкіл національних меншин проводяться в формі семінарів-практикумів. Періодично вони проводяться з таких питань: семінари для авторів підручників та навчальних посібників; інформаційно-методичні семінари з актуальних питань шкіл національних меншин; семінари-практикуми з питань викладання державної та рідної мов. Вчителі шкіл національних меншин залучені до видавничої діяльності зі створення нових підручників, програм та навчальних посібників з вивчення рідної мови і літератури. Педагогічні працівники шкіл національних меншин беруть участь в апробаціях підручників, рекомендованих Міністерством освіти і науки. Обласним інститутом методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів проводяться курси для вчителів румунської мови, історії, початкових класів, керівників навчальних закладів з румунською мовою навчання. Для участі в них запрошуються лектори з Румунії. Тільки за останній час проведені семінари "Проблемні питання викладання румунської мови і літератури", "Сучасні методи навчання рідної мови і літератури та історії Румунії" та інші [24]. З російською мовою навчання в області діють 43 школи. Тут ще працюють 51 школа з двома і трьома мовами навчання. Таким чином, російські діти в Закарпатті мають можливість навчатись російською мовою. Працюють в області 7 дошкільних закладів на російській мові, 25 дошкільних закладів мають російські групи. Навчальні заклади на російській мові значно перевищують потребу. Зараз мережа освітніх закладів удосконалюється, приводиться у відповідність до потреб населення. В технікумах, профтехучилищах багато дисциплін викладається на російській мові, внаслідок того, що викладачі не знають державної української мови. Проблема вивчення росіянами української мови в Закарпатті існує, як і на всій Україні [25].

Загальна мовна мережа шкіл і дошкілля в Чернівецькій області враховує національний склад населення, його мовно-культурні потреби, традиції тощо. Загалом по області навчаються українською мовою 81,14 % учнів, румунською – 17,69 %, російською – 1,17 %. В 2000/2001 навчальному році загальна кількість шкіл становила – 458, в т. ч. 359 – українськомовні, 82 – румунськомовні, 2 – російськомовні, 15 – змішані (з українською, румунською і російською мовами навчання). П'ять загальноосвітніх навчальних закладів області з румунською мовою навчання працюють у режимі ліцеїв та гімназій – Герцаївський районний ліцей імені Г. Асакі, Карапчівський ліцей Глибоцького району імені

М. Емінеску, Боянська гімназія Новоселицького району ім. І. Некульче, Новоселицький районний ліцей, Красноільська гімназія Сторожинецького району. Нові (перехідні) типові навчальні плани, відповідно до мов навчання у системі загальної середньої освіти, передбачають вивчення державної і рідної мов та літератур, а також європейських мов. В системі освіти області врахована можливість вивчення історії, культури, звичаїв і традицій свого народу та рідного краю. Навчаються румунською мовою та вивчають румунську мову, літературу, історію, культуру, звичаї, традиції румунів і молдован понад 20 тис. школярів. Поглиблено вивчають румунську словесність майже 600 учнів. Іврит, історію та культуру єврейського народу студіюють 280 учнів. Близько 400 учнів шкіл м. Чернівців та Сторожинецького району вивчають польську мову.

Відповідним чином сформована і мережа дитячих дошкільних закладів, яка першочергово зорієнтована на запити населення. Протягом 1998–2003 рр. зросла кількість дошкільних закладів і чисельність вихованців з українською і румунською мовами навчання. В області функціонують 37 дошкільних навчальних закладів з румунською мовою навчання і виховання. В них навчаються 1499 дітей, в тому числі у Герцаївському районі – 174, Глибоцькому – 270, Новоселицькому – 855, Сторожинецькому – 200 дітей. З 2003 року відновлено роботу російськомовної дошкільної установи в с. Грубно Сокирянського району (одна група на 27 дітей). При школах Герцаївського району організовано 116 груп дітей дошкільного віку для підготовки до навчання у першому класі нової чотирирічної початкової школи з румунською мовою навчання. Румуномовна група з 23 дітей функціонує при дошкільному навчальному закладі № 1 м. Чернівців.

Вивченням польської мови охоплено 53 дитини в с. Красношора Сторожинецького району (26 дітей) та у дошкільному навчальному закладі № 25 м. Чернівців (27 дітей). Єврейську мову (іврит) вивчають 22 дитини у дошкільному навчальному закладі № 25 м. Чернівців. У всіх дошкільних навчальних закладах області з вивченням різних мов (румунської, російської, польської, івриту) створено необхідні умови для навчання і виховання. Мовно-культурні потреби національних меншин щодо здобуття дітьми дошкільної освіти рідною мовою задовольняються повністю. В школах з румунською мовою навчання працюють 2122 педагоги (19,2 % від загальної кількості вчителів області). З них мають вищу освіту – 1660 (78,2 %; по області – 80,8 %). Високий фаховий рівень: 568 вчителів мають вищу категорію (26,8 %), 121 (5,7 %) – старший вчитель, 84 (3,9 %) – вчителі-методисти, 3 – заслужені вчителі України. Викладання румунської мови і літератури забезпечують 225 вчителів [26: 3].

В Чернівецькій області передбачені умови для задоволення освітніх та національно-культурних потреб польської етнічної меншини. За даними останнього перепису населення поляків в області нараховується 0,5 % від загальної кількості жителів. В трьох школах Сторожинецького району польська мова вивчається як предмет і факультативно. У Красношорівській ЗОШ I-III ступенів в 7 класах 113 учнів вивчають польську мову як предмет, в 2 класах 29 учнів – факультативно. У Нижньопетрівецькій ЗОШ № 2 I-III ступенів – в 9 класах 70 учнів та у Панківській ЗОШ I-III ступенів цього ж району – в 6 класах 38 учнів вивчають польську мову факультативно. У Красношорівській загальноосвітній школі польську мову уже восьмий рік викладає запрошений з Польщі вчитель п. Томаш Калуський, випускник Варшавського університету. У м. Чернівцях при гімназії № 3 з 1993 року працює польська недільна школа, де в 6 групах навчаються 100 осіб, в тому числі 86 дітей та 14 дорослих. Навчальними предметами недільної школи є польська мова, історія Польщі, польська дитяча пісня і танець. Вчителька польської мови гімназії № 3 м. Чернівців Ушакова Люція Людвигівна підготувала авторську програму польської мови, яка пройшла апробацію в цьому навчальному закладі і використовується при вивченні даного предмета. У рамках Угоди про співробітництво між Чернівецькою областю та Шльонським воєводством Республіки Польща управлінням освіти і науки передбачене проведення обміну делегаціями школярів та студентів, передовим педагогічним досвідом із загальноосвітніми навчальними закладами Республіками Польща. Вже стали традиційними культурно-освітні зв'язки між згаданими школами області і освітніми закладами Республіки Польща. Так, з 1993 року налагоджені зв'язки гімназії № 3 м. Чернівців з загальноосвітнім ліцеєм м. Конін. Влітку 2003 року 35 учнів області, які вивчають

польську мову, були оздоровлені в літніх таборах міст Новий Сонч, Зелена Гура та Домброва Тарновська. Разом з обласним товариством польської культури ім. А. Міцкевича учні гімназії № 3 м. Чернівців готують і проводять спільні заходи, присвячені вшануванню визначних людей польської культури [27].

Учнівські колективи з шкіл національних меншин широко представлені в гуртках, клубах, об'єднаннях художньо-естетичного напрямку, зокрема хореографії, вокалу, хорового співу, бальних і класичних танців, театрального мистецтва. Стали вже традиційними проведення масових національно-культурних заходів і свят: "Мерцішор", "Лімба ноастре", "Флоріле далбе".

Педагогічні кадри для шкіл області з румунською мовою навчання готують Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича /педагогічний коледж/ вищі навчальні заклади Румунії та Республіки Молдова. В Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича на філологічному факультеті 2000/2001 н. р. навчалися: на відділенні румунської мови і літератури 100 студентів (49 – на денній та 51 – на заочній формах навчання), на відділенні російської мови і літератури – 39 (26 – на денній та 13 – на заочній формах навчання), на відділенні української мови і літератури для шкіл з румунською мовою викладання – 89, на математичному факультеті в румуномовних групах – 45 студентів. У педагогічному коледжі Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича на відділенні початкових класів для румуномовних шкіл навчаються 94 студенти. У період з 2000 по 2003 рр. 90 випускників університету, молодих фахівців української словесності, поповнили педагогічні колективи шкіл з румунською мовою викладання.

Управління освіти і науки облдержадміністрації спільно з Чернівецьким національним університетом ім. Ю. Федьковича вивчило потребу у педагогічних кадрах для румуномовних шкіл на 2006–2012 роки. З цією метою відкриті міні-групи для підготовки фахівців-предметників з біології, хімії, географії, математики, історії, права, економіки тощо. Щорічно проводиться конкурсний відбір кандидатів на навчання у вищих навчальних закладах Румунії та Республіки Молдова із числа випускників області – громадян України румунського і молдовського походження. Також проводяться учнівські олімпіади з румунської мови і літератури, російської мови і літератури. Учні шкіл з мовами національних меншин активно беруть участь у всіх олімпіадах з базових дисциплін, стають переможцями III етапу. Вони є учасниками і призерами IV етапу учнівських олімпіад. За останні 5 років 25 учнів шкіл з румунською мовою навчання брали участь у міжнародних олімпіадах. З них 20 стали призерами. Серед 15 країн-учасниць наша держава, команда якої практично складалася з школярів Чернівецької області, посідає II–III місця [26: 4].

Задоволення освітніх потреб національних меншин на Львівщині, як і в Україні, відбувається шляхом вільного вибору батьками відповідної форми навчання для їх дитини. Це може бути навчання у недільній школі, у класі української школи з навчанням на мові національної меншини, у змішаній школі або у загальноосвітній школі з навчанням на мові національної меншини. Останніх на Львівщині є дев'ять – п'ять російських шкіл у Львові, дві польські та ще дві польські у Мостиському районі. Крім того, 16 змішаних шкіл. Усі школи національних меншин Львівщини належать до відносно добре оснащених елітних закладів, у які охоче поступають діти різних національностей. За період з 1993 року їх кількість не зменшується, а збільшується. Станом на 2001 рік кількість дошкільних закладів з національними мовами виховання – 5 (рік тому – 4); чисельність дітей, що виховується в них – 173 (рік тому – 142), які складають – 6 груп з польською мовою виховання, 110 дітей (д/з № 48, 131, 181); – 2 групи з єврейською мовою навчання (д/з № 179). Всього в області загальноосвітніх навчальних закладів налічується 1460, в яких навчається 385,6 тис. учнів: – з російською 5, у них 141 клас, 3793 учнів; – з польською 4 (рік тому 2), у них 44 кл., 1033 учнів; – з українською та російською 16 школа, 78 кл., 1726 учнів; – з українською та польською 1 школа. Функціонує одна єврейська приватна гімназія на 100 учнів. Також діють недільні школи, з яких 2 польські, по одній литовська, вірменська та білоруська. Педагогічні кадри для навчальних закладів, в яких навчаються мовами національних меншин готує Львівський державний університет ім. Івана Франка, Дрогобицький педагогічний інститут ім. Івана Франка. Іншим джерелом підготовки кадрів є навчання дітей, які отримали на Львівщині знання мови своєї націо-

нальності, у відповідних вищих навчальних закладах країн національної приналежності – в Польщі, в Російській Федерації, в Ізраїлі. Так, у 2001 році на вищі студії в Польщі було прийнято з Львівщини 21 випускника [28].

В Івано-Франківській області станом на 2001 рік функціонують 766 загальноосвітніх навчальних закладів (шкіл, гімназій, ліцеїв). З них є дві двомовні: україно-російська та україно-польська, в яких 694 учнів навчаються російською мовою і 108 – польською. Мова національних меншин, що вивчається як предмет російська – 12 шкіл (1020 уч.), польська – 2 школи (204 уч.); як факультатив російська – 22 школи (2096 уч.), польська – 11 шкіл (968 уч.), чеська – 1 школа (8 уч.). В області також діють 3 недільні школи з вивченням польської мови, в яких навчається 68 дітей, за фінансування релігійних громад діють при товариствах у містах: Івано-Франківську, Калуші та Коломиї. Для задоволення освітніх потреб поляків у ЗСШ № 3 м. Івано-Франківська відкрито класи з польською мовою навчання. Зокрема, є 9 таких класів, в яких навчається 108 учнів. У ЗСШ № 21 організовано факультативне вивчення польської мови. Підготовка фахівців для шкіл з мовами національних меншин здійснюється на філологічному факультеті Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка за спеціальностями польська мова і література (131 студент), російська мова і література (55 студентів), а також на факультеті іноземних мов, де вивчається німецька мова. Для задоволення освітніх потреб євреїв з 2000 року в м. Івано-Франківську при синагозі діє приватна єврейська школа "Ор Авнер" ("Світло Авнера") для дітей, а також навчальний релігійний заклад для навчання дорослих чоловіків [29]. Російська громада при Свято-Преображенському храмі в Івано-Франківську з 1998 р. відкрила недільну церковно-приходську школу з благословення Єпископа Николая. Заняття в школі проводить отець Ростислав, який має досвід роботи в цій сфері [30]. Крім того, 46 першокласників 1 вересня 1998 р. прийняла Івано-Франківська загальноосвітня школа № 3. Новий навчальний рік школа розпочала оновленою, міський голова дотримав слова: міськвиконком виділив на проведення капітального ремонту 20 тисяч гривень. Також школі допомогли шефи: Івано-Франківське відділення Львівської залізниці, військові частини Івано-Франківського гарнізону, ділові люди міста і, звичайно, батьки. Рада російської общини області привітала учнів, вчителів і батьків єдиного в області державного навчального закладу з російською мовою навчання з початком навчального року [31]. Зимою 1997 р. Був підписаний договір про співпрацю освітян Новгородщини (Росія) та Івано-Франківщини, яким передбачається співробітництво між навчальними закладами, обмін учнями, студентами, аспірантами, одержання освіти на рідній мові представниками української національної меншини Новгородщини і російської нацменшини Івано-Франківщини. В рамках цього договору нещодавно в єдиній російськомовній школі № 3 Івано-Франківська побували члени приймальної комісії Новгородського державного університету ім. Ярослава Мудрого. В цій школі відбулися вступні іспити до цього престижного навчального закладу Російської Федерації [32].

Задоволення освітніх потреб національних меншин Карпатського євро регіону України, як і в усій Україні, відбувається шляхом вільного вибору батьками відповідної форми навчання для їх дитини. Це може бути навчання у недільній школі, у класі української школи з навчанням на мові національної меншини, у змішаній школі або у загальноосвітній школі з навчанням на мові національної меншини. Наявність відповідної кількості шкіл чи класів залежить виключно від кількості заяв на навчання дітей, від яких, у свою чергу, залежить можливість формування відповідних повноцінних класів та шкіл. Отже, у певних випадках школи національних меншин можуть втрачати свій статус, а інколи набувати його. У такій трансформації можуть перебувати і школи з українською мовою навчання, що іноді трапляється на сході та півдні України, де таких шкіл дуже мало. Таким чином, сама по собі трансформація відбувається природним шляхом (потреба – пропозиція) і не можна свідчити про утиски чи дискримінацію. Отже, на прикладі Карпатського євро регіону України можна проаналізувати хід розвитку системи освіти а також модель реалізації прав національних меншин на освіту. Розвиток освіти нацменшин в даному регіоні вказує на суттєвий досвід, який склався в основному за час незалежності України, і який можна використати в інших регіонах України а також в постсоціалістичних державах, які межують з Буковиною, Прикарпаттям, Закарпаттям та Львівщиною.

Список використаних джерел

1. Реалізація освітніх потреб національних меншин України. Міжнародні відносини в Україні. Стан. Тенденції. Перспективи. – Київ: Етнос, 2004. – С. 33.
2. Закон України "Про освіту". Захист прав національних меншин в Україні. Збірник нормативно-правових актів. – Київ, 2003. – С. 8.
3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5 листопада 1992 року. Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Парламентське видавництво. – Київ, 2000. – С. 176.
4. Конституція України. – Київ: "Право", 2002. – С. 7.
5. Карпатський фонд. "Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у карпатському євро регіоні". Матеріали конференції. – Ужгород: "Карпати", 2001. – С. 7-9.
6. Науко В. Хто і від коли живе в Україні. – Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – С. 33.
7. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 482 с.
8. Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. Київ: Етнос, 2004. – 582 с.
9. Міжнародні відносини та національні меншини України: стан, перспективи. – Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2004. – 382 с.
10. Антонюк О. В. Основи етнополітики. – Київ, 2005. – 428 с.
11. Поточний архів Державного комітету України в справах національностей та міграцій 9-ОК-24/4. Інформація Міністерства освіти і науки щодо задоволення освітніх прав національних меншин в Україні (2001р.).
12. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 23.
13. Поточний архів Державного комітету України у справах національностей та міграцій № 9-7-318. Лист до Кабінету Міністрів України. Г. Г. Москаль. 30. 06. 2003 р.
14. Поточний архів Міністерства освіти і науки України. Про виконання Програми соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 р. міністр В. Г. Кремінь. № 1/10-2953 від 24. 12. 03.
15. Навроцька Є. "Проблеми навчання і виховання дітей ромської народності". Закарпатська обласна державна адміністрація. Управління освіти. Управління у справах національностей та міграцій. Центр культур національних меншин Закарпаття. Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 29-31.
16. Адам С. І. "Ромська недільна школа" Закарпатська обласна державна адміністрація. Управління освіти. Управління у справах національностей та міграцій. Центр культур національних меншин Закарпаття. Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 33.
17. Поточний архів відділу у справах національностей та міграцій Закарпатської обласної адміністрації. "Моніторинг дотримання прав національних меншин в Україні" по Закарпатській області 2001 р.
18. Поточний архів управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації. Дані про стан освіти нацменшин. П № 11.
19. Лизанець П. М. "Центру гунгарології 15 років". Відділ у справах національностей та міграцій Закарпатської обласної адміністрації. Центр культур національних меншин Закарпаття // Інформаційний бюлетень. – № 2. – Ужгород, 2003. – С. 30.
20. Качур Б. Регіональна модель забезпечення прав національних меншин. Відділ у справах національностей та міграцій Закарпатської обласної адміністрації. Центр культур національних меншин Закарпаття // Інформаційний бюлетень. – № 3. – Ужгород, 2003. – С. 4.
21. Гульпа Л. Ю. "Окремі аспекти розвитку шкільництва національних меншин в Закарпатській області". Закарпатська обласна державна адміністрація. Управління освіти. Управління у справах національностей та міграції. Центр культур національних меншин Закарпаття. Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 13-14.
22. Поточний архів управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації. Дані про стан освіти румунської нацменшини.
23. Сагарда В. В., Фернега В. С. "Освітні права молоді етнічних меншин та їх реалізація в умовах погіршеного регіону". Правовий статус національних меншин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород, 2003. – С. 38.
24. Качур Б. М.,

Туриця В. В. "Правове забезпечення прав національних меншин на освіту та регіональна модель їх реалізації". Правовий статус національних меншин. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород, 2003. – С. 52. 25. Поточний архів відділу у справах національностей та міграцій Закарпатської облдержадміністрації. Звіт про діяльність російської нацменшини. Освіта. – С. 4. 26. Поточний архів Чернівецької обласної державної адміністрації. Лист до Кабінету Міністрів України. Заступник голови облдержадміністрації Ф. Федорович. Інформація про задоволення потреб румуномовної меншини Чернівецької області. 1301-4 № 07. 37-6/6283 на 19684 від 26.12.03. 27. Поточний архів відділу у справах національностей та міграцій Чернівецької облдержадміністрації. Довідкові матеріали про діяльність польської меншини в Чернівецькій області. 28. Поточний архів відділу у справах національностей і міграції Львівської облдержадміністрації. Ю. Гресько "Моніторинг дотримання прав національних меншин в Україні" по Львівській області. Заключний звіт. 1. 3. Наявність або відсутність громадських організацій, культурних і навчальних закладів національних меншин. – С. 11-12. 29. Поточний архів. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Управління у справах національностей та міграції. Заступник начальника В. Андрейчук. Довідка про міжнаціональні відносини та забезпечення прав національних меншин в Івано-Франківській області. П. VI. Етномовна ситуація. 16. 02. 04. № 46/01-15/02 на № 9-13/42 від 27.01.04 р. 30. А. Н. "Православные сели за парты" // Наша справа. Вестник русской общины. – 1998. – Сентябрь. – № 18(52). 31. Александр Волков. "Здесь учатся на русском" // Наша справа. Вестник русской общины. – 1998. – Сентябрь. – № 18(52). 32. Любовь Зорина. "Ивано-Франковск – Новгород. Сотрудничество в сфере образования" // Наша справа. Вестник русской общины. Спецвыпуск. – 1998. – Июль. – № 6.

Khrystyna Dovhaluk

THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL SYSTEM OF NATIONAL MINORITIES OF CARPATHIAN REGION OF UKRAINE AS A MAIN FACTOR OF HARMONIZATION OF INTERNATIONAL RELATIONS (1991–2001)

The paper reflects the condition and development of education of national minorities of Carpathian region of Ukraine as well as realization of the complex political and organizational actions on the practical decision of educational problems of different nationalities of this region and of Ukraine in general.

УДК 94(477) 1991/2005:34

Оксана Худолей

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (1991–2005): ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

У статті проаналізовано основні зміни українського законодавства, які відбулися в галузі пам'яткоохоронної справи за роки незалежності України. Авторка робить висновок, що сучасна законодавча база оптимально враховує переважну більшість особливостей, які властиві пам'яткоохоронній роботі.

Загальноцивілізаційні й соціокультурні зміни, які відбуваються у посткомуністичних країнах, закономірно потребують нових підходів до проблем збереження та охорони культурної спадщини цих держав. У незалежній Україні характерний, на наш погляд, цілісний комплекс цих проблем, що охоплює такі питання, як: 1) відмова українського законодавства у галузі пам'яткоохоронної справи від ідеологічних нашарувань радянської доби; 2) вироблення нових законів, орієнтованих насамперед на збереження автентичних пам'яток національної культури; 3) вихід юридичного забезпечення пам'яткоохоронної справи України на рівень міжнародних стандартів. Цей процес є перманентним й триває вже понад 15 років.

За цей час українська держава прийняла низку законів, підзаконних нормативно-правових актів, відомчих та інших розпоряджень, які мають юридичну силу і спрямовані на вироблення нової концепції законодавця стосовно збереження та охорони культурної спадщини України. Серед документів державного значення у цій галузі варто назвати такі:

А) закони України: "Основи законодавства про культуру" (1992), "Про охорону культурної спадщини" (2000), "Про внесення змін до Основ законодавства України про культуру" (2001), "Про основи містобудування" (1992, у новій редакції 2001-го року), "Про охорону археологічної спадщини" (2004), "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини" (2004), "Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки" (2004), "Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини" (2005);

Б) укази Президента України "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури" (1995), "Про положення про Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури" (1996), "Про Раду з питань збереження національної культурної спадщини" (1997, нині не діє), "Про День пам'яток історії та культури" (1999);

В) постанови Верховної Ради України "Про впорядкування управління заповідниками та національними природними парками" (1993), "Про перелік об'єктів, які не підлягають приватизації у зв'язку з їх загальнодержавним значенням" (1995), "Про інформацію Кабінету Міністрів України про здійснення державної політики щодо виконання законів України "Про природно-заповідний фонд України" і "Про охорону культурної спадщини" та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника "Хортиця" й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду" (2002), "Про Рекомендації парламентських слухань "Українська культура: стан та перспективи розвитку" (2002), "Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури українського народу, що знаходяться за її межами" (2003); "Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан збереження об'єктів соціально-культурного призначення в процесі приватизації та цільового їх використання у післяприватизаційний період" (2004);

Г) постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України" (2001), "Про затвердження Порядку укладення охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини" (2001), "Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини" (2002), "Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони культурної спадщини" (2003), "Про розподіл субвенції, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам на збереження історичної забудови міст та об'єктів історико-культурної спадщини у 2005 році" тощо.

Серед інших актів, що мають юридичну силу в пам'яткоохоронній справі сучасної України, слід назвати наказ Державного комітету України з будівництва та архітектури Міністерства культури і мистецтв України від 13 травня 2004 р. № 295/104 "Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини", інформаційний лист Вищого господарського суду України від 24.02.2005 (№ 01-8/321) Про Закон України "Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини" тощо. Очевидно, що багато законопроектів, які стосуються збереження та охорони нерухомих пам'яток в

Україні, містяться в нормативно-правових актах та законах, що регулюють земельні та майнові правовідносини в Україні.

У 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. проблемі законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної справи в Україні було приділено також чимало уваги українськими вченими та громадськими діячами. Цією проблемою займалися такі фахівці, як В. Акуленко [1-3], Ю. Алексєєв й Н. Кравченко [4], С. Заремба [5], В. Горбик, Г. Денисенко, П. Скрипник [6; 7], В. Вечерський [8-10], Л. Прибєга [11; 12] та інші дослідники.

Цілком природно, що зі здобуттям Україною незалежності свою думку щодо реорганізації на державному рівні справи збереження та охорони культурної спадщини України мали й представники влади. Скажімо, вже на початку 1990-х рр. депутат Верховної Ради України Дмитро Чобіт окреслив достатньо прогресивні напрями еволюції українського законодавства у цій галузі. Він, зокрема, відмітив, що недоцільно розмежовувати пам'яткоохоронну справу між чотирма (!) відомствами, наголосив на тому, що після першого року незалежності у жодному районі республіки немає штатних представників державних органів з охорони та збереження пам'яток, закликав державні органи і громадськість до створення в Україні єдиного органу охорони нерухомих пам'яток – Національної служби охорони культурної спадщини України, визнав, що пріоритетним напрямом у цій площині є вихід українського законодавства на міжнародні стандарти в галузі збереження та охорони культурної спадщини [13: 12]. Варто відмітити, що ще у зв'язку зі Всесоюзною нарадою з проблем охорони пам'яток у Москві (1988 р.) та проголошенням Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) вітчизняними ученими, політиками було висловлено сподівання й намічено тенденції щодо реформи республіканського пам'яткоохоронного законодавства [1: 214-215]. З того часу, справді, відбулися певні зміни. Втім, деякі проблеми так і не зрушилися з місця.

Отже, метою нашої статті є огляд трансформаційних процесів у законодавстві, яке забезпечує пам'яткоохоронну справу незалежної України. Завданням статті є здійснення комплексного аналізу юридичних норм, з одночасним виявленням у них питомих нових підходів щодо збереження та охорони культурної спадщини України. Тож, розглянемо діяльність сучасного законодавця у галузі пам'яткоохоронної справи більш детально.

Поза всякими сумнівами, вагомим внеском у формування нормативно-правової бази охорони нерухомих культурної спадщини незалежної України було ухвалення Верховною Радою України в 1992 році "Основ законодавства про культуру" [14], які визначили основні напрями законотворчості держави з питань культурного будівництва. Незважаючи на те, що багато положень "Основ" залишилося у спадок від "законотворчої діяльності" Української РСР і не відповідало потребам посткомуністичного українського суспільства, слід визнати, що формалізація "нової" законодавчої бази пам'яткоохоронної справи в Україні мала надзвичайно важливе значення в контексті становлення її як самостійної держави. Окрім того, зрушився з місця процес критичного перегляду багатьох законопроектів із тоталітарної доби, а також – наукового, теоретико-методологічного переосмислення збереження та охорони культурної спадщини в Україні.

Правовим фундаментом для розвитку галузевого законодавства стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, в якій 11-ю статтею було проголошено, що держава сприяє консолідації та розвитку нації, її історичної свідомості, традиції і культури, а 54-ю статтею – гарантовано охорону культурної спадщини на законодавчому рівні. Ця ж стаття передбачає розробку та втілення державних заходів із повернення в Україну культурних цінностей, які опинилися за її межами. Основи правової охорони культурної спадщини закріплено також 66-ю статтею Конституції, у якій громадяни України зобов'язуються не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки, у разі їхнього пошкодження [15: 5, 16, 18].

Упродовж 1993–1999 рр. у відомствах Держбуду й Мінкультури відбувався процес складання переліків нерухомих пам'яток України для внесення до Державного реєстру, за результатами якого було видано два накази: "наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 2 червня 1999 р. № 128 затверджено Державний реєстр національного культурного надбання в частині пам'яток містобуду-

вання й архітектури; наказом Міністерства культури і мистецтв України від 16 червня 1999 р. № 393 затверджено Державний реєстр національного культурного надбання в частині нерухомих пам'яток історії, археології, монументального мистецтва і заповідників" [8: 2].

23 серпня 1999 р. Президент України підписав указ, згідно з яким у нашій державі було започатковано святкування Дня пам'яток історії та культури, що встановлювався на Міжнародний день пам'яток і визначних місць – тобто на 18 квітня [16: 6].

Спробою досягнути цілісності законодавчої бази пам'яткоохоронної справи став Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 року [17]. Цей закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини в сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь.

Згідно цього закону, об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою. Замість поняття "пам'ятки історії та культури", яке використовувалося ще в радянському законодавстві, зокрема в законі УРСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" від 13 липня 1978 р. [18: 2], у новому законі застосовано збірне поняття "культурна спадщина" [17: 9]. Останнє значно розширює поле законодавчої діяльності пам'яткоохоронних органів нашої держави, оскільки до об'єктів культурної спадщини відносить "місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними територіальні чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донедавна до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність" [17: 9]. У ст. 1 закону розписано комплекс заходів, за допомогою яких здійснюється охорона культурної спадщини в Україні, подано класифікацію типів і видів пам'яток культурної спадщини [17: 9-10]. Стаття 2 покладає державне управління пам'яткоохоронною справою на Кабінет Міністрів України, а також – центральний орган із охорони культурної спадщини, органи охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування [17: 10]. Попри те, що, порівняно з усіма 1990-ми роками, багато положень закону "Про охорону культурної спадщини" є новими і вочевидь прогресивними, – він не позбавлений певних змістовних та термінологічних огрехів.

В. Вечерський найбільшою вадою цього закону вважає невирішеність багатьох питань збереження архітектурної та містобудівної спадщини [10: 51]. "Організація державного захисту пам'яток архітектури й містобудування, історичної забудови та міського середовища, – як стверджує дослідник, – на сьогодні не достатньо ефективна, оскільки, незважаючи на прийняття нового Закону, ще не сформована чітка виконавча вертикаль центральних і місцевих органів охорони" [10: 53].

У 2003 р. В. Акуленко наголошував на недосконалості кримінального законодавства України, яке запозичило деякі правові норми з Російської Федерації, але не врахувало суттєвої відмінності в системі російського та українського законодавства про охорону культурної спадщини, зокрема, щодо застосування термінів [3: 7]. Він також, слушно, на наш погляд, підмітив термінологічний різнобій у 54-й статті Конституції України [3: 14]. Дефінітивні розбіжності, безумовно, заважають досконалому забезпеченню збереження та охорони культурної спадщини в Україні. Про них раз-по-раз наголошують дослідники [10: 49].

Оптимально, на наш погляд, врахував проблеми пам'яткоохоронної справи Земельний кодекс України. Йому присвячено декілька статей, зокрема, виділено землі історико-культурного призначення, до котрих належать землі, на яких розташовуються історико-культурні заповідники, історичні або меморіальні будинки, садиби, пам'ятні місця, городища, кургани, залишки фортець, поселень тощо, архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали і площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та

інших населених пунктів, архітектурні споруди, садово-паркові комплекси, фонова забудова. Земельний кодекс передбачає створення охоронних зон довкола історико-культурних заповідників, архітектурних ансамблів і комплексів, інших об'єктів культурної спадщини; забороняє передачу земель історико-культурного призначення у приватну власність [10: 58].

Варто погодитися з В. Вечерським у тому, що серед багатьох підзаконних актів у галузі збереження та охорони культурної спадщини, справді, надзвичайно важливим є Список історичних населених місць України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. Список містить 401 місце (тільки міста і селища міського типу). Та найважливіше, на думку дослідника, у цій ситуації є те, що законодавець визнає право органів самоврядування цих місць на створення власних пам'яткоохоронних органів [10: 59]. Твердження дослідника не викликає сумніву, бо ж тенденції соціально-економічного, суспільно-політичного та національно-культурного розвитку незалежної України свідчать про те, що багато що в ній залежить від позиції окремих громадян та громад. У такому разі увага органів місцевого самоврядування до проблем збереження та охорони нерухомих пам'яток повинна заохочуватися державою і розглядатися законодавцем як пріоритетний напрям реалізації загальної концепції пам'яткоохоронної справи.

В цілому ж, підсумовуючи огляд нормативно-правової бази та основних засад адміністрування у сфері охорони архітектурної та містобудівної спадщини, В. Вечерський зазначає, що "ці питання в чинному українському законодавстві забезпечені вкрай незадовільно" [10: 61].

Натомість окрему увагу законодавець приділив пам'яткам археологічної спадщини. Згідно зі статтею 17-ю Закону України "Про охорону культурної спадщини", "Усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, незалежно від форм власності території чи водного об'єкта, на яких вони розташовані, є державною власністю" [17: 12]. У спеціальному законі "Про охорону археологічної спадщини", окрім усього іншого, зазначається, що "право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини надається виключно археологам, які мають практичний досвід проведення археологічних робіт (розкопок, розвідок), виконують вимоги законодавства України про охорону культурної спадщини... Використання будь-якою особою метало детекторів та інших приладів для пошуку об'єктів археологічної спадщини або рухомих предметів, пов'язаних з культурним шаром, без наявності відкритого листа і дозволу на проведення археологічних досліджень є незаконними" [19: 3].

У березні 2002 р. постановою кабміну України було, зрештою, створено центральний урядовий орган, який зосередив у своїх руках охорону нерухомих пам'яток України. Він називається Державною службою охорони культурної спадщини, входить до складу Мінкультури і мистецтв України й фінансується за його рахунок. У межах компетенції цієї служби знаходяться розробка та подання на погодження з Міністерством культури і мистецтв України проектів державних програм охорони культурної спадщини, ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, виявлення, дослідження та документування об'єктів культурної спадщини, ведення списків цих об'єктів, підготовка пропозицій щодо вилучення пам'яток із Державного реєстру нерухомих пам'яток України, забезпечення підготовки подання Кабінету Міністрів України пропозицій щодо занесення у зазначений реєстр пам'яток національного значення, обґрунтування пропозицій про знесення, зміну та переміщення (перенесення) пам'яток тощо [20].

У грудні 2004 р. було прийнято Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини". У ньому простежується тенденція до вдосконалення правничих норм щодо збереження та охорони нерухомих пам'яток України. Зміни, щоправда, стосуються введення в юридичну термінологію таких понять, як "дослідження" та "пристосування" культурної спадщини, деякого розширення видової класифікації об'єктів культурної спадщини [21: 72], уточнень, але не змінюють основної парадигми пам'яткоохоронної справи в Україні.

Невід'ємною складовою її законодавчого забезпечення є також створення і підведення юридичної бази під державні програми зі збереження, охорони, використання та

дослідження пам'яток культурної спадщини. Впродовж другої половини 1990-х рр. – на початку XXI ст. в Україні діяло декілька таких урядових програм, що сприяли розвитку охорони та реставрації нерухомих пам'яток.

Якщо брати ближче до сучасності, то відомо, наприклад, що уряд Ю. Тимошенко схвалив Концепцію Державної програми збереження та використання пам'яток дерев'яної сакральної архітектури на 2006–2011 роки, в якій основною метою проголошувалося "розроблення та здійснення адміністративно-правових, науково-методичних, архітектурно-реставраційних, культурно-просвітницьких та фінансово-економічних заходів, які дадуть змогу забезпечити належне збереження, використання та популяризацію пам'яток дерев'яної сакральної архітектури" [22: 55]. У концепції було визнано, що з 1900 об'єктів дерев'яної сакральної архітектури, які потребують охорони та реставрації, лише близько 470 перебуває на державному обліку [22: 55]. Вважалося, що в результаті реалізації цієї програми буде активізовано процес дослідження зазначених об'єктів, забезпечено їх збереження та належне використання, із залученням їх до обслуговування релігійних та культурно-просвітницьких потреб громадян, популяризовано пам'ятки культурної спадщини України в рамках світових надбань у галузі культури. Визнавалося, що програма сприятиме формуванню національної свідомості громадян України, розширенню міжнародних культурних і наукових контактів, розвитку туризму тощо [22: 56]. Принагідно зазначимо, що тенденції ринку останніх років дають підстави стверджувати, що культурна спадщина України може служити не останнім джерелом поповнення бюджету (в тому числі – необхідного для реставрації пам'яток), адже екскурсійно-туристична справа за цей час помітно комерціалізувалася. Належна підтримка з боку держави може принести чималу користь на шляху до визнання культурної спадщини України однією з найприбутковіших в Європі і світі.

У підсумку відзначимо: за роки незалежності відбулися відчутні зміни в законодавстві України щодо охорони культурної спадщини. У досліджуваний період поступово, але майже докорінно змінилися вся парадигма законодавця у галузі збереження та охорони нерухомих пам'яток. Аналіз розглянутих законів та постанов дає підстави стверджувати, що створена в Україні правова база пам'яткоохоронної справи є оптимальною. Однак, не бракує і проблем, які пов'язані насамперед із відомчими розмежуваннями, а також конкретними механізмами реалізації положень законодавства про збереження, охорону та використання пам'яток культурної спадщини України. Втім трансформаційні процеси неможливі без проблем, адже саме вони їх підживлюють, стимулюють до теоретичного та практичного вдосконалення, у тому числі – законодавства.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1991 рр.). – К.: Пам'ятки України, 1991. – 274 с.
2. Акуленко В. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – 456 с.
3. Акуленко В. "Пам'ятка", "пам'ятка історії та культури", "культурна спадщина", "культурна цінність" – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект) // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 5. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 2003. – С. 3-18.
4. Алексеев Ю., Кравченко Н. Пам'ятки історії і культури в сучасному суспільстві: проблеми охорони, збереження, вивчення і використання // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993. – С. 97-141.
5. Заремба С. Пам'яткознавство України: історія і сучасність. // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 1. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 1992. – С. 5-24.
6. Горбик В., Денисенко Г., Скрипник П. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 42 с.
7. Горбик В. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 400 с.
8. Вечерський В. Від редактора Державного реєстру національного культурного надбання // Пам'ятки України. – 1999. – № 2-3. – С. 1-2.
9. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
10. Вечерський В. Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України // Сучасні проблеми

дослідження, реставрації та збереження пам'яток культурної спадщини: Музична Україна, 2004. – Вип. 1 3б. наук. праць. – К. – С. 47-64. 11. Прибега Л. До питання термінологічних визначень у пам'яткоохоронній методиці // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 5. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 2003. – С. 18-35. 12. Прибега Л. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 6. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 2004. – С. 3-15. 13. Чобіт Д. Наздоганяючи віки // Голос України. – 1992. – № 188(438). – С. 12. 14. Основи законодавства про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294. 15. Конституція України. – К., 1996. 16. Указ Президента України "Про День пам'яток історії та культури" // Урядовий кур'єр. – 1999. – 29 вересня. – С. 6. 17. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Урядовий кур'єр. – 2000. – 12 липня. – С. 9-16. 18. Закон Украинской Советской Социалистической Республики "Об охране и использовании памятников истории и культуры". – К., 1978. – 21 с. 19. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" // Урядовий кур'єр. – 2004. – 29 квітня. – С. 9-16. 20. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. № 446 "Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини" // Зібрання законодавства України. Звід постанов КМУ – Ст. 525. 21. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини" // Пам'ятки України. – 2004. – № 4. – С. 71-81. 22. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 червня 2005 р. № 183-р "Про схвалення Концепції Державної програми збереження та використання пам'яток дерев'яної сакральної архітектури на 2006-2011 роки" // Офіційний вісник України. – 2005. – № 23. – С. 55-56.

Oxana Khudoley

PRESERVATION AND PROTECTION OF CULTURAL INHERITANCE OF UKRAINE (1991–2005): LEGISLATION TRANSFORMATION

This article analyses the main change of the Ukrainian legislation that happened in the sphere of monuments protection during Ukrainian independence. The author made a conclusion that modern legislation base the most part takes into account the peculiarities, that are inherent to the branch of monuments protection.

УДК 356.13 (477)

Микола Кабачинський

МОБІЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ НА ОХОРОНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ (1991–2003 РОКИ)

У статті здійснено аналіз процесу формування і використання підрозділів для виконання спеціальних завдань Прикордонних військ України в оперативно-службовій діяльності з охорони державного кордону.

Порушники законодавства України з прикордонних питань, використовуючи територію країни та її кордони для здійснення своїх незаконних намірів користуються різноманітними способами, найдосконалішими засобами, сучасною технікою. Українським прикордонникам запобігти порушенням можливо тільки за умови постійного власного удосконалення і розвитку ефективних структур охорони кордону, однією з яких, безперечно, є підрозділи для виконання спеціальних завдань.

Аналіз результатів оперативно-службової діяльності Прикордонних військ України (далі ПВУ) показав, що використання мобільних підрозділів сприяє значному підвищенню ефективності охорони державного кордону, адже дозволяє виконувати поставлені завдання швидко, зі значною долею таємності й раптовості, ті, які взагалі неможливо виконати іншими методами. Зазначені причини і визначили необхідність створення і розбудови підрозділів для виконання спеціальних завдань (далі – ДВСЗ). Такою була мета їх застосування, а як цей процес розвивався організаційно, якими були його результати в досліджуваній період – ці питання для оперативно-службової діяльності (далі – ОСД) сучасних прикордонників мають наукове, пізнавальне й прикладне значення.

Фахівці і науковці цікавились даною проблемою, хоча й не можна сказати про існування великої кількості досліджень. Так, М. Литвин вказував на необхідність розвитку підрозділів ДВСЗ в структурі ПВУ [1], С. Галицький розглядав можливості застосування прикордонного спецназу [2: 14; 3]. В. Кондрат і О. Решетников переймались проблемами ефективності використання мобільних підрозділів в охороні державного кордону [4], М. Зорик аналізував ОСД мобільної прикордонної комендатури Сумського загону [5], а В. Кондрат – особливості професійної підготовки військовослужбовців підрозділів ДВСЗ [6]. Але досі комплексного наукового дослідження застосування підрозділів ДВСЗ в структурі Прикордонних військ України для посилення охорони державного кордону проведено не було.

Тому метою даної статті є аналіз процесу формування і використання підрозділів для виконання спеціальних завдань Прикордонних військ України в оперативно-службовій діяльності з охорони державного кордону.

Підрозділи ДВСЗ не є новою сторінкою прикордонної історії. Якщо уважно поглянути в минуле, то там також можна часто зустріти прикордонні формування, які створювались спеціально для дій по реалізації оперативної інформації, з використанням переваг в мобільності і раптовості. До таких можна віднести пересувні загони створені генерал-губернатором Малоросії генерал-фельдмаршалом П. Румянцевим [7: 64], рухомі колони або "летючі загони" Окремого корпусу прикордонної стражі [8: 108], маневрені, мотоманеврені, десантно-штурмові групи радянських ПВ [9: 403-420] тощо.

Вартові рубежів незалежної України сприйняли позитивний досвід своїх попередників і невдовзі по утворенні ПВУ також вирішили створити свій мобільний підрозділ. 23-й окремий аеромобільний прикордонний загін (далі – ПРИКЗ) спецпризначення, з місцем дислокації в м. Кременчук, як бойовий резерв командувача ПВУ, був сформований у 1995 р. [10: 127].

Особовий склад загону успішно виконував свої завдання в період зростання напруженості на тій чи іншій ділянці державного кордону, під час проведення прикордонних операцій, локальних дій тощо [11]. Але, на жаль, прикордонники не змогли зберегти його у своєму штаті. В період оптимізації прикордонних структур, у 2000 р., вони згодились передати аеромобільний прикордонний загін СБУ [12].

Втратити таку спеціалізовану частину було великою помилкою, адже в цей час на працюється і поступово запроваджується нова концепція охорони державного кордону в якій одне з чільних місць займають мобільні підрозділи.

У Державній прикордонній службі України (далі – ДПСУ) побутує хибна думка про те, що підрозділи ДВСЗ ведуть свій родовід з 30 жовтня 2001 р. [2: 14], що тоді й вперше було вжито назву – "підрозділи для виконання спеціальних завдань" [13: арк. 189].

Це не так. Вперше дані про застосування підрозділів ДВСЗ зустрічаються набагато раніше. Так, у грудні 1998 р. Військовою радою Південно-Східного напрямку, з метою вжиття кардинальних, в тому числі принципово нових заходів для вдосконалення охорони державного кордону, готуються відповідні пропозиції і направляються в Держкомкордону. На виїзному засіданні Колегії Держкомкордону, котре відбулося в Харкові 19.02.1999 р., вони були уточнені та схвалені [14]. На основі рішень Колегії Головою Держкомітету видано наказ про затвердження плану основних заходів щодо вдосконалення охорони кордону України з Російською Федерацією [15].

У цьому плані крім інших заходів, для посилення підрозділів першого рубежу, своєчасного реагування на зміни обстановки і забезпечення здійснення маневру силами і за-

собами на загрозованих напрямках, проведення активних раптових заходів, локальних дій і з метою створення постійного резерву начальників загонів, при управліннях з'єднань у 1999 р. розгортаються прикордонні застави (далі – ПРИКЗАС) ДВСЗ [16].

Крім того, сформовано резерв командувача військ з прикордонних комендатур (далі – ПРИКК) для виконання спеціальних завдань. Такі підрозділи до штату напряду почали вводити з березня 2000 р. [17: 134].

Застосування ДВСЗ давало позитивні результати тому практику їхнього створення вирішено було продовжити. Більше того, це питання стало одним з першочергових в діяльності військ, ним постійно переймається керівництво ПВУ – Голова Держкомкордону генерал-полковник Б. Олексієнко [18: 6] та його наступник – генерал-полковник М. Литвин [1: 6].

Підрозділи ДВСЗ формувались на основі резервних і окремих застав другого рубежу, що існували на той час. Вони відповідним чином реорганізовувались, отримуючи нові завдання та організаційно-штатну структуру.

З 1999 р. не один раз реформувалась організаційно-штатна структура та змінювались місця дислокації підрозділів ДВСЗ, але незмінним залишався обраний курс на збільшення їх кількості. Вже на початок 2003 р. у ПВУ налічувалось 3 ПРИКК і 36 ПРИКЗАС ДВСЗ [13: арк. 189-190]. Чисельність особового складу в них складала більше 1,5 тис. осіб [19].

Але процес продовжувався і напередодні реформування ПВУ в ДПСУ (1 серпня 2003 р.) загалом було: в складі 28 органів охорони кордону ПВ – 1 прикордонний загін ДВСЗ; у складі основних підрозділів кордону: з 56 ПРИКК – 3 ДВСЗ, з 324 ПРИКЗАС – 53 ДВСЗ [20: 2].

Формуванню підрозділів ДВСЗ приділялось багато уваги, тому темпи їх розгортання і комплектування були досить високими. Загалом, станом на 1 червня 2003 р. застави та комендатури військ напрямів були укомплектовані особовим складом від штатної чисельності на 86 %: Східного – 95 %, Північного – 89 %, Західного – 74 %, Південного – 90 %, Азово-Чорноморського – 83 % [13: арк. 228].

У 2002 році також був відроджений, а точніше, фактично заново сформований прикордонний загін ДВСЗ в м. Києві (Бортничі).

У досліджуваній період командування та особовий склад прикордонного загону для виконання спеціальних завдань провів роботу з покращення побутових умов та облаштування матеріальної бази, тому на його базі неодноразово проводилися збори різних категорій керівників ПВ, заходи Вищої атестаційної комісії.

Серйозним випробуванням для особового складу стало виконання завдань з охорони державного рубежу на ділянці Сімферопольського прикордонного загону в період з 4.10 по 18.11.2003 року, коли прикордонний спецназ, здійснював заходи щодо охорони острова Коса Тузла [21].

30.10.2001 р. наказом Голови Держкомкордону № 662 було затверджено "Тимчасову інструкцію про порядок застосування в охороні державного кордону України підрозділів для виконання спеціальних завдань" [22: арк. 84-90]. Її прийняття було необхідне для того, щоб визначитись з питаннями правових основ та порядку застосування ДВСЗ в їхній діяльності по охороні кордону.

Проте попереду ще був досить значний період, під час якого "оперативним управлінням Держкомкордону було проведено комплекс заходів з дослідження наявної організаційно-штатної структури, можливостей та оснащення підрозділів ДВСЗ" [23: арк. 304] тощо.

Про результати проведеної роботи було сповіщено керівний склад ПВУ під час навчально-методичних зборів, що відбулись 28.11.2002 р. Проведені заходи та обговорення питання про підрозділи ДВСЗ на зборах дозволили остаточно визначитись з новою редакцією інструкції; провести корективи в штатному розкладі ПВ України з метою доцільного розподілу підрозділів ДВСЗ по з'єднаннях та частинах військ напрямів; внести зміни в організаційно-штатну структуру прикордонних комендатур та застав ДВСЗ; доповнити таблицю норм належності військового майна, озброєння і техніки розділом "Для підрозділів ДВСЗ" [23: арк. 304-305].

Остаточна редакція "Інструкції про порядок застосування в охороні державного кордону частин та підрозділів для виконання спеціальних завдань" була затверджена 2.01.2003 р. наказом № 19 [24: арк. 27-37].

За інструкцією прикордонний загін і підрозділи ДВСЗ з охорони державного кордону призначались для нарощування зусиль на оперативно-активних напрямках державного кордону, захисту інтересів держави та ведення ефективної боротьби зі злочинністю, участі в операціях (локальних діях), які проводяться Прикордонними військами та іншими правоохоронними органами.

Їх головне завдання визначалось як "посилення охорони державного кордону на загрозливих напрямках способом рішучих мобільних автономних короткочасних дій".

Формами ОСД прикордонного загону та підрозділів ДВСЗ були:

- 1) прикордонна служба; 2) прикордонний контроль; 3) ведення пошукових дій;
- 4) участь у проведенні прикордонних і спільних (спеціальних) операцій у межах контрольованих прикордонних районів, локальних дій; 5) ведення бою.

Вибір способів оперативно-службових дій (порядок і прийоми застосування сил та засобів) залежав, від обстановки, отриманих завдань та визначався командиром, якому вони підпорядковувались.

Основою ОСД підрозділів ДВСЗ ставало одночасне комплексне застосування сил і засобів на загрозливих напрямках з метою вчасного викриття та рішучого припинення порушень законодавства про державний кордон України [24: арк. 27-32].

За положеннями Директиви "Про охорону державного кордону України в 2003 році" прикордонний загін та підрозділи ДВСЗ включались до складу оперативного резерву Командувача ПВУ, командувачів військ напрямів (регіональні резерви), начальників ПРИКЗ (місцеві резерви) [13: арк. 190-191].

У вказівках по використанні резерву Командувача ПВУ і використанні резервів на ділянках ПРИКЗ напрямів чітко визначалось підпорядкування підрозділів ДВСЗ, зона їх відповідальності й ділянка кордону, на якій вони використовувались тощо [13: арк. 233-234].

Облаштувавшись, отримавши певне матеріальне забезпечення та розібравшись в сутності своїх завдань підрозділи ДВСЗ приступили до активного проведення заходів з охорони державного кордону.

Так, з 2003 р. приступає до ОСД на кордоні особовий склад прикордонного загону ДВСЗ. Тільки впродовж першого півріччя ним було виставлено 8 мобільних груп і 6 зведених загонів в кількості 208 чоловік і терміном на 72 доби. Вони виставили 692 спільних з лінійними підрозділами прикордонних наряди 8-ми видів. Затримали 133 порушники державного кордону; 108 незаконних мігрантів; 26 порушників прикордонного режиму; контрабанди у 8 випадках на суму 870618 грн. [13: арк. 288-291].

У Південному напрямі "з метою посилення охорони кордону, проведення мобільних, раптових дій на кордоні у 1 кварталі 2003 р., залучались резерви командувача військ на пряму (430 чол.), начальників ПРИКЗ (355 чол.) та комендантів ПРИКК (340 чол.) На посилену охорону переводились прикордонні загоони молдовської ділянки кордону, вводився посилений прикордонний контроль в міжнародних пунктах пропуску. Щільність охорони кордону збільшувалась від 1,6 до 3,3 чоловіка на 1 км кордону.

В порівнянні з періодом першого кварталу 2002 р. результативність охорони кордону за умов використання підрозділів ДВСЗ підвищилась вдвічі.

Завдяки плановому використанню підрозділів ДВСЗ у взаємодії з структурними підрозділами інших правоохоронних органів і місцевих органів влади вдалося у деякій мірі стабілізувати обстановку на державному кордоні з Республікою Молдова" [13: арк. 135-136].

Активно використовувались підрозділи ДВСЗ в 1 півріччі 2003 р. у Північному напрямі. Результати їх застосування були наступними: протягом 1401 доби на ділянці кордону діяли 512 чол. особового складу; виставлено 3186 прикордонних нарядів 10-ти видів, з яких спільних з лінійними підрозділами – 2374, з МВС – 484, з ДМС – 157, з СБУ – 71. Затримано порушників державного кордону – 127; незаконних мігрантів – 125; порушників прикордонного режиму та режиму в пунктах пропуску – 132; контрабанди у 11 ви-

падках на суму 414098 грн.; 3 од. зброї, 11 шт. боєприпасів; 3,45 г наркотиків; затримано в адміністративному порядку 84 чол. [13: арк. 285-286].

Але не всюди результати ОСД підрозділів ДВСЗ були настільки успішними. Аналіз результатів оперативно-службової діяльності за перше півріччя 2003 р. найбільш підготовлених підрозділів ДВСЗ військ Західного напрямку (ПРИКЗАС ДВСЗ 27 ПРИКЗ та ПРИКЗАС ДВСЗ 4 ПРИКК 31 ПРИКЗ) свідчив про доцільність їх застосування в охороні державного кордону на напрямках підвищеної оперативної активності не тільки під час проведення прикордонних (спільних) операцій та локальних дій, а й у ході повсякденної охорони кордону. Так, впродовж вказаного терміну, вищезазначеними підрозділами було затримано в 14 випадках 77 порушників законодавства з прикордонних питань, з яких – 66 незаконних мігранти та у 9 випадках контрабандних товарів на загальну суму 72 тис. грн.

Але інші підрозділи мали одиничні випадки затримань. Зокрема, особовим складом ПРИКЗАС ДВСЗ 7 ПРИКЗ затримано в 3 випадках 5 порушників, ПРИКЗАС ДВСЗ 3 ПРИКК 31 ПРИКЗ затримано в 2 випадках контрабанди на суму 1220 грн. Решта ж підрозділів фактично участі в охороні державного кордону, в зв'язку з формуванням, не приймали [13: арк. 244].

Загалом, за даними довідки "Про застосування підрозділів ДВСЗ протягом першого півріччя 2003 р.", в якій Оперативним управлінням Головного штабу було проаналізовано застосування підрозділів ДВСЗ та зведених загонів від 10 ПРИКЗ ДВСЗ, протягом зазначеного часу підрозділи ДВСЗ брали участь у проведенні 5 прикордонних (спільних) операцій: "Режим", "Канал", "Карпати-2003", "Зброя та вибухівка", "Заслон-2003" та локальних діях на державному кордоні.

Щодо конкретних даних, то результати ОСД підрозділів ДВСЗ у першому півріччі 2003 р. були наступними:

- затримано: 495 порушників кордону (45 % від загальних результатів операцій та локальних дій ПВУ), в т. ч. 186 незаконних мігрантів (59 %); 410 порушників прикордонного режиму (54 %); товарів на суму 819655 грн. (28 %);
- вилучено: 0,154 кг наркотиків (1 %); 3 шт. вогнепальної зброї (2 %); 1496 м риболовецьких сіток (80 %); 61 кг морепродуктів (20 %);
- притягнуто до адміністративної відповідальності 547 чол. (94 %); накладено штрафів на суму 5738 грн. (37 %) [13: арк. 228].

Узагальнені результати ОСД підрозділів ДВСЗ засвідчили, що все ж залишалось багато проблемних питань, з яких варто виділити наступні:

- результати ОСД нерівномірні на різних ділянках кордону, що можна було констатувати як більш продумане планування дій у військах окремих напрямів;
- посилення лінійних підрозділів кордону особовим складом підрозділів ДВСЗ з метою простого збільшення щільності охорони кордону показало недостатню ефективність їх застосування та незначні результати ОСД;
- негативно на результативність дій підрозділів ДВСЗ впливала недостатня укомплектованість автомобільною технікою, радіолокаційними станціями, приладами нічного бачення та комплектами пересувного КрП, а також вкрай обмежені ліміти паливно-мастильних матеріалів [13: арк. 228].

Однак загалом результативність оперативно-службової діяльності органів безпосередньої охорони кордону під час застосування на їх ділянках підрозділів ДВСЗ зростає на 20-25 % [13: арк. 228]. Порівнюючи загальну чисельність особового складу прикордонного відомства України і мобільних підрозділів (себто 4,5 %), ми зробили наступний висновок: середній показник ефективності роботи прикордонного спецназу у 2,4 рази вищий, ніж у звичайних лінійних підрозділах [2: 15].

Отже, формування і розбудова підрозділів ПВУ для виконання спеціальних завдань з 1999 по 2003 рр. йшла надзвичайно високими темпами (за 4 роки – 57 одиниць) і вони, по праву, зайняли гідне місце в загальній структурі військ, адже результати їх оперативно-службової діяльності були у два рази ефективнішими, ніж звичайних лінійних підрозділів.

Подальші дослідження будуть присвячені аналізу особливостей ОСД підрозділів ДВСЗ на різних ділянках державного кордону України.

Список використаних джерел

1. Литвин М. "Складові успіху – персональна відповідальність, технічна оснащеність і спрямованість на конкретний результат" // Кордон. – 2003. – № 1. – С. 5-7.
2. Галицький С. Прикордонний спецназ: впевнені кроки становлення // Кордон. – 1993. – № 4. – С. 14-15.
3. Галицький С. А. Деякі погляди на застосування мобільних підрозділів в охороні державного кордону // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Державної прикордонної служби". – 2003. – № 3. – С. 5-6.
4. Кондрат В. Ф., Решетников О. В. Проблеми ефективності використання мобільних підрозділів в охороні державного кордону // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Державної прикордонної служби". – 2004. – № 4. – С. 14-16.
5. Зорик М. І за кордон, і за спецназ... // Кордон. – 2004. – № 1. – С. 24-25.
6. Кондрат В. Ф. Особливості стрілецької підготовки військовослужбовців підрозділів для виконання спеціальних завдань // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Прикордонних військ". – 2003. – № 2. – С. 35-37.
7. Боярский В. И. На стороже Руси стояти. – М.: "Граница", 1992. – 168 с.
8. История охраны государственной границы. – М.: Академия ФПС России, 2001 – 348 с.
9. На страже границ Отечества. – М.: Граница, 2000. – Т. 3. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX в. – 504 с.
10. Основні етапи становлення та розбудови Прикордонних військ України в 1991-2001 роках // Прикордонні війська України: історія і сучасність: Навчальний посібник. – Видання друге, оновлене й доповнене. – Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – С. 120-136.
11. Центральний архів Державної прикордонної служби України (далі – ЦА ДПСУ). – Ф. 19. – Оп. 1428. – Спр. 74. – Арк. 70; – Спр. 75. – Арк. 201.
12. Поточний архів Сховище документів Адміністрації ДПСУ (далі – СД АДПСУ). – Інв. 5427. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 117.
13. СД АДПСУ. – Інв. 8166. – Спр. 46. – Т. 1.
14. ЦА ДПСУ. – Ф. 40. – Оп. 1363. – Спр. 9. – Арк. 81.
15. СД АДПСУ. – Інв. 6195. – Спр. 26. – Т. 1. – Арк. 97-99.
16. Поточний архів відділу документального забезпечення Східного регіонального управління ДПСУ. – Інв. 841. – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 81.
17. Східне регіональне управління ДПСУ // Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг. ред. М. М. Литвина; редкол.: М. М. Литвин та ін. – К.: "ПРІНТ-ЕКСПРЕС", 2004. – С. 132-143.
18. Попович Д. Как украинские пограничники охраняют наши рубежи // Киевские ведомости. 2 ноября 2001. – С. 6-7.
19. СД АДПСУ. – Інв. 7241. – Спр. 26. – Т. 14. – Арк. 270-272.
20. Прикордонні війська України. – Одеса: Держкомкордон України, 2003. – 16 с.
21. Мобільний прикордонний загін для виконання спеціальних завдань // Державна прикордонна служба України: історія та сучасність. – С. 160-161.
22. СД АДПСУ. – Інв. 6280. – Спр. 26. – Т. 13.
23. СД АДПСУ. – Інв. 7290. – Спр. 46. – Т. 2.
24. СД АДПСУ. – Інв. 8118. – Спр. 26. – Т. 1.

Mykola Kabachyns'kiy

MOBILE UNITS OF THE BORDER GUARD TROOPS PATROLLING THE STATE BORDER (1991–2003)

The article deals with the analysis of the process of units' formation and employment to carry out specialized missions for the Border Guard Troops of Ukraine in the framework of operational activity of protecting the State Border.

УДК 32:3Д5

Лілія Романишин

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СТАН, РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті проаналізована гендерна політика в Україні, її вплив на соціальні, культурні та державотворчі процеси.

В умовах становлення та розвитку нової незалежної суверенної демократичної української держави перед українським суспільством постає ряд важливих проблем, які потребують переосмислення багатьох традиційних схем, що в сучасних реаліях є неактуальними. Одна з таких проблем – забезпечення рівних прав і свобод громадян України та ліквідація усіх форм дискримінації за будь-якими ознаками, в тому числі і за ознакою статі, що є важливою умовою розбудови нової демократичної держави. Нерівність чоловіків і жінок є однією з найдавніших проблем людства і, на жаль, існує вона й в Україні. Так уже історично склалося, що жінка у суспільному та громадському житті обмежена певними рамками дому, сім'ї та родини, тому будь-яка інша діяльність для неї є майже недоступною.

Сьогодні включення жінок у площину історичних досліджень, вивчення гендерних аспектів історії українського народу переживає нове піднесення, однак цей напрям ще не здобув належного визнання в науковій площині. Проблемами жіночого руху та гендерної політики, що стала однією з домінуючих у сучасному суспільстві займаються як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Про становище жінки в суспільстві загалом та в політичному житті держави зокрема йдеться у дослідженнях таких зарубіжних вчених як: Р. Столпер, Г. Рабін, А. Річ та інші. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце жінки в ній – С. де Бовта, Н. Ходоров, С. Волбі, К. Мілет та С. Файерстоун. Психологічні відмінності між чоловіком і жінкою досліджували Д. Мітчел, Ж. Грієр, К. Хорні, Ж. Левер, В. Вулф. Проблема ролі жінки в суспільно-політичному житті вивчали А. Графф, Д. Нейджел, М. Масов, К. Гіліган, К. де Пізан.

На основі досліджень західних вчених, українські дослідники створили певні напрацювання і теоретичну базу для вирішення таких проблем, як: "жінка і суспільство" та "жінка і політика" [1: 251]. Різні аспекти даної проблематики досліджували М. Богачевська, О. Стяжкіна, Л. Смоляр, С. Павличко, М. Рубчак, О. Забужко, Г. Ткаченко, Б. Кравченко. Відомі дослідження пошуку жінками шляхів входження в політику таких науковців як: О. Кісь, Н. Олійник, І. Грабовська, І. Клименко та багато інших. Однак, варто зазначити, що чимало аспектів дослідження жіночого начала в Україні залишаються недослідженими в українській історичній думці та історіографії, тому виникає потреба глибокого аналізу у даній площині. З огляду на це актуальність дослідження даної теми не викликає сумніву, адже жінки, як члени соціуму своєю активною життєвою позицією покликані долучитись до державотворчих процесів, а історичний досвід показує, що українське жіноцтво завжди відіграло конструктивну роль в історії свого народу.

Формування гендерної політики має свою історію. У 80-х роках жінки з усього світу започаткували активний міжнародний рух за права жінок, який виявився продуктивним, оскільки держави вперше в історії виявили підтримку захисту прав жінок і визнали його своїм "високопріоритетним завданням". Однак незважаючи на багатообіцяючі зміни в міжнародному праві та практиці, жінки з усього світу ще стикаються з повсякденною реальністю. Крім того, їм часто бракує засобів та знань, необхідних для використання системи прав людини, для боротьби проти зловживань. Чимало жінок не знають про жіночий рух або сприймають його як щось абстрактне, що їх не стосується. Хоча, варто зазначити, що активна діяльність різноманітних жіночих об'єднань та організацій протягом останнього десятиліття зробила права жінок більш окресленими, тепер завдання світового жіноцтва полягає у тому, щоб зробити їх більш досяжними.

Гендер – соціокультурна категорія та колективні уявлення, завдяки яким біологічні відмінності статей переводяться на мову соціальної та культурної диференціації. Поняття гендер походить від грецького "генос" – походження, матеріальний носій спадковості, той, що народжує. Термін "гендер" введено в соціальні науки Енн Оклей в 70-ті роки ХХ століття. Гендер має соціальний та правовий аспект. Основою правового статусу особистості є її фактичний соціальний статус, тобто реальний стан людини в суспільстві. Право вводить цей стан в законодавчі рамки. В соціальному відношенні статус являє собою певну систему соціальних можливостей людини.

Кінець другого тисячоліття знаменний для України вибором гендерного вектору розвитку. У відповідності з зобов'язаннями, вона підтримує гендерні стратегії ООН, Ради Європи і світового співтовариства [2: 236]. Верховна Рада України, керуючись Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, ратифікованими Україною міжнародними договорами про права та свободи особистості, підсумковими документами ІV Всесвітньої конференції із становища жінок "Дії в інтересах рівності, розвитку та миру" (Пекін, 1995) і постановою Верховної Ради України від 12 липня 1995 року "Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", надаючи особливого значення ролі сім'ї та жінок у політичному, економічному, соціальному, історичному і культурному розвитку України, прагнучи поліпшення демографічної ситуації, забезпечення реалізації сім'єю своїх функцій, а також створення правових та суспільно-економічних умов для поліпшення становища жінок, підвищення їх ролі у суспільстві, найповнішого розкриття їх інтелектуальних, духовних і творчих можливостей, 5 березня 1999 року постановою № 475–ХVІ прийняла Декларацію про загальні засади державної політики України щодо сім'ї та жінок. Держава взяла на себе обов'язки перш за все забезпечити рівні права і можливості жінкам і чоловікам відповідно до основних прав та свобод людини, вирішити інші принципові проблеми, пов'язані з ліквідацією всіх форм дискримінації щодо жінок [3: 11–12]. Однак, одного декларування боротьби з дискримінацією недостатньо, процес стримує і відсутність закону, що забезпечує гендерну рівність: проект Закону про державне забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, що просувається Ініціативною гендерною групою при Верховній Раді і був підтриманий учасниками Всеукраїнської національної конференції в Судаку 1999 року, повернутий Верховною Радою на доопрацювання і поки не прийнятий, а отже немає законодавчих гарантій гендерної рівноправності і державного механізму її забезпечення. Важливою проблемою гальмування даного процесу є також стереотипи, які склалися в суспільстві про те, що жінка і влада несполучні.

Факт обмеженого доступу жінки до влади стримує можливі подальші соціальні переміни. Їх гальмує також недостатня інформованість і нерозуміння гендерних питань членами суспільства. Тому для подолання цієї проблеми слід почати роботу по руйнації таких стереотипів, адже відсутність жінок у владі не сприяє здійсненню ідеї розвитку самого суспільства [4: 6]. Влада і жінка повинні мати перспективу в мінливому світі; жінки не повинні бути витіснені з влади лише тому, що суспільство хворіє на стару, але виліковну хворобу –патріархальну модель побудови суспільства. У сучасному житті ми відкидаємо жіночий розум, талант і освіту, чим обкрадаємо самі себе, адже жінки легше йдуть на компроміс, ініціативніші ніж чоловіки, більш комунікабельні і гнучкі в спілкуванні. Саме такі риси сприяють успішному вирішенню будь-яких питань [5: 240].

Зазначимо, що у розбудові громадянського суспільства в Україні вагома роль належить жінкам, які становлять більше половини сукупної робочої сили в державі. Чотири п'ятих жінок у працездатному віці належать до економічно активного населення, майже половина з них мають вищу та середню-спеціальну освіту (серед чоловіків цей показник становить 35 %). Жінки займають значну питому вагу серед тих, хто становить основу середнього класу. У 2003 р. майже 68 % жінок нараховувалось серед представників малого і середнього бізнесу, дві третини – у складі фермерів, майже 70 % – спеціалістів середньої ланки управління, фінансистів та менеджерів. Жінки роблять значні кроки у зміцненні своїх позицій у державному житті. В Україні існують об'єктивні умови для розвитку демократії саме через активізацію жіночого руху, жіночої самосвідомості. За корот-

кий час виникла чимала кількість жіночих неурядових організацій, що діють у різноманітних сферах громадського життя країни, хоча більшість із них найчастіше за все працює в соціальній сфері та у добродійності і майже не впливають на політичне життя держави. Це ще раз доводить, що місце жінки у владі в сучасному українському суспільстві ще досить незначне.

Це пояснюється в першу чергу відсутністю впливової політичної "жіночої партії" із чітко продуманою програмою. Гальмує реалізацію жінки у політичній сфері також відсутність політичної програми, де було б задекларовано гендерну рівність та ідеї подолання гендерних стереотипів. Нажаль спроба створити таку партію не дала на даний час бажаних результатів, оскільки сама необхідність участі жінки у політиці не була підкріплена механізмами та шляхами, через які жінка могла б потрапити у політичну сферу і власноруч будувати майбутню українську державу [6: 115].

«Жіноче питання» у державній політиці досить неоднозначне і викликає багато дискусій, особливо серед чоловіків, які висувують тезу: "політика – не жіноча справа". У такому випадку варто поставити питання: "яким повинен бути політик прийнятним для українського електорату, якщо цим політиком є жінка"? Зазначимо, що дослідження українських психологів щодо сприйняття політиків, показали дискримінаційне відношення, яке затвердилося в суспільстві до жінки-політика. У поєднанні жінки і політики пересічний виборець акцентує увагу саме на статевих характеристиках, а отже жінка асоціюється із сім'єю в ролі матері, дружини, господині. Тому образ жінки-політика позбавлений виразних рис і не отримує належної підтримки. Загальновідомо, що успіх політика залежить у певній мірі від симпатій виборців до особи кандидата [7: 67–68].

Хоча сьогодні жінка проявляє себе усюди, де раніше неподільно панували чоловіки. З середини 90-х років ХХ століття жінка упевнено проявляє себе як лідер і активно просувається кар'єрними і професійними сходами. Однак, щоб зайняти відповідне місце у владній структурі українські жінки повинні самі прокладати собі шлях у чоловічому середовищі та опановувати чоловічі професії, адже у сучасних реаліях жінка-політик може покладатися тільки на власні сили та вольовий характер. Досягаючи успіхів в політиці, управлінні, чи в будь-якій іншій сфері діяльності жінка-політик повинна бути впевненою в собі і пам'ятати, що вона займається своєю справою не гірше, ніж чоловіки. В такому випадку слід бути готовою до різноманітних емоцій, як позитивних, так і негативних (частіше негативних) з боку суспільства.

Підсумовуючи вище сказане, варто зазначити, що усунення гендерного дисбалансу в політичних питаннях повинно стати цілеспрямованою політикою держави та консолідованою діяльністю жіночого руху. Встановлення рівноваги у суспільстві між чоловіком і жінкою є важливим завданням ХХІ століття, зокрема в Україні на сучасному етапі її розвитку. Важливість даного процесу підтверджує досвід високорозвинутих західних держав, які здійснили великий прорив у цьому напрямку. Україна в контексті формування і розвитку державності на демократичних засадах певною мірою переймає такий позитивний досвід, який є необхідним для побудови повноцінного демократичного суспільства та високорозвинутої держави.

Список використаних джерел

1. Матвієнків С. Гендерна політика: суть, проблеми та українські реалії. / Науковий вісник: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: "Рута", 2005 – С. 251.
2. Харисанова С. Ф. Гендерна політика – шлях консолідації суспільства. / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.
3. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок / Офіційний вісник України. – К., 1999. – № 11. – С. 11–12.
4. Завадская Л. Нас становится все меньше и меньше в структурах власти // Права женщин в России. – 2000. – № 1(10). – С. 6.
5. Патлах І. М. Гендерний баланс як стабілізуючий фактор політичного розвитку суспільства / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.
6. Клименко І. Як народжуються, живуть і вмирають "жіночі партії". – 2003. – № 27.
7. Михайльова К. Г., Богословська І. Г., Борисенко О. С., Головнюова І. В., Гога Н. П. Жінки та влада / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.

Lilia Romanyshyn

GENDER POLICY IN UKRAINE: ITS STATE, DEVELOPMENT AND PROSPECTS

The paper presents the analysis of gender policy and influence on the social, cultural and state-building processes.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк, Людмила Давидович

УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У статті зроблено спробу виокремити значення досліджень у стінах Одеського університету для становлення українознавства у ХІХ ст. Автори аналізують подвизницьку діяльність одеської інтелектуальної еліти у сфері відкриття Півдня України, розширення джерельної бази для українознавчих студій.

Шлях розвитку українознавчої думки – це шлях накопичення та консолідації етнічних, психічних, духовних сил, матеріальних засобів та створення потенційних можливостей для майбутніх творчих дій у векторі здобуття політичної самостійності. Українознавство пройшло складні етапи у напрямку інституційного та концептуального оформлення. Важливою сходинкою на цьому шляху були університети, що стали провідними центрами наукового, культурного і духовного життя, відіграючи при цьому важливу роль у підготовці науковців – професіоналів та формуючи суспільну свідомість. Варто зазначити, що в сучасній науці достатньо не досліджено роль центрів інтелектуальної думки для становлення і розвитку українознавства. На сьогоднішній день відсутні фундаментальні публікації, які б виокремлювали значення Одеського університету для становлення українознавства. Опосередковано даної проблеми торкаються дослідження Онопрієнка В., Калакури Я., Сірополка С., Зайцевої З., Попової Т. [1] Пропонована стаття є спробою дослідження українознавчої місії Одеського університету другої половини ХІХ ст.

Відкриття Новоросійського (Одеського) університету відбулося у травні 1865 року, а лекції розпочалися у вересні. Заснуванню цього вищого закладу в Україні на базі Рішельєвського ліцею багато прислужилися куратор Одеської шкільної округи М. Пирогов та новоросійський генерал-губернатор А. Строганов. На початку свого існування університет включав історико-філологічний, фізико-математичний, правничий факультети. Першим ректором був професор І. Соколов [2].

Жорстка урядова регламентація стала серйозною перепорою для впровадження українознавчих курсів та студій у стінах вищих учбових закладів. Та за сприятливих обставин українській професурі вдавалось зробити для українознавчої науки певні послуги. Багато хто із викладачів та професорів звертались до української проблематики у своїх загальних та спеціальних курсах.

Фахівцем із історії Галичини та литовського періоду був перший завідувач кафедри російської історії, декан історико-філологічного факультету та проректор університету М. П. Смирнов. Михайло Павлович одержав ступінь магістра за дослідження "Судьби Червонной или Галицкой Руси". Воно стало однією із перших праць в Галицькій історії. В 1861 році вчений виголосив у Рішельєвському ліцеї промову з проблем суперечок між Литвою та Польщею про права на Волинь і Поділля. У 1868 році одержав ступінь докто-

ра наук за дослідження "Ягайло Яков Владислав и первое соединение Литвы с Польшей" [3: 106].

Правому компоненту українознавства прислужились дослідження Ф.І. Леонтовича, вихованця Київського університету св. Володимира і його юридичного факультету. Він у 1865 р. був призначений доцентом кафедри історії руського права Новоросійського університету. З 1869 року – ректор цього ж вищого навчального закладу, з 1878 року – декан юридичного факультету, у 1881-1894 рр. – проректор. Варто підкреслити, що наукові дослідження Ф. Леонтовича базувалися на досконалому знанні історико-юридичної та соціологічної літератури.

Дослідження первісного права спричинило поступову і послідовну еволюцію вченого в бік дедалі ширшого порівняльно-історичного вивчення та використання соціологічної методології. Він є автором теорії про дружньо-общинний характер первісного побуту давніх слов'ян. Науковець висунув ідею про монгольські впливи у московському праві. Розуміючи важливість литовського періоду в руській історії, автор оприлюднив такі праці: "Крестьяне Юго-Западной Руси по литовскому праву XV-XVI вв.", "Русская Правда и Литовский Статут", "Источники Русско-литовского права. Создание территории Литовского государства", "Бояры и служилые люди в Литовско – Русском государстве" та ін. Попри певну дискусійність ряду положень, його дослідження з давньоруського та західно руського права не втратили актуальності [4: 473-474].

Ф. К. Брун славився глибокими знаннями з історії Північного Причорномор'я [2]. Головними етапами у становленні цієї сфери наукового інтересу стала праця викладача загальної історії та статистики, активна діяльність в Одеському Товаристві історії та старожитностей у напрямку археології, з 1866 р. доцентство, а згодом професорство на кафедрі загальної історії університету. Результатом стало видання першого тому збірника "Черноморье" (1879), який містив звід його попередніх переглянутих і перероблених історико-географічних та історичних творів. Академія наук відзначила цю працю премією [3: 251].

Учені історико-філологічного факультету тісно співпрацювали з Одеським товариством історії та старожитностей, досліджуючи історію Північного Причорномор'я, античні міста, скіфо-сарматську добу, розселення слов'ян у добу Київської Русі, історію Запорозького козацтва тощо. Незважаючи на сильну протидію російського уряду, монархічні настрої більшості викладацького складу, нагромаджений фактичний і джерельний матеріал слугував основою для українознавчих студій, особливо у площині Південної України. Нове покоління істориків, краєзнавців, археологів пов'язувало свою діяльність з Україною.

Важливо, що подвижницька діяльність професорсько-викладацького складу Новоросійського університету принесла свої плоди. Олексій Іванович Маркевич, вихованець рідного університету, займав першість серед інтелектуалів, що розробляли проблеми української науки. Він приступив до викладацької діяльності у 1880 році. Приват-доцентство забезпечувало певну свободу викладу і обмежувало втручання офіційної влади [5]. З 1893 року займав посаду ординарного професора на кафедрі російської історії. Серед загальноуніверситетських курсів з історії Новоросійського краю другої половини XVIII століття, короткого нарису історії слов'янських народів, Олексій Іванович один із перших в Україні (поряд з Антоновичем В.Б.) розпочав начитку курсу з історії України, що складався із щорічних спецкурсів. Вони були представлені циклом історичної географії та етнографії Південної Русі, історією Південно-Західної Русі до XIII століття, історією Південно-Західної Русі з XIII по XV століття, історією Південно-Західної Русі у XVII столітті (період боротьби з Польщею), історією Південної та Західної Русі XVIII століття, огляду творів XVI–XVIII століття, знайомства із першоджерелами та посібниками для історії Південно-Західної Русі XVII століття. Впродовж 15 років, незважаючи на випадки російського централізму, жваво, інколи із сарказмом читались по суті українознавчі курси [6]. М. Грушевський, називаючи вченого "українофілом поглядами", "українцем родом", вважав українофільство поверхневим, неглибоким. Очевидно, малось на увазі погляди О. Маркевича на доленосні проблеми українського життя. Та все ж такі виступи перед

студентською аудиторією сприяли формуванню майбутніх свідомих і "глибоких" українознавців.

Викладацька робота вдало поєднувалася із виступами з доповідями в Одеському товаристві історії та старожитностей, історико-філологічному товаристві (протягом 1896–1903 рр. регулярно виступав), дійсним членством у НТШ з 1901 року. Він – автор понад 400 робіт. О. Маркевичем видано близько 50-ти історичних пам'яток разом із описами документів та супровідними коментарями. Хронологічно вони охоплюють період із кінця XVI до середини XIX століття. Більша їх частина присвячена запорозькому козацтву, Одесі, південному регіону. Серед їх числа акти, законодавчі пам'ятки, грамоти, укази, рапорти, документи військового та дипломатичного характеру тощо. Особливий блок публікацій – матеріали етнографічного характеру. "Образчик малорусской эпитафии ХVI-II века" – перша публікація у журналі "Киевская старина". О. Маркевич збирав народні українські пісні записані у Південному регіоні. Працював інтелектуал і в жанрі історичної біографії. Особлива увага приділена М. І. Костомарову у статті в "Русском биографическом словаре" (1901). Високо оцінено здобутки Миколи Івановича як засновника цілого напрямку у розвитку наукової думки. На пам'ять Аполлона Олександровича Скальковського присвячено окрему розвідку, прочитану на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей [7].

До числа капітальних праць належать дисертації "О местничестве" (1879), "История местничества в Московском государстве в XV–XVII вв." (1888). Це явище суспільно-політичного життя вперше розглянуто в еволюції, в контексті конкретно-історичних умов, на широкій археографічній базі, хронологічно правильно, приділяючи велику увагу періоду Київської Русі.

Після звільнення О. Маркевича кафедру російської історії очолював І.А. Линниченко. Протягом 30-ти років – (1888–1919) керував цим підрозділом Новоросійського університету вчений. Він прочитав багато загальних і спеціальних курсів, що торкалися української проблематики. І. Линниченко постійний учасник археологічних з'їздів та міжнародних конгресів. Кілька сотень наукових праць хронологічно охоплюють період від часів Київської Русі до XIX–XX століть. Магістерська дисертація – "Русь и Польша до конца XII в." (1884), докторська дисертація – "Черты из истории сословий на Юго-Западной Руси в XIV–XV вв." (1894). Особлива увага приділялась суспільно-політичному життю середньовічної доби в історії України ("Вече в Киевской области" (1891), "Юридические формы шляхетского землевладения и судьбы древнерусского боярства Юго-Западной Руси XIV–XV вв." (1892), "Малорусский вопрос и автономия Малороссии" (1917), "Разрывы брака в древней Польше и Юго-Западной Руси (1890)", "Отношения Руси и Польши к середине XIV в. 1. Русь и Польша под конец XII в." (1884) та ін.) Правда, вчений з позицій російського панславізму твердив про належність українців, росіян, білорусів до єдиної слов'янської нації, виступаючи опонентом наукових концепцій М. Грушевського [8: 475–476].

Розвитку українознавчих студій сприяли музей образотворчого мистецтва, нумізматичний кабінет, історико-філологічний кабінет при історико-філологічному факультеті. У складі університету відкрито бібліотеку. Її основу склали фонди Рішельєвського ліцею. На кінець XIX століття чисельність експонатів зросла у чотири рази. До бібліотечного фонду надійшли зібрання книг та рукописів із слов'янської філології професора В. Григоровича, книги історика права Р. Губе з рідкісними рукописами XVI–XVII століття. Унікальні фонди колекції Воронцова, Строганова стали окрасою бібліотеки [9: 28].

Поряд з цими науково-допоміжними установами до українознавчих досліджень спричинилося у великій мірі Історико-філологічне товариство, організоване у 1889 році при Новоросійському університеті. З перших років свого існування під керівництвом Ф.І. Успенського товариство розгорнуло жваву наукову та видавничу діяльність. Товаришем голови був відомий літературознавець професор О. Кирпичников, серед членів помітно виділялись професор-славист О. Кочубинський, історик Півдня професор О. Маркевич, функції скарбника виконував на початку існування товариства А. Путята, приват-доцент О. Нікітський – секретар. На перших порах до установи входило 37 чол., а на початок XX століття – 400 чол.

Основним періодичним органом товариства були "Летописи". За час існування товариство видало 25 томів, що торкались проблем стародавньої, середньовічної й нової історії та філології, археології, етнографії. Головна увага зверталась на дослідження Південної України, русько-візантійські стосунки, скіфо-сарматського періоду, грецької колонізації Північного Причорномор'я, історії Запорозького козацтва, тощо. Головну мету товариство вбачало у поширенні наукових історичних та філологічних знань. З організацією візантійсько-слов'янського відділу розширились завдання установи. Вивчення археології, історії, літератури, мови, побуту слов'янських народів давало можливість відшукати місце українства у слов'янському світі, окреслювало шляхи майбутніх порівняльних студій. У цьому ключі більшість членів товариства на сторінках "Летописи" виступили з ініціативою вивчення і популяризації спадщини В. Григоровича.

Наприкінці XIX століття історико-філологічне товариство приступило до комплексного дослідження українства. Стало правилом у порядку денному засідань історичні, етнографічні, археологічні розвідки. З історії Новоросійського краю популярністю користувались виступи О. Маркевича, І. Линниченка. З питань археології увага приділялась новим дослідженням Дніпровського та Дністровського узбережжя, повідомленням про археологічні з'їзди та участь в них учасників товариства.

На кінець 90-х років зміни відбулись і у філологічному відділі. Якщо раніше увага зосереджувалась на класичній філології, то згодом більше місця присвячувалось вітчизняному літературознавству, особливо його давній та середній добі. Особливо активними були професори О. Істрін, Ф. Корш, В. Мочульський та ін.

У 1898 році в складі товариства створено окремих педагогічний відділ, що вирішував проблеми теорії та методики викладання окремих дисциплін у школі, складання програми з історико-філологічних дисциплін і аспекти виховної діяльності школи.

Таким чином, одним із важливих осередків українознавчої думки другої половини XIX ст. став Одеський університет. Професорсько-викладацька еліта зуміла розпочати діяльність в напрямку відкриття доленосних сторінок української історії, права, археології, етнографії, філології та ін. Українська тематика стала визначальною в публікаціях нового кола джерельного матеріалу, в лекційних курсах, у виступах на засіданнях наукових товариств та ін. Комплексне студювання південноукраїнського буття стало добрим прикладом для нових поколінь українознавців.

Список використаних джерел

1. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – К., 2003. – 542 с.; Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст. – К., 1998; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.; Зайцева З. Приват – доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX – XX ст. // Четвертий конгрес україністів. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2. XX ст. – Одеса, Київ, Львів, 1999; Попова Т. Алексій Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії. Вип. 12. – К., 2003; Історія Одеського університету. – Одеса, 1959. 2. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2003. – С. 268–269. 3. Русский биографический словарь: в 20 т. – Москва, 2001 – Т. 14. – 480 с. 4. Бондарук Т. І. Леонтович Федір Іванович. Юридична енциклопедія. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.). – К., 2001. – Т. 3. – 540 с. 5. Зайцева З. Приват – доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX–XX ст. // Четвертий конгрес україністів. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2. XX століття. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – С. 158–159. 6. Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії. Вип. 12. – К., 2003. – С. 121. 7. Аполлон Алексеевич Скальковский. Поминки. Читано в засіданні Общества 14 ноября 1899 // ЗОИД. – 1900. – Т. 22. – С. 22–42. 8. Бондарук Т. І., Усенко Б. І. Винниченко Іван Андрійович // Юридична енциклопедія. – 540 с. 9. Історія Одеського університету. – Одеса, 1959. – С. 317–319.

Охана Номотук, Ljudmyla Davudovuch

UKRAINIAN INVESTIGATION OF ODESSAS UNIVERSITY

Odessa university place and role in the Ukrainian cultural and spiritual rebirth are clarified in the article. There has also been given the most valuable elements of the development Ukrainian science.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

УДК 94 (477) "17/19"+94 (438)

Тетяна Чубіна

МИКОЛАЙ ПОТОЦЬКИЙ – ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН КОРОННИЙ

Людина є елементом якої-небудь форми соціальності, від найпростіших спільностей до сучасних цивілізаційних і політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси невіддільний від вивчення окремих особистостей і династій. У даній науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію і культуру України.

Духовне відродження сучасної України – одна з важливих передумов розв'язання суспільно-політичних та економічних проблем. Сприяти цьому має належне вивчення й осмислення історії, історичних постатей.

Людина для самої себе постає як найперший предмет зацікавленості та осмислення. Все, що людина знає, з чим пов'язана практично, життєво або уявно, – усе це, врешті-решт, замикається на неї саму як на реальний суб'єкт та центр свого універсуму. Водночас саме буття людини, з одного боку, незбагненне різноманітне у своїх проявах, з іншого – проблематичне в тому сенсі, що воно непередбачуване і не гарантоване як у своїй якості, так і в кінцевій виправданості.

На людині світ ніби фокусується, але водночас і трансформується, виходячи в людську історію, де приховані сили та властивості природи набувають своєї яскравості, розмаїтості та виявлення.

Коли людина будує своє життя осмислено, вона намагається зробити реальні та рішучі кроки. Такі дії людини, які постають спрямованими саме на поєднання найперших альтернатив людського життя, як правило називають життєвими вчинками. Тому вчинки – це не які завгодно дії, а лише ті, які вводять людину у саме осереддя людського життя, постаючи його своєрідними "вузловими пунктами".

Мета даної статті полягає в тому, щоб показати сторінки життя одного з представників знатного роду Потоцького, зокрема Миколая Потоцького.

Миколай Потоцький – майже невідома історична постать. Навіть ті дослідники, які виявляли до нього інтерес, не усвідомили до кінця його ролі в європейській історії. В польській та вітчизняній історіографії постать Миколая Потоцького розглядається в ракурсі козацько-польських відносин доби Богдана Потоцького, в руслі подій пов'язаних з придушенням народно-козацьких повстань, в дослідженні, як внутрішньої, так і зовнішньої політики Владислава IV та Яна Казимира [1]. Переклади польських джерел, які зустрічаються в статті, автор робив самостійно.

Миколай Потоцький, граф Пилява (близько 1593 – 1651 рр.) – краківський каштелян, гетьман [2]. Був сином Якуба, брацлавського воєводи і його першої дружини Ядвіги із сім'ї Прусиновських, єдинокровним (братом полковника королівських військ Станіслава і домініканця Домініка).

Навчався разом з Томашем Замойським та Миколаєм Острогом в Академії. У віці 16 років брав участь (ймовірно з 1609 р.) в осаді Смоленська (1609 – 1611 рр.); часто прихований тяжкою бронєю нападав на ворога на чолі своєї хоругви (гусарська хоругва Потоцького виступала в численному складі королівської армії з липня 1609 по липень 1610 рр.). У 1611 р. йому було доручено переслідувати Івана Салтикова, російського командира, який був на боці Зігмунта III, а потім перейшов на бік посланців. У Смоленську Потоцький залишився до смерті батька (січень 1613 р.). У 1614 р. Потоцький постав перед бидгощською комісією з питань сум, які належало виплатити його батьку із казни. Він підписав 20 жовтня 1613 р. конфедерацію галицьких земель [3].

Озброєний сеймик галицької шляхти обрав його одним із повітових ротмістрів. У 1617 – 1620 рр. Потоцький мав у регулярній найманій армії гусарську хоругву, в 1619 – 1620 рр. вона входила до складу польного королівського гетьмана Станіслава Конецпольського. Мабуть, тоді він ближче зійшовся з Конецпольським. Миколай брав участь у поході під Бушу 1617 р. Під час походу 1620 р. він потрапив в жовтні в полон.

Викупила його дружина після року неволі, а, таким чином, імовірно, в кінці 1621 – початку 1622 р. За словами К. Несецького Потоцький розбив татар, відібрав полонених і трофеї. На вишенському сеймику 24 листопада 1624 р. рекомендували Потоцького до нагороди. Як полковник *de facto*, командир полку гетьмана Конецпольського Потоцький брав участь у поході 1625 р. проти козаків, власний полк мав у листопаді 1626 р. Довіра Конецпольським Потоцькому командувати особистим полком, вказує, що Миколай отримав його визнання.

Джерела періоду польсько-шведської війни 1626 – 1629 рр. визначають Потоцького як сина брацлавського. Від'їжджаючи (після 24 листопада 1626 р.) на сейм гетьман Конецпольський довірив Потоцькому командування армією на *Pomorz*.

Проводив він партизанську війну проти шведів, відправляючи групи Павла Чарнецького і Яна Одживольського. На початку 1627 р. був висланий з декількома хоругвами на допомогу конвою з продовольством і піддався нападу з боку ворога.

Однак противник, бачачи сили, які наближалися, відступив. У другій половині січня командував почесним ескортом (500 кінних), який супроводжували Єжи Вільгельма, брандербурзького курфюрста, від кордону з Західним Помор'єм.

Воював зі шведами. Під час боротьби під Мальборком (1629 р.) полки Потоцького розбили 3 – 4 шведські корнети і переслідували їх до самого табору противника [4].

В 1630 р. Потоцький взяв участь в боротьбі з козаками під Переяславом. Ймовірно, це він був тим Потоцьким, якому під час осади цього міста гетьман Конецпольський довірив командування над силами там залишеними, коли сам вирушив у похід проти повсталих. Коли під час осади вони дізналися про відхід гетьмана, добилися поразки поляків і забрали у них 3 гармати. Після повернення Конецпольського, польські війська знову заволоділи ситуацією. Весною 1632 р. Потоцькому довірили одну із 3 дивізій регулярної найманої армії, розміщеної між Вінницею і Брацлавом. Потім Потоцький брав участь у вибранні Владислава IV.

У битві під Кам'янцем, яка відбулася 22 жовтня 1633 р. Потоцький командував центром першої польської лінії. У січні 1634 р. він був командиром однієї з двох дивізій війська регулярної найманої армії, розміщеної на Поділлі. У 1633 р. він став генералом подільської землі, польним королівським писарем, 19 жовтня 1636 р. ніжинським старою, 03 грудня поточного року – брацлавським воєводою, 12 лютого 1637 р. – польним королівським гетьманом. У 1637 – 48 рр. мав гусарську хоругву (відтворену в 1650 р., володів нею до смерті). У 1647 – 1648 рр. і в 1650 – 1651 рр. мав хоругву польської піхоти (очевидно володів нею з 1637 р.). В листопаді 1637 р. хворий гетьман Конецпольський довірив Потоцькому командування походом проти козаків.

16 грудня 1637 р. він розбив Павла Бута (Павлюка) під Кумейками поблизу Канева атакою кінноти на табір, після чого зумів переформувати з маршового строю на бойовий; 20-24 грудня змусив осаджених повсталих в Боровиці до капітуляції і видачі керівників.

На козацькій раді в таборі під Боровицею був підписаний, зокрема, писарем Війська Запорозького Богданом Хмельницьким, акт про капітуляцію козаків. П. Бута і двох його полковників було четвертовано у Варшаві. По Подніпров'ї прокотилась хвиля терору.

У відповідь на це під керівництвом новообраного гетьмана Яцька Остряниці (Острянина) у 1638 р. на Лівобережжі піднялось козацьке повстання. Зазнавши невдачі, Я. Остряниця з найближчою старшиною та багатьма рядовими козаками відступив у російські володіння, де вони й осіли. Повсталі обрали гетьманом Дмитра Гуню. Коли ж повстання пішло на спад, Д. Гуня з кількома старшинами і невеликим загonom покинув табір. Решта повсталых капітулювала й присягла М. Потоцькому, що командував коронним військом. У листопаді 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівки) відбулося прийняття козаками умов капітуляції. Згідно з Ординацією Війська Запорозького, ухваленою сеймом навесні того ж року, були ліквідовані посада гетьманського гетьмана і

полковників, яких мали заступити призначені королем комісар і полковники з політично надійної шляхти; відновлено шеститисячний реєстр; Запорозьку Січ було оголошено поза законом [5].

Не посвячений в плани турецької війни Владислава IV, Потоцький наказав у березні 1646 р., після смерті гетьмана Конецьпольського, спалити козацькі чайки. 15 травня він приїхав у Варшаву, недовірливо настроєний стосовно короля, через плітки, що він хоче віддати велику булаву канцлеру Оссолінському. Однак незабаром Владислав схилив його для своїх планів, в тім числі і на посаду краківського каштеляна (наданої в липні 1646 р.) та обіцянку довірити йому посаду великого гетьмана і призначенням у серпні його єдинокровного брата Станіслава козацьким комісаром. У червні Потоцький стає найменшою мірою частковим прибічником намірів короля, пізніше у серпні – вересні згодився здійснити наступальні дії проти володінь орди, якщо татари нападуть на Річ Посполиту. Влітку він приступив до реалізації проектів монарха. У липні він відіслав козаків на допомогу московському війську, яке воювало з турками і татарами під Азовом. Без його згоди неможливо було почати – ймовірно літом – будівництво нових чайок. 19 жовтня 1646 р. він отримав обіцяну булаву великого гетьмана коронного [6]. У листопаді – грудні під час сейму і відразу ж після його закінчення Потоцький був рупором королівської пропаганди; його листи до Владислава IV і senatorів, які застерігали про нібито загрозу з боку Туреччини, мали, в дійсності, мобілізувати до війни.

На сеймі 1647 р. Потоцький разом з польним королівським гетьманом Калиновським безрезультатно добивався збільшення війська. У травні 1647 р. закликаний Владиславом IV, Потоцький брав участь у посередницькій місії, яка вирішувала суперечку про Хорол і Гадяч між Конецьпольським і Вишневецьким. Очевидно, у травні – червні він брав участь у проектуванні походу Конецьпольського і Вишневецького на татарську територію, щоб спровокувати напади орди на Річ Посполиту. У середині, або в другій половині вересня до Потоцького в Бар прибули канцлер Оссолінський і Конецьпольський, ймовірно, для остаточного узгодження приготувань до цих походів, Конецьпольський отримав згоду Потоцького на збір реєстрових.

На 1648р. Річ Посполита була однією з найбільших держав Європи. Її площа становила 990 тис. кв. км, населення близько 11 млн. осіб, з чого понад 50 % були поляки. У Малопольщі, Великопольщі і Мазовії разом узятих чисельність населення доходила до 4 млн. (за межами держави в Сілезії проживало понад 1,5 млн., в Західному Помор'ї – до 350-400 тис. осіб).

Річ Посполита була однією з найсильніших європейських держав. Проте її державний організм був підточений хворобами, головними з яких були слабкість влади короля та його адміністрації, політична корупція та падіння свідомості громадських обов'язків широких кіл шляхти, що прикривалися тирадами про патріотизм і "золоті вольності". Розквіт цих вольностей контрастно підкреслював соціальну прірву між безправністю простолюдю і необмеженою владою над ним панів, відбувався на тлі посиленого національного пригнічення українців, білорусів, литовців, росіян. Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького оголила ці хвороби, її вибух поклав початок епосі потрясінь і занепаду Речі Посполитої, яка тривала до середини XVIII ст. [7].

У першій своїй битві цієї війни повстале українське козацтво, спільно із загоном кримських татар, в ніч з 15 на 16 травня 1648 р. біля річки Жовті Води (лівої притоки Інгульця, що впадає в Дніпро) за межами Речі Посполитої розгромило шеститисячний авангард польського війська, основна частина якого на чолі з коронними гетьманами великим Миколаєм Потоцьким і польним Марціном Калиновським – була розташована між Чигирином і Черкасами. Близько половини жовнірів потрапило у полон. Серед полонених був і смертельно поранений син М. Потоцького Стефан, який командував цим авангардом. Наступну перемогу над поляками Б. Хмельницький здобув у битві під Корсунем 26 травня того ж року. Обоє коронних гетьманів він захопив у полон і віддав татарам, котрі й у цій битві допомагали йому [8].

Оточений під Крутою Балкою, Потоцький не зумів захопити окопи противника, які закривали дорогу. Його "тричі вдарили шаблею по голові" але шолом витримав. його взяли

в полон козаки і не розпізнавши його – ледве було не вбили. Дані про те, що Потоцького закували у кайдани мало ймовірно; посадили в тюрму його разом з М. Калиновським в Czufut Kale. Він перебував у відносно нормальних умовах, зокрема дружина візира Sefera Gaziiego позичила йому постіль і каракулеві кожухи, незважаючи на це Потоцький повернувся хворим. Татари вимагали викупу 100 000, або навіть 200 000 злотих. і звільнення 100 полонених татар. Проблеми із накопиченням такої суми призвели до того, що Потоцький був звільнений тільки після Зборівського договору, він мав залишити у татар сина Миколая як гарантію, що викуп буде виплачено. Його звільненню різко чинив опір Хмельницький, побоюючись, що Потоцький буде прагнути війни [9].

Незадовго до Корсунської битви, 20 травня, у Варшаві помер король Владислав IV. Влада в Речі Посполитій на час безкоролів'я зосередилася в руках не стільки примаса, скільки канцлера великого коронного Єжи Оссолінського. За його ініціативою вже у червні почалися переговори між повсталими й урядом, представленим на них лідером православної шляхти брацлавським воєводою Адамом Киселем. Вимоги Богдана Хмельницького були такі: збільшити козацький реєстр до 12 тис., поновити козацьке самоврядування, заспокоїти конфлікти православних та уніатів в їхніх спорах за храми. Український гетьман тоді ще відчував себе часткою Речі Посполитої, його наміри не виходили за межі "козацького автономізму".

Поки тривали переговори обидві сторони нарощували сили. Командування коронним військом на час полону обох його гетьманів було доручено реґіментарям князю Владиславові Домініку Заславському, Миколаю Остророгу й Олександрові Конецпольському. Під їхнім командуванням перебувало 35-40 тис. шляхти і жовнірів, серед яких панувала легковажна зверхність в оцінці реальної сили козаків. Були тут також магнатські загопи, серед яких і шеститисячний магната Яреми (Єремії) Вишневецького, котрий володів величезними латифундіями на Лівобережжі. Козацькі загопи мали чисельну перевагу (50-70 тис.); до них приєдналася татарська кіннота. Армії зішлись у двобої 23 вересня 1648р. в північній частині Подільського воєводства біля містечка Пилявці, на рівнині обабіч річки Ікви (лівої притоки Бугу). Під ударами козаків і татар керівництво коронного війська покинуло поле бою, а слідом за ним і військо почало панічно втікати. Б. Хмельницький здобув чергову перемогу. Пилявецька втеча стала ганебною сторінкою у польській военній історії. Вона відкрила козацькій армії дорогу на Захід.

Похід Б. Хмельницького в західноукраїнські землі мав характер демонстрації сили. З головними силами він попрямував до Львова і на початку жовтня атакував його передмістя, після чого обложив місто. Облога тривала три тижні. Гетьман задовольнився великою грошовою контрибуцією, більша частина якої пішла на оплату татарських союзників. 26 жовтня він рушив на Замостя, захоплення якого відкрило б йому шлях на Варшаву. Доки тривала козацька облога Замостя, у Варшаві 17 листопада королем був обраний брат Владислава IV – Ян Казимир, причому недвозначна підтримка Б. Хмельницьким його кандидатури стала чи не вирішальним чинником елекції. Гетьман, вважаючи його поміркованим політиком, сподівався домовитися з ним щодо задоволення козацьких вимог. На елекційному сеймі претендентом на королівський престол виступав також молодший брат Яна Казимира вроцлавський єпископ Кароль Фердинанд, проте, переконавшись у тому, що шансів бути обраним у нього немає, він 11 листопада зняв свою кандидатуру. Через тиждень після елекції Яна Казимира Б. Хмельницький, провівши попередні переговори з його посланцем, якому виклав козацькі вимоги, зняв облогу Замостя і повернув свої полки на схід. 2 січня 1649 р. він триумфально в'їхав до Києва [10].

Козацько-польські переговори, започатковані під Замостям, продовжувались у лютому 1649 р. в Переяславі. Польську делегацію (комісію) на них очолював А. Кисіль. Із заяв гетьмана під час переговорів стало очевидним, що "козацький автономізм" набув цілком нових територіально-політичних обрисів. З традиційної козацької території Наддніпрянщини об'єкт зацікавлень Б. Хмельницького перемістився на всю Русь по Львів, Холм і Галич, а суб'єктом її стає вже не Військо Запорозьке, а "народ увесь руський", що його належить вибити "з лядської неволі". 20 лютого 1649 р. під час переяславських переговорів польські комісари урочисто вручили Б. Хмельницькому королівські булаву і хоругву як символи його гетьманської влади. Це означало визнання гетьманства Б. Хме-

льницького королем та Річчю Посполитою. На тих самих переговорах йшлося про перемир'я між сторонами конфлікту. Гетьман погодивсь на перемир'я тільки до весни. Пограничною межею перемирних територій було визначено межиріччя Горині (притоки Прип'яті) та її правої притоки Случі.

У червні 1649 р. воєнні дії відновилися. З 10 липня Військо Запорозьке облягало волинське м. Збараж, а 15-16 серпня під містом Руського воєводства Зборовом воно спільно з татарами завдало поразки коронній армії, якою командував Ян Казимир. Проте перемога Б. Хмельницького не влаштувала його союзника хана Іслам-Гірея III, який намагався затягнути козацько-польську війну, що давала його ордам змогу безкарно спустошувати українські землі. 17 серпня хан, підкуплений Є. Оссолінським, таємно від Б. Хмельницького пішов на угоду з поляками, яка передбачала умови козацько-польського примирення. Під тиском хана гетьман був змушений прийняти ці умови, котрі далеко не відповідали успіхам української зброї і понесеним повсталими жертвам. За Зборівською мирною угодою, укладеною 18 серпня представниками козацького і коронного військ, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр; під владу Війська Запорозького переходила територія Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; земські уряди на цій території могла посідати тільки руська православна шляхта, а євреї та єзуїти мали бути з неї виселені; натомість шляхті, незалежно від її віросповідання, дозволялося повернутись до своїх маєтків у цих воєводствах; унія в Речі Посполитій повинна бути скасована, а київському православному митрополитові обіцяно місце в сенаті. 19 серпня Б. Хмельницький присягнув дотримуватися Зборівської угоди перед Є. Оссолінським й А. Киселем, а наступного дня був прийнятий королем у польському таборі. У ніч на 23 серпня було знято козацьку облогу Збаража. Сейм, який проходив у Варшаві в листопаді 1649 – січні 1650 рр., затвердив Зборівську угоду, за винятком статей щодо включення київського митрополита до складу сенату та скасування унії.

Зборівський договір не влаштував ні повсталих, ні, тим більше, правлячі кола Речі Посполитої. Наприкінці літа 1650 р. після смерті Є. Оссолінського та повернення з татарського полону гетьманів М. Потоцького, який закликав воювати доти, "доки вся земля не почервоніє від козацької крові", і М. Калиновського, у Варшаві здобули перевагу прихильники політики сили щодо повсталого українського народу. В грудні того ж року сейм ухвалив довести чисельність коронного війська до 36 тис., а литовського – до 15 тис. і оголосив скликання на 1651 р. посполитого рушення, тобто загальну мобілізацію шляхти [11].

Готувався до відновлення воєнних дій і Б. Хмельницький. Напередодні боїв чисельність козацьких і коронних сил була більш-менш однаковою. Під булавою Б. Хмельницького перебувало близько 100 тис. чол., у тому числі до 40-50 тис. козаків, решту становили селяни і міщани. Союзницька татарська кіннота, приведена особисто Іслам-Гіреєм III налічувала 30-40 тис. Коронна армія мала до 40 тис. регулярного складу, стільки ж жовнірів з магнатських загонів і майже 40-тисячне посполите рушення.

Битва, до якої Річ Посполита і Військо Запорозьке довго готувалися, відбулася під волинським містечком Берестечком 28-30 червня 1651 р. Вона закінчилася повною перемогою армії Речі Посполитої, якою командував Ян Казимир. Успіхом поляки знову завдячували кримському ханові, який зі своїм військом втік з поля бою, силоміць прихопивши Б. Хмельницького, чим дуже послабив боєздатність козаків. Б. Хмельницький, вирвавшись за великий викуп з татарського полону, став активно готуватися до продовження війни. Враховуючи вимоги війська, коронне командування пішло 28 вересня 1651 р. на підписання з козаками договору у Білій Церкві на таких умовах: юрисдикція Війська Запорозького обмежується Київським воєводством, козацький реєстр скорочується до 20 тис., реєстрові козаки виселяються з Брацлавського і Чернігівського воєводств у королівські маєтки Київського воєводства, втрачені шляхтою маєтності повертаються у її власність, а вилучені з реєстру козаки – під її владу, гетьман позбавляється права дипломатичних зносин з іноземними державами і зобов'язується розірвати воєнний союз з кримським ханом.

22 жовтня 1651 р. М. Потоцький залишив командування "будучи дуже хворим ревматизмом", що не міг навіть підписатися [12].

Потоцький був досвідченим, знаючим командиром, в якого були успіхи на середніх рівнях керівництва; під протекцією Конецпольського, який, ймовірно, бачив у ньому доброго виконавця, отримав булаву. На високих посадах у складних ситуаціях підводив (Корсунь, Берестечко), але іноді, підтриманий добрими радниками – досягав успіхів (Кумейки, Біла Церка) [13]. Як політик був зазвичай бездарним. Стосовно козаків був переважно прибічником суворого різкого курсу, однак іноді виявляв реалізм і деяку поміркованість.

«Завзятий прибічник католицької віри», «прихильний до бідних» [14], недобррозичливо настроєний до протестантів, не приймав їх на своєму дворі. Мав особливе благоговіння перед Пресвятою Дівою Марією. Щедро обдаровував домініканців, заснував для них разом із дружиною Софією у 1631 р. костюл і монастир в Тисмениці. В 1641 р. з другою дружиною Ельжбетою додав їм ще 10000 злотих. Надав допомогу своєму зятеві Адаму Казановському при заснуванні монастиря і костюлу для домініканців у Черкасах в 1643 р. У 1638 р. виділив десятину із маєтку латичевського старости для домініканців у Латичеві.

Він підтримував близькі стосунки з домініканцем Шимоном Окольським. Родич Павло Потоцький присвятив йому видану в 1643 р. промову в честь святих Yaska Odrowaza ("Sanctitatis peregrina") [15], а Florian Yaroszewicz зачислив Потоцького до ряду святих. Потоцький був дуже суєвірним. На одній із ніг мав знак у формі ведмежої лапи.

Потоцький володів багатьма маєтками в Галичині та на Поділлі – крім латичевського староства (передав права сину Петру) і ніжинського (передав права сину Стефану), перед 1643 р. отримав черкаське староство (протягом деякого часу ним управляв зять Потоцького А. Казановський), після 1642 р. – остерське, в березні 1646 р. – барське, після Берестечка (1651 р.) – любельське.

Помер 20 листопада 1651 р. в Хмільнику. Його смерть оплакував і звеличував заслужений домініканець Модест Борковський.

Потоцький був двічі одружений: першою його дружиною (шлюб укладений перед 1621 р.) була Софія, дочка любельського воєводи; друга (шлюб перед 1642 р.) Ельжбета, донька польного королівського гетьмана Мартина Казановського.

Від першого шлюбу мав синів: Петра, брацлавського воєводу; Стефана, ніжинського старосту і Миколая, генерала подільської землі, а також доньок: Маріанну, – дружина Адама Казанівського і Вікторію – дружину польного королівського писаря Анджея Конецпольського. Від другого шлюбу залишилися: Якоб – польський королівський писар, Домінік і Джоанна, дружина подільського воєводи Миколая Даниловича [16].

Неоднозначно можна підходити до оцінки життя та діяльності Миколая Потоцького (як політичної, так і військової), але безумовно він залишив свій відбиток в козацько-польських відносинах XVII ст. Більше пофортунило двоюрідному брату Миколая – Станіславу Потоцькому на прізвисько Ревера. Цей представник родини Потоцьких провів у своєму житті 46 переможних битв.

Список використаних джерел

1. Brodowski S. Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Lw., 1850. – S. 63-64; Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genwalogiczne niektórych rodzin polskich. – W., 1860; Czaplinski W. Władysław IV i jego czasy. – W. 1972. – S.261-262, 265, 363-394, 370; Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kr., 1895 – S. 163-173, 187-188, 212-218, 239-240, 245-246, 256-257, 270, 276-278, 305, 313, 320, 323, 335-336, 338-342, 385-387, 393-394, 396-398, 401-402; Okolski Sz. Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskiem... Kontynuacja diariusza. – Kr., 1858. – S. 17-74, 147-176; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 139, 175–179 та ін. 2. Долгоруков П.В. Российская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч.3. – С.234. 3. Majewski W. Potocki Mikołaj. // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985 – S. 105. 4. Там само, С. 106. 5. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших

днів. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 139. 6. Довідник з історії України. / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – С. 415. 7. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Вказана праця. – С. 175. 8. Чубіна Т. Потоцькі в контексті історії України. / Materiály II Mezinárodní vědecko-praktická conference "Perspektivní novinky vědy a technici – 2005". – Díl 2. – Praha, Publishing House "Education and Science s.r.o.". – 2005. – S. 31. 9. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. – С.-Петербург: Типография Акц. Общ. "Издательское дело", Брокгауз – Эфрон, 1898. – Т. XXIV-А. – С. 738. 10. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Вказана праця. – С. 176. 11. Там само, С. 177. 12. Majewski W. Вказана праця. – С. 109. 13. Чубіна Т. Найвидатніші представники родини Потоцьких в XVI–XVIII ст. / Наукові дослідження – теорія та експеримент 2005: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава: Вид-во ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2005. – Т. 13. – С. 44. 14. Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. S.N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – Т. VII. – S. 435–436. 15. Potocki P. Opera omnia. – W., 1747. – S. 56-574. 16. Majewski W. Вказана праця. – С. 109.

Tetiana Chubina

MYKOLAI POTOTSKY AS A GREAT HETMAN

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

УДК 94:329.7(477.83/86)“185”(092)

Ганна Шпирка

ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА НАУМОВИЧА

Постать Івана Наумовича^{*} як лідера галицького русофільства вже тривалий час перебуває в центрі дискусій науковців. Це пов'язано передусім з його ідейними переконаннями, еволюція яких проходила на тлі суспільних процесів в Галичині у другій половині XIX ст.

Коло досліджень, присвячених І. Наумовичу є доволі вузьким і, до певної міри, вони мають суб'єктивний характер, оскільки в основному належали авторам русофільського спрямування [5; 19; 36; 37]. Натомість, тогочасні опоненти русофільства намагалися всіляко підкреслити суперечливий характер його поглядів і відсутність чіткої громадсько-політичної позиції. Зокрема, Іван Франко про нього писав: "Чоловік, без сумніву, талановитий, енергійний і невтомно працюючий... сильно вразливий і податний на всякі подумки... скакав із одної суперечності в другу, і все з тим самим запалом, з однаковою щирістю і пристрасною" [46: 234].

- Іван Наумович народився 14 січня 1826 р. у с. Кізілів Кам'янка-Струмилівського повіту (нині Кам'янка-Бузький район Львівської області).

В сучасній українській історіографії діяльність І. Наумовича ще не знайшла свого належного висвітлення. Фрагментарно цієї проблеми торкалися у працях, такі дослідники, як О. Аркуша, М. Мудрий, С. Макарчук, О. Сухий та інші [2; 20; 42; 43].

Значний вплив на формування світогляду І. Наумовича мало виховання та навчання у спольщених Буську та Заліщиках, де вчителював його батько [17: арк. 44]. Під час "філософських студій" у Львівській греко-католицькій семінарії, куди восени 1844 р. його було зараховано, національно-політичні погляди І. Наумовича відзначалися пропольською орієнтацією [22: 209]. Там він опинився у середовищі польських революціонерів, котрі виносили плани відбудови Польської держави в кордонах до 1772 р. Серед семінаристів тоді масово поширювалися твори з історії польського національного повстання 1830–1831 рр. та Великої французької революції, популяризувалися ідеї загальної рівності, братерства і справедливості [41: ССXXXI].

Попри загальне піднесення широких та загрозливих масштабів набирала полонізація. У стінах семінарії студенти і професори спілкувались польською та німецькою мовами, українську ж мову вважали мовою простонародною, а її вживання проявом поганого тону. Про це І. Наумович писав: "Но духъ оныхъ часѡвъ бувъ такой, що каждый, кто лишь перемънивъ сердакъ, або опанчу сельску, або кафтанъ мѣщанскій на сурдукъ, уже и встыдався русского слова, и русского роду" [24: 313]. Під час революції 1848 р. І. Наумович вступив до польської таємної організації "Товариство братів" у Львові, що мала за мету незалежність Польщі [49: 378]. На початку "весни народів" чимало львівських греко-католицьких семінаристів, з-поміж яких й І. Наумович, демонструючи свої пропольські симпатії, пришпилювали на груди біло-червоні кокарди й одягали сині конфедератки – атрибути польського національного руху [45: 194]. З цього приводу він згадував: "въ Польшѣ видѣли мы самую найбільшу мученицу за свободу, и такъ польскій духъ пріймався и ширився mezi сынами и будущими предводителями русского народа" [25: 360].

Під впливом революції 1848 р. національно-політичні погляди багатьох молодих галицьких українців змінилися. Саме в цей період виникли перші українські громадсько-політичні інституції: Головна Руська Рада, Собор Руських вчених, "Галицько-руська матиця". На думку дослідників, у 1848 р. вперше український рух почав реально протистояти польським колам і склав альтернативу польським національним домаганням [2: 237]. Щодо І. Наумовича, то його "духовний злам", що призвів врешті-решт до розриву з пропольськими ідеями і поступового переходу на національні позиції, відбувся в Заліщиках, куди в результаті революційних подій він переїхав до родини [3: 13]. Зміну своїх поглядів він пояснював наслідком дискусій з місцевими селянами, які переконали його в недоцільності пропольських симпатій: "Ажь тепер я сталь тверезо роздумувати о Польшѣ. Я не зналъ еще нашего народа, ибо николи не бывалъ на сель, николи не малъ сношенія съ людъми [...]" [25: 364].

Не можна відкидати і того факту, що на таку еволюцію певний вплив мали ідеї "Руської Трійці" [39: 28]. Разом з тим, І. Наумович розчарувався і в політиці Австрії щодо Галичини, зокрема призначенням Аґенора Голуховського намісником регіону [42: 84]. Зростання польських впливів і зневіра у власні сили, спричинилися до переосмислення поглядів більшості тогочасної галицької інтелігенції, яка, розчарована подвійною грою Відня, почала більше орієнтуватися на Росію. Галицькі русофіли стали шукати в російських панславистських колах союзника в боротьбі проти поляків.

За таких умов І. Наумович на початку 60-х рр. XIX ст. включається у громадсько-політичне життя краю. Насамперед, він став одним із лідерів "обрядового руху" в Галичині, спрямованого на очищення греко-католицького обряду від латинських нашарувань [7: 66-67]. Обряд залишався постійною і недвозначною ознакою національної самобутності. Прийнятий при хрещенні, його не можна було змінити протягом життя, особливо після того, як Габсбурги змусили церковну владу контролювати перехід з одного обряду в інший, щоб забезпечити збереження їх обидвох [47: 81].

Усвідомлюючи необхідність пропаганди своїх поглядів серед населення, і в першу чергу духовенства, І. Наумович звернувся за допомогою до єдиного друкованого українського органу газети "Слово", що стала головною трибуною обрядової боротьби. Так у статті "Изъ Перемышлянъ" він вказував, що "поневоле́на Русь" має два вибори, а саме:

"Или стати Русію, прийняти обрядъ и языкъ отецъ твоихъ [...], или быти политическим ничьмъ, призракомъ" [10: 291]. Загалом, дана публікація підтверджувала думку автора, що Рим порушив первісну угоду з уніатами та систематично латинізував їхній обряд. В кінці свого допису Наумович закликав бути вірними унії та Римському Престолу "[...] хотя обрядъ нашъ греческій приведемъ по волю тогоже Престола на древній ладъ" [10: 291].

У своїх статтях І. Наумович переконував, що греко-католицька віра є одна, але обрядів – два: східний і західний. Русини (українці) належать саме до східного обряду. Він наголошував, що з часу унії на руський (греко-католицький) обряд впливали дві "стихийні сили", якими були: єзуїти і Польща. Перші – хотіли повністю "латинізувати Русь", переманивши для цього в латинський обряд найвідоміших людей. Польща ж намагалася знищити грецький обряд, "зруйнувати стіну" між польським і руським народами [26: 357]. Так, поволі, питання про очищення руського обряду набрало національного характеру.

Аналіз статей І. Наумовича, що стосуються "обрядовщини", дають підстави вважати, що спроби "очищення" грецького обряду повернули їх автора дуже близько до православія і надалі відігравали важливу роль в усвідомленні русофільських позицій. Активна участь в обрядовому русі зробила І. Наумовича популярним і певною мірою спричинилася до обрання його депутатом Галицького сейму двох скликань: 1861 та 1867 рр. [28: 19].

В цей період важливою проблемою в Галичині були мовно-правописні питання, яким надавалося політичне значення. Про їх актуальність свідчать події у Галицькому сеймі 18 вересня 1861 р., коли руські послы подали скаргу у Відень з проханням ввести руську мову в усіх урядових установах краю [23: 9]. І. Наумович особисто написав заяву до Крайового Відділу, в якій висловив прохання дозволити руським послам у діловодстві користуватися своєю рідною мовою [35: 379]. Його позицію у цьому питанні засвідчила стаття в газеті "Слово", у якій автор переконував, що руська мова в сеймі, школі, уряді має бути не "ласкою, но конечною потребою и условиемъ супокою въ нашому краю" [11: 251].

В першій половині 60-х рр. І. Наумович ще не дотримувався послідовних русофільських поглядів. В його промовах, статтях у "Слові" простежувалося лояльне ставлення до австрійської влади, відчувалося надія на підтримку австрійського уряду українських делегатів. Таку позицію І. Наумовича до Австрії засвідчували його слова про те, що "[...] мы всегда Австрії были и есьмо и будьмо вьрны" [10: 291]. Водночас, він упереджено ставився до всього польського, вважаючи, що "Польща на руской землі, то чистая утопія нездорьльыхъ умовъ . Русинь есть таки Русиномъ и о Польщи чути не хоче" [11: 251]. Хоча І. Наумович теоретично не відкидав у цей період і можливості українсько-польського порозуміння. Зокрема він зазначав, що згода можлива лише за певних умов, котрими для політика були: визнання на сеймі перед усією Європою руського народу та його прав. "Подъ такими условиями забыли бы ся давныи незгоды историческіи, а мы стали бы яко два розличныи, но братныи словяньскіи народы, соединенныи духомъ любви, до дьла истинной гражданьской свободы" [27: 407].

Впродовж 1866 р. І. Наумович виголосив з трибуни Галицького сейму низку знаменних промов. Так, 11 січня він акцентував увагу на соціальних проблемах селянства, протестуючи проти збільшення податків у Золочівському та Бережанському повітах [23: 52]. У лютому, цього ж року, відстоюючи принцип рівноправності польської та української мов, політик критикував позицію графа Лешка Борковського, котрий заперечував існування руської мови [4: 2]. Як депутат, І. Наумович, неодноразово наголошував на актуальності мовного питання для русинів, апелюючи таким чином до польської сеймової більшості. В одному із своїх виступів він зазначав: "Що скаже на тоє Европа, если довьдаеся, що есть народъ въ самой срединь, который мае претенсії быти цивилизованнымъ народомъ, а который еще не мае скорописи! Истинно, народъ европейскій въ XIX вьць безъ скорописи, то славное curiosum!" [34: 2]. Наприкінці 1866 р. у сеймі було прийнято рішення про польську мову навчання у початкових і середніх школах, й незабаром вона набула статусу крайової. Під його впливом відбулося поступове розчарування Наумовича та руських послів у можливості досягнення в сеймовій залі рівноправного українсько-польського порозуміння. Все це сприяло утвердженню серед політичних діячів

"покоління 1848 р." відпорної стосовно поляків психології, а також ще більшої кристалізації русофільських ідей [2: 239].

Вказані події, на нашу думку, спричинили появу статті "Поглядь въ будущность", автором якої вважають І. Наумовича. В публікації політик наголошував на причинах, що спонукали до її написання, а саме: посилення польських впливів і поїздка делегації у складі Богдана Сапіги та Аґенора Голуховського до Відня. Останні, висловили свою підтримку австрійському уряду, взамін на призначення одного з них намісником Галичини. Усе це, за словами І. Наумовича, спонукали його переосмислити засади свого світогляду. "Мы бавилися и бавимся еще въ такъ зовимою политику выгоды" – писав він [31: 2]. Саме нечіткість визначення своїх політичних прагнень у 1848 р. і національної приналежності спричинилися, із слів І. Наумовича, до мовної та політичної асиміляції галичан. У статті політик чи не вперше наголошував на безпосередньому зв'язку корінного галицького населення з Великоросією, зазначаючи при цьому що "Не можемъ ѳтдѣлится муромъ отъ братовъ нашихъ ... и народной связи со всѣмъ русскимъ міромъ! Мы не Рутены изъ 1848 року мы настоящі Русскіи" [31: 2].

Ця публікація започаткувала подальшу ідейну еволюцію поглядів І. Наумовича. Вже у наступних статтях, він намагався пояснити їх з історичної точки зору, звертаючись до "Повісті минулих літ" [9: 2]. При цьому політик зазначав: "Яко Словянинъ не могу въ Москвѣ не видѣти Словянъ. Яко русскіи челоувѣкъ не могу въ Москвѣ не видѣти русскихъ людей. А хоть я Малорусинъ, а тамъ живутъ Великорусы, хоть у мене выговоръ малорусскіи, а у нихъ великорусскіи, то такой и я русскіи, и они русскіи..." [9: 2].

Перехід І. Наумовича на чітко виражені русофільські позиції, ймовірно, відбувся після 1867 р., коли Австрійська монархія перетворилася в дуалістичну Австро-Угорську державу. Саме тоді фактично була утверджена польсько-шляхетська автономія в Галичині [20: 86]. Натомість, низка подій (придушення Росією польського повстання 1863 р. на тлі загострення українсько-польських стосунків у Галичині, заклик російського уряду до священників і вчителів-галичан переходити на Холмщину, зовнішньополітичні поразки Австрії) привертати погляди галицьких політиків до Росії. Сам же І. Наумович в одній із своїх статей зазначав, що виконуючи обов'язки депутата Галицького сейму, він зрозумів, що "[...] судъба Руси не рѣшится въ Львовскомъ соймѣ, але на якомусь ширшому полі" [13: 2]. Тому, в 1873 р. він знову поринув у політику. У жовтні цього ж року І. Наумовича було обрано депутатом Віденського парламенту від округу: Тернопіль-Збараж-Скалат [6: 14].

У парламенті він перебував в опозиції до австрійського уряду, про що яскраво засвідчили його неодноразові виступи. В одній із промов, І. Наумович зазначав: "Къ сожалѣнію, въ Австріи есть сумный обычай, что національные права не роздаются всѣмъ народностямъ въ равной мѣрѣ изъ государственного принципа безусловной справедливости, а лишь какъ вознагражденіе за лояльность или вслѣдствие боязни передъ оппозиціею, а потомъ въ наказаніе за уроенную нелояльность назадъ отнимаются, именно же, если тѣ народности слабыи и не въ состояніи себе защищати..." [33: 1]. Під час своїх виступів, депутат віденського парламенту охарактеризовував загальне становище народів в Австро-Угорській імперії, вважаючи, що уряд у своїй діяльності притримується певних засад, а саме: "Слабому и просящему не дати ничего, грозящему дати что-то, сильному же все" [33: 1].

Загалом, 70-ті роки в історії русофільського руху позначені активною діяльністю І. Наумовича. Так, у 1870 р. він заснував політичну організацію "Русскую Раду", програма якої була спрямована проти польської більшості в галицькому сеймі [43: 34]. Протягом 1871–1876 рр. видавав у Коломиї журнал "Наука", в якому публікував, в переважній більшості, статті для селян на господарські теми. У 1874 р. за його ініціативи у Коломиї, на противагу народовській "Просвіті", було засноване "Товариство імені Михайла Качковського" [44: 393]. На думку деяких дослідників, серед галицьких політиків цього часу побутувала ідея об'єднання спільних зусиль русофілів та українофілів у боротьбі проти польського табору [43: 44]. Про одну із таких виняткових спроб порозуміння, можуть свідчити наміри І. Наумовича об'єднати "Галицько-Руську Матицю" з народовською "Просвітою" і

створити товариство "Матицю люду" [15: арк. 1-2; 32: 464]. Проте пропозиція не була підтримана просвітянами.

На зламі 70–80 рр. XIX ст. у поглядах І. Наумовича простежується безперервна тенденція до єднання з Росією як в релігійній, так і політичній сферах. Це чітко засвідчив судовий процес Ольги Грабар, що відбувся 31 травня – 17 липня 1882 р. [40: 407; 16: арк. 35-41]. Приводом до нього послужив епізод у галицькому селі Гнилички, жителі якого перейшли на православ'я [1: 39; 38: 1]. Відповідне прохання до Львівської греко-католицької та Чернівецької православної адміністрації писав І. Наумович [29: 90]. Його та інших діячів русофільського руху було заарештовано. Сам процес носив національний характер, в якому усіх засуджених звинувачували у державній зраді [21: 21; 30: 15]. Судові дії проти громадського діяча та греко-католицького священника – І. Наумовича, спричинили його перехід 6 жовтня 1885 року у православний обряд [29: 97]. Цей факт був швидше винятком, так як конкретних умов для його поширення у Галичині тоді не було, що чітко засвідчив Львівський процес.

У 1886 р. І. Наумович переїхав до Києва, де отримав посаду настоятеля церкви у с. Борщагівці. Він сподівався на значну підтримку своїх проросійських ідейних настроїв, але вони не знаходили, за його словами, належної оцінки серед населення. В одному із листів до Якова Головацького І. Наумович зазначав: "[...] в цѣнтрѣ Украины духъ народа такой скверный, что наша Галиція несравненно больше русская и православная ... Но самое удивительное это, что сочувствовать намъ Галичанамъ русской идѣе считается здесь только шантажомъ или сумашествіемъ ..." [48: арк. 104]. Очевидно тому, він не поривав відносин із галичанами. Про це свідчать численні його дописи у тогочасній львівській пресі, в яких автор намагався заохотити своїх читачів до переселення "в рідну їм Росію" [8: 2; 12: 2; 14: 2]. Помер І. Наумович 16 серпня 1891 р. в Новоросійську при доволі загадкових обставинах, можливо, що його було отруєно [18: арк. 16].

Загалом, ідейні переконання І. Наумовича пройшли тривалу еволюцію. На його суспільно-політичний світогляд значний вплив справила революція 1848-1849 рр., а також депутатська діяльність у Галицькому сеймі та Віденському парламенті. Зневіра у щирості намірів австрійського уряду та неможливість порозуміння з поляками, в кінцевому рахунку, зробили його переконаним русофілом.

Список використаних джерел

1. Антоневич Н. Наше нынѣшнее положение (Эпизоды изъ новѣйшей нашей исторіи). – Ч. 2. – Львовъ: Тип. Ставропиг. и-та, 1910. – 92 с. 2. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів: ЛНУ, 1999. – С. 231–268. 3. Ваврик В. Посвѣтитель Галицкой Руси Иванъ Г. Наумовичъ. – Львов – Прага: Изд. газеты "Русскій Голосъ", 1929. – 104 с. 4. Внесеніе посла гр. Лешка Борковскаго на 31 засѣданью сойма краевого // Слово. – 1866. – 5 (17) лютого. – С. 2. 5. Глебовицкій Н. Просвѣтитель Галицкой Руси. В 20 годовщину кончины И. Наумовича – Львовъ: Русское Слово, 1911. – 30 с. 6. Гогщусъ П. Зарубежная Русь в борьбе за свою национально-культурную самобытность. Народно-просвѣтительная деятельность О-ва им. М. Качковскаго въ Галицкой Руси, основанаго о. И. Наумовичемъ. – Полтава: тип. Шиндлера, 1909. – 91 с. 7. Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX ст. Збірник філол. секції НТШ. – Т. 16. – Львів, 1917. – 264 с. 8. Изъ Елисаветополя // Галицкая Русь. – Львов. – 1891. – 31 іюля. – С. 2. 9. Изъ Коростна // Слово. – Львов. – 1866. – 19 (31) октобрія. – С. 1–2. 10. Изъ Перемишлянъ // Слово. – Львов. – 1861. – 2 (14) августа. – С. 291. 11. Изъ погорѣлища Коростна // Слово. – Львов. – 1861. – 28 юнія. – (10 юлія). – С. 251. 12. Изъ Пятигорска // Галицкая Русь. – Львов. – 1891. – 18 іюля. – С. 1. 13. Изъ Стрѣльча // Слово. – Львов. – 1870. – 18 (30) іюля. – С. 2. 14. Изъ Тифлиса // Галицкая Русь. – Львов. – 1891. – 27 іюля. – С. 2. 15. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника (далі ЛНБ НАН України). – відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 3458. 16. ЛНБ НАН України. – Ф. 11. – Спр. 5046. 17. ЛНБ НАН України. – Ф. 2 (Бібліотека "Народного дому"). – Спр. 126. 18. ЛНБ НАН України. – Ф. 167(Левицькі). – Оп. – П. – Спр. 69. 19. Лысый М. Памяти страдальца за русский народъ. В 20 годовщину

- кончини І. Наумовича – Львів: Русское Слово, 1911. – 9 с. 20. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідей (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 82–92. 21. Марков Д. Русская и украинская идея в Австрии (Свободный перевод с немецкого) / Сост. А. Гагатко. – Львов: Изд. А. М. Гагатко, 1911. – 28 с. 22. Матерьялы кь біографіи І. Наумовича. І. Э. Левицкаго // Бесѣда. – Львовъ. – 1894. – 1 (13) октября. – С. 209-212. 23. Мончаловскій О. Житє и дѣятельность Ивана Наумовича. – Львовъ: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1899. – 115 с. 24. Наумовичъ И. // Наука. – Коломыя. – 1872. – юній. – С. 312–325. 25. Наумовичъ И. // Наука. – Коломыя. – 1872. – юлій. – С. 359-373. 25. Наумовичъ И. О дѣлахъ для Руси Основныхъ // Слово. – Львов. – 1861. – 27 сентемврія (9 октября). – С. 357. 26. Наумовичъ И. О дѣлахъ для Руси Основныхъ // Слово. – Львов. – 1861. – 7 (19) новебрія. – С.407. 27. Пастушенко Р. Наумович І. // Українські кооператори (історичні нариси). – Кн.2. Львів: Львівська Комерційна академія, 2001. – 335 с. 28. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв. – Москва: Гос. публ. ист. б-ка России, 2001. – 201 с. 29. Плоцанскій В. Политическій процессъ русскихъ галичанъ вообще, редактора "Слова" въ особенности. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1892. – 102 с. 30. Поглядъ въ будущность // Слово. – Львов. – 1866. – 27 липня (8 августа). – С. 1–2. 31. Правда. – Львів. – 1873. – 16 (28) серпня. – С. 464. 32. Рѣчь депутата Наумовича // Слово. – Львов. – 1879. – 15 (27) февраля. – С. 1. 33. Росправы надъ адрессомъ // Слово. – Львов. – 1866. – 3 (15) декембрія. – С. 2. 34. Слово. – Львов. – 1861. – 14 (26) октября. – С. 379. 35. Соколовъ И. Протоиерей Іоаннь Гр. Наумовичъ. Краткій біографіческий очерк. – Санкт-Петербург, 1894. – 20 с. (Из журнала "Церковные Ведомости", 1894. – Ч. 38.). 36. Соловьевъ И. Рѣчь законоучителя лицея Цесаревича Николая свящ. І. Соловьева о протоиереѣ І. Г. Наумовичѣ предъ панахидой о немъ 1891 года сентября 1 дня. – Москва: Университетская типография, 1891. – 4 с. 37. Справа православія въ Гниличкахъ // Діло. – 1882. – 9 (21)січня. – С. 1. 38. Стеблій Ф. Державницькі акценти в діяльності "Руської Трійці" // Шашкевичіана. Збірник наукових праць. – Вип. 3-4. – Львів-Вінніпег. – 2000. 39. Стенографіческий отчетъ изъ судебной росправы по дѣлу Ольги Грабаръ и товарищей обжалованныхъ о преступление головной зрады изъ §58 бук. в карн. зак. – Львовъ: Изд. Гучковский, 1882. – 407 с. 40. Студинський К. Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843) // Збірник філологічної секції НТШ. – Т. 17–18. – Львів: Накладом НТШ, 1916. 41. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів: ЛНУ, 2003. – 494 с. 42. Сухий О. Москвофільство: документи і матеріали. – Львів. – 2001. – 223 с. 43. Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: організаційні засади та напрями діяльності // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9.: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія. – Львів. – 2001. – С. 393-403. 44. Турій О. Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848–1849 рр. // ЗНТШ. Праці історично-філософської секції. – Т. Львів, 1994. Т. ССХХVІІІ. – Львів. – 1994. 45. Франко І. Двозичність і дволичність // Літературно-науковий вісник. – Т. XXX. – Львів: Друк. НТШ, 1905. – С. 231–244. 46. Химка І. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині. 1772–1918 // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. 1. – Львів: ЛДУ, 1993. – С. 152–176. 47. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 362 (К. Студинський). – Оп. 1. – Спр. 158. 48. Червонорусь Іоаннь Григорьевичъ Наумовичъ. – Львовъ. – Б. г. – 384 с.

Hanna Shpyrka

EVOLUTION OF I. NAUMOVYCH'S NATIONAL-POLITICAL VIEWS

The author analyzes the evolution of I. Naumovych's political views. I. Naumovych was a leader of the Russophile movement in Halychyna during the second half of the 19-th century. The factors which influenced I. Naumovych's political stance are discussed.

УДК 94 (477) "1900"

В. Костюк

ПОШУКИ МИХАЙЛОМ ПАВЛИКОМ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті зроблено спробу дослідження суспільних процесів суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовано пошуки М. Павликом суспільного ідеалу і його розуміння громадянського суспільства.

У наші дні на межі тисячоліть тема пошуку суспільного ідеалу своєю актуальністю не поступається багатьом іншим філософським, суспільствознавчим, політологічним, культурологічним проблемам. Від оптимальності вибору альтернатив суспільного розвитку у значній мірі залежить і стан економіки, соціального самопочуття громадян. Не лише бажання відновити справедливість, а скоріше потреба досягнення великої творчої спадщини національної політичної еліти останньої чверті ХІХ – початку ХХ століття рухає науковців, істориків, правників, політологів до очищення призабутих джерел.

Суспільно-політичні погляди Михайла Івановича Павлика, одного із засновників і лідерів радикальної партії, досить важливі і з цієї точки зору, що третя стадія українського відродження, яка згідно з М. Грушевським, почалася з 80-х років ХІХ століття, не є якоюсь абстракцією, а відбиває конкретні форми боротьби та праці, страждань і здобутків передових діячів суспільства [14: 13], і залишається гордістю нації, "тривким набутком віків".

Для нас у даному випадку навіть не так важливо, що М. Грушевський на початку 20-х років визначає місце М. Павлика, ставлячи його за І. Франком та М. Драгомановим [4: 36], як те, що й Франко, й Драгоманов, і Павлик, і сам Грушевський вказували у своїх працях на необхідність будівництва такого суспільства, яке сьогодні дістало назву громадянського.

У юридичній енциклопедії читаємо: "Проблеми громадянського суспільства були предметом інтересу і дореволюційної політико-правової думки в Росії та Україні. В Росії ці питання порушували О. Радищев, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Ковалевський, М. Коркунов та інші, а в Україні – Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Кістяківський та ін. Розвиваючи основоположні ідеї західної школи, вони, в той же час, внесли національний елемент у розуміння громадянського суспільства [16: 647].

У підручнику з основ правознавства, який є сьогодні основним у середній школі, вміщено портрети політиків і правників, які в своїх працях тим чи іншим чином торкалися проблем громадянського суспільства. Серед них М. Драгоманов, М. Грушевський,

І. Франко, Б. Кістяківський, С. Дністрянський. Життєві і політичні шляхи цих відомих історичних постатей переплелися з політичною і громадською діяльністю М. Павлика.

Син Олександра Федоровича Кістяківського Богдан Олександрович одразу ж по вступі до Київського університету включився в активну діяльність студентського гуртка (1886–1889), що схилився до драгоманівського напрямку. В його склад входили також П. І. Арабашин, А. С. Синявський, А. С. Маршинський, Н. Л. Лаппо-Данилевський та ін. Цей осередок підтримував зв'язки з М. В. Ковалевським, М. П. Драгомановим, І. Я. Франком та М. І. Павликом. Влітку 1889 року члени цього гуртка Б. Кістяківський, А. Маршинський, Сергій, Наталія і Марія Дегени прибули на Галичину. (В одних дослідженнях метою поїздки називається встановлення зв'язку з І. Франком та М. Павликом і по змозі зустріч з М. Драгомановим [3: 12]. В інших зазначалося, що зв'язки ці було встановлено раніше, а в 1889 році названі члени гуртка виїхали в Галичину з метою організації перевезення забороненої літератури з Галичини). У серпні 1889 року разом із прибулими киянами було арештовано М. Павлика, І. Франка та ще кількох чоловік.

Спробуємо здійснити пошук національного елемента та прямі і непрямі вказівки на умови належного функціонування громадянського суспільства, зокрема розподіл влади у державі, рівність усіх форм власності, свобода підприємництва, забезпечення прав громадян, ідеологічний плюралізм, вільний доступ до інформації, розвинуте самоуправління у творчості Михайла Павлика. Ведучи мову про головні речі, без яких ніяким способом не можна поправити людського життя, в кінці "Дружованого листа до всіх русинів в Галичині", Михайло Павлик на перше місце ставить народовладдя, "позаяк уряд мусить бути для краю, а не край задля уряду, котрий стоїть тільки на праці і на ласці робітних людей, то край, то є весь народ, має право сам упорядкувати всі свої справи" [10: 334].

М. Павлик поділяв погляди Драгоманова про те, що без задоволення національних прав людини не може бути мови про свободу та розвиток людської особистості. "Кожна людина, кожної віри, народу й стану має право робити на ґрунті або фабриці в тій громаді, в котрій захоче і яка її прийме", – писав М. Павлик.

Окрім цього, дослідник зазначав, що "дійсні прихильники Шевченка з добродієм Драгомановим напереді, як основи політики, відповідаючої українським інтересам, поклали федералізм у справах народно-політичних, демократизм у справах суспільних і раціоналізм у справах культурних [9: 336]. М. Павлик порівнював погляди на федералізм Т. Шевченка і М. Драгоманова: "Знаючи про прагнення народу до волі і намагаючись передбачити подальший розвиток України, Т. Шевченко ставив більш актуальне на той час питання: "Чи діждемось ми Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись". У цьому випадку деякі концепції Т. Шевченка і М. Драгоманова збігаються, бо, як відомо, учений бачив не царя біля керма влади, а голову держави, сподіваючись, що Росію можна трансформувати "у вільну федерацію на кшталт Спільки Сполучених держав Північної Америки, хоть і з царем (замість президента)" [8: 6]. (М. Павлик підкреслив, що раціоналізм охоплює широке коло культурних справ, зокрема, й релігійних – В.К.). Вже те одно, що українці держаться якнайрізніших основ у релігійних справах, силує їх до повної нейтральності в справах конфесійних (у справах віросповідання, пояснює М. Павлик), до усунення їх з політики, словом, до ляїцизації (усунення церковного впливу) української політики. Попівство мусить працювати так, як усі, а церков удержується тільки тим, що хто добровільно дасть: ніяких громадських податків ані громадської праці на віру бути не повинно" [3: 337]. Знаходимо ми у М. Павлика і такі слова: "Народ ухвалює, що вся земля мужикам, всі фабрики й міста робітникам, так як того вже хочуть львівські робітники" [3: 336].

Не лише на самоврядування, а й на механізми безпосередньої та представницької демократії, елементи активного та пасивного виборчого права вказують наступні слова М. Павлика: "Кожна хліборобська або ремісницька громада (то є всі чоловіки, парубки, жінки і дівчата) має право по-своєму впорядкувати всі свої справи, сама вибирати і скидати своїх попів, професорів і урядників. Цілий край повинен складатися з самих таких вільних громад, що тільки добровільно приступають одна з одною до спільки в своїх справах" [3: 335].

В цій же праці знаходимо слова про імперативний мандат і право відклику обранців народом: "Вибрані від громад посланці або урядники для того, щоб зговоритися та впорядкувати всі справи крайові, не мають ніякого права, а мусять робити тільки то, що їм скажуть їх громади, котрі можуть їх скинути кожної хвили" [3: 335].

М. Павлик вказує на принцип рівноправності: "Загалом кожна людина мусить мати рівне право в родині, громаді і краю...", "...кожна людина в громаді може бути вибрана послом або урядником". Людина "має право говорити, писати й друкувати, що тільки їй подобається" [3: 335], – тут пряма вказівка на свободу слова та друку.

Випущені на волю арештанти теж не можуть бути обмежені в правах. М. Павлик висловлює думку, що "люде не будуть красти ані грабувати, коли кожен буде мати на чому чесно працювати на себе, а особливо тоді, коли через науку в школах і в громаді люде стануть світліші і добріші одно до одного, – і що так не треба вже буде ніяких арештів, ніякої неволі". В цих словах – пряма асоціація з В. Гюго, який сказав: "Хто відкриває школи, закриває в'язниці".

"Кожний це видить і знає, що без науки, без шкіл не було би на світі й того добра, яке де ще є. Так само й без книжок і газет, без письменства або літератури, – писав М. Павлик. – А наука в школах наших не повинна залежати ані від віденського міністерства, ані від львівської крайової ради шкільної, а тільки від сумління й розуму самих професорів, котрі повинні в'язатися в цілім краю у вільні спілки (федерації), що мали би збиратися для наради над тим, аби укласти ліпші книжки, придумувати ліпший спосіб до науки та радити тільки, а не розказувати вчити в школах сяк або так, як це робиться, наприклад, в Англії", – пише він далі. [10: 329].

Право вільного вибору професійної діяльності М. Павлик відстоював такими словами: "Кожна людина в громаді може братися до такого ремесла, якого схоче, переіменяти его, коли сама захоче" [10: 328].

Таким чином, в політичних поглядах М. Павлика знаходимо багато того, що сьогодні називаємо громадянським суспільством, до побудови якого прагне Україна. Дослідник творчості Л. Мартовича науковець з Івано-Франківська Г. Марчук пише: "Приваба ідеалів, сприйнятих Л. Мартовичем від Івана Франка, М. Павлика, була така велика, краса їх така людяна, перспектива, що відкривалася ними гнобленому народові, така світла, що вже це одне навіювало глибоку віру в їх силу" [5: 129].

Доктор Кирило Трильовський, найближчий співробітник М. Павлика в українській радикальній партії, засновник січового стрілецтва, ще за життя М. Павлика писав: "Коли чесні панове народовці і справді такі "поступові", то най же скажуть, чи багато почесні віддають вони тому Павликові, що є між нами тут живим представником ідей Драгоманова, його найвірнішим учеником? Чи не кидають вони йому, де лиш можуть, колоди під ноги? А в листопаді цього, 1904 року, має відбутись ювілей 30-літньої праці Павлика. Ано! Побачим, як то чесні народовці шарпнуться, щоби вшанувати цього справжнього мученика нашого, сей зразок характерності і вірності своїм ідеям" [15: 14].

А що зможемо ми сказати про правдивого М. Павлика у 2003 році, у рік його 150-річчя від дня народження. Чи зможемо ми сказати впевнено про те, що розуміння держави за М. Павликом подібне теорії етичної держави Канта – "стався до людства, до себе та до інших не як до засобу, а як до цілі". І чи не є наявність у схемах ідеального суспільного устрою за М. Павликом і за "Утопією" Томаса Мора спільних положень (зокрема праця всіх на землі, виборність, заняття усіх фізичною працею, відсутність регулярних армій) підтвердженням слів з листа французького гуманіста Гійома Бюде своєму другові Т. Лапсету: "Наше століття і майбутні будуть мати в цій історії дорогоцінне джерело практично придатного законодавства для всіх, хто хотів би скористатися ним і застосувати його у своїх державах" [2: 166].

Ці слова, що висловив М. Павлик понад сто років тому, можуть служити своєрідним тестом для оцінки стану громадянського суспільства у сучасній Україні, коли напередодні 5-ої річниці Конституції народні депутати навіть засумнівалися в тому, чи є наша держава правовою: "Теперішнє людське товариство, при теперішнім порядку, де кожний дбає тільки за себе, не подумає зробити так, аби не могло бути злодіїв, розбійників, ані ніяких злочинців, і не то, що не дає ніякої помочі особі, не застановиться навіть над тим,

що, наприклад, злодійство і грабунок виходить із того, що люди не мають з чого жити, не мають на чому чесно робити на себе, але, навпаки, само підтинає особі, як тому курчаті, крила й ноги, а потім ще й цілим гуртом збиткується над нею, озброєне всією своєю силою: поліцією, жандармерією, прокуратурством, судами, арештами, шибеницями, гарматами й військом" [6: 338].

Михайло Павлик писав не лише для свого часу, а й для сьогодення. Чи не є актуальними слова, написані ним у 1909 році, де він згадує повість "Пропавший чоловік" та її головного героя: "Героїв, як попович Кольцо, тепер серед нашої молодіжки – сотні, лише з тою різницею, що вони менш совітливі та й такі, котрих мають не за пропавших, а за найнадійніших дітей Неньки України, чи "Святої Руси". Критикованих же Кольцем патріотів 70-х років минулого століття (для нас уже позаминулого – В.К.) тепер у нас тисячі, лише з тою різницею, що коли тамті визискували наших селян ярко-беззаконно тай ляляли їх, маючи себе за щось зовсім інше, то теперішні наші патріоти (всіх відтінків) луплять наших селян "по закону", коли не державному, то в усякім разі "національному" та в далеко більших розмірах, під найрізнішими формами й фірмами (щось подібне до "Наукової" під керівництвом соратника Павла Івановича п. Агафонова), – але за те хвалять їх під небеса, мають за своїх братів, майже за одно з собою, хоч і пруть лавою на теплі становища "просвітників – проводирів народу" та й уважають за свою першу патріотичну задачу добиватися таких посад якнайбільше, – тільки, аби стало для всеї нашої "інтелігенції" (теперішньої тай грядущої) бодай українського напрямку" [7: 335].

У чому ж полягав радикалізм М. Павлика? Можливо, радикальними вважалися оці слова: "Патріот, що тягне з громади на усяке, чого йому треба, що їсть собі премудро на обід і на вечерю, коли хлоп аж чорніє з голоду і кріпить свою душу тільки чиром (значить, пучкою муки заколоченої на воді), конечно, не пійме, що їсть мужицьку кров" [12: 317]. Можливо в тому, що він принципово дотримувався ідейного принципу партії, проголошеного її першим з'їздом у самій назві "радикальна", що "хоче, щоб той корінь народу, робітні люди-мужики, був забезпечений від усякої шкоди... визискування та кривди". І скрізь на першому місці у Павлика не бунт, не заговор, а просвіта народу. Найважливіший аспект ненасильницької революції (а скоріше поступу – еволюції) полягав у тому, що масовому політичному протесту мав передувати внутрішній моральний переворот у свідомості кожної людини. Це Сінклер Льюїс назвав революцією однієї людини. Все, що могло б тим чи іншим чином порушити абсолютну недоторканість прав індивіда, зразу відкидалось. У Михайла Павлика підтвердженень такої позиції знаходимо багато. Порівняйте: "Не буде істинно вільної і освіченої держави до того часу, поки держава не прийде до визнання особистості як вищої і незалежної сили, із якої витікає вся сила і влада, доки вона не буде ставитись до особистості у відповідності з цим принципом". Переконання М. Драгоманова наступні: "Будучи соціалістом за своїми ідеалами, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе лише при певній послідовності і при високому розвитку мас, а тому й може бути досягнуто більш засобами розумної пропаганди, ніж кривавим повстанням" [1: 332]. А ось як перекликається наведена фраза з словами жінки-соціалістки із повісті М. Павлика "Пропавший чоловік": "Адже... соціалісти не силують людський робочий завести лад соціалістичний, а тільки радять, показуючи його користі! Згодиться люд – заведе соціалістичний лад, а не згодиться – хай заводять і інший, може, він виграє коли що-небудь ліпшого? Аби тільки було краще задля нього" [13: 153].

Якщо б відносились сьогодні до особи з таких позицій, в українському суспільстві було б значно менше політичної напруги, в економіці більше порядку, а народні депутати не ставили б під сумнів питання, на якому ж етапі побудови правової держави знаходиться Україна. Адже правова держава і громадянське суспільство за поняттями близькі, але не тотожні. Коли мова йде про громадянське суспільство, то маємо лише невеличкі перші кроки. Тому творча спадщина українських політиків і діячів особливо необхідна в справі їх збереження і росту.

Список використаних джерел

1. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 322. 2. Валовой Д., Лагшина А. Пробуждаются умы // Имена на обелиске. – М., 1981. – С. 166. 3. Катренко А. Українські молодіжні гуртки і організації 80–90-х років XIX ст. // Історія України. – 2000. – № 23–24. – С. 12. 4.

Копиленко О. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – С. 36.
 5. Марчук Г. Сатира Леся Мартовича. – К.: Знання, 1999. – С. 129. 6. Павлик М. Друкований лист до всіх русинів в Галичині // Павлик М. Пропаший чоловік (оповідання, повісті, публіцистика). – Львів, 1983. – С. 334. 7. Павлик М. Тарас Шевченко і Галицька Україна (В 25-і роковини його смерті) // Павлик М. Пропаший чоловік (оповідання, повісті, публіцистика). – Львів, 1983. – С. 336. 8. Павлик М. Михайло Драгоманов, його роля в розвою України. – Львів, 1907. – С. 11. 9. Павлик М. Тарас Шевченко і Галицька Україна (В 25-і роковини його смерті). – С. 337. 10. Павлик М. Друкований лист до всіх русинів в Галичині. – С. 335. 11. Павлик М. Передне слівце // Павлик М. Оповідання. – Чернівці, 1909. – С. 6–7. 12. Павлик М. Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині // Павлик М. Оповідання, повісті, публіцистика. – Львів, 1983. – С. 317. 13. Павлик М. Пропаший чоловік // Павлик М. Оповідання, повісті, публіцистика. – Львів, 1983. – С. 153. 14. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – поч. XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. 15. Трильовський К. Михайло Павлик та народовска дволичність // Отаман. – Коломия. – 1904. – С. 14. 16. Юридична енциклопедія. Т. 1. – К., 1998. – С. 647.

V. Kostyuk

MYHAILO PAVLYK'S SEARCHING OF SOCIAL IDEAL AND THE CIVIL SOCIETY

In the article author have made an attempt of investigation of the social processes of society by the end of XIX – beginning of XX century. The Myhailo Pavlyk's searching of social ideal and his understanding of civil society are analyzing here.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЯКОВИЧА ГОРБАЧЕВСЬКОГО

У даній статті висвітлено педагогічну діяльність видатного українського вченого Івана Яковича Горбачевського.

Серед когорти подвижників національного відродження України кінця XIX – початку XX століть, творча спадщина яких набуває сьогодні не тільки пізнавального, а й головним чином практичного значення, є постать Івана Яковича Горбачевського.

Актуальність теми пов'язана зі зростанням інтересу до призабутих імен наших земляків, а також з потребою встановлення значення ролі особистості в історичних процесах, які відбувалися в українському суспільстві.

В українській історіографії й досі не проведено ґрунтовного дослідження, що стосувалося б педагогічної діяльності вченого.

Виходячи з актуальності теми та враховуючи сучасний стан розробки даного питання в зарубіжній та українській історіографії, метою та завданнями статті є комплексно й об'єктивно проаналізувати педагогічну діяльність І. Горбачевського.

Недостатнє вивчення питання педагогічної діяльності Івана Яковича та його наукова актуальність спонукали до написання даної статті.

Іван Якович Горбачевський був не тільки визначним ученим, але й великим педагогом.

Крім Українського вільного університету професор Горбачевський працював в Українській господарській академії в Подєбрадах та в Українському високому педагогічному інституті. Свої виклади він проводив на базі аудиторій та лабораторій Інституту лікарської хімії, в цьому безвідмовно сприяв його колишній асистент, професор Форманек. За використання приміщень жодної платні від українських вищих шкіл не вимагалось [7: 16].

В літньому семестрі 1883–1884 рр. Іван Якович почав читати лекції і проводив практичні заняття з фармакології чеською мовою. Водночас він викладав загальну та органічну хімію. Для своєї праці професор Горбачевський мав у своєму розпорядженні лише чотири кімнати на другому поверсі на вул. Катеринській. На перших порах ці приміщення не мали навіть меблів, а хімреактиви професор замовив безплатно, спираючись лише на чесне слово. Лекційну аудиторію збудували тільки через три роки пізніше.

Фізіологічна хімія, як тоді називалася біохімія, була частиною фізіології, а екзамен приймав професор цього предмету І. Горбачевський.

Дещо пізніше видатний вчений вів курси харчової експертизи, а з літнього семестру 1887 р. викладав судову хімію [7: 49].

Очолюючи протягом 26 років кафедру біохімії Карлового університету в Празі Іван Якович Горбачевський, за свідченням сучасників, був прекрасним педагогом, гуманно ставився до студентів, в разі необхідності підтримував їх матеріально [9: 3].

Було, навіть, таке, що після викладів, перед завжди зголоднілими студентами, з'являлись чай, булки, молоко. І викладова зала під чародійним помахом руки професора Горбачевського перетворювалась у веселу, безжурну студентську їдальню [3: 25].

Брав участь наш видатний земляк у житті українських студентів у Празі, залучав їх до наукової роботи [12: 61].

Для своїх учнів він був найбільшим і вірним другом: позичаючи їм гроші для оплати екзаменів, Іван Горбачевський ніколи не просив їх віддавати [7: 60].

Завжди кожного студента, по коліжанськи, кликав по прізвищу, а свого улюбленця Святослава Заклинського (замордований москалями в 1940 р.) Славком, по імені [3: 25].

Професор Горбачевський був і знаменитим викладачем. Він на всі свої лекції дуже серйозно готувався [8: 103].

І. Горбачевський уважно ставився до студентів і з кожним особисто відпрацьовував завдання. Дивовижно спостережливий і вдумливий експериментатор, він нікому не прощав недбалості чи легковажності у проведенні дослідів. Від студентів вимагав ґрунтовних знань. У ті часи студенти платили екзаменаторові належну платню за кожний іспит. Бідних професор звільняв від цього.

Доброго і чуйного Івана Яковича дуже любили його юні земляки-студенти, що навчались у Празі. І. Я. Горбачевський і його найближчий друг – першовідкривач X-променів і перший перекладач Біблії українською мовою І. П. Пулюй заснували студентське земляцтво – Українську академічну громаду [2: 3], з метою матеріальної та моральної підтримки українських студентів, які навчались у Празі [5: 22]. Обидва читали студентам-українцям лекції, заохочували до влаштування концертів і театральних вистав [2: 3], до зустрічей в студентській громаді, дискусій на актуальні тоді теми, до участі в постановці вистав українських драматичних класиків [14: 713].

Професори чергувалися в головуванні "Громадою" [8: 104].

Для матеріальної підтримки бідних студентів І. Горбачевський та І. Пулюй створили фонд допомоги, на користь якого зреклися гонорарів за публікації та виклади. Фонд цей проіснував до 1939 року, доки його не ліквідували гітлерівці [2: 3]. Його заслугою була підготовка кількох тисяч чеських лікарів [8: 105].

Українські студенти вважали старенького професора за свого приятеля та мецената. Бо у вищих чеських школах університетські оплати були високі. Наш видатний земляк, як правило, допомагав не тільки медикам, але також гуманістам, політехнікам. Переважно його заходи в ректоратах цих високих шкіл були успішними, й задоволена братія констатувала: "таки зі старим Горбачевським рахуються!" Вистачало бути українсь-

ким студентом й справа була зроблена. За це студенти вважали його за людяного та патріота, любили й поважали.

Цікавився І. Горбачевський студентськими буднями, організаціями, звістками з України [3: 25].

Іван Якович Горбачевський був стриманим, але вимогливим педагогом [1: 2].

Професор Йозеф Швейцар, один із його студентів, поділився на сторінках "Лікарського вісника" – журналу Українського лікарського товариства Північної Америки – спогадами про педагогічну діяльність нашого земляка у Празькому університеті. Він писав: "Лекції професора І. Я. Горбачевського я слухав з великим зацікавленням, а лабораторні вправи, які він особисто проводив, я з присмістю відробляв. У професора Горбачевського я теж склав перші усні іспити. Іван Якович присвячував нам багато часу та все був готовий передати нам свої знання. Його наснага і глибокі знання медичних наук придбали йому велику пошану серед студентства. Він безупинно та до крайності жертовно працював, виховав багато вчених, які згодом стали університетськими професорами. Тому потрібно з вдячністю стверджувати, що професор І. Горбачевський теж як вчитель та педагог виконав своє завдання гідно і чесно" [5: 23].

Із наведеного видно, що Іван Якович Горбачевський був не тільки великим вченим експериментатором і теоретиком, але і великим педагогом, який своєю працею показував, як повинен працювати викладач і студент у вищій школі. Будучи високо порядною, інтелігентною людиною, він водночас не терпів неакуратності та неухважності в роботі. Зауваживши на практичних заняттях чи лекції з біохімії недисциплінованого або недбайливого студента, запам'ятовував і нагадував йому про це на іспитах, але ніколи не знижував оцінки. Оцінював студентів вимогливо, але і справедливо, за що викликав у студентської молоді любов і повагу. Самовіддана праця Горбачевського на педагогічній та науковій ниві може служити зразком для наслідування молодим людям, які вирішили присвятити своє життя науковій діяльності [7: 46, 48].

Іван Горбачевський працював на природописно-математичному відділі – викладав загальну, неорганічну, органічну і фізіологічну хімію, а також курси хімії металів та хімії циклічних сполук.

Професор І. Горбачевський залишив після себе наукову школу біохіміків [6: 10].

Варто відзначити, що цей видатний вчений світової слави присвячував студентам багато часу і завжди був готовий передати їм свої знання і досвід. Його натхнення і глибокі пізнання завоювали велику пошану серед студентства. Він безперервно і жертовно працював, виховав цілу плеяду талановитих вчених [13: 58].

Іван Якович Горбачевський користувався заслуженим визнанням. Його учнями були чехи і українці, німці і французи. Він виховав цілу плеяду визначних вчених, зокрема в галузі лікарської хімії професор Еммануїл Форманек (1869–1929 рр.), професор Карло Черни (1871–1922 рр.), професор Антонін Гамсік (1878–1922 рр.). Під його керівництвом виросла третя генерація викладачів Карлового університету: професор Октавіан Вагнер, професор Антонін Ріхтер, професор Карел Качл, професор Ян Шуля [15: 155]. Виховав три покоління науковців, тисячі лікарів [11: 169].

Людина великого серця і розуму, І. Горбачевський все своє творче життя віддав підготовці вчених, які достойно продовжили пошуки [9: 3].

Наведемо слова, які належать професорові Карлові Качлу: "Горбачевський постав не тільки як дослідник, але й як репрезентант нашої вищої школи, особливо як педагог. Свої лекції готував надзвичайно старанно, повністю віддавався своїм слухачам і на практичних вправах. З кожним із них обговорював правильність дослідження. Екзаменатором був суворим. Вимагав до подробиць, але завжди був справедливий. Був людиною глибоко соціально чутливою. Бідним студентам дозволяв в "борг" здавати іспит (за здачу іспиту була оплата) і ніколи не приймав оплати боргу" [5: 24–25].

Іван Якович був дуже суворим професором. При опитуванні вимагав деталізованої відповіді, у лабораторній практиці – лише точність. Непорядок не терпів. Дбав про те, щоб з хімічними речовинами поводитися економно та дотримувалися правил безпеки. Закрутки від пляшечок із реагентами не повинні були лежати на лабораторному столі. Одного разу, коли побачив кількох студенток, які не дотримувалися його правил, сказав:

"Дами, не кладіть закрутки на столи, по-перше, це негарно, а, по-друге, прийдете лагодити (клеїти столи)" [7: 53].

Після того, коли в 1925 р. чеський уряд призначає пенсію Івану Яковичу Горбачевському, він відмовляється від платні і працює в Українському вільному університеті, Українській господарській академії в Подебрадах, Українському вищому педагогічному інституті ім. Драгоманова в Празі на громадських засадах [4: 107].

Приватним джерелом допомоги студентам Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова був так званий фонд професора Горбачевського, що утворився 1925 р. спочатку з пожертви професора І. Горбачевського – 1542 к.ч. належної йому колекційної платні в Інституті, яку він передав на фонд допомоги студентам [10: 109].

Під час викладання, 80-річний професор, час від часу, переставав писати тремтячою рукою хімічні формули. На зауваження аудиторії, що пан професор міг би залишитися вдома, відповідав: "Мушу хоч на старість віддати борг українським студентам".

Звичайно, студенти залишалися з ним після викладів на "поговірку" [3: 25].

І. Горбачевський був організатором, засновником або співзасновником багатьох науково-культурних закладів на чеській землі, де українська молодь могла навчатися, здобувати освіту та професію.

Ім'я професора Івана Яковича Горбачевського є символом вченого світової слави і українського подвижника, який все життя присвятив науці, інтересам формуванню інтелекту української нації.

Список використаних джерел

1. Барва Н. Вчений зі світовим ім'ям – наш земляк // Народне слово. – 1999. – 21 травня. – С. 1–2.
2. Василега-Дерибас М., Грищук Б. Апостол правди і науки // Вільне життя. – 1994. – 17 травня. – С. 3.
3. Вергун І. Професор д-р Іван Горбачевський – вчений і людина // Вергун І. Статті: бюлетені – науково-інформаційні часописи УТГІ. – Дюнкерк, 2000. – С. 25.
4. Головацький І. Іван Горбачевський – учений, організатор науки, громадянин // Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. – Львів, 1992. – С. 105–109.
5. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 125 с.
6. Гонський Я. Академік, міністр, парламентарій // Медична академія. – 2001. – № 10. – С. 10.
7. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с.
8. Гривняк Ю. Видатний вчений // Альманах "Гомону України". – Торонто, 1980. – С. 102–105.
9. Конопелько Г. Науковець, педагог, людина // Ровесник. – 1979. – 8 вересня. – С. 3.
10. Мірний І. Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова 1923–1933. – Прага, 1934. – С. 109.
11. Подільчак М. Видатний український вчений і громадський діяч // Лікарська справа. – 1996. – № 10–12. – С. 169–171.
12. Пундій П. Українські лікарі. Біобібліографічний довідник. – Львів, Чикаго, 1994. – Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. – 328 с.
13. Шила В. Іван Яковлевич Горбачевський. Вся життя – во благо народу свого // Фармацевт практик. – 2004. – декабрь. – С. 56–59.
14. Юркевич О. Іван Горбачевський – український вчений світової слави // Визвольний шлях. – 1993. – № 6. – С. 706–713.
15. Юркевич О. Український вчений світової слави // Аксіоми для нащадків. – Львів, 1991. – С. 152–160 // ДАТО. – Ф. 3466. – Оп. 1. – Спр. 203. – 5 арк.

Tetjana Lahmanjuk

PEDAGOGICAL ACTIVITY IVANA YACOVICHA GORBACHEVSCOGO

In the given article pedagogical activity of the prominent Ukrainian scientist Ivana Yacovicha Gorbachevscogo is reflected.

УДК 94(477)

Оксана Валіон, Микола Алексієвець

**ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У
ЛЬВОВІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)**

У статті розкрита викладацька діяльність Михайла Грушевського на посаді професора української історії у Львівському університеті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Серед когорти подвижників національного відродження України кінця ХІХ – початку ХХ століття, творча спадщина яких набуває сьогодні не тільки пізнавального, а й головним чином практичного значення, є постать Михайла Сергійовича Грушевського. В історії української культури та національного академічно-наукового життя М. Грушевський займає одне з найвизначніших місць як історик і вчений, видавець і редактор, критик і публіцист, археолог і соціолог, етнограф і філолог, літературознавець і громадсько-політичний діяч, який вніс чимало нового й оригінального у справу пробудження і формування національної самосвідомості нашого народу. Чималу роль в його багатогранній діяльності становила викладацька робота на посаді професора української історії у Львівському університеті, який на початку ХХ століття став кузницею національних вартостей.

Метою даної праці є дослідити викладацьку діяльність М. Грушевського у Львові в контексті українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. У ході написання статті окреслено наступні завдання – розкрити заснування кафедри всесвітньої історії у Львівському університеті та висвітлити роль діяча у підготовці молодих істориків.

Досліджувана проблема частково відображена в працях М. Кордуби [1], М. Возняка [2], Л. Винара [3, 4], Р. Крип'якевича [5], О.Купчинського [6], О. Романіва [7]. Джерельні матеріали про діяльність М. Грушевського як професора української історії містяться в автобіографіях вченого [8, 9] та переважно у фонді 1235 "Грушевські – історики, філологи" Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві).

Ім'я Михайла Грушевського – молодого наддніпрянського вченого – поступово набувало популярності в Галичині, насамперед, через його співробітництво із такими галицькими виданнями як "Правда" та "Записки НТШ". На початку 90-х рр. він знову опинився в центрі уваги взаємин наддніпрянських і галицьких українців. Це було пов'язано зі справою відкриття кафедри української історії у Львівському університеті, яка була однією з результатів політики "нової ери" – наймасштабнішої спільної політичної акції галицьких народовців та поміркованого крила Громади [10: 9]. Політична доктрина "нової ери" передбачала досягнення компромісу між народовською партією та польськими урядовими колами.

Указ про заснування кафедри був підписаний австрійським імператором Францом Йосифом 31 березня 1892 р. [3: 6]. Л. Винарові вдалося відшукати в австрійських архівах документи, які свідчать про те, що намісник Галичини "звернув особливу увагу на двох викладачів, які для такої катедри можна було б мати на увазі, а саме університетських професорів Антоновича в Києві і Левицького у Кракові, обидва вони українці та відомі автори з ділянки історії європейського сходу" [4: 225]. Тож було вирішено, що очолить засновану кафедру відомий український історик В. Антонович. Проте, він відмовився і порекомендував на своє місце Михайла Грушевського [11: 9]. Комісія, створена для вибору кандидатури, зваживши на відмову професора, вирішила рекомендувати для затвердження М. Грушевського, який за результатами оцінки наукових праць посів друге місце [12: арк.3]. Характеристику наукової діяльності та політичних поглядів молодого іс-

торика зустрічаємо у згаданих нами документах наступним чином: "Уже від 1885 року Грушевський є активним на літературному полі і опублікував цілий ряд наукових праць російською та українською мовами ... Колегія професорів філософічного факультету Львівського університету оцінює його праці дуже прихильно ... Грушевський є людиною поважної, солідної і чесної вдачі, яка виключно присвячує свій час науковим дослідженням. Під оглядом своїх політичних переконань він не є прихильником ні панславистичних, ні крайньонаціоналістичних тенденцій" [4: 232-233]. Отож, 24 квітня 1894 р. він був призначений звичайним професором кафедри всесвітньої історії.

У своїй Автобіографії М. Грушевський з приводу планування кафедри української історії і затвердження його професури у Львівському університеті писав: "Плян сей був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке прив'язувано тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д." [8: 3-4].

На нашу думку, М. Грушевський погодився виїхати до Львова керуючись, насамперед, ідеями українського відродження. Він розумів, що в Галичині є всі умови для того, щоб створити культурно-науковий осередок відродженського руху, пробудити національну самосвідомість українського народу і поширити їх на всі українські землі. Саме через культурну інтеграцію регіонів діяч прагнув у перспективі об'єднати розшматовану Україну.

Щодо громадянства М. Грушевського, то спочатку, у вересні 1893 р. М. Грушевський погодився посісти пропоновану кафедру за умови надання йому права на збереження російського громадянства [13: арк.9], а згодом у грудні того ж року заявив про свою готовність з дозволу російського уряду прийняти австрійське громадянство [13: арк.10].

Набувши у 1894 р. статусу австрійського професора і зберігши за собою російське громадянство, М. Грушевський отримав унікальну можливість протягом всього галицького двадцятиліття ефективно втручатися у національно-культурне життя порізаних державним кордоном українських земель.

Не приховували щирого захоплення такою подією і наставники молодого вченого. Зокрема, О. Кониський у своєму листі від 4 травня 1894 р. до М. Дикарева у зв'язку із від'їздом М. Грушевського на зайняття кафедри історії у Львівському університеті писав так: "Особисто для мене – се невимовно велика радість! От се момент, з якого починається історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погинула і дожив-таки я до сего сподіваного часу!" [2: 375].

І. Антонович, і Кониський, відряджаючи свого вихованця, націлювали його на витворення в Галичині культурно-національного центру – духовного П'ємонту української нації, відродження академічно-наукового життя та спрямування інтересів галицької молоді в русло культурно-освітньої праці. Це засвідчує лист В. Антоновича до М. Грушевського від 20 грудня 1894 р., у якому вже літній професор писав своєму молодому колезі наступне: "Без всякого сумніву мені далеко симпатичніша Ваша діяльність свічника и наукового діяча..." [14: 404].

Очолити посаду професора історії у Львівському університеті М. Грушевський розпочав свою тривалу викладацьку діяльність. Вже 30 вересня 1894 р. відбувся його вступний виклад у Львівському університеті. У лекції, присвяченій історії стародавньої Русі, М. Грушевський виклав концепцію, яка засвідчувала приналежність молодого вченого до народницької школи в українській історіографії. Основною дійовою особою виступав у ній народ, народні маси, що було незвичним для присутніх. Український письменник і публіцист М. Мочульський пізніше згадував: "Галичани при звичаєні були бачити героями історії царів, князів, гетьманів, боярів, тим часом від молодого вченого, в якому хотіли бачити "головний авторитет", вони почули щось зовсім протилежне: єдиний герой історії – це народ, народна маса, а мета історії – зрозуміти "стан економічний, культурний, духовий" цієї маси, "її пригоди, її бажання й ідеали". Така демократизація історії певне не подобалася слухачам, особливо старшим, – вона й тепер ще не подобається деяким, – але вони мовчали й оплескували молодого вченого" [15: 237].

Для української громадськості це була видатна подія, що маніфестувала появу в курсі університетських наук нового предмету – історії України.

Першим і найголовнішим завданням, до вирішення якого одразу ж приступив М. Грушевський на новій посаді, стала підготовка університетського курсу української історії. У своїй Автобіографії вчений писав, що в перших роках його перебування у Львові університетські курси забирали у нього дуже багато часу [8: 5]. Незабаром по його приїзді помер Омелян Огоновський, довголітній професор української літератури у Львівському університеті й автор відомої історії української літератури. Фактично саме від нього М. Грушевський перебирає на себе функцію координатора українського інтелектуального життя у Габсбурзькій імперії [16:32]. Це великою мірою охоплювало університетські справи.

Свої виклади молодий професор почав курсом ранньої історії України, а згодом охопив тематично всі періоди української історії до нової доби включно. Вони містили в собі нове наświetлення нашої історії, в яких наголошення на самобутності українського історичного процесу стояло завжди на першому місці. Ці погляди згодом лягли в основу його періодизації східноєвропейської історії й історії України-Руси. В своїх викладах і наукових працях М. Грушевський встановив історичну метрику українського народу і пов'язав окремі періоди нашого життя в одну органічну цілість.

Учень видатного історика І. Крип'якевич у своїх спогадах писав про те, що "... найціннішим у викладах Грушевського було те, що всі події він оцінював з українського становища; він відкривав не лише для студентів, але й для світу історію України, народ якої, навіть втративши державність, боровся за своє існування, мав власні шляхи історії" [5: 324-325].

Українофільські погляди М. Грушевського притягували українське студентство. На лекції до молодого професора записувалися всі, хто зачислював себе до українства, крім студентів-теологів, яким для відвідування дисциплін, що читалися на інших факультетах, потрібен був спеціальний дозвіл [1: 786].

На нашу увагу заслуговує список студентів, які відвідали лекції М. Грушевського "Курс історії Руси XII – XIII в." у 1897 р.: Д. Домбровський, Ю. Левицький, І. Камінський, І. Карпович, К. Ласійчук, О. Мартинович, В. Мацюк, А. Стрільчик, В. Терлецький, М. Туркевич, П. Патрило, М. Панасюк, М. Будка, І. Малюца, С. Рудницький, С. Томашівський та ін. [17: арк.197-202]. З лекціями історика "Боротьба за Галичину і Волинь в XIV в." у 1900 р. ознайомилися М. Артемович, Ф. Бойко, І. Бачинський, Д. Бондаревич, С. Ганущак, Т. Гуль, О. Данилович, С. Дорошенко, П. Кіжик, А. Крушельницький, З. Кузеля, Я. Левицький, І. Савчак, І. Сатурський, В. Терещук, П. Решетило, О. Тупа, О. Чайковський, Д. Бігун, І. Худик, І. Торонтський [17: арк.217-222].

Відвідування лекцій професора Грушевського, безперечно, послужило згуртуванню української молоді у Львівському університеті.

Одночасно з викладами М. Грушевський вів і "історичні вправи" (семінар), на котрих залучав своїх студентів до історичної діяльності. Тут вчений виявив особливий талант педагога. "Грушевський як учитель, – згадував І. Крип'якевич, – був дуже ввічливий і приступний. До молодих студентів говорив не інакше, як "пане-товаришу". І справді Грушевський був для них товаришем. Він вмів заохочувати молодь до праці, давав поради у важних питаннях, підтримував знеохочених, часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку, у кожній хвилі двері його хати були для них відчинені, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з недопеченими вченими. Він мав таку вдачу, що не раз одним жартівливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом" [18:8]. Можливо, саме такі взаємини викликали велику довіру з боку учнів М. Грушевського. Зокрема, М. Кордуба у листах до професора ділився з ним всім, чим жив і про що думав, при цьому звертаючись не як до свого наставника, а як до близької, рідної людини. І як свідчить листування, протягом понад 30 років між учителем і учнем ніколи не було непорозумінь [6:297-305].

Великий вплив на студентську молодь мали наукові праці М. Грушевського, які, в першу чергу, базувалися на архівних джерелах. Досліджуючи рідну історію, митець вчив черпати відомості безпосередньо з документів, наголошуючи на важливій ролі в дослі-

дженні архівних джерел. Так він старався навчити учнів здобувати необхідні дані, прищеплював смак до архівної роботи. М. Грушевський вважав, що не можна обмежуватися тільки знанням минулого, потрібно пояснювати його, а це можливо лише через ґрунтовний синтез історичних явищ. Тому, на його думку, не можна замикатися лише на пошуку джерел, потрібна скрупульозна критична робота над ними. Нічого не приймати на віру, перевіряти факти, навіть до джерел ставитися з обережним скептицизмом, аналізувати і порівнювати їх, вишукуючи зерно правди – таким був підхід до історичного дослідження. Таким чином, одним із головних завдань історика він бачив глибоку науково-синтетичну роботу.

Закликаючи критично відноситись до всього, М. Грушевський сам не уникав критики. "Свою працю, – писав М. Кордуба, – він будував, можна сказати, на очах читачів; впроваджуючи їх до середини своєї лабораторії, дозволяючи, а навіть помагаючи їм слідкувати за кожним каменем, вкладеним до тої будови. Можливо, ця метода надмірно побільшує обсяг окремих томів, іноді дошкульно утруднює схопити загальні контури, зрештою є надто втомлююча для звичайного читача, але спеціалістам-дослідникам дає ідеальну можливість перевіряти автора в найменших деталях" [19: 41].

Отже, у підготовці молодих істориків М. Грушевський дотримувався таких важливих принципів: по-перше, умів викликати зацікавлення предметом історії, довести її престиж, важливість для формування не тільки людини, але й цілої нації; по-друге, завжди був вимогливий до студентів, ставив перед ними складні і важливі для історичної науки завдання; по-третє, ніколи дріб'язково не опікав своїх вихованців, а розвивав у них навички самостійної, хоч і контрольованої праці.

Високий рівень підготовки М. Грушевським лекцій та семінарів в університеті був основою для формування його наймасштабнішої праці епохального значення – "Історії України-Руси" [7: 81].

Приєднання до наукової праці молодих здібних істориків формувало початки історичної школи Грушевського у Львові, яка, зі слів відомого грушевськознавця Л. Винара, "... за порівняно короткий час під науковим керівництвом її засновника заклала міцні підвалини під українську наукову національну історіографію" [4: 63]. Серед її представників знаходимо М. Кордубу (1876–1948) – дослідника старої і середньовічної історії та видатного історика Хмельниччини; С. Томашівського (1875–1930) – талановитого дослідника козацької доби; Д. Коренця (1875–1946); В. Герасимчука (1880–1944) – автора цінних праць про Хмельницького та гетьманування Виговського; С. Рудницького (1877–?) – історика козацьких рухів 1620-х рр., а згодом видатного географа; І. Джиджору (1880–1919) – здібного історика Гетьманської держави XVIII ст.; О. Терлецького (1873–1958) – дослідника галицького середньовіччя і козаччини; Б. Барвінського (1880–?) – історика Галицько-Волинської держави і мазепинського періоду; І. Кривецького (1883–1940) – здібного дослідника історії Галичини XIX ст.; І. Крип'якевича (1886–1967) – найвидатнішого учня Грушевського та дослідника історії Галичини, української козаччини та інших періодів української історії; М. Чубатого (1889–1975) – історика українського середньовіччя, історії Церкви і права; Б. Бучинського (1883–1907) – дослідника історії церкви та інших істориків [4: 64]. Ці науковці поділяли головні історіографічні концепції і методологічні засади М. Грушевського. Поширення методологічної і тематичної бази історичного наукового дослідження та історичних знань відіграло вагомий роль в українському національному відродженні.

Отже, підсумовуючи, варто наголосити, що викладацька діяльність Михайла Грушевського у Львівському університеті, була плідною та результативною. Очоливши кафедру всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи, молодий професор став ініціатором введення в курс університетських наук нового предмету – історії України. Він зумів мобілізувати навколо себе талановиту університетську молодь, прищеплюючи їм любов та повагу до власного народу, його історії. Михайло Сергійович не боявся доручати молодим складні та відповідальні завдання і така тактика високої довіри до молодого покоління приносить свої плоди: саме молоді люди найчастіше підтримували свого наставника у його боротьбі, задумах та починаннях.

Список використаних джерел

1. Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова // Вістник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 28. – С.786–788.
2. Возняк М. Олександр Кониський і перші твори "Записок" (з додатком його листів до Митрофана Дикарева) // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 339–390.
3. Винар Л. Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С. 5–22.
4. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
5. Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 324–329.
6. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського // Український історик. Ювілейне видання / Під загальною редакцією Л. Винара: Українське Історичне Товариство, Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен – 1996. – № 4. – С. 297–305.
7. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 80–92.
8. Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1906. – 16 с.
9. Грушевський М. Автобіографія. – К., 1926. – 31 с.
10. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – Львів, 1898. – 22 червня. – С. 9.
11. Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. – 1925. – Т. 140–143. – С. 1–18.
12. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 510.
13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 146. – Оп. 7. – Спр. 4599.
14. Ситник О. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик. – 1991. – № 3–4; 1992. – № 1–4. – С. 396–411.
15. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 226–284.
16. Prymak T. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo, London, 1987. – 323 p.
17. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 85.
18. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 63 с.
19. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 33–47.

Oxana Valion

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S TEACHING ACTIVITY IN LVIV (THE END OF THE 19 TH – THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY)

The paper presents Mykhailo Hrushevsky's teaching activity as a professor of Ukrainian History at Lviv University at the end of the 19 th – the beginning of the 20th century.

УДК 94 (477)

Наталія Малець

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Я. ОСТАПЧУКА У ФРАЙШТАДТСЬКОМУ ТАБОРІ (1915–1917 РР.)

У статті показана культурно-просвітницька діяльність діяча Української соціал-демократичної партії Галичини Я. Остапчука, яку він у 1915–1917 рр. за дорученням Союзу визволення України вів серед полонених вояків-українців російської армії в таборі у Фрайштадті (Австрія).

Постать Яцка (Якова) Остапчука (1873–1959) – відомого громадсько-політичного діяча в Галичині, члена Русько-української радикальної партії, а згодом Української соціал-демократичної партії, посла австрійського парламенту – залишається малодослідженою у вітчизняній історичній науці. Якщо до 1912 р. певні факти його політичної діяльності загалом відомі, то подальша громадсько-політична діяльність залишається своєрідною "білою плямою".

Авторка статті поставила за мету проаналізувати культурно-просвітницьку діяльність Я. Остапчука під час Першої світової війни у Фрайштадтському таборі військовополонених російської армії, з'ясувавши передусім цілі та основні напрямки роботи цього діяча.

У вітчизняній історичній науці ґрунтовніше дослідженою є культурно-просвітницька робота Союзу визволення України (СВУ) в таборах для військовополонених, у контексті якої згадується ім'я Я. Остапчука. Одним з перших опрацювання зазначеної проблеми розпочав Д. Дорошенко в своїй "Історії України", звернувши увагу на культурно-просвітницьку роботу СВУ серед полонених українських вояків [1: 246–247].

Вартісною є праця українського історика О. Гермайзе, котрий на тлі загальної історії українського руху в період Першої світової війни подав цікаві факти з діяльності СВУ серед полонених царської армії [2: 271–354]. Діяльності СВУ в таборі у Фрайштадті присвячена стаття П. Дубрівного, в якій здійснена спроба проаналізувати всі напрямки культурно-освітньої праці з полоненими українцями [3]. Серед активних співробітників Союзу в цьому таборі згадується Я. Остапчук.

Після відновлення незалежності України проблема діяльності СВУ стала об'єктом окремих ґрунтовних досліджень. І. Срібняк на основі широкого кола документальних джерел охарактеризував діяльність СВУ в Австро-Угорщині та Німеччині з виокремлення полонених українців царської армії у спеціальні табори і налагодження в їхньому середовищі національно-патріотичної та культурно-просвітньої роботи [4]. Він, зокрема, констатував, що навесні 1915 р. для проведення просвітньої роботи в таборі прибули о. К. Даниленко, о. О. Гнідий, д-р М. Левицький, Я. Остапчук, д-р О. Охримович, д-р М. Чайковський та ін. [4: 45].

Досліджуючи історію СВУ в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в 1914–1918 рр. і його боротьбу за створення незалежної Української держави, І. Патер у своєму дослідженні відзначив Я. Остапчука як співробітника СВУ у Фрайштадтському таборі, вказав на його національно-виховну роботу [5].

Джерельною основою статті є матеріали фонду 4404 ("Табір Фрайштадт") Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ) [10], звіти центральних органів СВУ, які виходили окремими брошурами, матеріали друкованого таборового органу "Розвага", спогади окремих діячів СВУ, що ввійшли до збірки "Союз визволення України у Відні (1914–1918)" [6; 8; 9].

Перша світова війна стала могутнім каталізатором процесів історичного розвитку. Українці Галичини та Наддніпрянщини перед війною зосереджувалися на розв'язанні

конкретних національних завдань, які можна було досягти переважно легальними засобами, зумовленими реальними можливостями під владою Австро-Угорщини та Росії. Я. Остапчук усвідомлював, що вибух світової війни давав шанс кожній поневоленій нації вибороти свою державність.

Для українців війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію. Галичани та наддніпрянці в особі їх політичних лідерів проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких перебували, що поставило їх у протилежно воюючі сторони. Проте на бік галичан перейшла частина наддніпрянських політичних діячів, котрі опинилися в еміграції. Вони й створили 4 серпня 1914 р. у Львові СВУ. Це була безпартійна політична організація наддніпрянців, яка проголосила своїм головним політичним постулатом державну самостійність і соборність України.

Головна Українська Рада, СВУ та сформований легіон Українських Січових Стрільців (УСС) стали триєдиним українським чинником, що опинився на боці держав Центрального блоку, були однією цілістю, яка кинула виклик царській Росії. СВУ вважав, що зміцнення УСС стане для країн Четверного союзу тим військово-політичним фактором, який посилить національні позиції українців. Однак для цього необхідне поповнення, котре варто шукати серед військовополонених українців російської армії [5: 274].

Перебуваючи у Відні, СВУ двічі – 10 і 27 жовтня 1914 р. – звертався до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини з проханням отримання згоди на ведення національно-політичної роботи серед полонених вояків-українців російської армії. Наприкінці цього ж місяця він таку згоду отримав і відразу підготував відповідний план роботи [7: Спр. 53, арк. 15–18].

Завдяки Союзу для полонених українських вояків був відкритий спеціальний табір у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). СВУ розпочав організаційні заходи для українізації полонених цього табору. З цією метою туди прибули М. Гаврилко й О. Скоропис-Йолтуховський, які зробили перепис військовополонених українців, а також встановили контакти з представниками інших національностей та етнічних груп (грузинами, донськими та кубанськими козаками), які прихильно ставилися до національних прагнень українців. Тоді ж М. Гаврилко розповсюдив серед полонених українські видання (переважно релігійного змісту), причому самі "полонені не конче були вдоволені з цих книжок", звернувшись до представника СВУ з проханням надіслати їм "Кобзар" Т. Шевченка, твори М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого, літературу з історії України [4: 41].

Дозвіл від австрійської військової влади на українізацію Фрайштадтського табору СВУ отримав у листопаді 1914 р. За цих умов М. Гаврилку було доручено "з'єднати у таборі гурток прихильників Союзу, щоби можна було на нім оперти ширшу політичну і просвітницьку діяльність Союзу серед полонених" [4: 41]. Його ж зусиллями наприкінці місяця в таборі утворився з найбільш свідомих військовополонених українців Відділ СВУ, що поставив своєю політичною ціллю "відділення України від Росії, придержуючись історичних і етнографічних границь". 6 лютого 1915 р. президія СВУ затвердила його статут, в якому, зокрема, зазначалося, що "відділення України можна добитися тільки активним виступом з бронею (зі зброєю – *Н. М.*) в руках, і що ця справа потребує жертв, то не кожний спочуваючий годиться до роботи Відділа, а через це і члени Відділа СВУ діляться на дійсних, спочувальників і членів-добродіїв" [7: арк. 1].

Початково до цього відділу увійшов нечисленний гурток свідомих українців (близько 20 осіб), які мали стійкі самостійницькі переконання. Пізніше у складі гуртка виникла група з восьми членів, котрі були готові зі зброєю в руках брати участь у боротьбі за незалежність України. Інші члени відділу вважали пріоритетним напрямком своєї діяльності культурно-просвітницьку роботу.

Процес українізації табору на початковому етапі не форсувався, оскільки часто зустрічав опір з боку загалу вояцтва, що пояснювалось як наявністю у свідомості полонених залишків державницького російського патріотизму, так і чорносотенною агітацією проти української визвольної ідеї.

Розуміючи складність ситуації в таборі, провід СВУ вирішив активізувати культурно-просвітницьку працю серед полонених і в середині грудня 1914 р. відрядив до Фрайштадта В. Сімовича, завданням якого було організувати систематичне проведення цієї ро-

боти в таборі. Навесні 1915 р. туди прибули Я. Остапчук, о. К. Даниленко та д-р О. Охримович. Я. Остапчук увійшов до просвітнього відділу СВУ, мав окреме завдання, що ставилося керівництвом Союзу. Вся просвітницька робота в таборі спрямовувалася В. Сімовичем, який персонально відповідав за її стан перед табірною комендатурою та президією СВУ. Щотижня Я. Остапчук зі всіма членами відділу збирався на загальні збори, на яких визначалися перспективні плани роботи й обговорювалися нормативні документи і звіти [8: 88–89].

У квітні 1915 р. розпочалися систематичні виклади з діапроектором, що стало можливим після приїзду до табору М. Чайківського. Спочатку в таборі відбувалися виклади з географії, природознавства, археології та інших наук. Але після придбання за кошти СВУ фотографічного апарату зусиллями полонених була виготовлена значна кількість діапозитивів з історії та географії України, що дозволило розширити тематику викладів [4: 45]. Одночасно члени просвітнього відділу СВУ поширили свою діяльність на друге відділення табору, в якому раніше часто спалахували хвороби, що унеможливлювало просвітню роботу.

Зусиллями Я. Остапчука та інших представників СВУ систематично відбувалися театральні вистави, концерти, доповіді на різні теми, а також відкривались нові курси.

Улюбленою справою Я. Остапчука була організація віч (загальних зборів усіх полонених), де обговорювались тогочасні політичні та військові події і питання, пов'язані з табірним побутом і життям. Віча, на яких він головував, збирали по кілька сотень полонених та були ефективним й дієвим засобом національно-патріотичного виховання полонених [9].

Поступово набрав нових ознак і характер діяльності співробітників СВУ в таборі, які почали приділяти більшу увагу пропаганді національної ідеї серед військовополонених. У серпні 1915 р. з полонених українців у Фрайштадті постав політичний гурток, члени якого спільно з представниками Союзу поновили політичну роботу в таборі в українському патріотичному дусі. Як зазначалось у "Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності" від 4 листопада 1915 р., підписаному А. Жуком і М. Меленевським, основними формами цієї роботи були "доступні популярні читання", навчання грамоти, випозичання з бібліотеки книжок, плекання народної музики, співу і мистецтва; курси німецької і української мов, літератури та історії, соціальних наук, кооперації, господарства і рільництва, а її метою – "пробудження національної свідомості серед полонених, поглиблення культурного рівня, поширення серед них ідеї політичної самостійності української нації, горожанське вихованє на основах політичної активності та самодіяльності" [4: 47].

Форми роботи Я. Остапчука і його колег фактично залишалися без змін, але їх зміст постійно урізноманітнювався та вдосконалювався. Під час занять і табірний актив все частіше обговорював різні політичні проблеми, поступово втягуючи до цього широкий загаль полонених. Особливо популярними були "масові читання", які щоденно влаштовувались у спеціальному баракі. Вони відбувались у двох формах: читання української літератури (вибрані вірші та оповідання) або проведення популярних лекцій. В останньому випадку пропонувались такі теми, як українська та загальна історія, становище українців у Росії та Австро-Угорщині, політичні системи держав світу, географія і природознавство, соціальні проблеми, огляди військового та політичного становища країн світу тощо. Залежно від теми і ситуації в таборі ці заходи СВУ збирали від 300 до 3000 осіб.

У таборі було запроваджено сталий графік проведення різних політичних і культурних заходів. У понеділок, середу і п'ятницю проходили віча – загальні збори, де обговорювались європейські та світові події, становище на фронтах, різні аспекти політичного, суспільного та культурного життя України та Росії. У вівторок відбувались збори членів різних табірних організацій, у четвер і суботу – "вечори з декламаціями, співами, часом і з музикою", а в неділю – одна чи дві вистави табірної театру.

Я. Остапчук щодня брав найактивнішу участь у цих заходах. Так, 7 листопада 1915 р. на чергових зборах суспільно-просвітнього гуртка обговорювалась проблема: "Як має виглядати та демократична держава, за яку ми повинні боротися". В своїй доповіді полонений Почепайло відзначив, що "для того, щоб була демократична держава, треба

викинути перше усього царя й всіх його міністрів. Треба добиватися всіх політичних прав..., щоб державою володів народ". У дискусії взяв участь Я. Остапчук, заявивши, що українці "повинні добиватися автономії де б не були, чи в Росії, чи Австрії". Виступив також О. Охримович, який підсумував дискусію: "Коли ми хочемо, щоб ми жили власним життям, то ми мусимо домагатись політичних і національних справ" [10: арк. 22].

Я. Остапчук разом з іншими представниками галицької інтелігенції приділяв велику увагу роботі з неграмотними. Для цього в таборі було засновано три бібліотеки: дві (по кілька тисяч видань кожна) для полонених і одна (майже 1000 книг) для співробітників просвітнього відділу СВУ і табірної активу. Крім цього, щоденно полонених вчили грамоти їхні товариші з числа народних вчителів; загалом такий курс збирав 70–100 слухачів. Ті ж полонені (передусім з табірної активу), котрі вже мали певний освітній ценз, проявляли велике зацікавлення до вивчення німецької мови, що пояснювалося їх бажанням полегшити собі безпосередній контакт із службовцями табірної комендатури. Курси збирали до 100 учасників, а їхня робота завжди з повним розумінням сприймалась австрійською військовою владою. Для цієї ж групи полонених були організовані курси української мови та історії літератури, що відбувалися тричі на тиждень у присутності переважно 100 осіб. Щоденні курси "соціальних" наук, які включали виклади з історії культури, соціології, політекономії, державного права, націології та історії України, також призначалися для освіченої частини полонених, збираючи від 100 до 300 осіб [4: 48–49].

З натхненням Я. Остапчук виступав у табірному українському народному хорі, що нараховував 170 членів і співав у супроводі оркестру з 38 музикантів. Усі співаки хору та оркестранти були військовополоненими. Як відзначалося в згаданому вище документі СВУ, "хор тішить незвичайною любов'ю полонених, а керовник його Є. Турула на кожному кроці відбирає похвали та признання" [4: 49]. Регулярно двічі на тиждень хор виступав у таборі, співав щонеділі у церкві і постійно на похоронах полонених, завжди відгукувався на визначні події української історії.

Співробітникам СВУ у Фрайштадті в 1915 р. загалом вдалося подолати упереджене ставлення полонених до української ідеї. В цьому була велика заслуга Я. Остапчука та його колег із просвітнього відділу СВУ, котрі змогли згуртувати табірний актив, що поступово перебирав до своїх рук функції відділу, проводячи культурно-освітню роботу серед військовополонених.

Важливим етапом на шляху активізації освітньо-культурної роботи у Фрайштадтському таборі стало ухвалення 1 серпня 1916 р. статуту товариства "Просвіта" ім. М. Драгоманова, метою якого було "згуртувати в собі й вести всю просвітню роботу в таборі: а) задля національного освідомлення і загальної освіти полонених табору, б) задля виховання майбутніх діячів і учителів для дальшої роботи на російській Україні" [10: арк. 3]. Товариство влаштовувало систематичні курси, загальні читання та виклади з усіх галузей знань, акцентуючи увагу на проблемах українознавства. При ньому було засновано Інститут народного віча, слухачі якого готували доповіді, виклади й публічні дискусії на національно-історичні, соціальні-економічні та суспільно-політичні теми, огляди міжнародних подій. Одним з активних референтів цієї установи був Я. Остапчук [10: арк. 3].

Зусиллями Я. Остапчука та інших просвітян табору в другій половині 1916 р. і 1917 р. організовано читання 63 курсів (всього відбулося 5753 лекцій), на яких були присутні 7864 слухачі [3: 81]. Особливу увагу табірні просвітні інституції приділяли українознавчим предметам – історії України, українській мові та літературі, фольклору. Вони, з одного боку, цілеспрямовано готували полонених українців до наступного цивільного життя на батьківщині, а з іншого – виховували в них свідомих громадян майбутньої вільної України.

Я. Остапчук співпрацював із тижневиком "Розвага" – періодичним органом полонених. Він добре розумів значення друкованого слова у справі пропаганди національної ідеї та патріотичного виховання полонених. Просвітній відділ СВУ ініціював створення видавничого гуртка, який обрав редактором "Розваги" В. Сімовича. Газета мала два основні тематичні напрямки публікацій: культурно-національно-просвітній і суспільно-національно-політичний. Публікації першого напрямку були зорієнтовані на національне

виховання полонених і підготовку "кадрів для розбудови національного руху при поверненні на батьківщину" [11: 159–160].

На шпальтах газети докладно висвітлювався процес національно-культурного відродження українського народу, вміщувалися розвідки на історичні, наукові, літературні українознавчі теми, періодично подавалися огляди міжнародних політичних і воєнних подій, друкувалися вірші та оповідання, мемуари, новини з табірної життя. В окремих статтях пропагувалась політична платформа СВУ. Подавалась також інформація про життя українського активу інших таборів військовополонених [11: 160–161].

Лідери СВУ високо оцінювали значення періодичної преси в національно-виховній роботі українського осередку у Фрайштадті. У вищезгаданому звіті, зокрема, відзначалось: "Дуже важливим средством в масовій роботі є часопись. Служить вона доповненням загальних читань і лекцій... Часопись ведеться в патріотичнім українськїм дусї зі спеціальним узглядненням політичної і культурної історії українського народу і внутрішніх відносин в Росії" [4: 54].

Я. Остапчук підтримав реорганізацію видавничого гуртка у видавничу секцію суспільно-просвітницького гуртка в таборі у серпні 1915 р., членам якої були надані більші повноваження у справі видання "Розваги". В зв'язку з надходженням до редколегії великої кількості цікавих і змістовних статей було вирішено обговорювати ці матеріали на засіданнях редакційного комітету, надавши право авторам зачитувати свої твори на його засіданнях та обстоювати їх окремі положення в дискусії. Проте реорганізація на цьому не завершилася: наприкінці червня 1916 р. на базі видавничої секції утворили автономне товариство. 1 серпня цього ж року відбулися установчі збори Видавничого товариства ім. І. Франка, на яких було прийнято статут та інші нормативні документи [11: 167].

Найбільше любив Я. Остапчук роботу в табірному театрі, що був створений на основі драматичної (артистичної) секції. Як повідомляв "Вісник СВУ", ще на початку 1915 р. виникла думка заснувати в таборі театр, "де б полонені змогли розважатися в тяжкі години невольницького життя, а головно, який став би розсадником просвіти й національної свідомості між полоненими" [12]. Тоді зусиллями українського активу табору готувались до постановки вистави "Суєта" І. Карпенка-Карого та "Нахмарило" Б. Грінченка. Однак через відсутність у трупі фахових артистів, відповідного помешкання, обладнання сцени і декорацій спроби зазнали невдачі.

Проте це не зупинило Я. Остапчука й аматорів-артистів з середовища військовополонених. 14 вересня 1915 р. в таборі була заснована артистична секція суспільно-просвітнього гуртка, що об'єднала майже 20 осіб. У ній згуртувалися полонені, які раніше працювали на сцені, та любителі театрального мистецтва, котрі вирішили "тут за дротами зі сцени розбуджувати приспану національну свідомість своїх братів-українців. Вони мріяли над тим, якби в сіру й нудну буденщину таборового життя, внести промінь світла, надії, мистецької розради та відвести очі своїх земляків від невідрадної, суворой дійсності в полоні" [12]. Секцію очолила управа, до якої, крім полонених, увійшли два члени просвітнього відділу СВУ, а її головою обрано Д. Щербину – колишнього артиста театру М. Садовського. Неодноразово Я. Остапчук виступав на концертах, присвячених М. Лисенку та І. Франку. Дієву допомогу артистичній секції надав також член просвітнього відділу СВУ Є. Турула, якому вдалося домовитися з австрійською комендатурою про надання секції відповідного приміщення.

У грудні 1915 р. в одному з найбільших бараків Фрайштадтського табору, розрахованому на 1500 осіб, було споруджено сцену. Незабаром, на різдвяні свята наступного року, театр поставив першу виставу – одноактну п'єсу "Як ковбаса та чарка – минеться сварка" М. Старицького [13: 175].

Завдяки фінансовій допомозі з боку СВУ, військової комендатури, товариства "Власна поміч" і деяких приватних осіб табірному театру вдалося активізувати свою діяльність. За весь час існування табору поставлено 46 п'єс (вистав відбулося 134, оскільки багато п'єс за бажанням полонених ставилися двічі і більше). У його репертуарі були переважно п'єси українських драматургів, зокрема "Бурлака" І. Карпенка-Карого, "Невольник" М. Кропивницького, "Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці" М. Старицького, "Піймав облизня" В. Колесниченка, "Украдене щастя" І. Франка й ін. Члени Драматичного това-

риства ім. І. Котляревського (так у 1916 р. перейменували драматичну секцію) прагнули відтворити на сцені не лише фольклорний побут, а й "показати історію боротьби українського народу з татарами, турками, поляками і москалями за свою незалежну державу, а також ... відновити і продовжувати боротьбу наших славних предків за соціальне й національне визволення українського народу" [9].

Я. Остапчук підтримав рішення загальних зборів полонених 12 серпня 1916 р. про створення "Української громади" – установи, яка об'єднувала і координувала працю в таборі, а також здійснювала нагляд за діяльністю всіх табірних організацій та їх членів. У її статуті підкреслювалося, що вона "має на меті централізувати всю таборову роботу, давати їй напрямні та рівночасно вести контроль над цілою системою всіх таборових організацій та їх членів. Після цього всі наявні секції, в тому числі й суспільно-просвітній гурток, перетворюються в окремі самостійні статутні товариства з окремими назвами і стають членами "Української громади", як також утворюються з її відома нові організації в таборі" [10: арк. 1–2].

Отже, культурно-просвітницька та національно-виховна робота Я. Остапчука у Фрайштадтському таборі серед військовополонених українців російської армії сприяла формуванню їхньої національної ідентичності та високої політичної свідомості, поширенню серед них ідей державності та соборності України.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: Т. 2. Українська гетьманська держава. – Ужгород, 1930.
2. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за Світової війни // Український археографічний збірник. Т. 1. – К., 1926.
3. Дубрівний П. Союз визволення України в 1914–1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. № XV (XVIII). – Мюнхен, 1968.
4. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – 296 с.
5. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 346 с.
6. Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979. – 362 с.
7. ЦДІАУЛ. Ф. 360. – Оп. 1.
8. Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців в таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979.
9. Розвага: Часопис полонених українців. – Фрайштадт, 1915–1917.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4404. – Оп. 1.
11. Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка // Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979.
12. Павлюк І. Не допоможесться, панове! // Розвага: Часопис полонених українців. – Фрайштадт, 1917. – № 41 (96). – 7 (20) жовтня.
13. Даниленко К. Драматичне товариство ім. Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914–1918). – Нью-Йорк, 1979.

Natalia Malets

CULTURAL-ELUCIDATIVE ACTIVITY OF Y. OSTAPCHUK IN THE CAMP OF FRAISHTADT (1915-1917)

The article deals with the attempt to investigate the cultural-elucidative activity of Y. Ostapchuk one of the public figures of Ukrainian Social-Democratic Party in Galicia that he led among the captive Ukrainian soldiers of Russian army in the camp of Fraishtadt (Austria).

РОЗДІЛ 3
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (4)

Віктор Грабик

**БОРОТЬБА НАРОДІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТЕВТОНСЬКОГО
ОРДЕНУ (1228–1409 РР.)**

У повідомленні аналізується сукупність проблем взаємовідносин Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського з Тевтонським орденом з моменту появи його у Прибалтиці, початок XIII століття, до кульмінаційного моменту боротьби цих трьох держав, тобто до 1409 року.

Історіографія проблеми нараховує багато праць видатних істориків різних країн регіону. Логічно, що найбільший інтерес у дослідженні даної проблеми проявили польські дослідники.

Польська історіографія спочатку вивчила загальні риси і умови функціонування і створення держави Тевтонського ордену в Пруссії. Отримані результати найшли відображення в працях К. Гурского, Г. Лабуди. Тривалий час панували погляди С. Кучинського, автора об'ємної монографії. Про те її недоліки пов'язані з недостатнім аналізом історичних джерел, перш за все письмових літописів (*Cronica conflictus "Annales"* Я. Длугоша).

Глибокий інтерес цієї битви проявляли багато поколінь історики Польщі, Литви, Білорусії і Росії. Серед них – Я. Длугаш, М. Стриковський, А. Коялович, Т. Набруд, І. Лелевель, Л. Левицький, Ю. Кришевський, А. Шайнока, А. Проказка, А. Барабашев, М. Калайвич, Я. Гейсман, І. Дельбрюк, Н. Разін, А. Строков, В. Пашуто, Н. Лапін, А. Терпинський та багато ін. Найбільш глибоко дослідив коло пов'язаних з Грюнвальдом проблем сучасний польський історик С. Кучинський.

Ці історики брали за основу літописні дані та історичні праці написані в цей період. Зокрема працю Яна Длугоша "Історія Польщі", яка являється однією з найкращих тогочасних історичних праць на цю тему [3: 164].

Білорусько-литовські джерела мають дещо інший погляд на події, битви і війни викладені в двох документах: "Хроніка Литовська" і "Хроніка Биховца" [5: 285].

Боротьба Польщі з Тевтонським орденом, вирішальним моментом якої стала Грюнвальдська битва, почалася більш ніж за століття до неї. На зразок інших чернецько-рицарських орденів і Тевтонський був зобов'язаний своєю появою епосі хрестових походів [1: 1]. Він з'явився в кінці XII ст. у Палестині [2: 1], на території занепаłego Єрусалимського королівства і, залишившись без опори, як інші ордени, переселився у Європу [3: 169].

У 1211 році угорський король Андрій II запросив рицарів Тевтонського ордену в Смигороддя, щоб вони організували опір набігам кочовиків. Однак, невдовзі Андрій II зрозумів наскільки небезпечна для його країни далеко небезкорисна допомога монахів-рицарів, тому вигнав хрестоносців з королівства [1: 1]. Через одинадцять років він повернув їм подаровані землі, але в 1224–1225 рр. знову прогнав їх. Несподівано хрестоносці отримали запрошення з Польщі. Мазовецький князь Конрад вирішив з допомогою тевтонців захистити свої землі від набігів войовничих племен пруссів [4: 1]. Ще не були завершені бойові дії в Палестині, а хрестоносці вже висадились у Прибалтиці [5: 321].

Переговори Конрада з великим магістром ордену Германом фон Зальца почались 1225 р. [6: 2]. У результаті цих переговорів князь віддав Ордену в 1228 р. грамоту, згідно якої відмовлявся на його користь від прикордонної з пруссами Хелмінської землі, всіх прибутків від неї як в минулому, так і в майбутньому [7: 315]. Однак, це зовсім не означало, що Хелмінська земля переходила у вічне володіння Ордену. Частина її була уже

раніше подарована князем єпископу Христіану, 1215 р. направлено папою з місіонерською ціллю в Пруссію [3: 169].

Герман фон Зальца відправив до мазовецького князя двох рицарів і 18 осіб супроводу на огляд і з'ясування обставин на місці. Обговорення всіх деталей майбутньої співпраці завершилися до 1230 р. Цей рік є відліковим в історії становлення в Пруссії орденської держави. На прохання хрестоносців Конрад Мазовецький збудував для них на горі лівого берега Вісли замок, який отримав назву Фогельзангам. Великий магістр прислав в Пруссію підкріплення з Палестини – 10 рицарів і 100 кінних воїнів [3: 19]. Головним серед них був Герман Балк, який мав титул намісника Пруссії.

Привілеєм 1230 року Конрад Мазовецький передав Тевтонському ордену Хелмінську землю з ріками Дорвенца і Мокрая у вічне володіння. Ще в березні 1226 року імператор Священної Римської імперії Фрідріх II видав акт, яким навіки закріплював передачу Ордену Хеммінської землі і всіх земель, які будуть захоплені [9: 1]. У 1234 році Орден добився від папи Григорія IX булли, на основі якої прусські землі приймалися під покровительство папи і передавалися ним в особисту власність Ордену [5: 321–325].

У 1237 році Тевтонський орден об'єднався з Орденем мечоносців, що осів у Лівонії [8: 12]. Це об'єднання створило міцний плацдарм для нового німецького наступу на слов'ян [3: 17].

До 1260 року до складу Тевтонського ордену вже входили всі західно-руські землі, а до 1283 року – й вся Пруссія. Володіння ордену простягались широкою смугою по Балтійському узбережжю від Немана (заходячи трохи на північ від нього) до Вісли. Пруссії запекло боролись з рицарями-загарбниками. З 1242 по 1253 роки, а потім з 1260 по 1283 роки тяглись всезагальні повстання пруссів, які однак були жорстоко придушені [10: 76–77].

У 1283 році у відносинах між Польщею та Тевтонським орденом відбувся перелом [9: 8]. Підкоривши Пруссію хрестоносці задумали підпорядкувати й польські землі. Однак перший етап боротьби хрестоносців зі слов'янами почався задовго до цього періоду. Ще на самому початку, "Натиску на схід", в привілеї німецького імператора Фрідріха II 1245 року були висунуті претензії на слов'янські землі. На прохання великого магістра імператор передав у вічне володіння Тевтонському ордену території Куронії, Семигалії, а також білоруські землі, які в цей період ще носили назву "Литва" [11: 139]. Ще раніше, на початку XIII століття з'явилися агресивні наміри Ордену мечоносців відносно Литви [5: 39]. На початку мечоносці самі відбивали литовські набіги. Але потім, закріпившись між Двіною і Фінською затокою, вони перейшли до здійснення рейдів у відповідь.

У 1238 році Тевтонський орден виступив з претензіями на територію Великого князівства Литовського. При цьому хрестоносці посилались на фальшиву дарчу грамоту князя Міндовга. Відразу ж після завоювання Судовії ладмейстер Конрад фон Цирберг здійснив похід у Литву. В 1284 році було зруйновано місто Гродно. У 1291 році була втрачена остання фортеця хрестоносців у Палестині – Акра. Великий магістр Тевтонського ордену відплив у Європу і осів у Венеції. В 1310 році Великий магістр переносить резиденцію в Пруссію. З цього часу Прибалтика стає головною ареною діяльності Тевтонського ордену [5: 321].

Скориставшись слабкістю роздробленого Польського королівства Орден відібрав у нього Поморські землі [10: 59–60]. Тогочасний король Польщі Владислав Локеток в 1325 році він уклав союз з великим князем литовським Гедиміном. Однак Орден також знайшов собі союзника в особі чеського короля Яна Люксембурзького. Війна почалась в 1326 році, хоча велась не дуже успішно, хрестоносці зуміли глибоко проникнути в територію Польщі, а чеський король взяв в облогу Познань. Локетку все ж вдалося завдати поразки Ордену в бою при Половцах в 1331 році. Це довело, що Польща може боротись з могутнім Орденем, хоча Поморські землі не було повернуто. Через деякий час хрестоносці захопили прикордонну з Хелмінською землею Куявську землю. Під час війни Польща втратила й Добжинські території. Чеський король захопив їх і продав Ордену [3: 171]. В 1343 р., за угодою, укладеною між наступником Владислава Локетка Казимиром III і Орденем в Камяне, ці обидві землі були повернені Польщі, але Хелмінську, Михайлівську (віддану хрестоносцям ще в 1317 році) і Поморську довелося віддати Ордену. Такі слаб-

кі дії Казимир III компенсував цілим рядом заходів здійснених в прикордонних областях небезпечного сусіда. Того ж таки 1343 року він добився згоди від князів західно-поморських земель заборони вільного походу військ з заходу, які прямували в землі Тевтонського ордену. В 1365 році король отримав від німецьких феодалів фон Ост, які володіли замками Санток і Дрезденко, ленний васалітет які до того були васалами Брандербурга. Нарешті в 1367 році Казимир захопив вузьку смугу між ріками Дравай і Нотецью, тим самим вбивши клин між володіннями обох німецьких агресорів – Брандербурга і Ордену [12: 97].

Після укладення миру між Польщею і Тевтонським орденом 1343 року війна останнього супроти Великого князівства Литовського розгорілась з новою силою і набула нечуваного досі розміру. З 1340 по 1410 роки хрестоносці здійснили 97 широкомасштабних походів у Литву. Цілями атак були поселення Жемайтії, а також міста Гродно, Вільно, Тракай, Брест, Ліда, Новоградок. Литовці за цей же період організували 55 рейдів у відповідь. Рицарські походи чисельністю до кількох тисяч чоловік здійснювались в 1382–1384 рр., 1390–1391рр., 1394 р., 1402–1403 рр. Поряд з цим щорічно мали місце 4–8 маломасштабних загарбницьких походів, якими керували комтури.

У 1360 році в полон до Тевтонського ордену потрапив сам великий князь Кейстут [3: 1]. Але за допомогою хрестоносця литовського походження він втік і успішно добрався до Мазовії. Після смерті Ольгерда – великого князя литовського, в 1377 році, співправителем Кейстута став син Ольгерда Ягайло. В кінці 1379 року біля річки Нарви відбулася зустріч великого магістра Тевтонського ордену з великими князями Кейстутом і Ягайлом. На цих переговорах було укладено мир, терміном на 10 років, між прикордонними районами Пруссії і Литви. Ягайло який прагнув одноосібної влади, змовився з хрестоносцями проти Кейстута і в 1380 році було укладено таємну угоду. У 1381 році хрестоносці організували похід у Литву, Кейстут організував похід у відповідь, але хрестоносці були готові дати відсіч. Кейстут зрозумів причину цього, коли йому доповіли про змову Ягайла з тевтонцями. Ягайла примусили відмовитись від співправительства. Але вже наступного року він відновив союз з тевтонцями і почав міжусобну війну. В її результаті Кейстута було вбито і Ягайло став Великим князем. Син Кейстута Вітовт втік в землі Тевтонського ордену і продовжив боротьбу [3: 32]. До 1385 року внаслідок дій Вітовта, становище Ягайла в Литві було надзвичайно хитким, тому він радо погодився на польський престол, який йому запропонували за умови підписання унії і об'єднання Литви і Польщі в єдину державу [5: 476–480].

Сприятливий момент для укладення унії склався зі смертю в 1382 році короля Польщі Людовіка (одночасно короля угорського) і становлення на престол його доньки Ядвіги. Польсько-литовська унія була укладена в 1385 році і скріплена шлюбом Ядвіги з великим князем литовським Ягайлом. Польські феодали віддавали йому руку своєї королеви і визнавали своїм королем. За це великий князь Ягайло зобов'язався: по-перше, прийняти християнство католицького обряду і охрести своїх підданих, а по-друге – повернути Польщі всі відторгнені в неї землі. Мались на увазі, перш за все, території відторгнуті від Польщі Орденем.

Ще до шлюбу з Ядвігою Ягайло прийняв з братами католицизм і почав розповсюджувати його по всіх підвладних землях. Виконання цієї умови мало надзвичайно важливе значення, оскільки воно позбавило Орден приводу для нападів на Литву як на язичницьку чи схизматичну (православну) країну і викривало виключно загарбницькі цілі походів.

Друге зобов'язання лягло в основу зовнішньої політики Ягайла і призвело зрештою до війни з Орденем, яка закінчилась Грюнвальдською битвою, великою поразкою Ордену [3: 276–280]. Польсько-литовська унія стала важким ударом для Тевтонського ордену. Головні зусилля Ордену тепер були спрямовані на те, щоб зруйнувати небажану йому унію. Тому він з великою готовністю приймає в 1389 році і підтримує амбіції сина Кейстута Вітовта та надає йому значну військову допомогу в його війні з королем Владиславом-Ягайлом, яка відбулась в 1390–1391 роках. А коли в 1392 році Владислав-Ягайло, намагаючись ліквідувати послаблюючі державу внутрішні непорозуміння, пішов на поступки на користь опозиції й уклав з Вітовтом домовленість, зробивши його своїм наміс-

ником в Литві, Орден зараз вже взяв під своє покровительство іншого литовського князя Свидригайла, незадоволеного домовленістю [11: 527–591].

Складними залишались відносини Тевтонського ордену з Польським королівством [2: 1]. В 1392 році тевтонці викупили Добжинську землю у князя Владислава Опельчика. У поляків не було достатньо сили, щоб починати війну з могутнім Орденем, тому обмежились лише дипломатичними протестами. Однак, Польща не збиралась відмовлятися від своїх прав на Добжинську землю і Поморські області [5: 487].

У 1402 році король Сигізмунд Угорський мав намір продати Польщі Нову Марку – область біля західного кордону Польського королівства – в якості застави під велику грошову суму. Однак тевтонці дізнались про це і дали Сигізмунду в борг значно більшу суму ніж міг дати польський король. Таким чином Тевтонський орден без кровопролиття отримав територію Нової Марки.

Ще у 1397 році, як сказано у Яна Длугоша: "Король польський Владислав будучи великим незадоволеним передачею Владиславом, князем окольським, Добжинської землі в заставу магістру і Ордену хрестоносців Пруссії й передбачаючи, що угода про вічний мир буде порушена магістром і Орденем, душею й тілом і всіма своїми намірами звернувся до війни. Але йому довелось відмовитися від цього наміру через опір радників і оскільки ті шукали нагоди почати війну з хрестоносцями скоріше для того, щоб звільнити й вирвати з їх рук Саламатію, ніж заради помсти за несправедливе захоплення Добжинської землі" [3: 35]. Таким чином, на 1409 рік Тевтонський орден володів всією Пруссією, Поморськими, Хелмійськими, Михайлівськими землями, Ліванськими володіннями ордену Мечоносців. Його влада простяглась від Нейану до середнього Помор'я. В розпорядженні Ордену знаходилась величезна вишколена і боєздатна армія та майже необмежені грошові та людські ресурси. Але було очевидним, що на цьому Тевтонський орден не збирається зупинитись. Його ціллю були Польща, Литва, Русь. І в Ордену були ресурси для здійснення своїх загарбницьких планів. На кінець XIV ст. перед Королівством Польським і Великим князівством Литовським стояла реальна загроза втратити свої держави. Все це змусило Польщу та Литву, які між собою ворогували, піти на політичне і військове зближення, з метою запобігти загарбницьким діям Тевтонського ордену. Тевтонська агресія повинна була бути припинена, інакше Польська і Литовська держава ризикували втратити своє існування.

Список використаних джерел

1. Гейсман П. А. Польсько-литовско-русский поход в Восточную Пруссию. – Киев, 1910. – 120 с.
2. Демиденко С. Государство Тевтонского ордена в XIII–XV веках. Available: <http://a-nevskiy.narod.ru/library/17.html>.
3. Длугош Я. Грюнвальська битва. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 268 с.
4. Зальца, Герман фон. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. Available: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
5. История Европы: Эпоха Возрождения. – Мн.: Харвест. – М.: Изд. "АСТ", 2000. – 655 с.
6. Герман фон Зальца. Летопись славная. Available: <http://www.osh.ru/games/Makarena-2003/liv-German.shtml>.
7. Küttler W. Charakter und Entwicklungstendenzen des Deutschordensstaates in Preuen // "Zeitschrift für Geschichtswissenschaften". – 1971. – № 12. – S. 50–57.
8. Mitkowski J. Pomorze zachodnie w stosunku do Polski. – Warszawa, 1994. – 200 s.
9. История крестовых походов в Прибалтику и на земли Руси // Архангел. – 2002. Available: http://www.arxangel.by.ru/librarv/hist_kross_rus.html.
10. Бриедис М. Гибель ордена меча. Под кровом немецкого дома. Available: http://vestnesis.narod.ru/index.html?/2004_1/article_12.html/.
11. Хрестоматия по истории средних веков. Т. 2. – М.: Изд-во. соц. эк. лит, 1963. – 700 с.
12. Potkowski E. Rycerze w habitach. – Warszawa, 1978. – 305 s.

Victor Grabic

**FIGHT OF PEOPLES OF EAST EUROPE AGAINST TEUTONIC TO THE ORDER
(1228–1409)**

In the report the aggregate of problems of mutual relations of Kingdom of Polish, Large principality of Lithuanian is analysed, Rouscogo and Gemaytiyscogo with the Teutonic order from the moment of appearance of him in Pribaltitsi, beginning of XIII age, to the climactic moment of fight of these three states, that is to in 1409.

УДК 94 (438)

Андрій Яремчук

**ДОПОМІЖНІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ВИРОБНИЦТВА ТА РЕМЕСЛА НА ФІЛЬВАРКАХ РУСЬКОГО ТА
БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДСТВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

У статті аналізується вплив допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва та ремесла на економічний розвиток Руського та Белзького воєводства Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Домінуючу роль у розвитку фільварково-панщинної системи відіграло вирощування зернових та скотарство. Однак, окрім цих двох основних напрямків господарства середньовічного польського села, розвивалися й інші, а саме допоміжні промисли, до яких відносилися: солеваріння, бортництво чи бджільництво, рибальство, мисливство та інші.

Вивченню розвитку допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва на фільварках східних воєводств Речі Посполитої доби пізнього середньовіччя присвятили свої дослідження такі історики, як Ю. Гошко [7], М. Грушевський, [9], В. Грабовецький [8], В. Інкін [11] тощо.

Серед допоміжних промислів фільваркового господарства чи не найприбутковішим було солеваріння. Дані про виробництво солі та форми власності солеварень подають люстрації королівщин 1565 – 1566 рр. Однак, на жаль, за цими матеріалами неможливо встановити, скільки було усіх солеварень, особливо у власності феодалів. Ревізорів відмічали, що в "Снятинському старостві було більше, як тридцять королівських солеварень" [2: 24]. Королівські солеварні – це державні комплекси, які називалися "жупною" (солеварною) економією.

Поблизу Коломиї знаходилися королівські солеварні, але не вказана їх кількість, тільки зазначено, що "від зваричів, яких немало, вони давали до снятинського двору по 6 грошів, в цьому році їх 50". Можна припустити, що тут функціонувало 50 черунів (черун – залізна посудина для виварювання солі розміром 10 м³) [2: 49].

На території Галицького староства солеварні були відомі біля міста Калуша. Документи засвідчують, що тут в одній солеварні діяло дві добрі соляні криниці, а в третій

"солянка* неякісна". При одній криниці малося три вежі, з них дві – в оренді, а в третій робили сіль для пана старости. При інших криницях люди мають свої вежі і платили в залежності від кількості виробленої солі [2: 85].

Зафіксовано солеварні і в таких пунктах як Стебник, Трускавець, Копиця [5: 246]. В останньому функціонувала вежа з великою панвою**, і дві окремі великі панви [3: 47]. У Котові при двох криницях було чотири вежі з великими панвами та вісім малих королівських черунів, в Ясениці – 32 приватних черуни, в яких виробляли сіль на продаж.

Велика солеварня в Старій Солі мала три криниці, а в них сім веж із великими панвами і вісім менших веж й одна велика з в'їтівською панвою.

У XVI ст., як відмічено в люстрації, прикарпатські солеварні перебували переважно в державній та приватній власності. В цей період у феодальній Польщі діяв закон, згідно з яким король був власником не лише землі, а й її надр. Як відзначає Ю.Г. Гошко, на підставі розпорядження польського короля Казимира, у 1368 р. солеварнею управляв жупник, якому уряд або довіряв управління до "рук вірних", або продавав йому солеварню. Жупник, призначений королем до "рук вірних", керував солеварнями від імені короля. Жупник не мав права безпосередньо займатися збутом солі, оскільки цим займались склади, то він повинен був згідно з королівськими привілеями видавати сіль магнатам, шляхті, монастирям та ін. У своєму розпорядженні жупник мав низку службовців, піджупників, які керували окремими солеварнями, а також чиновників: урядників, писарів та ін. [7: 17].

Виробництво солі в період середньовіччя було досить складним і важким заняттям, яке вимагало залучення значної кількості людей. У цій галузі проходила певна спеціалізація, відбувався розподіл праці. Перш ніж приступити до експлуатації солеварні, необхідно було викопати криницю, побудувати вежі-шопи, виготовити черуни, панви, підготувати форми для солі. Сам процес виварювання солі вимагав відповідних знань та навиків.

Але ще до того, як приступати до побудови солеварні, необхідно було знайти солянку, щоб викопати криницю. У XV ст. солянку шукали на ще не значній глибині. На Прикарпатті в цей період соляні води знаходились на глибині від 5 до 70 сажнів від поверхні землі, тобто 7,5 – 105 м (1 польський сажень = 1,5 м) [7: 37].

Копання криниць було досить відповідальною справою. Для цього необхідно було мати відповідні знання та досвід у знаходженні місця, де мала знаходитись соляна вода, а також певний досвід копання криниці у різних ґрунтових прошарках, тобто мати уже певну кваліфікацію.

Так, у договорі про копання такої криниці в Калузькому старостві, який було укладено паном Шнулевським з Василем Гірником, передбачена оплата в залежності від глибини та наявності різних ґрунтових порід. Знаряддя праці має постачати замовник, крім того він повинен забезпечувати робітників продуктами харчування [7: 37].

В люстрації 1570 р. відмічалось, що в Трускавці є дві соляних криниці, в одній є солянка, а в другій немає [5: 264]. В Старосольській солеварні у криницю, на дні якої знаходились пласти кам'яної солі й не було солянки, ринвами пускали воду, яка там вбирала сіль [3: 10].

Скільки людей займалися копанням криниць та їх ремонтом, невідомо, але цілком достовірно, що при кожній солеварні намагались мати їх достатньо. В їхні обов'язки входило як копання, так і ремонт криниць під час їхньої експлуатації.

Крім того, ці криниці вимагали постійного нагляду та ремонту. Так, в люстрації 1570 р. при перевірці Старосольської солеварні ревізор записав, що там щорічно виходять з ладу три криниці, тому необхідно їх постійно "чинити та ремонтувати" [5: 312]. Цією роботою, ймовірно, займались спеціальні робітники при солеварнях. Саме будівництво королівських та шляхетських веж здійснювалося за рахунок феодальних повинностей.

Вивчаючи люстрації, можна виділити кілька локальних місць варіння солі: м. Стара Сіль (Пермишлянщина); м. Дрогобич та м. Долина; м. Галич, м. Коломия, м. Косів (По-

* Солянка – соляна вода.

** Панва – залізна посудина для виварювання солі розміром 32×47 м.

куття) [3: 1-2; 5: 305-306]. Як свідчать матеріали, продуктивність виварювання солі була різною. Так, наприклад, у Колпці на великій панві впродовж тижня виварювали сіль 20 разів, на старосільській солеварні 24 рази на тиждень [3: 14].

Під час другої люстрації 1570 р. на семи панвах за рік виварювали солянку 6800 разів [5: 305], тобто в 1570 р. кількість разів виварювання солі на тиждень зменшилась приблизно в 19 разів.

На черунах процес виварювання солі відбувався швидше, але це залежало від ряду причин. Так, в м. Стара Сіль у новому черуні сіль виварювали 9-10 разів на день, а в старому – лише вісім [3: 17].

Починаючи з XVII ст. збільшувались розміри панв, черунів, а разом з тим зменшувалась кількість виробничих циклів. У черунах виварювали сіль по 34 рази на тиждень, у панвах – 12-16 разів на тиждень [7: 28].

Виробництво солі, як правило, було зосереджене на орендованих черунах. Так, у люстрації 1565-1566 рр. зазначалося, що в дрогобицьких солеварнях кожний зварич-господар, який робить сіль на протязі тижня, виробляє два вертелі формованої солі [3: 38, 51, 68], та 2000 топок за один тиждень роботи або тисячу топок за півтижня.

Як зазначалося вище, соляні криниці (шахти) об'єдналися в жупи, кожна жупа в середньому мала 2-3 криниці, з яких добували "сировицю", тобто соляну ропу. В переважній більшості ропу тягнули за допомогою коней. Як зауважує В.Ф. Інкін, коні використовувалися у всіх жупах [2: 128]. Наприклад: при Дрогобицькій жупі було п'ять коней [3: 60-61]. Виникає питання: як фільварки впливали на розвиток жуп; та як жупи стимулювали фільваркові господарства?

Люстрації фіксують, що найбільше зерна закуповували для жупних коней. Так, для коней Самборської жупи закуповували: 1000 колод вівса на суму 500 злотих, а також на 60 злотих сіна. В.Ф. Інкін твердить, що зв'язок між жупами і фільварками відбувався через ринок, тобто на основі вільної купівлі та продажу [11: 129]. Однак хотілося б дещо доповнити це твердження. Селяни, які належали королівським фільваркам самбірщини були додатково, окрім фільваркових робіт, зобов'язані привозити з кожного лану два вози дров на тиждень [3: 29]. На жупах м. Солі працювало по 4 загородники "біля кожної", які зобов'язані були возити дрова [10: 215].

Розвиток фільваркового і солеварного господарства та широкі можливості отримання від цього нових прибутків спонукали коронний скарб (казну) викуповувати маєтки, які входили до Самбірського староства. Таким чином, у коронному скарбі зосередилося управління обширним комплексом так званих столових маєтків короля, куди входили Руські жупи (солеварні), Самбірське і тісно з ним пов'язане Дрогобицьке староства розташовані на відносно компактній території. Зменшення розпорошеності окремих господарських одиниць сприяло раціональнішому використанню їхніх ресурсів. При цьому слід додати, що за своєю природою як фільварки, так і солеварні були досить крупними господарствами-виробниками. Тепер же солеваріння забезпечувалося паливом і робочою силою панщинних селян, яких приписували до жуп, а фільварки отримували новий стимул для збільшення виробництва зерна.

Таким чином, можна зробити підсумок, що в східних регіонах Речі Посполитої жваво розвивалося солеваріння та видобуток солі. Відносини жуп та фільварків налагоджувалися як через внутрішній ринок, так і безпосередньо у формі додаткової панщини. Розвиток солеваріння та фільваркові господарства гармонійно доповнювали один одного, що сприяло їхньому розвитку.

Однією із допоміжних галузей фільваркового господарства була відгодівля риби. Фільварки могли отримувати рибу шляхом вилову її у річках та озерах. Наявність на території Руського та Белзького воєводств річок сприяло розвитку рибальства. На землях Галичини багатими рибою були річки Рибниця, Прут: "ріка Прут є рибною", – так зафіксовано в люстрації Снятинського староства [2: 27]. Однак найсистематичнішою та найприбутковішою галуззю була відгодівля риби у ставках. Слід зазначити, що, хоча у джерелах і знаходимо значний матеріал про ставково-рибне господарство, конкретних даних про розміри ставів та технологію відгодівлі риби майже немає.

Щоб краще зрозуміти значення ставів у розвитку фільварково-панщинного господарства, слід вивчити питання кількості ставів у тому чи іншому населеному пункті та прибутковість ставково-рибних господарств на території фільварків, що займалися відгодівлею риби, а їх було від двох до декількох ставів. І, як відзначає В. Балух, "саме наявність декількох водоймищ у одному селі тісно пов'язується з вимогами раціонального ведення рибного господарства" [6: 219]. Підтверджують це й дані люстрацій, наприклад: при фільварку П'ятничанському Долинського староства було три стави [1: арк. 170], у фільварку с. Бортятини відгодівлю риби здійснювали у п'яťох ставах [1: арк. 187-188].

Власникам помість ставкове господарство приносило значні прибутки, від кількох сотень злотих до тисяч. Наприклад: згадані стави П'ятничанського фільварку давали прибутку на третій рік 100 злотих [1: арк. 170]. Однак були і значно більші стави. На основі даних М. Грушевського можна зробити висновок, що в 1564 р. один спуск ставу у селі Большеві під Галичем приносив 1000 злотих; спуск ставу на Вепрі під м. Тарного рою приносив 900 злотих; два стави у Городецькому старостві – великий під самим городком і другий, менший, в Лемохівці – за одне спускання приносили разом 2400 злотих доходу, ще один великий став у Черлянах – 1000 злотих, а разом з кількома меншими ставками всі разом приносили середнього доходу 1400 злотих на рік [9: 180-182].

У Львівській королівщині середній дохід від ставків становив 1156 злотих на рік. Хоча один великий став у Щирці приносив при спусканні "чистих" 600 злотих прибутку, а ще один у Михончичах – 800 злотих, з усіх доходів королівщини 2/5 належало саме ставковим господарствам. Інші королівщини мали менші ставки, які давали по 100-200 злотих за одне спускання або й кількадесят чи кільканадцять злотих. Добрим вважався той став, який не замулювався і не заростав, а мав протічну течію, тому легко спускався і легко наповнювався.

Таким чином, рибне господарство було активним і вагомим у загальній структурі фільваркової продукції, надаючи значні прибутки феодалам.

Досить суттєвим доповненням до господарської діяльності фільварків було мисливство. Великі площі лісів давали можливість активно займатися полюванням. Люстратори у 1564 р. писали, що "ліси великі в тому старостві Белзькому, особливо за селом Любичею між староствами Любачівським і Замхівським та за рікою Ратою, ближче до границі староств Яворівського й Городецького, а також і по інших місцях" [4: 180-181]. Фіксує доходи Белзького староства люстратори вказують на важливість і прибутковість полювання на звірів у лісах, на яких полюють люди, а "сіти виготовляти є з чого, бо прядива на сіти сіють досить" [10: 151]. Така ж ситуація і в сусідній землі Замхівській: "лісів є дуже багато; починаючи від Замхова вони тягнуться на кілька миль до Верх-Раханя, а в іншу сторону – від Лукової аж до Щебрешина або Туробина на кілька миль, а ще в іншу сторону – між староством Любачівським і між маєтком Рамхівського та староством Лежайським є досить лісів і дебрів" [3: 221]. У тих лісах були великі ловища, ловці могли жити і влітку і взимку у побудованих для них "дворах", а староства мали з того великі доходи, оскільки "звіря густо", хоча люстратори згадують про те, що "пан староста каже тільки на свої потреби бити звірів, а не на продаж" [3: 222]. У старостві Лежайському у лісах було багато різної звірини у спеціально відведених місцях, на кшталт сучасних заповідників, побудовано будинки, в яких працювали і жили слуги, пан староста з ловцями, коли зайжджали з сітями на полювання, щоб мали де мешкати [3: 203, 261, 265].

Участь селян у полюванні в 1560-х роках була ще на деяких територіях обов'язковою. Зустрічаємо згадку про це у Белзькому старостві, широко розповсюджений цей обов'язок і в сусідньому Любачівському старостві [4: 256-257] та в інших землях. Наприклад, в селі Кошині у Холмській королівщині селяни "не зобов'язані ні до якої роботи, тільки на оступ, на звірів з сітями". У селі Чернявці в Горodelьському старостві селяни "повинні йти на оступ, як потрібно" [4: 158]. Знаходимо згадки і про архаїчні обов'язки: в селі Царині Любомильського староства "сиділи соколики за привілеєм короля Казимира" [2: 357]. У селі Сільці Белзького староства селяни щороку повинні були дати шість яструбів, а вже в середині XVI ст. натуральна повинність замінюється грошовим чиншем, за кожного яструба тут платили 12 гр. [4: 158], оскільки їх важко було дістати. У

селі Батятичах Кам'янецького староства селани-бортники були зобов'язані давати по дванадцять соколів [8: 152].

Також в гірській місцевості існував промисел на куниць. В середині XVI ст. цим видом мисливства займалися переважно бідні категорії селян. Про це свідчать і повинності, які сплачували селяни. Наприклад, у Рибній в 1563 р. загородники давали по одній куниці, а в Кутах всі селяни зобов'язувалися з кожного дворища давати по три куниці [2: 19, 22], а якщо були не в змозі дати натурою, то відкуповувалися 30-ма грошами. Так, громада села Смолин у Любачівській королівщині повинна дати раз на два роки 13 куниць, громада села Любленець – 31, а в селі Коровиця – щороку 7 куниць [4: 261, 271, 294]. Подекуди куниць повинні були давати бортники окремо від себе, а в Лежайському старостві була данина "кунна і соколова" як грошовий викуп колишньої данини куницями і соколами [3: 179; 63: 261]. Популярним полюванням на куниць було і у фільварку села Любленець, де річний чинш становив 15,5 злотих [8: 153]. В Калуській волості Галицького староства селяни зобов'язувалися "ходити на лови", серед податків можна зустріти і данину куницями [2: 95].

У Снятинському старостві зустрічалася категорія селян під назвою лисичники, тобто селяни, які займалися полюванням на лисиць. Такого роду мисливець сплачував щороку "одну лисицю або 30 гр." [9: 247].

Отже, як бачимо мисливство відігравало важливу роль як допоміжна галузь господарства. Для полювання використовувалися жителі сіл, а також підданих змушували сплачувати данину.

З середини XVI ст. великого значення на територіях Руського та Белзького воєводств набувало бортництво. Наприклад, згадувалося, що в громаді села Батятич було приблизно 70 "медових данників"; крім них ще 36 загородників платили медову данину, так що з цілого села надходило 45 корців меду вартістю 364 злотих і це не поодинокі випадки. Бортництво активно розвивалося у Замхівській землі, тут "майже всі кметі бортники", а медова данина становила важливу частину доходів землі – чверть від усіх прибутків [8: 153]. Подібні села, в яких значна кількість людей, а то й усі, займалися бортництвом, зустрічаємо також у Любачівській, Сокальській та Белзькій землях. Зокрема, у Сокальській землі люстрація згадує про два села, які в 1560-х роках займалися "бортницьким звичаєм", давали медову данину, крім того ще овес, кури та по 1 гр. "головного" [9: 229-231]. Основою оподаткування в селі Любленець була данина медова – її вартість, згідно з люстрацією, становила 88 злотих на рік. Громада с. Батятин (69 осіб) сплачувала медову данину, даючи по півмірки меду [8: 154].

Ще одним промислом, який існував на території східних воєводств Речі Посполитої, був видобуток та обробка залізної руди. В люстраціях королівських земель 1565–1566 рр. зафіксовано залізодобувні підприємства по виробництву заліза в Галицькій, Перемиській та Белзькій землях [2: 96]. Варто зауважити, що на відміну від солеваріння, видобуток руди не був таким поширеним і використовувався для особистих потреб феодала. Наприклад, староста Калуський видобував руду для свого господарства: "піддані возять руду на відстані 8 миль" [2: 97-98]. Найактивніше залізно-рудна справа розвивалась на Любачівщині, доходи становили 200 злотих [4: 2291]. Однак під час обробки руди використовувалося обладнання, яке функціонувало за рахунок ставу [3: 291-292]. Після обробки руди фільварки отримували сільськогосподарський реманент: сокири, серпи, плуги [8: 218].

Важливою сферою фільваркового господарства були млини. З середини XVI століття люстрації подають відомості щодо водяних млинів [3: 297-298], інформація ж про ручні млини відсутня. Переважно млини були невеликі: одно-або двоколісні і лише незначна частина з них мала більше коліс. Наприклад, великий п'ятиколісний млин був біля Сяноку [3: 297]. Як зазначав Михайло Грушевський, млини давали прибутки 600 золотих [9: 223]. У другій половині XVI ст. на території Руського та Белзького воєводств було 1616 млинів [9: 223-224].

У джерелах мало відомостей про варіння меду та виготовлення вина. М. Грушевський зауважував, що "шинкарювали виключно пивом, поки не прийшла горілка" [9: 227]. Люстратори фіксують, що в Грубешівському старостві люди варять пиво, коли хочуть, і

дають від кожного "вару" пива 4 гривні. В 1562 р. селяни заплатили 84 гривні, тобто варили пиво 21 раз [4: 100]. Також потрібно відзначити, що корчм, які б постійно функціонували у згаданому старостві в другій половині XVI ст. немає [4: 100-101].

З середини XVI ст. починає активно популяризуватися виготовлення горілки. Так, в Холмській землі нараховувалося 58 горілчаних казанів, в Красноставському старостві – 27, в Белзькому – 98, в Бузькому – 13 [82: 228]. Як зазначає В. Балух, "чим більше пили селяни, тим вищим був панський прибуток" [6: 227].

Ще одним допоміжним промислом було суднобудування. У зростанні як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі важливу роль відігравав транспорт. Гужовий транспорт міг забезпечити доставку вантажу, та ще й на далекі відстані. Найбільш економічним і безпечним в епоху феодалізму був річковий транспорт, особливо для Карпат та Прикарпаття, де виробляли і переправляли громіздкі дерев'яні товари, сіль у бочках та ін.

Як зазначалося, важливими судноплавними артеріями на Прикарпатті була річка Сян, по якій перевозили товари до Гданська та інших міст Польщі, а також річки Буг та Дністер.

Люстрація королівщин 1565–1566 рр. свідчить, що в Гуличівському фільварку для львівського старости зроблено 80 комег [3: 35]. У цій же люстрації зауважується, що для відправки солі із Старосільської солеварні необхідно 60 шкут^{*}, за доставку кожної шкути від Галича до Перемишля платиться по 30 грошів [3: 63-64].

У 1570 р. в люстрації Старосольської солеварні зазначено, що для транспортування солі адміністрація купує шкути в шляхти, за які платять по 15, 18, 20 гривень, а за деякі по 25 гривень. Шкути ці шляхта виробляла у власних лісах, а в підданих купували їх дешевше – по 13-14 гривень, але рідко і небагато, тому що піддані не мали лісів [5: 115]. Ці дані ще раз засвідчують, що видобуток та виробництво солі було прибутковою справою, оскільки королівські солеварні купували річкові судна за гроші.

Будівництво суден було складною справою, вимагало довготривалої заготівлі дерева. Для будівництва річкових суден були необхідні спеціальні будівельні матеріали. Це борти, дранки, корпаки та кривулі. Борти – це бруси довжиною 17–22 м, товщиною до 8 см, які виготовляли з ялиці, сосни, смереки, різали ручними пилами з дерев й мали щонайменше 65 см. в діаметрі. Корпаки виготовляли з ялиці, сосни, смереки, діаметром 15–30 см., довжина – по 3–9 м. З корпаків робили основу судна, а з бортів – дно та борти [7: 79].

Таким чином, серед допоміжних галузей фільваркового господарства важливу роль відігравали: солеварна промисловість, відгодівля риби, мисливство, бджільництво, видобуток та обробка залізної руди, млинарство, шинкарство, суднобудування. Свідченням цього є фактичний матеріал люстрацій, який опрацьовано та подано у цій роботі. Описуючи та аналізуючи свідчення і матеріали люстрацій, порівнюючи дані дослідників, можна зробити висновок, що вищезгадані промисли хоча й були допоміжними галузями фільваркового господарства, однак систематично приносили неабиякий прибуток та мали велике значення для загального розвитку пізньосередньовічного фільваркового господарства.

Список використаних джерел

1. Львівська Наукова Бібліотека Національної академії наук України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Фонд 9. Окремі надходження. Оп.1. – Спр. 247. Люстрація Руського воеводства 1629 р. 2. Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1895. – Т.1. – 312 с. 3. Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1897. – Т. 2. – 314 с. 4. Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1900. – Т.3. – 585с. 5. Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1903. – Т. 7. – 363 с. 6. Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. – Чернівці: Золоті литаври. – 1999. – 378 с. 7. Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст.

* Комега – безпарусне судно, прямокутної форми. Плило тільки за течією, обслуговувалося 9-11 чоловіками.

** Шкути – парусне судно, мало завужену форму верхньої носової частини. Обслуговувалося 13 чоловіками.

– К., 1991. – 252 с. 8. Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII–XIX ст. – Львів, 1982. – 151 с. 9. Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2002. – Т. 5: серія "Історичні студії та розвідки (1888–18896)". – 2003. – 592 с. 10. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6. – 664 с. 11. Инкин В.Ф. Фольварок и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 г. – Вильнюс, 1967. – С. 121–129.

Andriy Yaremchuk

AUXILIARY SPHERES OF AGRICULTURAL MANUFACTURE AND TRADE ON THE LANDOWNER'S HUSBANDRY OF THE RUSKY AND BELZ PROVINCES IN POLAND IN THE SECOND HALF OF THE 16TH – THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

The paper analyses the influence of the auxiliary spheres of agricultural manufacture and trade on the economical development of Rusky and Belz provinces in Poland in the second half of the 16th – the first half of the 17th century.

УДК 322 (72)“18”

Тетяна Кузьма

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМИН ЦЕРКВИ ТА ВЛАДИ В МЕКСИЦІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

В середині ХІХ ст. Мексика знаходилася у важкому економічному та політичному становищі, яке зумовлювалося тривалим протистоянням церкви і держави. Духовенство намагалося зберегти свої старі позиції, а їх опоненти – ліберали – прагнули скасувати всі привілеї клерикалів і секуляризувати церковне майно. Саме ці обставини згодом стали поштовхом до англо-франко-іспанської інтервенції в Мексику і створення маріонеткової імперії Максиміліана.

Відразу після проголошення незалежності Мексики повстало питання про взаємовідносини нової влади з церквою, яка зі слів американського історика Г. Паркса, "вийшла з війни за незалежність з міцними силами та величезним багатством. Права патронату, за допомогою якого іспанський король контролював призначення на церковні посади, вже не існувало, так що церква стала повністю незалежною від держави. Духовенство зберегло свої "фуерос", згідно яких священників-правопорушників судили винятково церковним судом, як і раніше воно було звільнене від податків...

Кожного політичного лідера, який зачіпав церкву хоча б пальцем, зустрічали анафемою, відлученням від церкви, віщуваннями про божу кару і проповіддю громадянської війни. Духовенство прагнуло не лише зберегти свої статки та привілеї, воно волило також боротися зі свободою думки, з світською освітою, тобто зі всім тим, що могло підірвати ту владу над масами, яку давали йому невігластво та марновірство" [5: 164-165].

Намагання незалежної Мексики успадкувати права королівського патронату не могло тішити церковних ієрархів, хоча їх турбувала не стільки можливість встановлення патронату, скільки доля їх рухомого і нерухомого майна. Всі наступні конфлікти між церквою і державою в Мексиці в основному виникали при спробах останньої секуляризувати

власність церкви, що призвело до погіршення політичного й економічного становища країни.

Проте головною причиною цього стало безкомпромісне протистояння двох політичних сил – лібералів, з їх досить широким спектром поглядів, та консервативного блоку духовенства, великих землевласників й офіцерства.

Як за соціальним складом, так і за своїми цілями та методами мексиканська ліберальна партія відзначалася неоднотайністю. Перш за все, це виявлялося в ідеологічних судженнях республіканців: "крайні", або як їх називали "пурос", запозичивши ряд ідей європейських соціалістів-утопістів, прагнули відібрати в католицької церкви її численні багатства та створити республіку дрібних власників; на відміну від революційних доміант "крайніх" лівих лібералів, помірковані праві ("модерадос") були за поглядами та переконаннями значно ближче до своїх однодумців у Європі. Вони опиралися на частину великих землевласників і чиновників, які сподівалися збільшити свої прибутки за рахунок аграрних володінь духовенства, і в цілому приєднувалися до антиклерикальної частини програми "пурос", проте планували здійснити її шляхом компромісу з консерваторами, тобто усіяко уникаючи революційних методів протистояння.

Щодо консерваторів, то вони, поза всяким сумнівом, намагалися усіяко ідеалізувати колоніальне минуле Мексики, доводячи, що іспанське панування ніби-то принесло їй мир, порядок і процвітання. Тому не дивно, що всі багаті іспанці, проживаючи в Мексиці, були категоричними прихильниками консервативної партії, яка вбачала своє першочергове завдання в ліквідації республіканської форми правління і утвердження в Мексиці монархії на чолі з іноземним (бажано іспанським) принцом. Проте здійсненню цієї програми перешкоджали антимонархічні й антиіспанські настрої мексиканського народу, що змушувало консервативних лідерів маскувати свої погляди.

Науковий аналіз протистояння у боротьбі за владу двох політичних сил у Мексиці та місце і роль в ньому церкви є метою пропонованого дослідження.

Окремі фрагменти даної проблеми, як свідчить історіографічний аналіз, розглядалися в працях радянських істориків І. Григульовича, В. Афанасьєва та Р. Іванова, а також у дослідженнях зарубіжних учених Г. Паркса, В. Калькота, Т. Сабре, М. Енрікеза, К. Гюнтера.

Дані події розгорталися на фоні багаточисельних державних переворотів – прунунсіаменто, їх було понад 200 за 35 років, які пройшли після проголошення незалежності. Одним з головних персонажей цього періоду був генерал Антоніо Лопес де Санта-Анна (який в період з 1833 по 1855 рр. 11 раз приходив до влади [2: 83]). У 1853 році у зв'язку з наростанням хвилі народного обурення, його вкотре було обрано президентом Мексики. "Зі своїм талантом до створення планів і до організації заколотів, – писав про нього американський історик Г. Паркс, – зі своєю пристрастю до пишних видовищ і гулянок, ... зі своєю легковажністю і нечесністю він був втіленням всіх тих пороків, що найточніше характеризували мексиканських політиків. Приходячи до влади, він оздоблював себе титулами і орденами, здійснював брутальне очищення скарбниці ... і падав духом при кожній поразці. Тому, не дивлячись на те, що він чотири рази досягав диктаторської влади і чотири рази був скинутий, він помер, покинутий і самотній, в Мексиці, яка забула про його існування" [5: 186]. Тож, мабуть, не варто дивуватися, що саме цей безкомпромісний авантюрист став лідером блоку земельних олігархів і церковних ієрархів.

Проте клерикально-консервативна ейфорія з приводу обрання президентом Санта-Анни тривала недовго. Для ведення боротьби зі зростаючим опором населення і для протистояння політичним опонентам – лібералам, потрібні були кошти, які мали лише духовенство. Але, як зазначав Паркс "воно молилося за перемогу Мексики та влаштувало релігійні процесії, однак і чути не хотіло про те, щоб пожертвувати на війну частину своїх грошей" [5: 200].

Та в уряді не було іншого виходу, як зазіхнути на церковне майно, що й викликало рішучий протест. Духовенство оголосило про відлучення від церкви та піддало анафемі всіх, хто був причетний до даного акту. Це незадоволення клерикалів доповнилося ще й підписанням Санта-Анною договору Гадсдена, за яким він продав США частину мексиканської території, і вилилося у всезагальне невдоволення існуючим режимом. Цей рух,

відомий під назвою революції Реформи, або Аютли [2: 90] (за назвою міста в штаті Герреро, де на військовій нараді було прийнято рішення про виступ проти Санта-Анни), переріс в першу після завоювання незалежності демократичну революцію.

Варто зауважити, що ключовим питанням революції Аютли було відокремлення церкви від держави та відчуження церковних володінь. Противники реформістської діяльності пояснюють його антиклерикалізмом, фанатичною ненавистю до церкви. Подібними твердженнями духовенство намагалося приховати зв'язок церкви з олігархією, забуваючи про те, що спроба позбавити її привілейованого становища і підкорити державі була властивою не лише лібералам в Мексиці: вона проходила через тогочасну історію майже всіх християнських держав як Європи, так і Латинської Америки.

Реформісти вважали, що церква повинна стояти поза політикою, займатися тільки духовними питаннями, не мати особливих прав і не зосереджувати в своїх руках матеріальні багатства [2: 92]. Це мало посприяти створенню демократичного суспільства з парламентською формою правління, проте "крайні" ліберали розуміли – подібного результату досягнути важко і не лише в Мексиці, а й в інших латиноамериканських республіках, як правило, через відсутність у колоніальний період представницьких органів, які могли б послужити прототипом для майбутніх демократичних інституцій.

У зв'язку з цим було сформовано перший уряд із прибічників реформ на чолі з генералом Хуаном Альваресом, в якому провідне місце зайняв Беніто Хуарес, міністр юстиції і релігійних справ. В 1855 р. він видав закон про судоустрій, який позбавляв церковні та військові суди права розглядати цивільні справи. Разом з тим, духовенство лишалося також і виборчого права.

Проте цей перший удар по привілеям католицької церкви аж ніяк не підірвав її могутності. Принагідно слід зазначити, що після завоювання Мексикою незалежності церква стала ніби "державою в державі": вона звільнилася від влади іспанських королів, але не визнавала над собою контролю республіканського уряду. В країні налічувалося півтори тисячі церков, 1609 парафій, більше двохсот чоловічих і жіночих монастирів [6: 15]. Багаточисельне мексиканське духовенство одержувало колосальні прибутки. За словами мексиканського міністра фінансів Мануеля Лердо де Техада, в 50-х роках XIX ст. щорічний прибуток духовенства від нерухомості, яка належала йому, і різноманітних податків з населення дорівнював 100 млн. піастрів (500 млн. франків) [3: 15]. На думку деяких дослідників, у середині XIX ст. мексиканське духовенство володіло половиною нерухомого майна країни [6: 2].

Відомо, що церква була найбільшим землевласником Мексики. Проте ще більші прибутки, ніж від своїх маєтків, вона отримувала від десятини, різноманітних дезидератів і пожертв, а також діючи в якості головного в країні банкіра, лихваря і власника нерухомості. Закладене у церкви майно (маєтки, ранчо, будинки і т.п.) складало найбільшу частину її багатства. Ці "володіння мертвої руки", які належали духовенству, не обкладалися податком, не передавалися спадково, не продавалися, що, безсумнівно, завдавало збитків державі та гальмувало розвиток економіки країни. "Дезамортизація", тобто передача церковного майна в приватну власність, була однією з головних вимог лібералів [4: 42-46].

Як і варто було сподіватися, закон Хуареса викликав різку опозицію з боку клерикалів. Архієпископ Мексики де ла Гарсія-і-Бальєстерос не лише відмовився визнати його, а й погрожував відлученням всякому, хто йому підкориться. Не витримавши натиску ультраконсервативних сил, уряд Альвареса пішов у відставку, поступившись поміркованим на чолі з Комонфортом, якому на певний час вдалося втримати позиції. І поки Установчий конгрес розробляв новий текст конституції, уряд видав ще один антицерковний закон – "Про дезамортизацію нерухомої сільської та міської власності громадських і релігійних корпорацій", названий "законом Лердо" за іменем його автора, відомого вже Мігеля Лердо де Техада.

Згідно цього закону, землі та нерухомість, які належали духовним й іншим "громадським корпораціям", повинні бути впродовж трьох місяців передані у користування приватним особам: здані в оренду або розпродані з аукціону. Церкві й іншим релігійним організаціям надалі заборонялось володіти землею й іншим нерухомим майном. Варто під-

креслити, що "закон Лердо" не означав конфіскацію церковних земель і будівель, оскільки духовенство, продаючи їх, отримувало достатнє грошове відшкодування. Крім того, він зберігав за церквою всі будівлі, безпосередньо призначені для релігійних цілей (церкви, монастирі, палаци єпископів і т.п.) [12: 25-36]. Таким чином, цей закон мав досить компромісний характер і відображав надії поміркованих лібералів на угоду з клерикально-консервативним блоком.

Зрозуміло, що не тільки селяни-індіанці, але і більшість ранчеро не в змозі були купити дорогі церковні маєтки (як правило вони не ділилися, а продавалися повністю) і заплатити величезний податок за купівлю нерухомості. В такому випадку ці садиби потрапляли переважно до рук великих ліберальних чиновників, генералів, частково до землевласників. Орендарі звісно теж не могли викупити орендовану ними землю, і тому їх виселяли багаті-латифундисти, які придбали цю землю. Велику роль відіграв також релігійний чинник – мексиканці відмовлялися купувати церковні будівлі та землі, не бажаючи піддатися анафемі та й взагалі псувати відносини з духовенством. Тож значна частина нерухомого майна духовенства була викуплена іноземцями, головним чином англосаксонського, французького і німецького походження, які незабаром зайняли впливове становище в мексиканському суспільстві.

З цього випливає, що "закон Лердо" посприяв не широкому розподілу земельної власності, а, навпаки, її концентрації та росту латифундій. Останні ж росли не тільки за рахунок церковних земель. Згідно закону, під поняття "громадських корпорацій", позбавлених права володіти землею, потрапили й індіанські громади, землі яких почали посилено грабуватися. Опинившись перед загрозою об'єднання аборигенів з консерваторами, уряд призупинив продаж общинних земель і спробував передати їх в індивідуальне користування. Проте ця спроба перетворити індіанців у господарів не доповнювалася більше жодними заходами захисту від зазіхань великих землевласників. Виявилось, що нових індіанців-селян легко змусити продати свою землю за безцінь [5: 214-215].

Відомий мексиканський історик Альфонсо Теха Сабре вважав прийняття законів Хуареса і Лердо найважливішим та найсміливішим рішенням в історії незалежної Мексики: важливим тому, що воно відкрило шлях розвитку нових економічних відносин у державі; сміливим – оскільки в той час ще багато хто ототожнював церкву з релігією, вважаючи церковне майно священним і недоторканим [14: 214].

Між тим уряд продовжував приймати антиклерикальні декрети. Монахам було знову дозволено відмовлятися від свого сану, було вигнано єзуїтів, закритий столичний університет за поширення "шкідливих" доктрин, був заснований статистичний департамент, якому доручили реєстрацію актів громадянського стану.

Ці та інші реформи знайшли своє відображення в прийнятій 5 лютого 1857 року новій конституції Мексики, яка за своїм змістом була однією з найпрогресивніших конституцій свого часу, що було для Мексики фактом великого історичного значення, хоча в конкретних умовах мексиканської дійсності середини XIX ст. більшість статей конституції мали лише декларативний характер. Розроблена головним чином представниками пурос, вона надовго стала політичною програмою ліберальних сил Мексики.

Згідно 40-ї статті конституції, мексиканська держава проголошувалася "представницькою, демократичною і федеративною республікою, що складається із штатів, вільних і суверенних по відношенню до свого внутрішнього режиму". Конституція оголошувала, що "права людини є основою... суспільних відносин" (ст. 1) і, що "всяка державна влада виходить від народу і засновується для його блага" (ст. 39). Нова конституція гарантувала населенню демократичні свободи (слова, друку, суспільних організацій і зборів), недоторканності особи (ст. 16), відміняла спадкові титули та привілеї знаті, скасовувала спеціальні станові суди (ст. 12-13). Виборче право надавалося всім мексиканським громадянам чоловічої статі (одруженим – з 18 років і холостим – з 21 року), які вели "чесний спосіб життя" (ст. 34-38). На відміну від конституції США, мексиканська забороняла рабство. Її друга стаття проголошувала: "В республіці всі народжуються вільними: раби, які вступили на національну територію, одним цим фактом відновлюють свою свободу та мають право на захист закону" [9: 56].

В текст конституції увійшов у скороченому вигляді "закон Лердо": стаття 27-ма забороняла духовним і громадським корпораціям володіти нерухомим майном. Питання, пов'язані з релігійним культом, ставилися під контроль державної влади. Освіта оголошувалася вільною, тобто світською. Духовні особи не могли займати посаду президента і бути депутатами конгресу.

27-ма стаття затверджувала недоторканність приватної власності, яка могла бути експропрійована тільки за відповідне відшкодування. Згідно конституції, скасовувалися внутрішні митниці та мито, відмінялася алкабала (податок з продажу товарів), а також монополії і заборони, які перешкоджали росту промисловості, що сприяло економічному розвитку Мексики [1: 175-177]. Але, на жаль, більшість статей конституції реалізовано не було.

Природно, що у консервативних елементів країни нова конституція викликала протест. На заклик архієпископа де ла Гарса-і-Бальєстерос єпископи відлучали від церкви всіх, хто присягнув новій конституції. Приклад цьому показав сам глава католицької церкви – папа Пій IX. Ще до видання конституції, в грудні 1856 р. Пій IX виступив з гнівною промовою проти мексиканського уряду [7: 575-577; 8: 130-142]. Він звинуватив його в скасуванні привілей духовенства, захопленні церковної власності та встановленні свободи культів; прокляв і оголосив недійсними всі декрети мексиканського уряду, що стосувалися церкви, в тому числі й конституцію.

Осіною 1857 р. відбулися вибори президента, депутатів конгресу, губернаторів штату та членів місцевих асамблей. Президентом став Комонфорт, віце-президентом (він же голова Верховного суду) – Беніто Хуарес. Варто нагадати, що ці дві людини мали різні погляди на подальші суспільні процеси. Помірковані, яких очолював Комонфорт, виступали за припинення реформістської діяльності уряду і ратували за компроміс з олігархією навіть ціною деяких поступок церкві. Пурос на чолі з Беніто Хуаресом наполягали на подальшій радикалізації урядового курсу, на поглибленні та поширенні курсу демократизації. Розбіжності між цими фракціями призвели до того, що частина поміркованих вступила в змову з консервативною опозицією, що завершилася 19 рудня 1857 року військовим переворотом. Новим президентом було оголошено зятя Комонфорта – Фелікса Сулоагу, який відразу був визнаний усіма іноземними дипломатичними представництвами в Мехіко.

Уряд Сулоаги оприлюднив свою програму – план Такубайї, яка зводилася до восьми пунктів: 1) недоторканність церковних володінь і її прибутків, а також відновлення десятини; 2) відновлення "фуерос" (згідно з якими священників-правопорушників судив лише церковний суд); 3) встановлення цензури друку (в інтересах церкви); 4) проголошення римо-католицької релігії державною релігією Мексики; 5) санкція на еміграцію в Мексику лише з католицьких держав; 6) відміна конституції 1857 р. і поновлення влади, що діятиме в інтересах церкви; 7) створення згодом монархічного режиму, а у випадку його неможливості – встановлення над Мексикою протекторату однієї з європейських держав; 8) економічна політика, заснована на високих тарифах, внутрішніх податках і на підтримці монополістичних компаній [13: 366]. Як видно з даної програми, консерватори пропонували мексиканському народу в своєму розвитку повернутися назад у середньовіччя, до часу, коли кожен змушений був підкорятися тотальній владі церкви.

Для виправдання військового перевороту, Сулоага наголошував, що церква вважає свої володіння законними та священними, але готова в будь-який момент піти на ризик їх втрати, виступаючи на захист віри та в ім'я Всевишнього. Церкву, за словами Сулоаги, позбавили прав, а її слуг – необхідних джерел існування, вона піддалася небувалим гонінням, і ніхто не зможе виправдати їх, якщо звернеться до своєї совісті та щирих чуттів серця [15: 129].

Такий поворот подій дозволив пурос, які перебували у Веракрузі, згідно конституції 1857 р. проголосити свого лідера – віце-президента Беніто Хуареса законним президентом Мексики.

Таким чином, у Мексиці сформувалося два уряди: ліберальний уряд в Веракрузі й уряд консерваторів у Мехіко. В руках останнього була столиця країни, його субсидювало духовенство та визнавали США і європейські держави. Деяку допомогу консервато-

рам надавали Іспанія і папа римський. Але більшість штатів країни та більшість її населення визнавали уряд Хуареса.

В розпал громадянської війни, коли клерикали оголосили "священну війну" лібералам, Хуарес видав відомі "Закони про реформу". Основною ціллю цих законів було позбавити католицьку церкву матеріальних засобів, за допомогою яких вона підтримувала громадянську війну, та ліквідувати її організації. На відміну від прийнятого в 1856 р. "закону Лердо", закони 1859 р. передбачали не "дезамортизацію", а безоплатну націоналізацію церковної власності й носили, таким чином, революційний характер. При цьому націоналізації підлягало не лише нерухоме, але частково і рухоме майно церкви.

"Закони про реформу" оголосили також про відокремлення церкви від держави, вводили свободу релігії та громадянський шлюб, ліквідували всі чоловічі чернечі ордени, духовні конгрегації та братства, передбачали ряд інших заходів, які підривали політичні й економічні позиції католицької церкви [12: 36; 11: 145-151].

Взагалі закони 1859 р., як і вся реформа, не призвели до радикальних соціально-економічних змін у Мексиці. Звичайно, вони підривали домінуюче становище найбільшого землевласника країни – католицької церкви та вводили в обіг чималий капітал, який до того не використовувався. Проте, всупереч суб'єктивним намірам пурос, результатом "Законів про реформу" стала поява великої кількості нових землевласників, насамперед з числа ліберальних генералів і чиновників, іноземних промисловців і подальше розкрадання земель індіанських общин. Хоча є ще один позитивний момент – продаючи церковні землі, будівлі, документи, коштовності й іншу власність духовенства, уряд отримував кошти на подальше ведення війни. Крім того, ліберали набули союзників в особі нових власників колишнього церковного майна.

Зазнавши поразки, клерикали та їх прибічники олігархи стали шукати підтримки в Західній Європі. Їхні позиції не поділяв Наполеон III, який планував перетворити Мексику у французьку колонію. Заручившись підтримкою Великої Британії та Іспанії, французький імператор у 1862 р. здійснив інтервенцію в Мексику. Американський історик Лойд Мечем з повною обґрунтованістю стверджував, що "духовенство було справжнім автором французької інтервенції. Повністю програвши війну проти сил конституціоналістів, духовенство стало інтригувати та працювати над встановленням монархії під європейським протекторатом. Щоб зберегти свої привілеї, мексиканські клерикали в 1821 р. зрадили свого законного монарха; а тепер, побоюючись зазнати втрат від дій ліберальних реформаторів, були готові відректися від незалежності їх батьківщини" [13: 369].

Архієпископ Мексики Лабастида ввійшов у створену інтервентами регентську раду із трьох чоловік. Здавалось, що надії священників здійсняться, і вони за допомогою французьких штиків повернуть собі не лише колишнє багатство, а й вплив, яким користувалися в дореформенний час. Проте цим сподіванням не судилося здійснитися. Максиміліан – Габсбургський принц, якому Лабастида і його прибічники запропонували корону, виявився, на подив і обурення мексиканських клерикалів з їх романтичними уявленнями про королівську кров, на зразок ліберала. Максиміліан мав намір зробити опорою свого трону поміркованих. Діючи за порадою Наполеона III, він відмовився повернути духовенству конфісковані маєтки, і в свою чергу декретував свободу культів в Мексиці [10: 325-327].

В кінці 1864 р. в Мексику прибув посланець Папи Пія IX монсеньйор Мелія з пропозицією укласти угоду на основі наступних пунктів: відміна всіх законів Реформи, визнання католицької релігії державною, повна свобода єпископам при виконанні їх церковних функцій, передача системи освіти під контроль церкви, звільнення духовенства від будь-яких зобов'язань по відношенню до держави. "погодившись з цими пропозиціями, – писав Пій IX Максиміліану, – ви тим самим дасте чудовий приклад урядам американських республік, де церква пережила несправедливість, варту сліз, і в кінці-кінців, безсумнівно, будете сприяти консолідації власного трону, і славі, і благополуччю імператорської сім'ї" [2: 103].

Проте ці аргументи не подіяли на Максиміліана. Він висунув свої контрпропозиції: католицька церква проголошується державною релігією, держава надає їй заступництво, але разом з тим дозволяється сповідання інших культів; утримання священників бере на

себе уряд, проте церковні потреби здійснюються безкоштовно; церква поступається державі всіма правами на її власність, яка була націоналізована раніше ліберальними урядами; імператор наділявся правом патронату, що раніше належало іспанській короні і т.п. [13: 372].

Нунцій Мелія при підтримці архієпископа Лабастиди й інших мексиканських клериків відхилив ці пункти: всі вони були осуджені та передані анафемі Пієм IX в його сумнозвісному "Сіллабусі", опублікованому в 1864 р. і поширеному в Мексиці. Суперечки з Мелією тривали цілий рік. Нунцій так і не домігшись якихось поступок від впертого Максиміліана, повернувся в Рим.

Виявилася безрезультативною місія, яку послав ерцгерцог до папи Пія IX. Голова католицької церкви в свою чергу відмовився піти на поступки, вважаючи, що Максиміліан зобов'язаний своїм тронем церкві і тому повинен їй у всьому підкорятися. Коли переговори з папським престолом зазнали поразки, Максиміліан наважився реалізувати сплановану ним програму щодо церкви.

Цими діями мексиканський імператор не лише не переманив на свій бік поміркованих лібералів, але й втратив підтримку консерваторів. Мексиканський народ об'єднався навколо уряду Хуареса в боротьбі проти французьких інтервентів і їх маріонетки Максиміліана. Відчуваючи, що втрачає ґрунт під ногами, ерцгерцог на останньому етапі свого перебування в Мексиці спробував знову домовитися з духовенством, погодившись майже на всі їх вимоги. Проте це вже не змогло його врятувати. По-перше, все населення Мексики було категорично налаштоване проти інтервентів, які нещадно грабували країну, і по-друге, зовнішньополітичні обставини (закінчення громадянської війни в США, небезпека війни з Пруссією) склалися так, що Наполеон III змушений був евакуювати свої війська у Францію. В березні 1867 р. французи залишили Мексику, а в червні Максиміліана республіканці взяли в полон і розстріляли. Хуарес і його прибічники отримали перемогу над консервативним блоком, якого не врятувала навіть величезна підтримка французьких інтервентів. Як зазначав американський історик Роберт Куїрк, "поразка французів і розстріл Максиміліана ознаменували кінець консервативної партії в Мексиці, після цього вже не було ефективної політичної сили, яка змогла б надати підтримку католицькій церкві" [16: 11].

В подальші роки, втім, як і в попередні, духовенство намагалося усіма можливими методами добитися зміни існуючого законодавства в інтересах церкви (тобто перегляд законів Реформи), зрозуміло, що втрачати старі позиції воно не мало жодного бажання. Проте старалося обходити гострі моменти в їх споконвічних протиріччях з державою при спробах активно впливати на суспільні процеси.

Список використаних джерел

1. Афанасьев В.Л. Мексиканская конституция 1857 года (к 100-летию со дня ее принятия) // В кн.: Воронежский педагогический институт. Известия. Т. 26. – Воронеж, 1958. – С. 173–180.
2. Григулевич И.Р. Церковь и олигархия в Латинской Америке 1810–1959 гг. – М.: Наука, 1981. – 327 с.
3. Кор-ть М. Мексиканская экспедиция 1862–1863 гг. – М., 1864. – 57 с.
4. Иванов Г.И. Мексиканская реформа 50–60-х гг. XIX в. и ее последствия (из истории развития капитализма в Мексике). Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук. – Л., 1948. – 323 с.
5. Парке Г. История Мексики. – М.: ИЛ, 1949. – 364 с.
6. Callcott W.H. Liberalism in Mexico. 1857–1929. – California, Stanford University Press, 1931. – 410 p.
7. Chevalier M. Le Mexique ancien et moderne. Paris. – Hachette, 1863. – 622 p.
8. The Conflict between church and state in Latin America. – New York, 1964. – 239 p.
9. Constitucion de los Estados Unidos Mexicanos expedida por el Congreso general constituyente el dia 5 de Febrero de 1857 con sus adiciones y reformas. – Mexico.: Camara de Senadores, 1905. – 208 p.
10. Historia documental de México. – Mexico, 1964. – vol. II. – 390 p.
11. Enriquez Molina A. Juarez y la reforma. – Mexico.: Costa-Amic., 1956. – 157 p.
12. Leyes de reforma. Gobiernos de Ignacio Comonfort y Benito Juarez (1856–1863). – Mexico, 1947. – 52 p.
13. Lloyd Mecham J. Church and State in Latin America. – Chapel Hill.: Nort Carolina press, 1934. – 465 p.
14. Teja Zabre A. Breve historia de Mexico. – Mexico, 1935. – 413 p.
15. Tulchin J.S. Problems in Latin American History: Modern Period. – New York.: Univ. press, 1973. – 287 p.

16. Quirk R.E. The Mexican revolution and the catholic church, 1910–1929. – Bloomington, 1973. – 260 p.

Tetyana Kuzma

THE SPECIFICATION OF RELATIONSHIPS BETWEEN CHURCH AND STATE POWER IN MEXICAN (MID XIX)

In the middle XIX century Mexico was in the difficult economical and political situation, which was caused by the conflict between church and country. The clergy was trying to save its old positions but their opponents – liberals were trying to cancel all their privileges and nationalize church property. These circumstances caused English-French-Spanish intervention in Mexico and creating marionette empire of Maximilian.

УДК 94 (470)“1917 / 1920”

Наталія Венгер

МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В РОСІЇ У 1917–1920 РР. (НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Дослідження є аналізом становища менонітського підприємництва (одного із проявів етнічного підприємництва на півдні Росії) в умовах політичних та соціальних конфліктів 1917 – 1920 рр. Додається, що в умовах громадянської війни та перших радянських перетворень етнічне підприємництво розділило долю російського підприємництва. Діяльність менонітів – підприємців щодо підтримки діяльності фамільних виробництв розглядається як один із видів пасивного опору.

Менонітське підприємництво, як один із проявів етнічного антрепренерства, яке сформувалося внаслідок колонізації та динамічного розвитку південноросійських губерній у XIX ст., було важливим фактором модернізаційних процесів не лише південного регіону, але й Російської імперії в цілому [29–31]. Як частина загальноросійської економіки, менонітське підприємництво було об'єктом державної політики щодо розвитку промисловості. Одночасно за об'єктивними обставинами воно виступало суб'єктом загальносоціалізаційної соціальної проблеми – протиріччя між багатими та бідними верствами суспільства (так званими "працею та капіталом"). Для менонітів-підприємців робітниче питання було частиною повсякденної практичної діяльності. У ході керування виробництвами вони вимушені були врегульовувати різноманітні організаційні та соціальні проблеми стосовно своїх підприємств. Але успішність вирішення протиріччя "багаті-бідні" у будь-якій державі в цілому визначається рівнем модернізаційних процесів, ступенем формування громадянського суспільства та лібералізму. Найбільшої гостроти в Росії протиріччя між "працею та капіталом" набуло в ході розвитку політичних процесів 1917 р. та громадянської війни 1918–1920 рр. Цей період мав фатальний характер для російської капіталістичної модернізації. Політичний та економічний "надлом", який було здійснено у державі, привів до ліквідації явища приватної власності та підприємництва, існування яких є можливим лише за умов ринкової економіки. Отже, без відтворення історії розвит-

ку менонітського підприємництва у період, окреслений вище, загальна картина розвитку етнічного підприємництва в Росії не набуде закінченого вигляду.

Головною метою представлено дослідження є реконструкція особливостей розвитку менонітського підприємництва в умовах політичних та соціальних конфліктів 1917–1920 рр., їх аналіз. Найбільшою уваги в статті приділено головним учасникам цих процесів: менонітам-антрепренерам та робітникам їх підприємств. Стосунки між цими соціальними групами стали своєрідним "лакмусовим папірцем" тих політичних та економічних подій, які розгортались, як у регіоні так і в державі в цілому.

Проблема історії менонітських поселень на півдні Російської імперії набула історіографічного відображення з початку 1990-х рр., коли після визнання незалежності України дослідники звернулися до вивчення минулого окремих етнічних груп, які вплинули на розвиток українських земель Російської імперії на різних етапах їх історії. Але слід зазначити, що серед цих досліджень відсутні праці, які були б присвячені вивченню проблем менонітського (колоністського за походженням) підприємництва. Менонітські дослідники А. Ерт [38], Д. Ремпель [41], Д. Епп [39], які першими створили найбільш впливові теорії історії колоній у Росії, не обійшли увагою досягнення менонітів у галузі розвитку промисловості. Але їх аналіз доводиться до 1914 р., залишаючи невивченими події завершального періоду розвитку економіки менонітських поселень та етнічного підприємництва в Росії. Роботи цих авторів, зберігаючи свою загальну значимість для дослідження проблеми в цілому, не торкаються питань, суттєвих для розуміння періоду, який вивчається у даній статті. Отже, вирішальним фактором підготовки цієї публікації стала евристична робота, яку провів автор в архівах Запорізької та Дніпропетровської областей, а також у Державному історичному архіві України (м. Київ). Щодо інтерпретації подій ми звернули увагу на публікації російських істориків Ю.І. Кір'янова та Ю. Петрова, які активно працюють над проблемами соціальної історії пролетаріату та підприємництва Росії [33; 35]. Їх дослідження, на відміну від традиційних робіт радянської доби, із властивою їм крайністю оцінок щодо стосунків між пролетаріатом та буржуазією, відрізняються незаангажованістю та виваженістю висновків.

Як було зазначено вище, суть проблем 1917–1920 рр. було закладено особливостями російської цивілізації в цілому та їх трансформацією на етапі модернізації. При тому, що російський уряд, починаючи з другої половини XIX ст., приділяв значну увагу розвитку російської промисловості, що не могло не відбитися на процесах формування соціальної групи антрепренерства, у рішенні проблем аграрного сектору він дотримувався переважно консервативної політики. Якщо прийняти до уваги, що джерелом формування пролетаріату в умовах аграрної держави переважно було селянство, утворення класу найманих робітників із властивими йому ознаками ліберальної свідомості (яке повинно було прийти на місце архаїчного селянського менталітету) відбувалося уповільнено та істотно відставало від темпів еволюціонування російської промисловості. Джерела формування пролетаріату наклали значний відбиток на спосіб мислення, світогляд та поведінку робітників. До того ж формування середнього класу пролетаріату, наявність якого могло стати основою цивілізованих партнерських відносин у ході розвитку промисловості стримувалося загальним станом економіки Росії та бідністю населення в державі, яка, зі слів сучасних дослідників, все ще не видужала від тягаря кріпосництва.

З початку XX століття серед робітників поширилася агітація соціалістичних партій. Один з директорів текстильної фірми Коншиних у підмосковному Серпухові коментував: "Соціал-демократична пропаганда настільки збудила апетити, теорія боротьби класів настільки підігріла ненависть і недовіру, що усяка вимога стерпної, сумлінної роботи розуміється як груба експлуатація і зазіхання на права пролетаріату" [35: 45]. Відчуваючи загрозу "природному порядку речей", один з лідерів торгово-промислового світу П.П. Рябушинський у 1917 р. звертався до "вразливих мас", захоплених соціалістичними гаслами: "Ще не настав момент думати, що ми можемо усе змінити, віднявши все в одних і передавши іншим, бо це є лише мрією, яка багато чого зруйнує і приведе до серйозних утруднень... Росія в цьому сенсі ще не є підготовленою, і тому ми повинні пройти через шлях розвитку приватної ініціативи" [35: 41]. Питання соціальної справедливості та власності були головними протиріччями, які перешкождали конструктивному діалогу між ро-

сійськими антрепренерами та пролетаріатом. На відміну від західноєвропейського світогляду, відповідно до якого приватна власність розглядалась як необхідний атрибут громадянських прав, в Росії не існувало культури поваги до власності [34]. Як зазначив російський філософ Н. А. Бердяєв, витоки невизнання лібералізму полягали у відчуженні народної свідомості від буржуазних категорій, в неприйнятті їх цінностей та символів. В уявленні більшості російського суспільства багатство та зло були нерозривними поняттями [28].

Система взаємин між робітниками та підприємцями – менонітами була ускладнена етнічними та конфесійними факторами. У загальному вузлі протиріч (соціально-класових, релігійних, національних), які існували між антрепренерами – менонітами і пролетаріатом, у досліджуваній період, класова диференціація набула визначального характеру. Для менонітів соціально-класовий вимір самоідентифікації був дещо незвичним, оскільки в загальній структурі світоглядних установок, які формувалися в них за умовами періодичних сплесків антинімецької політики, меноніти ідентифікували себе, насамперед, як представники окремої релігійно-етнічної групи. В період 1917–1920 рр. пролетаріат внаслідок незрілості своєї свідомості та об'єктивних соціально-економічних обставин став зняряддям для досягнення мети з боку різних політичних, переважно революційно настроєних угруповань, які займали активну (переважно деструктивну) позицію. Меноніти – підприємці, всупереч їхній волі і соціальному досвідові, придбаному в Росії, вперше виявилися учасниками не національного і соціального, але переважно політичного конфлікту.

Події 1917–1920 рр. на Україні розгортались у контексті взаємодії політично та етнічно різнорідних сил (українського буржуазно – національного руху, більшовизму, іноземної інтервенції, білогвардійського руху, бандитизму). Не вдаючись у деталі щодо всіх змін, що відбувались на Україні, ми зосередимо нашу увагу лише на тих із них, які безпосередньо впливали на умови економічного розвитку менонітського підприємництва на території Катеринославської та Таврійської губерній (Молочанські та Хортицькі поселення). Серед них: 1) формування пролетарських професійних союзів та фабрично-заводських комітетів після Лютневої революції, відсутність централізованого управління економікою та промисловістю (березень-жовтень 1917 р.); 2) діяльність перших більшовицьких Рад та їх спроба здійснити соціалістичні перетворення в економіці (кінець грудня 1917 р. – квітень 1918 р.); 3) австро-німецька окупація (квітень – листопад 1918 р.); 4) присутність військ "Добровольчеської армії" генерала Денікіна (кінець 1918 р. – січень 1919 р.); 5) відновлення влади більшовиків (січень – квітень 1919 р.); 6) воєнні дії, пов'язані із наступом армії Денікіна (липень – жовтень 1919 р.) та розгулом бандитизму і махновщини (жовтень 1919 р. – січень 1920 р.); 7) боротьба більшовиків із армією Врангеля та повне установлення радянської влади восени 1920 р. Режим нестабільності та анархії безперечно не сприяв розвитку економіки і негативно відбивався на стані промисловості, у тому числі і менонітської. Сприйняття цих подій з боку менонітів мало свою специфіку. Визначальним для них було ставлення окремих політичних сил до приватної власності і релігійної незалежності. Суттєвою для ставлення антрепренерів до окремих політиків була можливість підтримувати дієздатність підприємств та збереження заводів у власності династій і кланів.

Після лютневих подій 1917 р. і проголошення буржуазної республіки в Росії, на Україні було проголошено владу Української Центральної ради (УЦР). Займаючись переважно проблемами політичного характеру і національного державного будівництва, УЦР не приділяла достатньо уваги вирішенню економічних проблем, забуваючи при цьому, що без економіки не може бути стабільної політики. Діяльність сформованого нею "Генерального секретаріату торгу і промисловості" протягом всього 1917 р. була не спроможною вплинути на економічну ситуацію на Україні [36: 189]. Одночасно на Україні розповсюджувались розпорядження Тимчасового уряду. Розглядаючи пролетаріат як особливу соціальну групу, активність якої вимагає регламентації та контролю, а також зберігаючи зацікавленість у стабільному розвитку промисловості, Тимчасовий уряд розробив групу постанов, спрямованих на регулювання можливих виробничих конфліктів між підприєм-

цями і робітниками підприємств. На промислових підприємствах передбачалося створення робочих комітетів і "камер примирення", професійних союзів [25: 177-183; 24: 248].

Центри розвитку менонітської промисловості на півдні Російської імперії (м. Катеринослав, м. Олександрівськ (Запоріжжя), м. Бахмут) були пунктами зосередження пролетаріату, де ще на рубежі століть було засновано організації соціал-демократичної партії – "Союзи звільнення робітничого класу", які вперше виявили себе ще під час революційних подій 1905-1907 рр. [26]. На території цих промислових центрів розміщувалися найбільші менонітські машинобудівні, металургійні і борошномельні підприємства. Навесні 1917 р. у м. Олександрівську було засновано профспілковий комітет "Металіст". З липня 1917 р. до складу цієї організації було включено "Професійний союз робітників борошномельних підприємств" [14: 69]. Отже, так сталося, що менонітські підприємці, власники найбільших у регіоні машинобудівних і борошномельних підприємств, у вирішенні виробничих питань змушені були контактувати з "Металістом". Про мету робітничої профспілкової організації показово свідчить одне із положень маніфесту "Металіста": "Ми є захисниками всіх робочих інтересів перед капіталом, з яким на кожному кроці ми вимушені вести боротьбу" [11]. Ця антагоністична психологічна установка суттєво впливала на характер взаємин між підприємцями і робітниками. З квітня 1917 р. на менонітських виробництвах було сформовано заводські комітети та "Камери примирення" [13]. Їх метою було цивілізоване вирішення багаточисельних проблем, що виникали в умовах збігу демократії та безвладдя.

Однією з останніх, але, на жаль, неефективних спроб зберегти контроль над діяльністю підприємств, було утворення "Погоджувального комітету", до складу якого включено й представників менонітського клану [13]. Головою комітету призначено Йогана Леппа. Разом із представниками робітничих комітетів за столом переговорів вони прагнули вирішити численні проблеми, починаючи від розмірів заробітної плати і закінчуючи питаннями звільнення робітників та режиму функціонування виробництв. Однак, як ремствували підприємці, "усі постанови погоджувальної комісії виконувалися лише одною стороною, а саме заводчиками" [16].

Досягненню взаєморозуміння двох опозиційних сил перешкоджали не стільки відсутність необхідної кількості кваліфікованих робітників, з якими можливо було ведення ефективного діалогу (наприклад, з 515 робітників, які у 1917 р. працювали на підприємстві Копа, 123 були кваліфікованими) [7], а те, що інтереси робітників підприємств було представлено переважно революційно настроєними представниками пролетаріату, чийм політичним ідеалом було досягнення соціалізму – ладу, для заснування якого необхідно було знищити приватну власність багатіїв – експлуататорів. Кваліфіковані робітники займали переважно аполітичну позицію. Пролетарський світогляд був досить обмеженим і відповідав рівню освіти та світогляду його носіїв, а саме злиттям християнських ідей про справедливість, традиційних селянських уявлень про громаду, ідей примітивного марксизму. Досягнення соціалістичного ідеалу припускало ліквідацію, поряд із владою царів, і влади купців, "ледарів", що живуть чужою працею і змушують робітників жити в убогості [33: 46]. В новому справедливому суспільстві землею і капіталом повинні володіти всі спільно. Зазначимо, що в самих робітників не було прихильності до власності. Це пояснювалося низьким рівнем життя, відсутністю в багатьох випадках нерухомого майна, низькою оплатою праці, яка не дозволяла накопичити навіть незначну суму грошей, відсутністю приватновласницької традиції, що збереглися обцинними уявленнями [33: 47].

З іншого боку, меноніти, носії протестантської свідомості, однією з світоглядних установок якої було поважне ставлення до капіталу, що зароблено власною працею, не вважали себе експлуататорами. До того ж вони були позбавлені всякої революційності. Прихильники ліберальної свідомості, вони негативно ставились до революційних методів перетворення суспільства. Серед менонітів не виникло і не могло виникнути якогось окремого специфічного революційного руху або ідеології нерелігійного характеру. Меноніти були прихильниками християнського консерватизму і поважали традиційні демократичні інститути, підтримували збереження постулатів монархії, імперії і релігійної волі. Нігілізм і анархія, які легко проникали у свідомість пролетарських мас й істотно впливали на моделі їхньої поведінки, заперечувалися всіма без винятку менонітами.

Робітничі організації вимагали у підприємців поліпшення умов праці і збільшення заробітної плати, яка за об'єктивними обставинами не відповідала інфляційним процесам. Але у своїх вимогах робітники не враховували реальні економічні можливості, в яких опинилась промисловість. До 1918 р. менонітські підприємства (машинобудівні і борошномельні) виконували замовлення Головного Артилерійського управління на виготовлення снарядів та возів, забезпечення армії продовольством. Наявність такого замовлення, яке свого часу вдалося одержати не без зусиль, дозволило зберегти підприємство у власності, уникнути санкцій Ліквідаційного законодавства, а також регулярно одержувати реальні кошти, необхідні для підтримки діяльності підприємств. Зобов'язання, які брали на себе виробництва, передбачали максимально наповнений графік роботи у дві зміни із залученням додаткової найманої сили [1]. Матеріальні та трудові ресурси підприємств (це особливо стосувалося машинобудівних виробництв) було задіяно понад норми. Відповідно до того, як ситуація змінювалась (особливо після жовтня 1917 р.), власники підприємств відчували брак коштів на утримання додаткової кількості найманої сили. Нічну зміну було скасовано, а частина робітників підлягала звільненню. За цими обставинами, як вважали власники виробництв, підвищення заробітної плати та виплата компенсацій було нереальним завданням, тактикою "проїдання". Без згоди з боку профспілкового комітету підприємці не могли звільнити робітників. В умовах інфляції, що за період 1914–1917 р. склала 130 %, заробітна плата майстрових зросла в 3 р. (від 2-50 до 7-50 руб. на місяць). І це в умовах падіння виробництва і регулярних продаж [9]. До того ж, у зв'язку із паливною кризою і браком сировини підприємства опинились на грані зупинки. В жовтні 1917 р. заводи "Лепп і Вальман" змушені були припинити діяльність [2]. Але заводські профспілки ждали від заводчиків не тільки пуску підприємства, але і виплати заробітної плати за період простоїв, що було майже нездійсненим завданням.

Робітничі комітети вимагали від власників підприємств тих соціальних гарантій, які останні не могли їм надати в силу об'єктивних обставин. Досягати компромісного рішення вдавалося досить рідко. Робітники заводу Шульця в сел. Павлівка 18 вересня 1917 р. на засіданні Погоджувальної комісії вимагали підвищення заробітної плати на 24 %. Присутні на переговорах підприємцям (Й. Леппу, Я. Янцу, Мартенсу) вдалося досягти розумного рішення. Заробітну плату було обіцяно підвищити на 25 % за умов зростання продуктивності праці [12].

Робітничі організації та профспілки суттєво активізували свою діяльність з грудня 1917 р. по весну 1918 р., коли значна частина України опинилась під впливом більшовицьких рад, які на завойованих територіях фактично дублювали декрети та закони, прийняті петербурзькою Радою Народних Комісарів. Більшовики проголосили прості та доступні для розуміння гасла: "фабрики – робітникам, земля – селянам". Якщо друга частина цієї програми здавалася легко здійсненою, то вони не могли забезпечити діяльність модернізованих заводських виробництв, які були складними техніко-економічними комплексами. Це повністю стосувалося і менонітських підприємств, на більшості з яких у період 1910–1914 рр. було проведено технічне переоснащення [20]. Для того, щоб полегшити перехід промислових виробництв у руки рад, і, як вважали більшовики, навчити робітників керувати економікою ("а куховарку – державою"), було введено систему робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів, який розглядався як підготовчий етап до націоналізації. 16 березня 1918 р. Президією Ради Народного Господарства Катеринославського району було прийнято постанову "Про робочий контроль", яка була подібною постанові РНК "Положення про робочі комітети" від 14 листопада 1917 р. Рада сформувала відділ народного контролю, у сферу впливу якого потрапили міста Катеринослав, Олександрівськ, пос. Каменське [23].

Інтереси підприємців на цьому етапі намагалась відстояти організація СЗІФ (Суспільство заводчиків і фабрикантів), до складу якої входило сім власників великих Олександрівських підприємств, серед яких були Й. Лепп та А. Коп. [13: 13]. Впродовж весни-осені 1917 р. в умовах демократичного розвитку було розпочато процес галузевого об'єднання підприємців. Цього вимагала економічна обстановка і необхідність врегулювання виробничих відносин: проблема діалогу з робітниками, а також регулювання цінової та паливної криз. Ініціатива об'єднання власників машинобудівних заводів виходила

від російських підприємців. З'їзд російських фабрикантів-виробників сільськогосподарських машин відбувся в Петрограді 4-8 серпня 1917 р. В рекламній листівці необхідність проведення з'їзду пояснювалася такими словами: "Розрізненістю своїх дій ми готуємо катастрофу всієї промисловості" [2]. У грудні 1917 р. "Рада з'їзду російських фабрикантів землеробських машин і знарядь" звернулася особисто до А. А. Копу з повідомленням, що його та Й. Леппа включено до Ради з'їзду [8]. За зрозумілими причинами, практику проведення зборів підприємців після жовтня 1917 р. було скасовано.

Між тим політична ситуація на території України суттєво ускладнилася. Українська Центральна рада не визнала легітимності влади більшовицьких рад, встановленої в Петрограді і на Україні після Першого Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1917 р.). Їхнє протистояння було додатковим імпульсом нестабільності економічної ситуації в регіоні. Виробничі зв'язки було зруйновано. Промислові підприємства відчували дефіцит сировини. Видобуток вугілля зменшився на 75 %. Залізородна і марганцева промисловість майже перестали існувати. Виробництво продуктів сільського господарства далеко відставала від довоєнних показників у силу невирішеності аграрного питання, що впливало на діяльність борошномельної промисловості [36: 197]. Ці явища визначали особливості розвитку промисловості. Великі підприємства не могли працювати в повному обсязі, що спричинило дроблення виробництв. Менонітські підприємства, що відносилися до фабрик середніх розмірів, виявилися більш життєздатними. Вони не відчували перевиробництва і фактично перейшли на кустарні методи роботи. З 30 січня 1918 р. завод Копа, виконуючи розпорядження "нової" більшовицької влади м. Олександрівська припинив виробництво снарядів і приступив до виробу зернозбиральних машин [15].

Спроба врегулювання стану промисловості належала "Союзу суспільств заводчиків і фабрикантів на Україні". Цією організацією було здійснено підрахунок фінансових утрат підприємств. Згідно зібраним свідченням, збитки заводу "Лепп і Вальман" з листопада 1917 р. по березень 1918 р. становили 1 008 925 крб., заводів Копа – 45 611 крб., підприємства "Гільдебрандт і Прісс" – 161 214 крб. [4; 6].

Про події 1918 р. та їхній вплив на діяльність промисловості та менонітських виробництв збереглися лише епізодичні свідчення. Характеризуючи своє положення у той складний період, Йоган Лепп писав: "Панування на початку 1918 р. в Олександрівську більшовиків створювало для нас неможливі умови для роботи. Про якусь планомірну діяльність не могло бути й мови, коли члени правління перебували під загрозою позбавлення волі і життя... Суперечливі розпорядження більшовиків остаточно розстроїли міське життя" [5]. Характерно, що на річних зборах, підводячи підсумки діяльності підприємства, керівництво заводами знайшло можливість виділити кошти на сплату податків, у фонд видачі робітникам пенсій і допомоги (175 000 крб.), а також гроші на будівлю лікарні для робітників та службовців (75 000 руб.). Це рішення супроводжувалось коментарем про те, що будівництво буде розпочате лише після встановлення нормальних цін [5]. Надія про те, що анархія не може продовжуватися вічно, зберігалася.

Свої сподівання на економічну та політичну стабілізацію меноніти пов'язували із приходом австро-німецьких військ. У січні 1918 р. Центральна рада підписала мирну угоду з представниками країн Четверного союзу. Так вона намагалася протистояти більшовикам. 8 лютого 1918 р. німецькі війська ввійшли на територію України. Колоністи, які розмовляли німецькою, сподівалися одержати підтримку з боку німецького уряду, вірили, що з приходом армії буде наведений чисто німецький порядок [40]. Нова влада дійсно відновила старі порядки, проводила політику підтримки великого власника. У цьому зв'язку вони підтримали встановлення гетьманського режиму П. Скоропадського. Головні напрямки діяльності держави П. Скоропадського було визначено 29 квітня 1918 р. у "Грамоті до українського народу" [36: 195]. Велика увага приділялася рішенням аграрного питання. Політична стабільність забезпечувалася підтримкою німецько-австрійської адміністрації, послуги якої сплачувалися продовольчим постачанням, що суттєво погіршувало економічну ситуацію в регіоні. Становище менонітських і німецьких колоній в умовах окупації було привілейованим. Підприємці прагнули налагодити діяльність своїх фабрик. Але падіння виробництва продовжувалося. До цього часу виробницт-

тво на підприємствах товариства А.Я. Коп знизилось до 25 %. Улітку 1918р. припинили роботу завод Ремпеля (Павлівка), Нойфельда (Софіївка) [17].

Функціонуванню підприємств в умовах окупації перешкоджали відсутність оборотних коштів, недолік сировини, палива, розлад залізничного транспорту. У вересні 1918 р. власники підприємства "Лепп і Вальман" відправили листа до Міністерства торгівлі і промисловості з проханням дозволити експорт лобогрійок та молотильних установок. Як вважали власники, експортна торгівля могла б підтримати завод фінансово в умовах падіння платоспроможності населення [3: 90].

За часів німецької окупації активізувалася суспільна діяльність підприємництва. У жовтні 1918 р. в Києві зібралися загальні збори Суспільства Українських Фабрикантів землеробських машин і знарядь, на якому були присутні меноніти-антрепренери з Олександрівська [8: 14]. У 1918 р. в Україні утворився Союз борошномелів південних областей [8: 14].

Директорія, яка прийшла на зміну гетьманату, проголосила метою своєї влади представництво та захист інтересів робітників, селян і інтелігенції, за об'єктивними обставинами також не впоралася із керуванням економікою. У великих промислових центрах України (м. Катеринослав, м. Олександрівськ) вибухнула промислова криза. Підприємці Катеринослава звернулися до влади Директорії із проханням про грошову позику, яка б дозволила уникнути звільнень і підтримувати діяльність підприємств. Це прохання залишилося без відповіді. Під загрозою звільнення опинилось 140 тис. робочих великих підприємств м. Катеринослава, що неминуче вело до соціального вибуху [23: 155-156]. Більшовики, які проводили агітацію, з підпілля повідомляли, що в Петрограді влада оголосила націоналізацію великих підприємств і великих млинів (Декрет від 28 червня 1918р.) [37]. Падіння виробництва відбулося на стандартах життя міського пролетаріату, який підтримав наступ більшовицьких військ. Аналізуючи стан економіки і політики за період з червня 1918 р. по січень 1919 р. правління професійного союзу "Металістів та деревообробників" повідомляло, що "заводчики і фабриканти зовсім анулювали колективний договір і намагалися знищити заводські комітети". Заводчики звільняли робітників без компенсацій (це було правдою, але на це були причини). Як коментувало керівництво робочих профспілок, "заводчики, заручившись підтримкою гетьманської і німецької влади, почали зупиняти заводи, залишаючи робітників на сваволлю долі" [3].

З кінця 1918 р. на Україні почався наступ більшовицьких військ. До травня 1919 р. Червона армія утримувала під контролем фактично всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Диктатура пролетаріату, як вважали більшовики, необхідна для успішного переходу суспільства до нового ладу, передбачала відмову від ліберальних методів ведення економіки і грубе втручання держави в промисловість. Більшовики користувалися традиційно вкоріненими у масовій суспільній свідомості в Росії досить примітивними уявленнями про соціальну справедливість, зрівняльний розділ власності і, насамперед, землі. Після декількох років політичної та економічної нестабільності, більшовики, які вже з початку 1918 р. почали реалізовувати земельний закон, отримали підтримку більшої частини населення. Фактично одночасно з земельним переділом на Україні проводилася політика воєнного комунізму. Вона передбачала, у тому числі, і націоналізацію всіх промислових підприємств, включаючи середні і дрібні. У промисловості планувалося введення системи безгрошових відносин і розрахунків [36: 202].

Більшовики не могли підтримувати належний порядок на підлеглих територіях. У травні 1919 р. на околицях Олександрівська з'явилися банди Махно – тимчасового союзника більшовиків. Загони махновців (близько 30 000 чол.) вкорінилися в місті. За свідченням спостерігачів, в Олександрівську запанував терор [21: 1-3]. Широко відомим було негативне ставлення Махна до німців-колоністів і менонітів. Крім того, що вони розглядались головою Селянської армії як багатії, експлуататори та посібники німецьких окупантів, на яких за його наказом було спрямовано каральну силу, він мав персональні мотиви для ненависті. Його ставлення до менонітів дослідники пояснюють тим, що начебто у дитинстві Махно був найманим робітником у господарстві колоніста поблизу Гуляй Поле. Під час воєнних дій, опинившись поблизу німецьких колоністських поселень, Махно знімав усілякі обмеження щодо дій своїх воїнів. Зокрема, декілька менонітських посе-

лень і хуторів (Дубівка, Заградівка) було повністю зруйновано, а місцеве населення – жорстоко вбито [42]. Для менонітів-підприємців поява махновської армії було поганим прогнозом. Більшість із антрепренерів на цей період вимушена була залишити свої підприємства, підпорядковуючи їх заводським комітетам.

У звіті чиновників Олександрівського міського управління, який було підготовлено для представників Добровольчої армії Денікіна, що захопила місто влітку 1919 р., представлена яскрава характеристика періоду: "Можна з упевненістю сказати, що більшість інтелігенції, торговельного і взагалі імущого класу піддалося повному розгрому. Однієї контрибуції населення міста оплатило більше 12 000 000 крб. У такому стані місто знаходилося протягом 5 тижнів". І далі: "Місцева торгівля і промисловість з часів більшовиків цілком зруйновано" [21: 1-3]. За свідченням спостерігачів, найбільше підприємство Олександрівська, фабрику "Лепп і Вальман", махновці перейменували у завод ім. Батька Махна. Безперервні контрибуції та погроми махновців спричинили у місті продовольчу та хлібну кризу. Досить показовою за цими обставинами виявилася позиція робітничих профспілок. Члени "Металісту" були готові вступити у союз із Махно з питань хлібних поставок [14: 62].

Селянська армія Махно завдала шкоди тим менонітським підприємствам, які знаходилися на території колоній. Повному руйнуванню було піддано господарства сел. Хортиця. Завідувач господарством острова Хортиця звітував до Олександрівської міської управи: "Орендарі землі і садіб острова Хортиця позбавилися інвентарю, насіння і кормів. Садиби зразкових хазяїнів, німців-колоністів, були остаточно розгромлені, а власники садіб, які не встигли сховатися, убиті. Для відновлення господарства, без промислових підприємств, потрібно 1 330 000 крб." [21: 4].

Наприкінці червня 1919 р. до м. Олександрівська увійшли частини Добровольчої армії Денікіна. Вони витиснули більшовиків, чия влада тривала біля шести місяців. Міська скарбниця була порожньою, промислове виробництво в місті повністю зупинено. 14 лютого 1919 р. припинив роботу чавуноливарний завод "А. Я. Коп і Гелькер". Головна причина зупинки підприємства – інфляція і недолік сировини, ціна на яку зросла в 25 разів [3: 32]. Як повідомляли місцеві жителі, на землях, що належала підприємствам і їхнім власникам, городяни, які відчували недолік продовольства, засіяли картоплю [14: 37]. Нова влада намагалася зібрати інформацію стосовно місцевої промисловості. Завдяки цьому ми маємо деякі свідчення про стан окремих підприємств.

Як повідомляли Копи у листі Технічному уповноваженому з проблем продовольства Особливої наради при головнокомандуючому збройними силами півдня Росії, у серпні 1919 р. на підприємстві числилося 175 робітників. Завідування підприємством було довірено колегії з трьох осіб, представникам технічного персоналу (Прісу Г.Г., Бокові Я.Г., Діку П.І.). А. Я. Коп також звітував, що "за операційний рік, який закінчився 1 серпня 1918 р., внаслідок збитків, понесених від володарювання більшовиків, в умовах низької продуктивності праці, при шаленому рості заробітної плати, збиток заводу оцінюється у 17 476 крб. З 1 серпня 1918 р. по 23 грудня того ж року завод зовсім не функціонував, унаслідок чого за цей час збиток складав 604 705 крб. 49 коп." [22]. Керівництво фабрикою повідомляло, що "правомочна адміністрація" збереглася лише на одному з трьох виробництв Копів (у Олександрівську), а на Кичкаських та Хортицьких підприємствах утримується влада більшовиків [21: 4]. Підводячи підсумки роботи за весь попередній період, власники підкреслювали: "Оглядаючись на нашу роботу за останні роки, ми можемо констатувати, що незважаючи на існуючу розруху в постачанні заводів сировиною, нам все-таки вдалося обслужити усіх своїх замовників і поставити їм наші вироби за цінами поза конкуренцією" [10].

Характерно, що в умовах загальної економічної анархії меноніти – підприємці намагались дотримуватись традиційних для них методів ведення бізнесу: правилам відповідальності та обов'язковості. У березні 1919 р. одного із представників підприємства було відряджено до м. Москви із завданням ліквідувати всі колишні комерційні справи. Зберігаючи віру в розум, А. Коп звернувся до своїх постійних клієнтів із проханням "зберегти замовлення для сезону 1920 р. для (його) заводу" [3: 22]. Схоже, що підприємці не до кінця оцінили всю безнадійність ситуації і те, що їх планам не довелося збутися.

Підприємці чекали на повернення стабільності в державі, яку вони пов'язували із поверненням до минулого. Але політична ситуація в Росії склалась на користь більшовиків. Після остаточного відновлення їх влади та проголошеної ними "червоногвардійської атаки на капітал" приватне підприємництво в Росії було приречено. Антрепренери намагались усіма засобами зберегти свою причетність до виробництв, залишатись на них якщо не у якості власника, то хоча б, займаючи посади технічних робітників, які несли відповідальність про організацію виробництва. Адаже заводи були для власників набагато більшим, ніж просто "власність". То була частина історії їх сім'ї та династії. В матеріалах архіву зберігаються непрямі свідчення щодо процесів відчуження власності. Вони додають, що цей процес тривав близько двох років. Ми маємо свідчення про те, що Леппи залишили Олександрівськ. У протоколі засідання робочого комітету від 3 квітня 1919 р. йдеться про наміри робітників забрати залишок майна колишнього заводовласника [14: 81]. 25 квітня 1919 р. робітники піднімають питання про розподіл колишнього майна А.Я. Копа. Капіталізм у Росії так і не став демократичним. Не маючи ані найменшого уявлення про конституційні гарантії, народ зайнявся влаштуванням свого побуту, тобто, експропріацією приватних земель, фабрик, заводів і маєтків.

6 травня 1919 р. на загальних зборах робітників та службовців заводу "Лепп і Вальман" обговорювалося питання про передачу "залишку майна" Абрахама П.Леппа (брата батька Йогана Леппа) у розпорядження лікарні, відкриття якої планувалося на фабриці [14: 69]. На цьому ж засіданні було піднято питання щодо встановлення жалування заводоуправлінню: Герману Івановичу Леппу і Герману Андрійовичу Вальману (з 1 лютого 1919 р. по 2 000 руб. на місяць при збереженні заводської квартири) [14: 69]. З цього випливає, що власники підприємств (Йоган Лепп і Андреас Вальман) відійшли від керівництва виробництвами, довіривши цю справу своїм синам. 12 червня 1919 р. завідувачем заводу "Лепп і Вальман" робітники обрали Нойфельда [14: 34]. Після цієї події в матеріалах діловодства підприємства прізвище Леппів більше не згадувалося. Підприємці змушені були емігрувати, рятуватися від режиму, який відчував особливу ненависть до антрепренерів. Вони не хотіли розділити долю Йогана Тіссена, наймогутнішого катеринославського підприємця, мецената і суспільного діяча, якого, зі свідчень Корнеліуса Крана, було жорстоко вбито в 1920 р. у Катеринославі. Зараз нащадки Копів, Вальманів, Тевсів, Тісенів, Нібурів проживають у Канаді та США.

Деяким підприємцям удалося залишитися на своїх заводах до грудня 1920 р. Описуючи економічну ситуацію в регіоні, керівництво "Металісту", організації, що поєднувала 5 300 робітників Запорожжя та його повітів (Бердянська, Мелітополя, Гуляй поля, Генічеська, Орехова), повідомляло, що "повсюди (на підприємствах) запроваджено єдину владу. Через недолік фахівців довелося залишити колишніх власників. Вони оплачуються відповідно до розробленого для них тарифу" [27]. Отже, складна робота керівництва оцінювалась як конторський труд.

У 1920 р. радянська влада запровадила суворе державне регулювання дрібною кустарною і ненаціоналізованою промисловістю. Але економічна і політична ситуація в країні змусила більшовиків відкрити дорогу для нової економічної політики. Проте великі менонітські підприємства (машинобудівні, металургійні і борошномельні) міст Катеринослава, Олександрівська, Молочанська залишилися у власності держави. Головною формою керування виробництвом у державному секторі стали трести, тобто об'єднання однорідних, або взаємозалежних підприємств. 15 серпня 1921 р. заводи "Лепп і Вальман", "Коп і Гелькер", А. Копа, "Борман і Шведе", Мознаім було підпорядковано Губметалопрому [18]. Їх назви було змінено з метою назавжди стерти із історичної пам'яті ім'я колишніх засновників та власників підприємств. 15 заводів, розташованих поблизу Олександрівська, було об'єднано у Сільмаштрест. Більшість підприємств, які залишилися без належного керівництва, на деякий час припинили свою діяльність. У повному обсязі виробництво на заводах було відновлено лише до середини 1920-х рр.

Менонітська промисловість стала базою для радянської індустріалізації. Крім самих заводів, які було включено у процеси відбудови економіки, нова влада охоче використовувала частину професійних кадрів, підготовлених на менонітських підприємствах у до-радянський період. Серед них Коп Я.Я. (син колишнього власника підприємства), Дик

І.П. (інженер-механік), які залишилися працювати на заводі "Комунар" (Запоріжжя). Саме вони очолили випуск першого радянського комбайну. За успішну реалізацію проекту радянська влада нагородила їх орденом Леніна [32]. Характерно, що ці інженери здійснили ідею, яку було задумано ще у 1913 р. менонітом К. К. Тіссеном, завідувачем машинобудівного заводу на станції Барвенково Харківської губернії [19].

Події 1917–1920 рр. стали поворотним періодом в історії менонітської промисловості, етапом надлому та повного руйнування. Якщо в попередній період менонітське підприємництво демонструвало особливу модель розвитку [29–31], на етапі руйнування менонітські підприємці розділили долю російського антрепренерства в умовах громадянської війни та перших радянських перетворень. Спостерігаючи за політичними подіями, які розгорталися у регіоні та Росії в цілому, меноніти відчували себе маргіналами. Ані лозунги соціальної справедливості, які проголошували лівореволюційні сили, ані заклики до національного відродження, що линули з боку національної буржуазії, не були близькими для їх світорозуміння. Сповідуючи пацифізм, меноніти не могли і не хотіли підтримувати будь-яку з політичних сил, котра приходила із своєю армією із єдиною метою – добитись влади. Спостерігаючи за анархією та насильством, які були головною ознакою того часу, меноніти сподівались, що безвладдя не може триматись довго. Їх головним завданням була підтримка життєдіяльності підприємств, що належали їх кланам впродовж кількох поколінь. Меноніти антрепренери до кінця виконали свої обов'язки перед династією. Та наполегливість, з якою вони до останнього підтримували виробництва, може кваліфікуватись як один із видів пасивного опору режимам, що сіяли терор. За економічними обставинами, які можуть характеризуватись як деіндустріалізація, підприємці зробили неможливе: вони зберегли цілісність своїх підприємств, які в подальшому були успішно використані радянською владою для будівництва соціалістичної економіки.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 20–21. 2. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 151. 3. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 356. 4. ДАЗО. – Ф.30. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 7, 24. 5. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп.1. – Спр. 381. – Арк. 5–6. 6. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 524. – Арк. 21. 7. ДАЗО – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 3. 8. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1. 9. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 16. 10. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 2. 11. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 36–40. 12. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 3. 13. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 41. 14. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 55. 15. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 13. 16. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 1. 17. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1 – Спр. 81. – Арк. 334. 18. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 4, 14. 19. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп.1. – Спр. 268. – Арк. 16. 20. ДАЗО. – Ф.Р-564. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 12, 144, 203. 21. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1-3. 22. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 2. – Спр. 205. – Арк. 53. 23. Днепропетровску 200 лет: Сборник документов и материалов. – Киев: Наукова думка, 1976. 24. Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДІА у м. Києві) – Ф. 575. – Оп. 1. Ч.1. – Спр. 137. – Арк. 248. 25. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 575. – Оп. 1. Ч.1. – Спр. 761. – Арк. 177. 26. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 2090. – Оп. 1. Ч.1. – Спр. 153. – Арк. 3, 9–13, 52. 27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Київ) (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2595. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 6 об. 28. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 93. 29. Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории менонитских колоний // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002. – С. 31–51. 30. Венгер Н.В. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2004. – Вип. 16. – С. 29–37. 31. Венгер Н.В. Історія успіху: розвиток борошномельної промисловості півдня України і менонітське підприємництво // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2005. – С. 54–71. 32. Верховский Э. Бахтамов И. Заславский Д. Шейн Ф. Рождение советского комбайна. – М.-Л., 1931. – Л.4. 33. Кирьянов

Ю.И. Рабочие в России на рубеже XIX-XX веков // Отечественная история. – 1997. – № 4. – С. 42–56. 34. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начале XX в.): В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 2. – С. 410. 35. Петров Ю. Предприниматели и российское общество в начале XX века // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 41–52. 36. Царенко О.М. Захарчук А.С. Економічна історія України і світу. – Суми: Університетська книга, 2001. 37. Шмалев П.И. Мельница на Днестре. – Днепропетровск: Пороги, 1997. – С.19. 38. Ehrst A. Das Mennonitentum in Rubland. – Manitoba, Canada: Crossway Publication Inc., 2005. – 162 p. 39. Epp D. H. The emergence of German Industry in the south Russian colonies // Mennonite Quarterly Review. – 1981. – № 55. – P. 289–371. 40. Fleischauer I. Die Deutschen im Zarenreich – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1991. – S. 583. 41. Rempel D.G. The Mennonite Commonwealth in Russia: a sketch of its founding and endurance // Mennonite Quarterly Review. – 1973 (№ 47; p. 259–308); Rempel D.G. The Mennonite Commonwealth in Russia: a sketch of its founding and endurance // Mennonite Quarterly Review. – 1974 (№ 48; p. 5–54). 42. Schroeder W. Huebert H.T. Mennonite Historical Atlas. – Winnipeg (Canada) Springfield publishers, 1996. – P. 136.

Natalia Venher

MENONIT ENTERPRISE AND SOCIAL CONFLICTS IN RUSSIA IN 1917–1920 (ON THE EXAMPLE OF THE SOUTH RUSSIAN PROVINCES)

In this paper the author studies the peculiarities of Mennonite industry development under the conditions of social and political conflicts in 1917–1920. It is proved that the Mennonite entrepreneurship shared the fate of the Russian private entrepreneur culture. Activity of the Mennonite entrepreneurs is considered as a type of passive resistance to regime.

УДК 94 (438)

Інна Кватира

НАЦІОНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ПОЛЬЩІ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 1929–1935 РР.

В статті аналізуються окремі аспекти стану національного господарства Польщі в період економічної кризи 1929–1935 рр.

Світова економічна депресія, яка наступила в тридцяті роки ХХ ст., не розпочалась у всіх країнах одночасно. В Польщі перші ознаки економічного спаду були помітні вже в першому кварталі 1929 року. Раптово настало значне зменшення активності у всіх галузях промисловості. В 1929 році видобуток вугілля впав на 25 %, виробництво сталі на 20 %, зменшились об'єми будівництва, виробництво текстильної промисловості скоротилося майже на 1/3. В грудні 1929 року кількість залучених в промисловості зменшилась на 10 % в порівнянні з груднем минулого року [6:265]. Більш вражаючим і зловісним було зниження цін на польське продовольство на міжнародному ринку. В Польщі, де значна кількість населення утримувалось з сільського господарства, це призвело до значної кризи. Собівартість продовольчих товарів була близькою до ринкової ціни, що навіть незначне зниження ціни призвело б до відчутних соціально-економічних проблем.

Селяни не могли собі дозволити зберігати урожай в очікуванні підвищення цін, вони мусили відразу все продавати, щоб повернути кредити, які вони брали під посів. Тепер, продаючи собі у збиток, були змушені зменшити свої, і так невеликі, видатки на життя. Для польських селян, які стали раптом перед лицем катастрофічної ринкової ситуації, а також польських робітників, яким загрожувало безробіття або скорочення годин праці, життя стало важким і безрадісним.

Спочатку ніхто не припускав, що це початок економічної кризи, яка буде тривати кілька років і далі буде поглиблюватись. Тільки економіст проф. Адам Крижановський передбачав, що ці проблеми в господарстві країни не тимчасові, а є початком наступної великої економічної кризи, яка охопить багато країн світу [2: 100]. Поляки мали надії на уряд, який знайде якийсь вихід і допоможе народові. Історики і економісти зазвичай критикують податкову політику польського уряду в період кризи. Повертаючись поглядом назад, можна дійсно стверджувати, що політика польського уряду була надто консервативна і спрямована на вживання всіх заходів, аби втримати курс злотого. Правдою є те, що урядові не вистачало спеціалістів економістів, а також і те, що жоден санаційний уряд не проводив новаторської господарської політики. Пілсудчики були надто ортодоксальні в фінансових питаннях і, на їх погляд, потрібно було будь-якою ціною захищати курс злотого, встановлення якого вимагало особливо героїчних зусиль. (Дійсно злотий зміцнів відносно долара. Перед депресією курс становив 9 злотих за долар, а весною 1933 року – 5 злотих за долар [4:211]. Це, очевидно, допомогло польському уряду сплачувати кредити, взяті в Сполучених Штатах, але призвело до підвищення цін на товари експортовані на міжнародному ринку, що мало значно більше значення. Девальвація долара без рівноцінної девальвації злотого була катастрофою для багатьох родин, які тримали свої скромні заощадження в американській валюті, що також перебувала в обігу на селі).

Податкова політика уряду призвела до зменшення видатків. Концепція пробудження попиту, з метою виходу з депресії, за рахунок збільшення дефіциту бюджету була для польського уряду надто очевидною, а між тим ідеї Кейнса не були ще загальноприйнятими в багатьох, навіть великих державах. По мірі того, як в тридцятих роках депресія поглиблювалася, уряд протидіяв зменшенню доходів, щоразу більше обрізаючи видатки. Польська господарська політика полягала в утриманні за будь-яку ціну бюджетної рівноваги. В податковому році, що закінчувався в березні 1930 року, уряд скоротив видатки за шість місяців і навіть отримав невеликий надлишок бюджету. В наступному році доходи казни ще більше зменшились і уряд знову врізав видатки, завдяки чому дефіцит був незначний, але вже в наступні роки навіть жорсткі обрізання бюджету не могли врівноважити падіння доходів з мита, транспорту і всіх податків. В податковому 1932/1933 році дефіцит становив 245 млн. злотих, в 1933/1934 р. – 371 млн. злотих, в 1934/1935 р. – 108 млн. злотих [6:266].

Уряд застосовував всі можливі консервативні заходи для зменшення дефіциту, але з будь-якої точки зору всі ті кроки приводили тільки до погіршення ситуації. Державні залізниці приносили збитки, крім того уряд підвищив тарифи – це зменшило кількість перевезень, що в свою чергу скоротило доходи залізниці. Пенсії державних службовців зменшились на 15 %, а платня офіцерів, найбільш привілейованої групи в тогочасній Польщі, на 5 %. Звільнено багато державних службовців, що дозволило уряду заощадити кошти, але загострило, і так складну, ситуацію з безробіттям. Підвищено митні ставки, що також дало змогу підвищити доходи казни, але в свою чергу призвело до стрибка цін на сировину, яку польські виробники імпортували.

Складну ситуацію створили також зусилля польського уряду щоб утримувати кредитоспроможність за кордоном, держава сплачувала всі кредити вчасно, тоді як багато інших країн не дотримувалось взятих зобов'язань. Протягом перших п'яти років депресії Польща витратила 1,5 млн. злотих на сплату відсотків і кредитів. Зібрати таку велику суму було можливо тільки за рахунок продажу золота з резервів Банку Польського. Ослаблення монетарної системи призвело до відтоку іноземних капіталів, що ще більше загострило економічні проблеми Польщі. Щоб стримати відтік золота, й тим самим втримати курс злотого, уряд був змушений створити умови для позитивного торгового балансу. З цією метою намагалися стимулювати експорт польських товарів, але це було важко зробити. В

роки світової депресії більшість польських товарів можна було продати тільки по ціні, що була нижчою собівартості. Компенсація втрат на міжнародному ринку відбувалася за рахунок підвищення цін на внутрішньому ринку. Уряд вважав, що іншого виходу немає [1:258].

Суспільні класи особливо потерпали в умовах економічної кризи, та найгіршою була доля селян. Ціни на продовольство впали настільки, що на селі становище було вкрай тяжким. В 1928 році селяни отримували 51 злотий за 100 кг. пшениці, а в 1933-1934 рр. ціна впала до 18 злотих, так само знизилась ціна на жито від 20 до 13 злотих за 100 кг., а вівса з 40 до 11 злотих за 100 кг. Ціни на всі сільськогосподарські товари в середньому знизилась на 60 %, тоді як на промислові на 30 %. В 1932 році середній дохід селянського господарства площею від 0,5 до 8 гектарів становив 7 злотих 50 грошів з гектара. Селяни заробляли менше одного долара з оброблюваної землі. Малі господарства не давали взагалі ніякого доходу. Вирощування будь-якої сільськогосподарської культури було збитковим. За оцінками економістів дохід середньої селянської родини в день становив в той час 2 цента щоденно. Для села проблеми не обмежувались тільки цим. З міста безробітні поверталися в рідні села, де ставали непотрібною робочою силою. Еміграція стала неможливою, а деякі держави висилали поляків, щоб ті не забирали роботу в місцевому населенні. Перекази грошей з-за кордону, значний потік готівки, що рятував польські родини, практично перестали надходити. Під час великої кризи гроші на селі почали повністю зникати з обігу. Не вистачало їх на купівлю навіть кухонної солі. Більшість селян мали тільки одну сорочку, одну пару спідньої білизни, одну пару взуття – інший одяг перешивали, щоб одягнути дітей [2:39].

Зниження доходів селян було, дійсно, найбільшим серед інших суспільних груп. Якщо рівень споживання в 1928 році взяти за 100 %, то в 1933 році він змінився відповідно: урядовці – 100 %, підприємці – 92 %, поміщики – 82 %, дрібне міщанство – 78 %, робітники – 75 %, селяни – 44 % [3:101].

Ситуація з робітниками промисловості була не набагато кращою, але принаймні частина з них отримувала допомогу по безробіттю, яка протягом деякого часу підтримувала їх після втрати роботи. З 1929 до 1932 року кількість зайнятих на великих і середніх підприємствах знизилась з 844 тисяч до 534 тисяч робітників. Багато з них працювало неповний робочий тиждень або робочий день: загальна кількість відпрацьованих робото-годин зменшилась в 1929–1933 роках майже на 50 %, а середні ставки – на 15 %.

Велика криза показала, що багато приватних промислових підприємств в Польщі, навіть дуже великих, мали такий малий капітал й не могли витримати відсутності прибутків. Щоб не допустити тотального банкрутства польської промисловості, уряд приймав у власність кожне наступне підприємство чи завод, якому загрожувало банкрутство. Таким чином, протягом кількох років польська держава стала власником 70 % усіх польських сталевих і чавуноливарних заводів, 50 % вугільних шахт, 80 % хімічних заводів, а також половини ринку страхових послуг. Рятування від банкрутства чисельних промислових підприємств вимагало величезних інвестицій, а після прийняття їх у власність виникли проблеми з управлінням державним майном. Польський уряд, так як і уряди багатьох тогочасних держав, не був особливо обізнаний веденням бізнесових справ. Кількість державних підприємств зросла, але їх продуктивність від цього страждала. Собівартість продукції зросла настільки, що виробництво приносило тільки збитки. За оцінками економістів, з 1 млн. 200 тис. працівників, які були зайняті у промисловості до початку кризи, в 1936 році майже половина були безробітними, а 150 тис. працювало по 2–4 дні в тиждень. Середня ставка за годину праці становила 71 грошів або 12 центів [6:266].

Економічна депресія в поєднанні з заходами уряду, що мали їй запобігти, призвели до величезної дефляції. Національний дохід зменшився з 28 млрд. злотих в 1929 році до 15 млрд. злотих в 1933 році. Рівень життя відповідно знизився. Використання електроенергії зменшилось на 21 % і до 1937 року не вийшло на рівень 1929 року. В 1929–1934 роках споживання основних товарів таких як сірники зменшилось на 60 %, цукру – на 20 %, тютюну – на 30 %, тканин – на 20 %, заліза – на 46 %, сталі – на 41 % [5].

В більшості держав криза тривала з 1929 по 1933 рік, а в Польщі вона продовжувалась до 1935 року. Основною причиною було те, що в країні домінувало сільське госпо-

дарство, а проблеми в цій галузі ще поглиблювались у 1934–1935 роках. Хоч промисловість вже почала в 1933 році поступово виходити з кризи, збільшуючи обсяги виробництва, але низька платоспроможність села не могла дати промисловості необхідного ринку збуту товарів [3:100].

Економічна ситуація в Польщі дещо покращилася в 1935 році. Уряд вчасно застосував ряд менш консервативних заходів, які мали на меті вивести країну з кризи. Укладено кілька торгових договорів і узгоджено квоти експорту і імпорту товарів, завдяки чому зросли ціни на польські продовольчі товари на міжнародному ринку. Закордонний борг Польщі був рефінансований, організовано емісію великої внутрішньодержавної позики, яка мала принести значні кошти для розвитку промисловості. Промислове виробництво поступово зростало, що в свою чергу зменшувало безробіття. Однак, Польща так і не переборолала всіх наслідків великої кризи. Ще в 1938 році такі важливі показники господарської активності як залізничні перевезення, видобуток вугілля, обіг закордонної торгівлі і прибутки промислових підприємств, були нижчими рівня 1929 року. Небагато тогочасних країн так важко позбувалися наслідків великої кризи як Польща, причиною цього стали як зовнішні так і внутрішні чинники.

Список використаних джерел

1. Andrzej Jezerski, Cecilia Leszczyńska. Historia Gospodarcza Polski. Key Text – Warszawa, 1999. – 560 s.
2. J. Michałowski, Wieś nie ma pracy. – Warszawa, 1935. – S. 39.
3. Kaliński J. Landau Z. Gospodarka Polski w XX wieku. – Warszawa: Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – 408 s.
4. Landau Z., Tomaszewsky J. Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939. wyd.5, KiW. – Warszawa, 1986. – 387 s.
5. Mały Rocznik Statystyczny 1936. – S. 162.
6. Richard M. Watt "Gorzka chwala" Polska i jej los 1918–1939. – Warszawa, 2005. – 488 s.

Inna Kvatyга

NATIONAL ECONOMY OF POLAND IN PERIOD OF ECONOMIC CRISIS 1929–1935

The paper analyses the separate aspects of the position national economy of Poland in period of economic crisis 1929–1935.

УДК 321.01 (470) "1999/2000"

Т. Христюк

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В РОСІЇ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1999 – НА ПОЧАТКУ 2000 РР.

У статті автор здійснює системний аналіз позицій політичної опозиції у Російській Федерації в другій половині 1999 – на початку 2000 рр. Звертає увагу на характеристику основних політичних сил та стратегію їх діяльності під час парламентських та президентських виборів. Аналізує перспективи опозиційних сил.

Наявність у суспільстві організованої, зрілої політичної опозиції, функціонування якої гарантоване Конституцією країни, є елементом механізму стримувань і противаг в існуючій політичній системі. Важливими засадами демократичного суспільства є боротьба політичних партій і свобода виборів. Перемога тієї чи іншої партії на виборах створює

можливість використання державних посад для утвердження її лінії у вирішенні економічних, соціальних і політичних питань. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами. Тому проблему взаємовідносин різних політичних партій, у тому числі й опозиційних, їх боротьби за утримання першості в політичному житті країни можна віднести до однієї з найактуальніших у науковому та практичному планах.

Діяльність опозиційних політичних партій в Росії, їх участь у виборчих кампаніях досить активно вивчалась у 1990-ті роки. Найбільш цікавими є дослідження О. Бобрової "Факторы успеха на президентских выборах 1996 года", В. Гельмана "Коммунисты в структурах власти: анализ деятельности", А. Запеклого "Политические объединения перед парламентскими выборами в России" та інші. Однак, в останніх дослідженнях з цієї проблеми мало уваги звертається на наступні питання: участь у виборах представників опозиції, форми взаємодії між різними політичними партіями, їх реальні можливості впливу на перебіг основних подій суспільно-політичного життя країни.

Метою даного дослідження є здійснення системного аналізу діяльності політичної опозиції під час виборчих кампаній в Росії 1999–2000 рр. Для досягнення поставленої мети будемо вирішувати наступні завдання:

- вивчити становище основних політичних сил Росії напередодні виборчих кампаній;
- розкрити ставлення влади до політичних партій;
- з'ясувати форми взаємодії між різними політичними партіями;
- проаналізувати перспективи російської політичної опозиції.

9 серпня 1999 р. прем'єр-міністром Росії став В. Путін. Очоливши виконавчу владу, В. Путін починає активно боротись з чеченськими бойовиками, направивши російські війська у Дагестан для їх витіснення на територію Чечні. Доводить, що чеченські керівники підтримують зв'язки з міжнародним тероризмом. Такі рішучі дії нового прем'єра знайшли відгук серед громадськості. За даними соціологічних опитувань рейтинг популярності Путіна в першій половині 1999 р. становив 70 %.

Найвизначнішою подією другої половини 1999 р. були вибори до Державної Думи.

У вересні 1999 р. оголошено про створення на чолі з С. Шойгу нового політичного об'єднання "Єдність", яке активно вступило у передвиборчу боротьбу. Об'єднання було створено за ініціативою "зверху" і складалось з групи регіональних лідерів. "Єдність" вважало себе носієм ідеології, в основі якої лежить ідея відродження "великої Росії". В програму партії входило вирішення найгостріших проблем у країні: організація влади; реформа влади і суспільства; прагнення до співробітництва між лівими та правими. Загалом головним завданням об'єднання була мобілізація ресурсів виконавчої влади для протидії центристському блоку "Вітчизна – вся Росія" на виборах до Думи.

Поява на політичній арені "Єдності" стала несподіванкою для головного фаворита виборчої кампанії об'єднання "Вітчизна", яке прагнуло створити владну альтернативу Єльцину. Об'єднавшись у серпні з рухом "Вся Росія", об'єднання стало називатись "Вітчизна – вся Росія". Досить швидко до нього приєдналися й інші політичні партії. Насамперед завдяки тому, що його членом був колишній прем'єр-міністр Є. Примаков. Саме даному об'єднанню аналітики і пророкували перемогу на виборах. Хоча керівництво ВВР заявляло, що головним завданням програми є ліквідація ізольованості влади, а в платформі руху особливий акцент ставився на ролі виконавчої влади. "Ми за президентську республіку. Ми переконані, що в силу історичних традицій, відсутності досвіду багатопартійності... нам потрібна президентська республіка, в якій всенародно обраний президент здійснював би верховну владу в країні" [1: 180]. Під час передвиборчої кампанії ВВР намагалась уникнути статусу опозиційної фракції, прагнучи стати партією національної згоди.

Однак уже в жовтні "Єдність" змогла не лише наздогнати рейтинг популярності свого головного суперника, але й збільшити свій вплив. Це було пов'язано насамперед з тим, що високою популярністю користувався Путін, а "Єдність" сприймалась громадськістю як путінська партія. Загалом, успіх даної партії полягав у бажанні її лідерів реагувати на потреби та тенденції суспільства, тобто займатись популізмом.

Серед інших учасників виборчої кампанії були Комуністична партія, "Наш дім – Росія", Союз правих сил, "Яблоко", Ліберально-демократична партія.

Союз правих сил як виборчий блок був сформований у серпні 1999 р. До нього увійшли "Демократичний вибір Росії", "Нова сила", "Росія молода", "Демократична Росія", "Загальна справа", "Юристи за право та гідне життя людини". Таким чином, можемо сказати, що партія СПС представляла об'єднаний демократичний фронт, який складався із декількох схожих рухів. Центральною частиною партійної платформи СПС стало покращення економічної ситуації в країні. Керівництво фронту не бажало залишатись з статусом правої опозиції. Б. Немцов вважав, що "одне з завдань СПС полягає в тому, щоб не бути крайньою опозиційною організацією, яка взагалі ні з чим не згідна, якщо це пропонує влада" [2: 7].

За даними соціологів, на початку виборів 1999 р. найбільшою та найсильнішою політичною організацією були комуністи. У трійку партій, які гарантовано проходили до Державної Думи, на початку осені були також ВВР та "Яблоко". Балансувала на межі проходження ЛДПР [3: 48].

У виборчих технологіях 1999 р. головне місце належало дискредитації політичного противника за допомогою дезінформації, наклепів. Одну з ключових ролей під час виборчої кампанії відіграли електронні та друковані ЗМІ. Традиційно високий рівень довіри росіян до повідомлень телебачення та газет, передвиборчий характер їх суспільно-політичних матеріалів – все це вплинуло на остаточні результати голосування. Так, основними напрямками інформаційної політики була дискредитація каналом ОРТ, який входив до медіа імперії Б. Березовського – одного з послідовніших противників ВВР, Ю. Лужкова, Є. Примакова та інших активістів блоку. Одночасно суспільству пропонувались "позитивні образи" російських політиків – В. Путіна та С. Шойгу. Телеканал ТВ-6 активно підтримував Є. Примакова. Газета "Московский комсомолец" здійснювала спроби дискредитації С. Шойгу, Б. Березовського та інших активістів пропрезидентської коаліції. Слід зазначити, що роль зарубіжних ЗМІ у виборчій кампанії 1999 р. була невеликою.

19 грудня на вибори прийшли 61,8 % виборців. За партійними списками 5 % бар'єр подолали КПРФ – 24,3 % (130 місць), "Єдність" – 23,3 % (83 місця), ВВР – 13,3 % (47 місць), Союз правих сил – 8,5 % (32 місця) та "Яблоко" – 5,9 % (20 місць), ЛДПР – 5,4 % (16 місць) [4: 1].

Таким чином, на відміну від попередньої, нова Дума була проурядовою, не дивлячись на те, що комуністи отримали більше голосів виборців. Якщо після виборів 1995 р. у лівих було 220 депутатських місць і їм не вистачало всього 6 голосів, щоб мати в Думі більшість, то після грудня 1999 р. їх кількість зменшилась до 130, і вони вже не мали можливості визначати політику законодавчого органу влади. КПРФ перестала виконувати функцію необхідної протизваги, що забезпечує нормальну роботу парламенту.

Парламентські вибори показали, що населення втомилось від очікування перспектив, готове підтримати будь-яку владу, яка виглядає досить сильною і дієздатною, щоб вивести країну з глухого кута. Вибори ясно зафіксували кінець єльцинського періоду в новітній історії Росії. Склалась ситуація, у котрій видно, що обидва полюси політичного протистояння 90-х років (влада й опозиція) неспроможні досягти стабілізації суспільства. Крах політики єльцинського режиму разом з відсутністю альтернати у КПРФ призвели до зміни конфігурації політичних сил в країні, що проявилось у результатах парламентських виборів. Вони показали, що вплив СПС не є великим, бо в особі його лідерів (Є. Гайдара, А. Чубайса, С. Кирієнка, Б. Немцова) люди вбачають основних винуватців економічного становища країни. Але його вплив достатній для того, щоб стати програмно-ідеологічною протизвагою впливу лівої опозиції.

На лівому фланзі вибори означили можливості КПРФ. Здавалося б, важке економічне становище населення забезпечує зростання підтримки комуністам. Однак нездатність лідерів КПРФ здійснити переоцінку цінностей, реформувати партію, чітко визначитись в новій ситуації призвели до суперечок у рядах лівих. Зліва активізувались екстремістсько-радикальні та національно-патріотичні партії і групи, справа – угруповання соціал-демократичного напрямку, що тяжіють до центру. КПРФ опинилась перед вибором: або

рухатись до центру шляхом оновлення, або втрачати вплив, поступаючись лівим простором партіям соціал-демократичної орієнтації, потреба в якій буде збільшуватись.

Значніші зміни намітились в центрі політичного спектру. Спочатку аналітики прогнозували, що центристські позиції здобуде ВВР. Однак, разом з тим багато аналітиків звертали увагу на сильний чиновницький склад її керівного центру. "Війна компроматів", яка розгорнулася на початку виборів, остаточно переконала виборців у тому, що на політичній арені борються за владу два угруповання правлячої еліти, а центризм використовується як засіб маніпуляції.

Проте ця боротьба не лише не послабила, але й ще більш посилила тяжіння серед суспільства до поміркованого центризму, в якому воно вбачало спасіння від конфронтації у верхах. У такій ситуації адміністрація Кремля, яка зробила ставку на В. Путіна в якості наступника Б. Єльцина на посаді президента, здійснила вдалий тактичний крок, що дозволив зіграти на центристських настроях мас, які втомилась від протистояння політичної еліти. Швидко створений блок "Єдність" відтіснив ВВР з центристських позицій та добився успіху на виборах.

Вибори 1999 р. призвели до істотних змін співвідношення сил у Державній Думі, появи нових політичних гравців, кардинального поновлення депутатського корпусу. Однак ми не можемо розглядати їх як "революційні". Старожили – КПРФ, ЛДПР та "Яблоко" – не лише зберегли свою присутність в Думі, але й утримали свої місця в електоральному просторі. Більше того, новенькі – "Єдність" та ВВР – також не внесли якихось особливих змін в електоральний простір. Специфіка ж виборів 1999 р. полягає в тому, що вперше праві сили опинились у меншості. До цього, наприклад на виборах 1995 р., ліві, навіть випереджаючи правих за кількістю голосів, не набирали 50 %, оскільки значна частина виборців голосувала за центристів. Загалом вибори до Державної Думи зміцнили позицію Путіна, який тепер мав сильну підтримку серед законодавців.

О 12-й годині 31 грудня 1999 р. Б. Єльцин звернувся до росіян з промовою, в якій заявив, що складає з себе президентські повноваження, а також, що він підписав указ, яким обов'язки президента покладаються на прем'єра В. Путіна. До рішення Єльцина в цілому поставились позитивно і суспільна думка, й еліта. Оскільки, президент, який втратив популярність і здатність до управління, нарешті залишив свою посаду. А, по-друге, цю посаду займе фактично переможець парламентських виборів, якого еліти готові були визнати в якості домінуючого актора на політичній арені.

Згідно Конституції, Путін міг бути виконуючим обов'язки президента не більше трьох місяців, а після цього терміну мали відбутись президентські вибори. Викликало дискусії питання строків виборів. Воно розділило політиків на два табори. Одна частина виступала за дострокові вибори, а інша – за проведення виборів у встановлені Конституцією терміни. За вибори в 2000 р. виступали кандидати, які займали найвищі посади в системі влади. Оскільки в результаті проведення дострокових виборів вони могли втратити свої посади. Це були Є. Примаков і Г. Селезньов. Проти наближення дати виборів були також ті, хто був не підготовлений до них – Г. Явлінський та А. Лебедь. Сюди ж можна віднести політиків, які не встигли визначитись з передвиборчою стратегією та союзниками – Г. Зюганов, В. Жириновський, В. Черномірдин. За дострокові вибори виступали ті, кого не влаштовувала ситуація "міжвладдя" при домінуванні Є. Примакова, а її затягування могло призвести до падіння шансів на перемогу у президентській кампанії. Це були Ю. Лужков, радикальне крило КПРФ. Врешті-решт вибори президента РФ були назначені на березень 2000 р.

18 січня 2000 р. почав працювати новий склад Державної Думи. Однак, вже перший день роботи уряду розпочався з конфлікту щодо розподілу депутатських портфелів. Зокрема, гострі дискусії викликало питання кандидатури спікера державної Думи. КПРФ запропонувала на цю посаду Г. Селезньова і більшість фракцій її підтримало. У результаті зал засідань залишили майже 100 депутатів. Це фактично в повному складі фракції ВВР, СПС, "Яблоко" та "Регіони Росії". Вони вважали несправедливим те, що лівоцентристська більшість продиктувала свої умови обрання голови палати і розподілу між фракціями та депутатським групами комітетів. Цього ж дня представники фракцій створили альтернативну Раду Думи – Координаційну раду, яку очолили лідери "Яблоко" Г. Явлін-

ський, СПС С. Кирієнко, ВВР Є. Примаков і керівник групи "Реґіони Росії" О. Морозов. Вони заявили, що метою ради є обговорення подальших спільних дій тих депутатських об'єднань, які постали проти несправедливості і диктату, що здійснюють великі фракції. Також Г. Явлінський зазначив, що за парламентську кризу несе відповідальність особисто Путін, і якщо він її не вирішить, то це може відбитись на його президентській кампанії.

Чимало аналітиків вважають, що чергова урядова криза не могла обійтись без підтримки Кремля. Підтримавши кандидатуру Г. Селезньова на посаді спікера, Кремль фактично отримав можливість проводити будь-яке рішення через діяльність Державної Думи. Коли гіпотетичний закон, який необхідно буде прийняти, не буде суперечити ідеологічним постулатам КПРФ, Кремль може натиснути на комуністів, нагадуючи їм з чією допомогою вони отримали керівну посаду в уряді, а "Єдність" разом з КПРФ забезпечували б більше половини депутатських голосів. Якщо ж Кремлю потрібно буде провести закон, який за жодних умов не підтримують комуністи, наприклад, закон про землю, СПС або "Яблоко" будуть змушені виступити разом з "Єдністю", що також забезпечить останній більшість думських голосів.

Щодо отримання комуністами головної посади в Державній Думі, то можна зробити припущення, що розрахунок робився на президентські вибори. Очевидно, що Г. Зюганов не був небезпечним суперником у боротьбі за крісло російського президента, оскільки його електорат не досить великий. Проте суперник він особливо необхідний, бо в результаті саме його участі у виборах 26 березня можна забезпечити високу явку електорату. А останній, за підрахунками аналітиків, є вагомою запорукою перемоги Путіна вже в першому турі.

Через тиждень після початку урядової кризи СПС, ОВР та "Яблоко" повернулись в зал засідань. Конфлікт був вичерпаний.

16 січня шостий з'їзд КПРФ погодився з пропозицією ініціативної групи і висунув кандидатом в президенти голову ЦК Г. Зюганова. Він у якості основних моментів своєї програми назвав наступні положення: припинити розчленування країни, підвищити життєвий рівень населення, знизити податки з виробників [5: 1]. Лідер комуністів знову підкреслив, що для перемоги на виборах опозиційних сил, потрібно створити об'єднану опозицію, яка висунула б єдиного кандидата. Однак, його заклики не знайшли підтримки.

Загалом, крім В. Путіна та Г. Зюганова кандидатами в президенти були Г. Явлінський, В. Жириновський, Ю. Скуратов, Е. Памфілова, К. Тітов, С. Говорухін, А. Подберьозкін, У. Джабраїлов. Фаворитом серед них був В. Путін. Гострої боротьби між претендентами не було – переможець виявився вже в першому турі.

26 березня 2000 р. відбулись президентські вибори. На виборчі дільниці з'явилося 68,7 % виборців. Уже в першому турі Путін зібрав 52,9 % голосів, що свідчило про перемогу на виборах. Його головні суперники розмістились таким чином: Зюганов – 29,2 %, Явлінський – 5,8 %, Жириновський – 2,7 % [6: 124].

4 квітня 2000 р. Г. Зюганов подав скаргу в ЦВК і в московську прокуратуру на основі того, що ніби-то під час голосування мали місце багаточисленні порушення: в Башкирії (за Путіна – 60,34 %), Дагестані (76,69 %), Інгушетії (85,42 %), Мордовії (59,86 %), Татарстані (68,74 %), а також у Калінінградській (60,16 %) і Саратовській (58,29 %) областях результати було сфальсифіковано [7: 137].

Якщо проаналізувати учасників виборчої гонки, то кожний з них керувався власними цілями. Так, лише Г. Зюганов говорив, що впевнений у своїй перемозі і вважав КПРФ єдиною силою, що може протистояти владі. Інші кандидати навіть не намагались робити вигляд, що переможуть Путіна. Г. Явлінський говорив про необхідність створення демократичної альтернативи Путіну, про недопустимість призначення наступника, але насправді він просто намагався утримати свої позиції, які послабились після парламентських виборів. Певну інтригу в кампанію вніс В. Жириновський. Його або ж не допускали до виборів, або знову відновлювали в правах. То він агітував за Путіна, то критикував владу. Однак він не показав колишньої сили, а просто відіграв відведену йому роль. Ще більш незрозумілою є мотивація інших учасників. Наприклад, К. Тітов пропонував себе в якості демократичної альтернативи Путіну, при цьому рейтинг його популярності був 1–2 %. Е. Памфілова виступала від імені всіх жінок. Вона вважала, що жінки повинні хоча б

прийняти участь у кампанії. Режисер С. Говорухін виступав в образі борця за правду та із задоволенням критикував опонентів. Ю. Скуратов закликав розібратися з корупцією у владі. Щодо У. Джабраїлова, то він прийняв участь у виборах для самореклами. Однак його присутність була важливою для влади. Той факт, що чеченець претендує на вищу державну посаду в країні, повинен був продемонструвати всьому світові, що російське керівництво нічого проти чеченського народу не має та законслухняні чеченці такі ж громадяни країни, як і всі інші.

В. Третьяков, аналізуючи президентську кампанію 2000 р., виділив такі основні уроки виборів, з якими ми повністю погоджуємося:

1) В. Путін переміг тому, що громадяни вбачали в ньому єдиного дієздатного політика країни, які вмів вирішувати найгостріші проблеми;

2) переміг тому, що був єдиним з кандидатів, який не асоціювався із суспільством Б. Єльцина;

3) переміг тому, що чітко визначив своє стратегічне завдання: створення в Росії та з Росії дієздатної держави, великої країни;

4) Г. Зюганов не зовсім переміг – не зовсім програв. Переміг, бо залишився комуністом № 1 в Росії та № 1 серед всіх опонентів Путіна-президента. А програв він тому, що не зумів при наявності сильної електоральної бази реально суперничати з Путіним. Крім того, він не запропонував суспільству, виборцям оновленого російського комунізму, якого ліва частина суспільства вже давно очікувала.

5) Г. Явлінський програв у всіх відношеннях. Він перестав бути політиком № 3 у суспільстві та головним претендентом на посаду лідера демократичної опозиції [8: 3].

Відставка Єльцина з посади президента 31 січня 1999 р. і призначення В.Путіна виконуючим обов'язки президента ознаменувала кінець єльцинської доби. Дострокові президентські вибори перетворились, по суті, в плебісцит. Путін став президентом вже після першого туру голосування. Результати виборів ознаменували остаточне завершення гострої кризи, в якій перебувала влада з літа 1998 р. по осінь 1999 р. Руйнівні явища спостерігались у різних сферах життя країни. Політична криза проявилась в ізоляції влади та поглиблювалась з кожною зміною уряду. Криза суспільної довіри до влади знайшла вираження в катастрофічному падінні популярності влади та зниження рейтингу діючого глави держави фактично до нуля.

Список використаних джерел

1. Батлер У. Становление многопартийности в России как фактор, воздействующий на отношения с западными государствами // Актуальные проблемы Европы. – 2000. – № 2. – С. 180.
2. Шмелев Б. Президент ушел! Что дальше? // Власть. – 2000. – № 2. – С. 7.
3. Водолазов Г. Выборы до Государственной Думы: политическая элита против гражданского общества // Политическая думка. – 1999. – № 3. – С. 48.
4. Выборы – 99 // Независимая газета. – 1999. – 26 декабря. – С. 1.
5. Портников В. Про выборы в России // День. – 2000. – 28 березня. – С.1.
6. Федоров В., Цуладзе А. Эпоха Путина. – М.: Эксмо, 2003. – 124 с.
7. Schneider E. Das politische system der Russischen Foderation. Westdeutscher Verlag, 2001. – S. 137.
8. Третьяков В. Пир победенных // Независимая газета. – 2000. – 28 марта. – С. 3.

T. Khrystyuk

THE POLITICAL OPPOSITION IN RUSSIA AND ITS PROSPECTS IN THE SECOND HALF OF 1999 – THE BEGINNING OF 2000

The paper presents the analysis of the position of The political opposition in Russian Federation in the second half of 1999 – the beginning of 2000/ The author attracts attention to the characteristics of the main political forces and the strategy of their activity during parliamentary and president elections as well as analyses the prospects of the opposition forces.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розкрито особливості структури та функціонального забезпечення підручників з історії для сучасних загальноосвітніх навчальних закладів

Проблема формування в учнів умінь працювати з підручником на уроках історії тісно пов'язана з теорією шкільного підручника – галуззю науки, що досліджує основні характеристики цього виду навчальної літератури. Концептуальною основою теорії шкільного підручника є визначення його двоєдиної сутності – як носія змісту освіти і як засобу навчання.

В якості носія змісту освіти, підручник покликаний максимально реалізувати усі його компоненти – інформаційний, репродуктивний, творчий, емоційно-ціннісний. Відповідно до цього визначається функціональне забезпечення навчальної книги. Зокрема, аналіз наявного наукового фонду, дозволив виокремити такі головні функції підручника з історії: інформаційну, розвиваючу, мотиваційну, виховну.

Функції підручника реалізуються через його *структуру*. Під структурою підручника у дидактиці прийнято розуміти сукупність його елементів та характер їх взаємодії при проектуванні навчального процесу [1: 48]. Однак це тлумачення не догматичне. Погляди на трактування поняття "структура підручника" у сучасній психолого-педагогічній літературі різняться спектральною гамою словесних відтінків. Так, Г. Донський, Є. Петровський, К. Сосніцький під *структурою підручника* розуміють побудову предметного змісту і як компоненти виділяють розділи і параграфи. В. Бейлінсон, Д. Зуєв вбачають у цьому понятті способи подачі навчального матеріалу, основними структурними елементами яких є тексти, завдання, ілюстрації тощо. Натомість, В.Цетлін критикує два попередні підходи за недостатнє відображення специфіки навчального курсу та слабкий взаємозв'язок між структурними елементами книги. *Структуру підручника* він розглядає як зовнішнє відображення сутності навчального предмета через дві групи взаємозалежних та взаємодоповнюючих складових: одна забезпечує розподіл змісту навчального матеріалу (до неї належать розділи та параграфи); інша виражає етапи навчального процесу, необхідні для засвоєння змісту, втіленого в сукупностях першого ряду (тексти, завданнях тощо). У процесі уроку розділи відповідають системі уроків, параграфи – окремим урокам, а компоненти розділів – мікроетапам процесу навчання [2].

Враховуючи специфіку навчальної літератури для середнього загальноосвітнього навчального закладу, структуру підручника з історії можна представити через призму двох складових – текстового та позатекстового, кожен з яких складається з трьох взаємозалежних елементів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Підручник	
Текстові компоненти (навчальний текст)	Позатекстові компоненти
Основний Додатковий Пояснювальний	Методичний апарат (МА) Апарат орієнтування (АО) Ілюстративний матеріал (ІМ)

Навчальний текст – це первинна складова підручника, група з двох чи більше речень, в якій є свій *суб'єкт* (думка автора, яка знаходить своє розкриття у тексті) і разом

вони утворюють *предикт* (безпосереднє розкриття текстового суб'єкта), що разом утворюють *текстове судження* [3: 17].

За домінуючою функцією навчальні тексти поділяються на *основні, додаткові та пояснювальні* [6: 13].

Основний текст – часткова вербальна структура, яка включає дидактично й методично опрацьований і систематизований автором програмний матеріал, обов'язковий для запам'ятовування. Д.Д. Зуєв розрізняє такі *види основного тексту*:

теоретико-пізнавальний або *навчально-пізнавальний* включає характеристики найважливіших понять, законів тощо; висновки, узагальнення; матеріали для формування досвіду емоційно-ціннісного ставлення до світу; він оформлений у розділи, глави, параграфи [4: 30]. За прийомами викладу навчального матеріалу розрізняють описові, оповідні, пояснювальні та проблемні теоретико-пізнавальні тексти. У чистому вигляді жоден з них у підручнику з історії не зустрічається. Як правило, використовується комбінація наведених прийомів. Наприклад, навчальні книги укладені в пояснювальному стилі з елементами опису та оповідання;

– *інструментально-практичний* спрямований на застосування набутих знань під час практичної діяльності і характеризує основні способи діяльності [5].

Додатковий текст – часткова вербальна структура, що містить навчальний матеріал для підкріплення й поглиблення положень основного тексту. Цей матеріал може виходити за межі програми. Його завдання – посилити емоційне навантаження підручника, ознайомити учнів з прийомами пізнавальної діяльності, сприяти індивідуалізації та диференціації навчання [10, 11].

Основа додаткового тексту становлять: історичні документи; хрестоматійні матеріали; уривки з творів художньої та науково-популярної літератури; біографічні та наукові відомості; статистичні та довідкові матеріали.

Пояснювальний текст – часткова вербальна структура, що містить необхідне для розуміння і більш повного засвоєння коментарі та тлумачення. Його призначення полягає в організації та забезпеченні самостійної навчальної діяльності школярів.

Пояснювальний текст складає головну частину довідкового апарату підручника. До нього належать: предметний вступ; примітки та пояснення; хронологічні та термінологічні довідники; пояснення, карто-схеми, таблиці; скорочення й умовні позначення

Позатекстові компоненти – система загальної моделі підручника, призначена для обслуговування його текстового компонента.

До позатекстових компонентів підручника належать: *методичний апарат, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування*.

Методичний апарат як структурний компонент підручника включає: завдання і запитання, систематизуючі, порівняльно-узагальнюючі, хронологічні, синхроністичні, конкретизуючі таблиці, зразки виконання завдань тощо. Його основне призначення – навчати дитину вчитися, сформуванати вміння самостійно здобувати знання.

Важливе місце у методичному апараті підручника належить *запитанням і завданням*, адже, за твердженням психологів, будь-який об'єкт стає предметом вивчення лише тоді, коли набуває вигляду завдання. Завдання і запитання у підручнику завжди орієнтовані на певний вид діяльності та наявний об'єм знань про об'єкт пізнання.

Актуальною залишається проблема просторового розташування завдань і запитань стосовно інших компонентів підручника та відносно тексту. Аналіз традиційних підручників дозволяє стверджувати, що ці структурні компоненти, як правило, розташовані після тексту, стимулюючи процес тематичного повторення для контролю і самоконтролю у процесі підготовки до відповідного заняття. Завдання і запитання можуть також передувати тексту (і цим актуалізувати та мотивувати навчальну діяльність школярів) або йти паралельно з ним супроводжуючи ілюстрації та документи підручника. У цьому випадку вони вступають в особливий зв'язок із авторським текстом і починають активно впливати на нього, відтак розширюючи навчальні можливості підручника [6: 14].

Запитання і завдання за характером передбачуваної діяльності учнів поділяються на *відтворюючі, перетворюючі, образні і проблемні*. Використання різних підходів до їх

розташування і застосування створює належні підстави для урізноманітнення методики проведення уроку та самостійної позаурочної навчальної діяльності учнів.

Структурним елементом методичного апарату підручника є *таблиці*. Правильно розташовані у тексті вони вказують на можливість операцій з навчальним матеріалом як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях вивчення історії [7: 18].

Окрім навчальних завдань і таблиць, в методичний апарат підручників нового покоління можуть входити також *пам'ятки* (записи, у яких розкрита послідовність дій, які потрібно виконати), *алгоритми* (чіткі описи прийомів мислення або послідовності розумових дій), *зразки виконання завдань і міркувань*. Найбільш повно ці структурні компоненти підручника представлені у "Історії епохи очима людини" за редакцією Ю. Комарова [6].

До позатекстових компонентів підручника належить *ілюстративний матеріал*. Взаємодіючи з іншими структурними компонентами підручника, він зреалізовує його функції (інформаційну, розвиваючу, мотиваційну) специфічними, лише йому притаманними засобами, кольорового і чорно-білого зображення. До ілюстративного матеріалу підручника належать: *образотворча* (фото, малюнки сучасних авторів, створені на сюжети параграфу, репродукції художніх творів на історичну тематику, документальні зображення тощо) та *умовно-графічна* (карти, схеми, креслення, таблиці, графіки, діаграми тощо) наочність.

Відповідно до рівня співвідношення ілюстративного і текстового компонентів підручника розрізняють наступні види ілюстрацій: *провідні ілюстрації* (самостійно розкривають зміст навчального матеріалу, замінюючи основний текст); *рівноправні ілюстрації* (поглиблюють інформацію основного тексту (ілюстрації цієї групи, в основному науково-пізнавальні); *обслуговуючі ілюстрації* (доповнюють, конкретизують, емоційно підсилюють текст та інші поза текстові компоненти підручника, мотивуючи їх сприйняття і засвоєння у процесі учіння [8: 170].

Загалом наочний матеріал слугує унаочною опорою мислення, носієм інформації, засобом розвиваючого та виховного впливу на учнів.

Апарат орієнтування виконує "службову" функцію підручника – допомагає учням швидко і безпомилково орієнтуватися у структурі підручника. Даний елемент включає наступні складові: передмова, зміст, рубрикація, шрифтові і кольорові виділення, сигнали символи, предметні та іменні вказівники, бібліографія, колонтитул [9].

Передмова передує викладу навчального матеріалу. У підручниках з історії цей структурний компонент представлений зверненням до читача, у якому автор коротко ознайомлює учнів із змістом підручника, дає поради щодо роботи з ним.

Зміст – це система заголовків частин підручника, що відображає його структуру і допомагає швидко віднайти потрібні факти і матеріали. Зміст розташовується на початку (чи наприкінці, що вважається менш вдалим) навчальної книги.

Рубрикація – система рубрик підручника. Рубрика – це позначення окремої частини навчального матеріалу, основу якої становлять заголовки розділів та тем. Цей структурний елемент апарату орієнтування дедалі частіше представлений у підручнику у вигляді різноманітних рубрик: "Пригадайте, поміркуйте", "Запитання і завдання для повторення" тощо.

З рубрикацією пов'язані *шрифтові та кольорові виділення*. Кількість використаних кольорів обмежена: у підручниках з історії – це, зазвичай, блакитний і червоний. Різноманіття шрифтів більш значне за рахунок кеглів і гарнітур (розрядка, курсив, жирний, напівжирний).

Зазначимо також, що внутрішня будова підручника певною мірою залежна від його зовнішнього вираження (це найбільше простежується на апараті орієнтування). Сьогодні, коли суттєво зросли можливості поліграфії, колір починає використовуватись як конструктивний елемент підручника, функціональними складовими якого є: інформаційний (розширює уявлення про об'єкт вивчення), організуючий (як сигнальний, акцентуючий засіб), естетичний компоненти.

Орієнтування у рубриках прискорюють *тематичні сигнали-символи*. Їх кількість коливається в межах від двох до п'яти, а значення найчастіше пояснюється на звороті титальної сторінки. Тематичні сигнали-символи допомагають школярам диференціювати

навчальну інформацію: колонтитули полегшують пошук теми, а шмуцтитули свідчать про перехід до вивчення нового етапу історичного минулого. Наприклад, у підручнику "Історія епохи очима людини" кожен шмуцтитул представлений колажем із фотознімків документів відповідних років, які передають "дух" свого часу і можуть бути використані вчителем на початку вивчення нового розділу як окреме джерело знань для випереджальної бесіди за змістом теми [5].

Новою складовою апарату орієнтування стали невеликі малюнки-піктограми, перелік та зміст яких зазвичай подано у вступному тексті.

Завершуючи структурний аналіз шкільного підручника з історії, зауважимо, що стандарту у наборі та співвідношенні його компонентів не існує. Відповідно до узагальненої типології навчальних предметів створеної І.К. Журавльовим та Л.Я. Зоріним, можна накреслити лише загальний напрямок структурної побудови підручника, який повинен відображати рівень навчального матеріалу характерний одному з трьох типів предметів загальноосвітнього циклу: навчальні предмети із провідним компонентом – 1) наукова знання; 2) способи діяльності; 3) основи художньої культури. Для кожного з цих типів навчальних предметів характерний особливий принцип структурування підручника. Відтак, для першого типу підручників притаманне переважання тексту (зокрема інформативного, хоча, в окремих випадках, можливий і проблемний виклад), головне завдання якого полягає у тлумаченні та конкретизації теоретичних положень теми. Завдання і запитання у таких підручниках підпорядковані текстам і націлені на засвоєння знань. Ілюстративний матеріал використовується задля уточнення тексту.

У підручниках другого типу домінують завдання, спрямовані на оволодіння первинними видами діяльності. Для них характерна наявність правил та підпорядкованих завданням інструкцій. Ілюстративний матеріал завжди конкретний, орієнтований на завдання, рідше на текст.

Третій тип передбачає домінування творчих завдань, спрямованих на емоційне сприйняття, розуміння й оцінку творів мистецтва. Тексти таких підручників налаштовують на критичне осмислення літератури і мистецтва. Ілюстративний матеріал виступає об'єктом вивчення і важливим засобом естетичного виховання [2].

Прикметно, що курс історії в школі здебільшого реалізує як мінімум два з вище окреслених компонентів, а інколи і всі три. Тому в умовах варіативності навчальної літератури головним критерієм його ефективності є насамперед рівень забезпеченості його засобами для організації самонавчання учнів, а саме реалізації у підручнику інформативної, розвивальної, мотиваційної, та виховної функцій; наявності чітко структурованих текстового та позатекстового компонентів.

Список використаних джерел

1. Лернер И.Я. О дидактических основах построения учебника // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение, 1990. – Вып. 20. – С. 18–26.
2. Цетлин В.С. О структуре учебника // Теоретические проблемы современного школьного учебника: Сб. научн. тр. / Отв. ред.: И.Я. Лернер, Н.М. Шахмаев. – М.: Изд-во АПН СРСР, 1989. – С. 22–34.
3. Долбаев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. – М.: Педагогика, 1982. – 176 с.
4. Зуев Д.Д. Проблемы структуры школьного учебника // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение, 1974. – Вып. 1. – С. 28–47.
5. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках. Навчальний посібник для 10 кл. / Ю. Комаров та ін. – К.: Генеза, 2004. – 256.
6. Пометун О. Актуальні проблеми шкільного підручника з історії // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 13–17.
7. Терно С. Методичний апарат підручника: яким він має бути? // Історія в школах України. – 2004. – № 7. – С. 17–20.
8. Зуев Д.Д. Школьный учебник. – М.: Педагогика, 1983. – 240 с.
9. Аппарат ориентировки в школьных учебниках: методические материалы. – М.: Просвещение, 1973. – 58 с.
10. Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1914–1939 рр.). Частина I. – К.: Генеза, 2002.
11. Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1945–1998 рр.). Частина II. – К.: Генеза, 2000. – 304 с.

Natalia Ignatenko

TEXTBOOK ON HISTORY AS AN OBJECT OF THEORETICAL ANALYSIS

The paper analyses the peculiarities of the structure and functional obsuring of textbook on History for the contemporary general educational institutions.

УДК 94 (477)

Тетяна Деменко

РОЛЬ ШКОЛИ У ВИХОВАННІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті аналізується роль школи у вихованні підростаючого покоління на сучасному етапі.

Кінець ХХ століття характеризується глобальними дезінтеграційними процесами. Їх епіцентром виявився розпад імперії СРСР і утворення на її території нових незалежних держав. Так званий "соціалістичний лад" був докапіталістичною (феодално-деспотичною) формацією, яка штучно затримувала природний розвиток народів і людини, зумовлювала формування істоти із споживацькими запитами, але не здатної власними силами задовольнити свої потреби. Цей суспільний устрій виявився зручним для слабких, лінивих і тих, хто стояв біля розподілу благ. Він не спонукав людину до ініціативної творчої праці, а в кінцевому наслідку зумовив її глибинну люмпенізацію, домінування комунального мислення, байдужість, втрату моральних та національно-духовних орієнтацій, зневагу до праці. "Радянська людина" звикла, щоб нею хтось керував і "турбувався" її власним життям. Її поведінка визначалася не її внутрішніми переконаннями і прагненнями, не сумлінням, а командами ззовні, зовнішнім наглядом (вчитель, комсорг, профорг, кадебіст тощо). Такий її стан зумовив неминучу стагнацію господарського організму, що й привело до банкрутства всієї комуністичної системи.

Особистість сьогодні опинилася у фокусі соціально-економічних процесів. Пристосувавшись колись до життя в умовах "безтурботного" національного і соціального рабства, вона несподівано для себе потрапила в умови свободи – незвичні та й інколи незрозумілі – і змушена міняти свій стан – ставати самовідповідальним, активним, підприємливим громадянином, якому багато дозволено, але який відтепер повинен жити лише за рахунок власних зусиль, власної ініціативи, а відтак і відстоювати вартості, які приймає. Цей процес виявився для "радянської людини" надто важким, тривалим і болісним. Наша теперішня криза – це насамперед криза людини, яка не може і не хоче змінитися відразу. Сьогодні "розвиток суспільства вперся об "людський фактор", черству і байдужу людину, яка не хоче нести обов'язок і естафету з минулого в майбутнє. Це страшний витвір тотальної системи виховання на ґрунті антирелігії – без християнських джерел і начал" [1: 94].

Аналіз соціально-економічних та духовно-культурних наслідків розвалу СРСР засвідчує, що наше суспільство кладе в основу свого подальшого життя дві головні ідеї – ідею побудови Української держави та ідею становлення в ній громадянського устрою. Їм підпорядковується і процес формування нової системи виховання, що відтепер трактується як національно-демократична. Це означає, що:

а) наше українське виховання, як і виховання інших європейських народів, є національним. Під цим розуміємо як специфічні зусилля і заходи, спрямовані на розвиток націо-

нального самоусвідомлення української дитини, так і всі аспекти виховання, включаючи моральне, господарське, естетичне, фізичне тощо; всі вони повинні носити національний характер, тобто відповідати духові і стратегічним цілям української нації і держави, нашій виховній традиції і нашій ментальності; це повинно бути виховання для потреб нації і держави [2: 193];

б) другою домінуючою тенденцією українського виховання стає демократизація особистості і пристосування її до життя в умовах свободи, без чого не маємо перспектив на успіх. Бо ніякою дисципліною і ніяким жорстким наглядом не можна замінити спонтанне джерело сил, що б'є з глибин вільної людської душі [3: 15]. А відтак свобода є першим обов'язком людини, без чого вона не може виконати всі інші свої обов'язки.

Сказане вище дає підстави визначити головну мету сучасного українського виховання як історично специфічну. Ця мета повністю розкрита в "Концепції виховання дітей та молоді у національній системі виховання", затвердженій рішенням колегії МОНУ 28 лютого 1996 року №2/4-8 та в "Національній доктрині розвитку освіти", затвердженій Указом Президента України від 17 квітня 2002 року №347/2002. Отже, основною метою національного виховання, на сучасному етапі, є – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [4: 8].

Мета національного виховання конкретизується через систему виховних завдань: забезпечення умов для самореалізації особистості відповідно до її здібностей, суспільних та власних інтересів; відхід від уніфікації в процесі виховання, від орієнтації на "усередненого" вихованця; формування національної свідомості і людської гідності, любові до рідної землі, родини, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати; виховання правової культури: поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки, знання та дотримання законів; забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старших, культури та історії рідного народу; формування мовної культури. Оволодіння і вживання української мови; виховання духовної культури особистості та створення умов для вироблення нею власної світоглядної позиції; утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, милосердя, патріотизму, доброти та інших добродійностей; культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою, толерантності, поваги до жінки, любові до рідної землі; формування почуття господаря й господарської відповідальності, підприємництва та ініціативи, підготовка дітей до життя в умовах ринкових відносин; забезпечення повноцінного розвитку дітей і молоді, охорона й зміцнення їх фізичного, психічного та духовного здоров'я; формування соціальної активності та відповідальності особистості через включення вихованців у процес державотворення, реформування суспільних стосунків; забезпечення високої художньо-естетичної культури, розвиток естетичних потреб і почуттів; вироблення екологічної культури людини, розуміння необхідності гармонії її відносин з природою; прищеплення глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю; спонукання вихованців до активної протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності [5: 102–103].

Виховання дітей і молоді у будь-якому регіоні України зрештою переслідує одні й ті ж самі педагогічні цілі, ґрунтується на одних і тих же принципах і теоретико-методологічних засадах. Разом з цим, у процесі виховання враховуються регіональні й етнографічні особливості.

До основних принципів національного виховання відносяться: культуровідповідність; активність, самодіяльність і творча ініціатива учнівської молоді; демократизація; гуманізація; безперервність і наступність; нероздільність навчання і виховання; єдність навчання і виховання; диференціація та індивідуалізація навчального процесу; гармонізація родинного і суспільного виховання.

Реалізація основних завдань і принципів виховання у національній системі освіти здійснюється за кількома пріоритетними напрямками: патріотичне, правове, моральне, трудове, фізичне, екологічне, сімейно-родинне, превентивне, художньо-естетичне виховання.

Школа – основний інститут виховання. В Законі України "Про загальну середню освіту" в статті 17 "Виховний процес у загальноосвітніх навчальних закладах" говориться:

1. Виховання учнів (вихованців) у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється в процесі урочної, позаурочної та позашкільної роботи з ними.

Цілі виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах визначаються на основі принципів, закладених у Конституції України, законах та інших нормативно-правових актах України [6: 8].

Але не дивлячись на всі прийняті законодавчі документи виховний процес у наших школах втрачає свою ефективність і результативність. Можна упевнено сказати, що це наслідок домінування застарілих форм і методів організації, неврахування зрослих потреб учнів.

Школа ігнорує поради А.Макаренка про те, що справжня суть виховної роботи полягає не у наших повчальних бесідах-розмовах з дітьми, а в організації життя дитини.

Більшість учнів не впевнені у завтрашньому дні, це паралізує почуття громадянськості, милосердя, прагнення до пізнання й творчості. Знизилась роль сім'ї у вихованні дітей. Батьки рідко заходять до школи, не відвідують батьківських зборів, часто карають дітей фізично. Це потребує глибокої уваги педагогів до психолого-педагогічної освіти батьків. Робота з батьками повинна мати випереджальний характер, готувати батьків до розуміння дітей та їхніх проблем. Адже педагогічний союз учителів, батьків – це могутня сила виховання [7: 4].

Отже, аналіз кризового стану в теорії та практиці виховання дає змогу обґрунтовано довести, на скільки необхідним є цілеспрямований, усвідомлений підхід до формування виховної стратегії, реалізація якої можлива лише за умови розробки продуманого обґрунтованого психолого-педагогічного проекту виховного процесу [8: 4].

Ми знаємо, що виховання це довгий і складний процес, і скороспілих наслідків тут не буває. Нам потрібна глибока віра в те, то робимо, а також оперта на цю віру довготривала наполеглива праця всіх учителів, якій повинна передувати відповідна підготовка.

1.Першою сходинкою такої підготовки є моральне очищення шкільного середовища. Не можна ставити перед собою високих, благородних цілей і, тим більше, не вдасться нам домогтися добрих наслідків у середовищі, де побутують грубість, зневага до людини, де нечесно оцінюють учня, де беруть хабарі, де живуть виключно матеріальними прагненнями. Зрештою, все життя очистити, тим більше сьогодні, – неможливо, але школу, де дитина перебуває велику частину дня, –при добрій волі вчителів можна зробити певним "оазисом" моральності і доброти, як, зрештою, і сім'ю.

2. Весь учительський склад має ознайомитися із засадами Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти (спираючись на відповідну літературу) а відтак добровільно прийняти їх, зробити елементом свого світогляду. Будь-яке фальшування тут принесе тільки шкоду. В тій справі потрібна моральна єдність і спільна націленість всього учительського складу.

Слід підкреслити, що ця вимога не видається простою: втілення концепції сучасного українського виховання вимагає певного переосмислення філософських та психологічних засад світогляду вчителя, а також його самовизначення щодо віри в Бога, щодо політичних реалій нашого часу тощо. Йдеться також про володіння відповідними методами виховання. З нього випливає необхідність ґрунтовної перепідготовки вчителів – в рамках шкільного чи міжшкільного методичного об'єднання.

3. Сформувані систему виховання в школі, яка включала б: набір програм для відповідних вікових груп, адаптованих до місцевих умов; включення до розкладу спеціальних уроків навчання вартостей; призначення вчителя, який нестиме уроки навчання вартостей; нагромадження існуючих та створення власних методичних засобів (рекомендацій, ілюстративних матеріалів тощо); розробку і впровадження в календарі плани системи спеціальних виховних заходів у позаурочний час; ознайомлення всіх учителів-

предметників, класних керівників зі змістом програм, підготовлених для відповідних вікових груп; спонукання всіх учителів до участі у виховній роботі шляхом планування, оцінки і аналізу навчального процесу; оцінку виховного потенціалу навчальних предметів і, можливе доповнення навчального плану додатковими дисциплінами (українознавство, християнська етика, вивчення Конституції України та інших правових документів тощо) і т. ін.; розробку системи заохочень для дітей, які в своїй поведінці дотримуються пропонованих вартостей.

Побудована таким чином система є чисто світською, але вона йде в річищі християнської філософії, а тому може доповнюватися також вихованням релігійним. З огляду на це вельми важливим доповненням такої системи є і спонукання батьків до того, щоб вони прилучали свої дітей до віри дідів, брали їх з собою до церкви, вчили дотримуватись релігійних свят і обрядів тощо. Нарешті, не варто очікувати негайних відчутних результатів такого виховання. Такий "засів" зможе прорости лише згодом [9: 116].

Виховна система школи – складне психолого-соціальне утворення, неврівноважене саморегульоване, кероване. Це відкрита система: вона не тільки успішно взаємодіє з близьким і далеким соціумом, а й, освоївши його, сама стає могутнім засобом соціалізації. Виховна система школи має складну структуру, що складається з компонентів, скріплених системними зв'язками. З'єднання частин системи в єдине ціле забезпечує її управлінський блок. Виховна система, з одного боку, – психопедагогічна, а з іншого – соціально педагогічна. Вона має складну структуру. У виховній системі, яка перебуває в процесі становлення, звичайно, добре почуваються люди творчі, нестандартні, оскільки вони почувають себе певною мірою суб'єктами між елементами системи. В будь-якому виховному закладі йде швидка зміна поколінь дітей. При цьому кожне покоління має почуватися суб'єктом розвитку системи, вносити в неї щось нове. Ефективність виховної системи залежить від повноти її реалізації у конкретному навчально-виховному закладі, освітній установі. Найбільшого значення тут набувають такі пріоритети: підвищення професіоналізму вихователів, організаційне, фінансове та науково-методичне забезпечення, інтеграція у світовий освітянський простір.

Список використаних джерел

1. Сверстюк Є. Блудні сини України. – К., 1993. – 130 с. 2. Перший український педагогічний конгрес. 1935 р. – Львів, 1938. – 203 с. 3. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С. 12–18. 4. Національна доктрина розвитку освіти // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. – Х.: Видав. гр. "Основа", 2004. – Ч. 1. – 143 с. 5. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. – Х.: Видав. гр. "Основа", 2004. – Ч. 2. – 157 с. 6. Закон України "Про загальну середню освіту" // Сторінка "Законодавство України" сайту Верховної Ради. Документ 651-14, редакція від 01.01.2004. – 25 с. 7. Виноградова Т. Виховання нового покоління // Завуч. – 2006. – № 8. – С. 4–6. 8. С. Лашина. Виховна система в сучасних умовах // Завуч, 2006. – № 9. – С. 4–7. 9. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції // А. Погрібний, А. Алексюк, О. Вишневський та ін.; Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенко, Інститут українознавства Національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: Школяр, 1997. – 151 с.

Tatyana Demenko

ROLE OF SCHOOL IN BRINGING UP THE YOUNG GENERATION

The article analyses the role of school in bringing up the young generation at present.

**РОЗДІЛ 5.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ**

УДК

Леся Алексівець

ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ПОЛЬЩІ 1918–1926 РР. У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

У статті дається аналіз розвитку української і зарубіжної історіографії історії відновлення незалежності Польщі та її становлення в 1918–1926 рр.

Наукова історична думка протягом тривалого часу поступово нагромаджувала потенціал вивчення складних проблем відродження і формування польської національної державності. Досліджуючи сам процес відновлення II Речі Посполитої, її подальше становлення у період до і після Першої світової війни, історіографія дає змогу усвідомити нерозривний зв'язок істориків та історичної науки з розвитком польського суспільства, відповідними суспільно-політичними силами, необхідним рівнем еволюції історіографії з питань міжнародної політики. Саме такий підхід сприяє розкриттю закономірностей різних етапів історичного пізнання і мислення, вивченню змісту і методів дедалі ширшого і динамічнішого аналізу шляху, пройденого суспільством, який здійснює історична наука.

Наукові дослідження з історії Польської республіки доби 1918–1926 рр. вітчизняних і зарубіжних авторів дозволяють простежити основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, їх реалізацію у складних умовах міжвоєнної Європи, інакше кажучи, визначити місце новопосталої держави після її відродження та польського суспільства на шляху історичного розвитку. Однак, на нашу думку, історична наука як і Польщі, так й України ще досі потребує об'єктивного неупередженого аналізу проблем відродження державної незалежності Польщі у 1918 р., формування і розвитку у цей час політичної демократичної парламентської системи, показу зовнішньополітичних пріоритетів Другої Речі Посполитої, з'ясування ролі видатних польських державних і політичних діячів у відновленні національної державності.

Причиною цього є те, що в умовах адміністративно-тоталітарних держав ці проблеми висвітлювали однобічно, з позицій марксистсько-ленінської методології, і, як наслідок такого підходу, подавали у спотвореному вигляді. Правлячий радянський бюрократичний суспільно-політичний режим свідомо перекручував згадані питання, "недодавав" інформації про справжні процеси у міжвоєнній Польщі, здебільшого вводив в оману як власну, так і світову громадськість. Блок суспільствознавчих наук, виконуючи певні соціально-політичні замовлення, був тісно пов'язаний з ідеологічними пріоритетами тодішньої комуністичної влади. Не підпадаючи під суспільно-ідеологічний пріоритет, проблематику національного державотворення, як і багато інших соціально-економічних, політичних і духовних проблем, дослідники виводили з-під об'єктивного критичного наукового аналізу.

Історіографію з проблем історії Польської держави 1918–1926 рр., маємо на увазі як вітчизняну, так і польську історичну науку, можна умовно поділити на такі етапи: перший, це вивчення й показ історії польського національного державотворення безпосередньо й одночасно з суспільно-політичними подіями 1918–1926 рр., в загальному континуумі міжвоєнного періоду; другий – становлення історичної науки з даної проблематики у соціалістичну добу; і, нарешті, третій – праці сучасних українських та зарубіжних дослідників історії відновленої Польської держави та формування національної державності.

Відродження незалежності Польської держави у 1918 р. створювало сприятливі умови для розвитку національної культури, освіти й науки, в тому числі історичної, розширення її тематики. Почали діяти нові науково-освітні центри – університети у Варшаві, Познані, Вільно, а також Католицький університет у Любліні та ін. Тут була зосереджена

основна частина професійних істориків. У 1925 р. відновило роботу Польське історичне товариство (ПІТ), котре координувало їх дослідження, періодично організовувало всепольські з'їзди істориків. У міжвоєнний період відбулися IV (1925 р., Познань), V (1930 р., Варшава) і VI (1935 р., Вільно) з'їзди польських істориків. У 1925–1933 рр. ПІТ об'єднувало близько 1300 членів [1:96]. У країну повернулися численні колекції архівних матеріалів з-за кордону: СРСР, Німеччини, Австрії, Швейцарії. Почали функціонувати державні архіви і бібліотеки, доступними стали багато приватних архівів. Із перших літ незалежності Польська академія наук у Кракові почала видання збірників документальних матеріалів з вітчизняної історії.

Розширилася мережа періодичних видань. Наукові журнали "Kwartalnik Historyczny" ("Історичний кварталник") і "Przegląd Historyczny" ("Історичний огляд") перетворилися на центральні органи Польського історичного товариства. Почали видаватися спеціалізовані часописи і наукові збірники історичних праць – "Niepodległość" ("Незалежність"), "Wojskowy Przegląd Historyczny" ("Військово-історичний огляд"), "Kronika Ruchu Rewolucyjnego" ("Хроніка революційного руху"), "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" ("Щорічники соціальної та економічної історії") та ін. Збагатилася проблематика історичних досліджень. Поряд із традиційними для попереднього періоду сюжетами, почала ширше вивчатися новітня історія. Пріоритетними її темами, природно для цього часу, були історичні передумови відновлення польської державності, зовнішньополітичного, соціально-економічного й духовного становлення країни. В СРСР питаннями історії слов'янських народів, зокрема польського, займався переважно Інститут слов'янознавства і балканістики (Москва), де склалися школи дослідників. Одночасно доводиться констатувати, що українська історіографія зарубіжних слов'янських країн не здобула належного їй місця. Свідченням цього є відсутність у цей час фахового часопису та державної академічної установи, яка б взяла на себе функції організації та координації. Особливо відчутним для української історіографії історії Польщі, зокрема міжвоєнної доби, є те, що ще й досі немає серйозних, ґрунтовних вітчизняних праць з такого важливого підрозділу новітньої історії зарубіжних слов'янських країн, як новітня історія Польщі міжвоєнного часу, особливо розвитку польського суспільства в контексті загальноєвропейського історичного процесу, його головних закономірностей.

Перші наукові публікації, пов'язані з проблематикою історичної зумовленості відновлення суверенітету Польської держави, соціально-економічного і політичного становища польських земель у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.), видані ще до проголошення незалежності Польщі. Національно-визвольна боротьба польського народу за свою національну державність тривала за надскладних історичних обставин: порізнені державними кордонами польські землі належали до трьох велетенських європейських імперій – Російської, Німецької та Австро-Угорської. А відтак – різні урядові системи, культури, відмінні економічні й суспільно-політичні умови накладали відбиток і на розвій національного життя, національної культури польського народу, який гостро відчував свою роз'єднаність, піддавався чужим впливам. З погляду внутрішньої політики Росії, Австро-Угорщини і Німеччини польське питання полягало у всеохоплюючій інтеграції колишніх земель Речі Посполитої в єдині імперські організми та перетворення поляків на їх вірнопідданих. Саме ці установки були центральними в урядовому баченні чужоземно-польського співіснування. Втілення їх у життя набирало різних форм – від значних поступок заради забезпечення державної діяльності поляків до не менш серйозних дискримінаційних заходів. Питання національно-визвольного руху польського народу за незалежність, соціально-економічних й політичних чинників впливу на поляків, їх самоусвідомлення, проблеми устрою Польщі до її відродження стали об'єктом дослідження українських вчених. Про це свідчать праці В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського [2]. Важливість вирішення польського питання в Російській імперії підкреслював М. Грушевський, котрий відгукнувся на законодавчі та підзаконні акти, що обмежували права пригноблених народів. Він висловив положення, яке й нині має важливе методологічне значення при розв'язанні міжнаціональних проблем. Зокрема, що національне питання необхідно вирішувати не на основі археографічних джерел чи принципів давності, а – реальних фактах сьогодення, в інтересах народу, який населяє дану територію [3].

Польське питання порушували також російські дослідники. Це були праці різного наукового рівня – від спогадів до опису розвитку подій, метою яких було забезпечити ідеологічне та історичне виправдання політики царського уряду й підтвердити її легітимність. Таку літературу писали здебільшого на замовлення уряду [4].

Питання історії довоєнної Польщі, перебування польських земель у складі Росії, Німеччини й Австро-Угорщини, їх внутрішньополітичного і соціально-економічного становища були об'єктом вивчення польської історіографії. Бажання відгукнутися на проблеми національно-визвольних прагнень свого народу засвідчила низка публікацій на початку ХХ ст., автори яких викладали історію польського народу, акцентуючи увагу на національній ідеї, при цьому намагалися всі історичні події співвіднести з ідеалами боротьби за національну незалежність. У колі дослідників соціально-економічних відносин і політичних подій на польських землях у передвоєнний час і роки Першої світової війни провідне місце займали професори Львівського університету О. Бальцер (1858–1933 рр.), С. Закшевський (1873–1936 рр.), Ш. Аскеназі (1866–1935 рр.), професор Краківського університету С. Кутшеба (1876–1946 рр.). Відзначимо книгу О. Бальцера "Із проблем устрою Польщі" [5], у якій вчений намагався реабілітувати правові й державні інститути Речі Посполитої напередодні розділів ХVІІІ ст. Порівнюючи лад Польщі цього періоду з деякими західноєвропейськими країнами, О. Бальцер прийшов до висновку про його відповідність велінню часу. Така оцінка зустріла підтримку національно-патріотичних кіл, чим була схвалена громадянська позиція історика. У 1908 р. інший представник львівської історичної школи – С. Закшевський опублікував методологічну роботу "Історичні проблеми" [6], в якій розвинув два положення своєї теорії – інтуїтивні засади історичного пізнання і "героїчну концепцію", підкреслюючи при цьому культ сильної влади і роль видатних вождів в історії. На відміну від інших істориків свого часу, відомий польський вчений Ш. Аскеназі сумлінно вивчав історичні джерела, хоча йому також була властива "героїчна концепція" та підвищена увага до національного руху поляків. При цьому він намагався знайти і в працях підкреслити антиросійську спрямованість польського національно-визвольного руху, пропагував орієнтацію на західні країни [7]. У своїх дослідженнях Ш. Аскеназі акцентував увагу на героїчних моментах виступів поляків проти поневолювачів, всіляко підкреслював ідею активної збройної боротьби за національну незалежність. Праці Ш. Аскеназі користувалися популярністю серед сучасників, пробуджували національно-патріотичні настрої, набули широкого визнання.

Наступні публікації дали авторам змогу зосередитися на менших за значенням у хронологічному плані, але надзвичайно важливих у змістовому розумінні питаннях передодня відновлення польської національної державності. Проблеми історії аграрних відносин і селянства, перетворень на селі наприкінці ХІХ ст. ґрунтовно досліджував відомий польський історик, економіст і політичний діяч В. Грабський (1874–1938 рр.) [8]. Матеріали, які він зібрав, стали доброю основою для подальшого вивчення цих важливих питань соціально-економічної історії Польщі.

Напередодні Першої світової війни почалася наукова діяльність двох визначних дослідників економічної історії Польщі – Ф. Буяка (1875–1953 рр.) і Я. Рутковського (1886–1949 рр.), котрих вважають одними з перших родоначальників польської соціально-економічної історії. Головну увагу вони приділили висвітленню соціально-економічних і суспільно-культурних відносин у польському селі, намагаючись звернути увагу громадськості на злиденне становище більшості селян. До вивчення соціально-економічних відносин ці вчені підходили ґрунтовно і всебічно, охоплюючи такі питання, як історія, географія, етнографія, етнологія, економіка і статистика, культурне життя, релігійні відносини. Як авторам книг, їм властиві ретельність у збиранні й описі фактичного матеріалу, зв'язок із політичним життям, питаннями національно-визвольного руху польського народу, його патріотичними прагненнями у боротьбі за незалежність Польської держави [9]. Праці подібного характеру справляли значний вплив на піднесення національної свідомості польського населення, розвиток його намірів здобути політичну, економічну й духовну незалежність. Вони ставали ідеологічною основою для польських суспільно-політичних сил, відбиваючи суттєвіші економічні, політичні й культурні прагнення основних верств польського суспільства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Із проголошенням національної незалежності Польщі розпочалася нова сторінка історіографії історії Речі Посполитої. Історики як України, так і Польщі здійснили у цей час важливі кроки в дослідженні становлення й консолідації польського суспільства у 1918–1926 рр., утвердження ідеї державності серед поляків та піднесення ролі країни у структурі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи. Активізації наукового пошуку у вивченні історії відновленої Польщі сприяло організаційне оформлення історичної науки: були створені науково-дослідні центри в академіях наук й університетах, історичні асоціації, відкривалися журнали, вдосконалювалися прийоми і техніка наукових досліджень. Нові історичні явища і події в суспільно-політичному й соціально-економічному житті Польської держави в роки зруйнування іноземного панування, Другого національного відродження і в період її існування між двома світовими війнами викликали значне піднесення у наукових колах країни, природне бажання дослідників якнайшвидше їх пояснити, показати закономірність відновлення Польської національної держави, її історичного значення і місця у Європі та світі. Соціально-економічні зміни на європейському континенті після Першої світової війни позначилися на духовному житті українського і польського суспільств, розвитку суспільно-політичної думки, в тому числі вітчизняної і зарубіжної історіографії.

У післявоєнний період в Україні, у протиборстві ідей, на основних тенденціях розвитку історіографії відбивалися події більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. У вітчизняній історіографії утверджувалася марксистсько-ленінська ідеологія в поясненні історичних подій. Питання історії Польщі, як інших слов'янських народів, українські вчені, боячись бути звинуваченими у "буржуазному націоналізмі" та репресованими, висвітлювали під кутом зору впливу жовтня 1917 р. і марксистсько-ленінського вчення. У працях міжвоєнної доби, до речі, написаних на основі великої кількості джерел, історичні події та явища розглядали, насамперед, з позицій класової боротьби та пролетарського інтернаціоналізму. Ще виразніше це було помітно, коли автор належав до тодішньої привілейованої касты державних і партійних істориків й свідомо вдавався до замовчування чи тенденційного поводження з історичними джерелами. Такий вульгаризований підхід і повсякчасні пошуки ворогів призводили до спотворення історії відродженої Польської держави чи подачі її у викривленому вигляді, заангажованого погляду на минуле. Внаслідок цього у радянській історичній науці події відродження й становлення польської національної державності 1918–1926 рр. перекручували та спотворювали, перебільшуючи роль "Великої Жовтневої соціалістичної революції" в її формуванні, відновлену II Річ Посполиту переважно визначаючи як "польську буржуазно-поміщицьку країну", "країну фашистського типу", уряди Польщі міжвоєнної доби – "антинародні", їх же політику висвітлюючи як "авантюристичну", а санаційний режим Ю. Пілсудського – "фашистський", що спирався лише на підтримку "імперіалістичних англо-американських сил" та зв'язаних з ними польської "фінансово-промислової буржуазії", "польських великодержавних шовіністів" і т.д. У цьому контексті виокремимо доволі велику за обсягом монографію Ю. Братківського під назвою "Фашистська Польща на шляху до революційної кризи" [10], у якій автор підкреслює: "Фашистська Польща, як і Німеччина, це одна з найслабших ланок у системі капіталістичних держав" [10:3]. На жаль, варто зазначити, що таку "наукову" оцінку історичних подій у відродженій Польщі міжвоєнного часу можна простежити у роботах О. Романського [11], М. Левенецького [12], А. Вольського [13], А. Врублевського [14], Ф. Кона [15], Є. Явленського [16], Є. Братина [17], колективній праці за редакцією С. Влодавського [18] та ін. Марксистська історична наука визначала політичну систему міжвоєнної Польщі, що постала у 1920 – 30-х як національний різновид фашизму, маємо на увазі режим "санації" [19]. Така характеристика цілком ґрунтується на ідеологічній, класово зорієнтованій і суворо детермінованій дефініції фашизму, що запропонував Комінтерн у 1935 р. Тоді ж специфічно італійське явище, позначене терміном "фашизм", марксистські історики поширили на інші країни, в т. ч. – Польщу, для ідентифікації їхніх повоєнних політичних систем.

У радянській історіографії міжвоєнного періоду певну увагу історики приділяли розгляду радянсько-польських відносин, хоча після підписання Ризького мирного договору у 1921 р. досліджень стало значно менше, ніж до цього. Та все ж, опубліковані у міжвоєн-

не 20-річчя роботи, у яких ці питання тією чи іншою мірою розглядалися, дають змогу отримати уявлення про підходи до їх розв'язання. У СРСР у міжвоєнний період висвітлювали події, в основному пов'язані з радянсько-польською війною 1920 р. [20], і лише в окремих історичних працях йшлося про радянсько-польські дипломатичні відносини [21]. Радянські історики, особливо московської школи, спираючись на марксизм-ленінізм, перетворили історію радянсько-польських відносин на арену гострої політичної боротьби. Це привело до того, що наукові центри в УРСР і окремі історики неохоче бралися досліджувати історію українсько-польських і загалом радянсько-польських зв'язків. Місце важеного наукового їх аналізу займали кампанії боротьби з "буржуазним націоналізмом".

На відміну від радянських істориків, науковці відродженої Польщі у міжвоєнні роки значно збагатили знання з історії формування і розвитку польської національної державності, особливостей соціально-економічного й політичного життя, становлення духовних основ суспільства у 1918–1926 рр. Процес активізації історичних досліджень, викликаний відновленням незалежності країни, потребами відбудовчого часу, призвів до появи численних праць: монографій, брошур, статей, а також виступів у засобах масової інформації, на Всепольських з'їздах істориків, присвячених ролі історичної науки в суспільно-політичному житті країни, висвітленню історії Польської держави, її народу з найдавніших часів, особливо післявоєнного періоду і становлення державного ладу, його інституцій у міжвоєнні роки. Польські наукові історичні журнали "Квартальник історични" і "Пшегльонд історични" містили чимало популярних розвідок з питань історії Речі Посполитої, у тому числі міжвоєнного періоду.

Одним із центрів історичних досліджень залишався Краківський університет, де кафедрі історії права очолював професор С. Кутшеба, який підготував працю про новітні події "Відроджена Польща 1914–1921 рр." [22]. Це була одна з перших робіт про відновлення польської державності у 1918 р. У ній на значному фактичному матеріалі розкрито роль партій у політичній системі повоєнної Польщі, проаналізовано їх ідеологічну платформу, а також проблеми створення її державного апарату. Книга викликала значний інтерес у польської громадськості, з доопрацюваннями кілька разів перевидавалася. Чимало проблем з історії відновленої Польщі знайшли відображення у публікаціях А. Прухніка, Г. Крахельської, О. Брюкнера, С. Чарновського, Я. Птасьника, В. Конопчинського, В. Собеського та ін. Великий резонанс мала монографія А. Прухніка "Перше п'ятнадцятиліття незалежної Польщі" [23], опублікована у 1933 р. під псевдонімом Г. Свобода. Періоду правління санації він протиставляв парламентський, намагався проаналізувати помилки демократичних сил у ході травневого перевороту 1926 р. Проблемам соціальної політики Польської держави у міжвоєнний час присвячені цікаві розвідки Г. Крахельської [24], котра впродовж тривалого періоду працювала в інспекції праці. Повніше про соціальну політику уряду йдеться у колективних працях, зокрема – "Соціальна політика Польської держави" [25], в якій охоплено час з моменту відновлення незалежності Польщі до середини 1930-х рр. Тут розкрито взаємовідносини робітників і працевластувачів, питання зайнятості та безробіття, соціального страхування, міграційного руху, співробітництва із соціальних проблем на міжнародній арені і т. п. У подібному ключі написані книги "Польща після 1926 р." [26] і "П'ятнадцять років Польської держави" [27]. В останній висвітлено соціальну діяльність санації, позитивно оцінено закон, що реформував систему соціального страхування у Польщі.

У політичній історії увагу польських істориків було зосереджено на питаннях виникнення Польської держави. В міжвоєнний період продовжували працювати у цьому напрямку С. Закшевський, Ш. Аскеназі. Останній видав збірник нарисів про польське питання у роки Першої світової війни [28]. Його учень В. Конопчинський вивчав відносини Польщі з іншими державами. Результатом досліджень стала 2-томна політична історія країни XIX і XX ст. [29]. Після утворення незалежної Польщі, у 1923–1925 рр. відомий польський історик В. Собеський опублікував два томи "Історії Польщі" [30], в якій ґрунтовно висвітлив минуле свого народу, польської нації. Значним представником історіографії цього періоду був багаторічний керівник гуманітарного факультету Варшавського університету М. Хандельсман, погляди якого викладені у методологічній праці "Історика", опублікованій двома виданнями у 1922 і 1928 рр. [31]. Особливу увагу польські історики

приділяли вивченню військової історії, особливо Першої світової і польсько-радянської воєн, показу місця і ролі Ю. Пілсудського і легіонів, які він створив, у завоюванні незалежності [32].

У період відновлення і розбудови Польської держави широко розгорнулися дослідження з історії культури. Світової слави набули праці О. Брюкнера, невтомна дослідницька діяльність якого дала змогу віднайти та зробити надбанням громадськості багато ранніх творів польських авторів, відновити шедеври національної культури. Вчений по-новому, значно повніше й об'єктивніше трактував історію польської культури, показав її зв'язки з українською, російською, литовською, чеською та культурами інших народів. Результатом великої наукової праці стали численні роботи вченого, у тому числі фундаментальна чотиритомна монографія "Історія польської культури" [33]. Прогресивними рисами відрізнялися дослідження в галузі історії культури відомого історика С. Чарновського, зокрема його праця "Суспільство. Культура" [34], у якій він намагався показати соціальні чинники розвитку польської культури.

Значний інтерес у контексті теми, яку досліджуємо, викликають праці з економічної історії Польщі Ф. Буяка, Я. Рутковського. Перший продовжував вивчення економіко-географічних проблем польського села. Його праці були насичені фактичним матеріалом, детальним описом окремих явищ [35]. Я. Рутковський також чимало сил віддавав розгляду економічних відносин на селі. Нагромадження багатого фактичного матеріалу і схильність до узагальнень дозволили йому створити синтетичну працю "Економічна історія Польщі" [36], що стала вагомим досягненням національної історіографії.

У цій площині привертають особливу увагу і дослідження Е. Квятковського [37], котрий займав високі пости в урядових кабінетах Другої Речі Посполитої. У праці "Економічне значення природного газу в Польщі" він обґрунтував необхідність одержавлення газодобувної галузі з метою забезпечення раціонального використання родовищ газу в інтересах національної економіки як єдиного організму, а у "Завданнях хімічної промисловості на тлі великої війни" писав: "Основою для економічної і політичної могутності розвинутих західних країн є їх творча робота, їх потенціал і воля до подолання труднощів... Таку ж творчу енергію повинна отримувати зі свого суспільства і сучасна Польща, коли, виходячи з потреб економічної політики держави, виростуть відповідні напрями діяльності" [38:169]. У 1931 р. була видана книга Е. Квятковського "Диспропорції. Слово про Польщу в минулому і сьогоднішньому" [39], де наведені реалістичні оцінки соціально-економічної відсталості країни, основним показником якої автор вважав напівфеодальні відносини в сільському господарстві, зазначаючи необхідність проведення аграрної реформи та інтенсивної індустріалізації. У ролі заходів, спрямованих на оновлення соціально-економічної політики, він пропонував: швидкість у прийнятті рішень і послідовність їх реалізації; шанобливе ставлення до суспільної думки; обмеження надмірної централізації влади, яка неодмінно народжує бюрократію і призводить до порушення правових відносин; зміну зовнішньополітичних пріоритетів Польщі. Зазначимо, що Е. Квятковський розробив і науково обґрунтував проект плану економічного розвитку Польщі наступного періоду – з 1939 по 1954 рр. І хоча реалізація програм, які він накреслив, була перервана на тривалий час, багато з розроблених економічних принципів польські економісти використовували у післявоєнну добу.

Варто мати на увазі, що в міжвоєнний період продовжувала розвиватися марксистська історіографія Польщі, яка була представлена здебільшого працями польських комуністів. Чимало їх вирізняє публіцистичний характер, використання у гострій політичній та ідеологічній боротьбі. Яскравими представниками згаданого напрямку в цей час були керівні діячі КПП: Ю. Лещинський-Ленський, А. Варський, Г. Валецький, Е. Ринг, М. Кошутська, Ю. Брун та ін. Зазначимо великий вплив на розвиток марксистської складової в польській історіографії праць Ю. Мархлевського – "Польща і світова революція", "Пролетарська Росія і буржуазна Польща" та ін. [40], у яких перебільшувалося значення Жовтня у справі відновлення Польської держави. Серед польських емігрантів в СРСР велику активність виявляв історик-комуніст Е. Пшибишевський, який виступав під псевдонімом Ч. Ясинський. Зокрема, видав в СРСР низку праць з історії повстання 1863–1864 рр., революції 1905–1907 рр. на польських землях, боротьби польського пролетаріату [41]. Хо-

ча його роботи і ґрунтувалися на широкому використанні архівних матеріалів та документів, проте базувалися у методологічному плані на принципах класової боротьби і пролетарського інтернаціоналізму. У цьому напрямку працювали А. Данелюк, Ф. Фідлер, М. Мельох та ін.

Минуло двадцять років державної незалежності, й Польщі довелося складати жорстокий іспит, що безжалісно оголив усі сторони передвоєнної системи, але разом з тим виявив її досягнення. Доробок Другої Речі Посполитої як у позитивному, так і негативно-му сенсі був надзвичайно важливим чинником, що визначав потенційні сили польського народу в роки одного з найважчих історичних випробувань, яке спіткало його протягом усієї історії. Після Другої світової війни історична література, що стосується внутрішніх і зовнішніх подій Польщі періоду, що розглядаємо, її міжнародного становища, продовжувала поповнювати історіографію СРСР, в тому числі України, та Польщі. Національне відродження у повоєнний час мало неодмінно спиратися на одвічний історичний досвід народу, без якого немислимі духовність, здоров'я, майбутнє конкретної людини і польської нації в цілому. Таким чином, науковий аналіз відновлення Польської держави, її становлення у 1918–1926 рр. залишався нагально важливим, актуальним завданням історичної науки. Проте за умов соціалістичної доби як в Україні, так і Польщі, праці з цієї проблематики мали переважно упереджений та необ'єктивний характер, обслуговуючи ідеологію та інтереси владних комуністичних структур. В Україні домінує соціальне замовлення на показ цих питань тільки за марксистсько-ленінською методологією не давало змоги об'єктивно аналізувати проблеми Польщі досліджуваної доби. Далекою від реального стану речей, переповненою ідеологічними штампами виявилася більшість публікацій українських, як і всіх радянських, істориків цього часу. Починаючи з 50-х років, історіографія поповнилася низкою праць, але їх основою не був критично-об'єктивний підхід. Як радянська історіографія, так і українські дослідники не виправдовували державотворчих політичних й соціально-економічних процесів у відродженій після I світової війни Польщі, перебували у полоні комуністичних догм і стереотипів, класово-партійного підходу в оцінці історичного процесу. Усе, що не вписувалося в них, ідеологи від влади оголошували таким, що не відповідало історичним закономірностям, а відтак – контрреволюційним, буржуазно-націоналістичним. Згаданий "науковий" підхід до оцінки історичних подій у Польщі між двома світовими війнами призводив до їх одностороннього розгляду, тобто так, як це було вигідно правлячому комуністичному режиму. Це спричиняло викривлене висвітлення суспільно-політичних процесів, що відбувалися у Польській державі в період становлення і розвитку її незалежності в 1918–1926 рр. Цілком природно, що в умовах тоталітаризму більшості радянських істориків було важко зберегти об'єктивність у вивченні соціально-економічного і політичного життя Польщі у роки відновлення державності й парламентської демократії, протистояти тисковим усталеним міфам та хибним ідеологізованим шаблонам. Адже неодмінна згадка про методологічну базу з праць основоположників марксизму-ленінізму і рішень партійних з'їздів не тільки фігурувала ритуальною формальністю, а й зобов'язувала триматись у вузьких межах санкціонованого політичного курсу. Зі значної кількості праць українських радянських істориків-полоністів соціалістичної доби, котрі зверталися до історії міжвоєнної Польщі, виділимо монографію І. Кундюби [42], в якій він, наперед послуговуючись інтернаціональною сутністю марксистсько-ленінського вчення та партійними інтересами, визначає помилковий підхід до мети свого дослідження: "Висвітлити злочинний і антинаціональний характер політики реакційних класів Польщі у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.), показати справжні причини загального застою і деградації промисловості, торгівлі й сільського господарства, зuboжіння трудящих" [42:3]. У цій книзі, як й інших працях із зазначеної проблематики, І. Кундюба висвітлює складні соціально-політичні й економічні процеси, державотворчі перетворення в Польщі міжвоєнної доби з упередженою цільовою установкою, характеризуючи Польську державу як "буржуазно-поміщицьку", "антинародну", "імперіалістичну", а її внутрішню політику – "злочинну", зовнішній курс – "антирадянський". Такий погляд на відродження і становлення польської національної державності у період між двома світовими війнами був домінуючим у радянській історіографії. Відображаючи офіційну позицію Москви щодо історії відновленої Другої Речі Посполитої в 1918 р. та її дальшого станов-

лення, радянські автори лише звеличували роль "Великої Жовтневої соціалістичної революції", більшовицької партії у перемозі над "буржуазно-поміщицькою" Польщею. Так, Ф. Зуєв у праці "Польща в 1918–1952 роках" однозначно зазначав, що "самостійна польська держава утворилася в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка звільнила польський народ від вікового національного гніту і поставила питання про свободу і незалежність Польщі на тверду основу" [43:3], тим самим проігнорувавши історичні передумови відродження Польської національної держави після Першої світової війни. Проблемам історії міжвоєнної внутрішньої і зовнішньої політики Польщі присвятили свої дослідження радянські історики-полоністи О. Манусевич, М. Міско, І. Яжборовська, П. Ольшанський, П. Калениченко та ін. [44]. У працях цих авторів відчувається прикра суперечливість між документально засвідченими фактами, а з другого боку – соціальним замовленням і наперед обумовленими висновками в дусі стереотипів офіційної догматичної комуністично-пролетарської ідеології. Продовжували привертати увагу науковців і питання розвитку радянсько-польських відносин у міжвоєнний період. У працях І. Міхутиної, П. Ольшанського, І. Хренова, Ф. Зуєва та ін. висвітлені окремі аспекти історії боротьби СРСР за встановлення з Польщею зовнішньополітичних відносин, розвитку економічних і культурних взаємин між двома країнами, історії польсько-радянської 1919–1920 рр. та українсько-польської 1918–1919 рр. воєн, а також зовнішньополітичної діяльності Другої Речі Посполитої [45]. Проте радянсько-польські зв'язки розглядалися лише з позицій світової пролетарської революції, а новопосталу Польську державу було трактовано як ворога СРСР. Зовнішню політику останнього означали лише як "миролюбну", а польську – "агресивну", "імперіалістичну", "антирадянську політику польських буржуазно-поміщицьких кіл". Тенденційність зазначених публікацій є безсумнівною, вони не тільки ігнорували складні міжнародні відносини міжвоєнної Європи, а й фальсифікували їх, виходячи з марксистсько-ленінської методології. Принагідно варто відзначити, що прикметною ознакою радянсько-польських відносин протягом майже всього періоду між двома світовими війнами була напруга, яка перешкоджала встановленню і розвитку широких економічних та культурних зв'язків.

Після Другої світової війни в умовах ідеологічного повороту 1947–1948 рр. у Польщі утворився політичний режим тоталітарного типу з монопольною владою Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Узявши на озброєння сталінську модель соціалізму, керівництво правлячої політичної сили намагалось силовими прийомами швидко вирішити усі складні проблеми перетворення польського суспільства. Методологічний перелом у польській науці відбувався в умовах догматичного сприйняття марксизму, боротьби з будь-якою сміливою науковою думкою як проявом ревізіонізму або позитивізму, ототожнення науки з ідеологією і вимоги прямо пов'язувати об'єктивне знання із завданнями політичної доцільності. Але і за цих, не дуже сприятливих, умов, на відміну від радянської історіографії, яка безроздільно спиралася на марксистсько-ленінську методологію, в розвитку польської історичної науки простежуються два основних напрями: перший – це утвердження і розвиток офіційної марксистської історіографії, а другий – пов'язаний з діяльністю таких відомих польських істориків, як В. Побуг-Малиновський, О. Халецький, Т. Комарницький, М. Дзевановський, Ю. Корбель, Р. Умястовський, М. Сокольницький, В. Сукеницький, Я. Єнджеєвич, М. Кукель, П. Вандич та ін., котрі продовжували розвивати кращі традиції польської історичної школи [46]. Природно, що науковому, об'єктивному дослідженню соціально-економічного та політичного життя у міжвоєнній Польщі суперечив і заважав безглуздий механічний поділ істориків на марксистських – значить "прогресивних" та немарксистських – "фальсифікаторів" історії. Усіх польських вчених, які проживали за кордоном і мали чималий науковий доробок, кваліфікували як "буржуазних" істориків, котрі не визнавали "незаперечної" істини про вирішальний вплив переможної в Росії Великої Жовтневої соціалістичної революції на утворення Польської держави після закінчення Першої світової війни, "ігнорували роль Радянського уряду у справі одержання Польщею права на самостійне державне існування у межах споконвічних польських національних земель" [47:5]. Не з усіма позиціями вищезазначених польських істориків можна погодитися, зокрема, не слід однозначно відкидати впливу на політичні події в Європі "Великої Жовтневої соціалістичної революції", вважати приєд-

нання західноукраїнських земель до Польської держави "історичною справедливістю", загалом ідеалізувати національну політику Другої Речі Посполитої. Адже, по-різному перешкоджаючи розвиткові національної культури меншин, власті тим самим сприяли посиленню міжнаціональних конфліктів, які розхитували підвалини польської державності.

У післявоєнній Польщі відбулося зміщення історичних досліджень у бік суголосних тодішньому часові проблем. Цьому сприяло відкриття Інституту національної пам'яті, перетвореного у 1948 р. на Інститут новітньої історії (закритий у 1950 р.). Були створені регіональні інститути на західних і північних польських землях, у рамках Польської академії наук діяла система історичних установ: Інститут історії, Інститут історії матеріальної культури, Інститут історії науки і техніки, Військово-історичний інститут та ін. Після Другої світової війни знову починали діяти знищені окупантами науково-дослідні лабораторії, відновився випуск історичних журналів, проводилися роботи, спрямовані на організацію діяльності зруйнованих під час війни і окупації архівів, розпочалася підготовка молодих наукових кадрів. Ще тоді історіографія новітньої історії Польщі, хоча і мала у своєму багажі чисельні досягнення часу Другої Речі Посполитої, почала новий етап своєї історії, перерваний роками польського варіанта сталінізму (1949–1955 рр.), коли влада намагалась підпорядкувати гуманітарні науки єдиній доктрині ортодоксального марксизму. Ця спроба принесла сумні наслідки, хоча історизм, властивий поглядам Маркса, швидко нагромадив прихильників не тільки серед наукової молоді, але й поміж частини довоєнної професури. Проте і в цих умовах увагу польських істориків привертало питання оцінки доби відновлення та становлення Польської держави, загалом міжвоєнного двадцятиліття. Виникла дискусія з багатьох аспектів соціально-економічної політики режиму санації, ролі Ю. Пілсудського у будівництві незалежної Польщі. Були розпочаті дослідження з інших проблем історії Польщі досліджуваного періоду. Більшість праць відзначалися багатою документальною базою, аргументованістю, намаганням об'єктивно подати соціально-економічні та політичні процеси у період між двома світовими війнами.

Перелом в післявоєнній польській історіографії наступив після 1956 р., з його похвалюванням на тривалий час інтелектуального життя у країні. Найважливішим явищем нового періоду став методологічний плюралізм. Поряд з партійною ортодоксальністю відродилася тенденція до об'єктивного погляду на новітню історію, враховуючи, у міру можливості, багатоманітність факторів, а не тільки класово-ідеологічні. З плином часу зазначена тенденція, не дивлячись на перешкоди, створювані підвладною керівництву правлячої партії цензурою, додавала потужності, а до кінця 1970-х рр. стала пануючою. Це знайшло свій вияв у публікаціях. У цей час з'явилося багато праць про початковий етап існування Другої Речі Посполитої, її історії 1918–1939 рр., формування національної державності Польщі. Вони значно збагатили знання про розвиток польського суспільства і причини відродження польської державності, спричинили краще пізнання складних процесів розвитку, з'ясували чимало спірних питань [48]. Однак ще багато проблем не дочекалися повного з'ясування й надалі мали дискусійний характер. Передусім, такою є оцінка сутності XIX ст. для польського суспільства, ролі та значення внутрішніх і зовнішніх передумов відбудови держави у 1918 р. [49]. Проте в міру віддалення від 1918 р. й стабілізації стосунків у Європі становище відновленої Польської держави ускладнювалося. Частина польських лідерів помітила цей факт [50], але багато з них – ні [51]. Поступово у польській історіографії було мінімізовано роль і значення політичного чинника на чолі з Р. Дмовським, натомість експоновано роль польської ірреденти на чолі з Ю. Пілсудським [52].

Зразком найширшого синтезу історії міжвоєнного періоду став виданий у 1978 р. під патронатом Польської академії наук IV том "Історії Польщі" (під ред. Т. Єндрущак) [53], що нараховує понад 2,5 тис. сторінок. Перша частина вийшла ще в 1969 р. під ред. Х. Зелінського і Л. Гросфельда. З інших опублікованих в період ПНР синтетичних праць на увагу заслуговують такі дослідження: "Польща після травневого перевороту. Нарис політичної історії Польщі 1926–1939 рр." А. Айненкеля [54], "Історія двадцятиріччя (1918–1939)" П. Заремби [55], "Історія Польщі 1914–1939" Х. Зелінського [56], "Польща в Європі і світі 1918 – 1939" З. Ландау і Є. Томашевського [57]. Вдалою спробою підсумування тогочасного стану досліджень історії II Речі Посполитої була колективна праця "Відродже-

на Польща 1918–1939, держава–суспільство–культура” під ред. Я. Томіцького [58]. Деякі оцінки, що там містяться, були істотно відкориговані у колективній праці “З історії II Речі Посполитої” за ред. А. Гарліцького [59].

Певну цінність у контексті проблеми, яку досліджуємо, становлять ґрунтовні праці Я. Жарновського “Польське питання між двома війнами” [60], “Суспільство Другої Речі Посполитої” [61]. У них автор зробив спробу подати узагальнену характеристику польського суспільства міжвоєнного часу, проаналізував його соціальну структуру, такі її важливі аспекти як: влада, ієрархія, географія, місто і село, культура й національні меншини. Чимало важливих висновків учений зробив щодо характеристики структури всього суспільства та змін у суспільно-професійному складі населення з 1918 по 1939 рр. Скажімо, автор зазначив, що частка найманих працівників дещо зросла, однак селяни та дрібна буржуазія, як і раніше, становили більшість населення і питома вага дрібнотоварного сектору не змінилася. У книгах також досліджені такі проблеми, як роль інтелігенції, робітників і дрібної буржуазії у розвитку культури, створення духовних основ польського суспільства.

У польській післявоєнній історіографії, починаючи з 1960-х рр., помітну увагу приділяли розробці теоретичних основ соціальної політики, розкриттю питань взаємозв'язку економічної і соціальної політики держави [62]. У стислій формі йшлося про вказану сферу політики уряду в узагальнених працях, зокрема, третій частині IV тому “Історія Польщі” [63]. Детальніше її розглянули З. Ландау і Є. Томашевський у книзі “Промислові робітники в Польщі. Матеріальні умови побуту. 1918–1939” [64]. У низці праць заторкалися окремі питання соціальної політики: матеріальний стан робітників – у дослідженнях Т. Ендрущака, З. Ландау і Є. Томашевського, Д. Стейєра, Г. Мацеєвського, М. Цехоцинської; структура робітничого класу – М. Дроздовського, Я. Жарновського; трудове право – М. Свенцицького, Я. Еньчика, А. Айненкеля; профспілковий рух – Л. Хасса, Л. Кецинського, В. Масевича [65]. Наукові роботи з історії суспільства Польщі міжвоєнного періоду дають змогу розкрити його структуру й основні напрями еволюції, інакше кажучи, визначити місце Польщі та її суспільства на шляху історичного поступу, показати, який вплив справляла соціальна політика на економічний і політичний розвиток країни. Дослідження становлять певний інтерес у виявленні бази окремих політичних напрямів та партій. Варто особливо підкреслити, що місцеві традиції окремих частин і регіонів Польщі, які впродовж більш як століття розвивалися в різних умовах, відігравали значну роль. Наприклад, значна частина робітників великих підприємств у колишньому Королівстві Польському перебувала під впливом соціалістів і комуністів, а в центрі важкої промисловості Сілезії переважним впливом користувалися некласові організації і профспілки. Рациональніша в соціальному відношенні селянська партія “Визволенє” у колишньому Королівстві Польському спиралася на ті ж селянські верстви, що і правіша В. Вітоса – “П'яст” у Галичині. Такі приклади наведені у праці С. Коваля [66]. Безсумнівний інтерес у контексті наукового обґрунтування соціальної структури має стаття Я. Жарновського “Дослідження з історії суспільства в Польщі міжвоєнного періоду (Методологічні проблеми і перший досвід)” [67], в якій автор приходить до висновку, що “вихідним пунктом дослідження соціальної структури чи соціальних структур є аспекти соціальної диференціації, такі елементи структури, як суспільні групи, верстви і класи” [67:8]. Дослідження соціальної структури польського суспільства стали важливим напрямком історичної науки і нерідко слугують ключем до розуміння політичної та іншої проблематики історії Польщі періоду, що розглядаємо.

У 1950–1960-х рр. польська історіографія поповнилася працями проблематики польсько-радянських відносин – Т. Ендрущака, М. Грінберга, Р. Бєрзанека, А. Деруги, Є. Куманєцького, В. Ковальського, А. Скушпека, М. Лєчика, Т. Чєшлака, Є. Юркевіча [68], у яких простежувалася складна історія становлення відносин між Польщею і СРСР у міжвоєнний період, процесу радянсько-польських переговорів і ухвалення Ризького мирного договору, їх загострення в перший період після його підписання, поліпшення і стабілізація відносин у 1923–1924 рр., укладення договору про ненапад у липні 1932 р. (трирічний термін його дії у травні 1934 р. був продовжений до 31 грудня). Між вищевказаними авторами є розходження в оцінці мирової угоди між СРСР і Польщею, як і в цілому “східної” політики та радянсько-польських відносин. Польські історики розпочали

розробку питань про радянсько-польські економічні зв'язки у 1920–1930-х рр., результатом чого став вихід низки праць на цю тему [69].

Марксистську історіографію комуністичної Польщі представляли Ц. Бобинська, Ж. Карманова, Ю. Ковальський, Н. Гонсіоровська, М. Серейський, Ю. Дуткевич та ін., котрі висвітлювали питання історії міжвоєнної Польщі з традиційних позицій класового підходу до історичних подій та явищ і пролетарського інтернаціоналізму. Для розробки марксистської оцінки утворення незалежної Польщі у 1918 р. в 1968 р. були проведені "наукові" сесії, присвячені цій події. Утвердження марксистсько-ленінської методології в польській історичній науці призвело до замовчування історичних передумов відновлення Польської держави, фальсифікацій та ідеологічних спекуляцій з боку марксистських істориків соціалістичної Польської Народної Республіки.

Події другої половини 1980-х рр. спричинили суттєві зміни в політичному та економічному ладі Польщі, привели до краху комуністичної диктатури. До кінця 1989 р. була проведена "департизація" державного апарату, армії, судів, прокуратури, радикально реформована діяльність служби держбезпеки. Скасована державна цензура, запроваджено повне самоврядування на рівні міст та гмін. 31 грудня 1989 р. прийнято нову редакцію Конституції, яка відновила попередню назву держави – Республіка Польща.

Здобуття справжньої політичної незалежності й економічної свободи привело до кардинальної перебудови польської історіографії. З проголошенням нового курсу розвитку Польщі, ліквідацією цензури і надмірної політизації в засобах масової інформації та видавничій справі, піднесенням наукового інтересу до вивчення минулого країни, її народу розпочався новий етап у розвитку польської історіографії. Останнє десятиліття ХХ ст. виявилось для неї найкращим часом за все післявоєнне 50-річчя. Плюралізм історичних шкіл та дослідницьких методів став нормальним і звичним явищем. Польські історики почали по-новому, спираючись на недоступні раніше джерела, висвітлювати окремі періоди національної історії, переглянули деякі традиційні оцінки й стереотипи щодо соціально-економічного і політичного життя міжвоєнної Польщі, українсько-польських відносин, поступово відмовившись від положення про те, що входження західноукраїнських земель до Польської держави було "історичною справедливістю" [70]. Сучасні історики Польщі не ідеалізують політичний і соціально-економічний розвиток Другої Речі Посполитої, намагаються критично й об'єктивно його оцінювати, проаналізувати всю суперечливість зовнішньополітичної діяльності уряду в складних міжнародних відносинах міжвоєнної Європи. Зокрема, широким аналізом соціально-економічного і політичного розвитку Польщі у міжвоєнний період характерні праці А. Гарліцького, З. Запоровського, К. Кавальца, Х. Цімека, П. Вєчоркевіча та ін. [71]. З інших опублікованих робіт з історії відродження Польщі в 1918 р. на увагу заслуговують дослідження Т. Наленч "Правління сейму 1921–1926"; Д. Наленч "Культура Другої Речі Посполитої"; Д. Гурецького "Структурно-правова позиція президента Речі Посполитої і уряду в Конституції від 23 квітня 1935 р."; Б. Якубовської "Народний рух і національне минуле (до 1939 р.)"; С. Міхаловського "Політична думка Польської соціалістичної партії (1918 – 1939)" [72].

Серед чисельних праць, які висвітлюють основні фактори відродження Польської держави, варто виокремити ґрунтовні дослідження Я. Паєвського [73] і П. Лоссовського [74]. Перший заакцентував увагу на показі багатоманітності зовнішніх і внутрішніх факторів відродження держави, віддавши першість зовнішнім. Другий продемонстрував дії щодо звільнення, які здійснювалися самими поляками у жовтні – листопаді 1918 р., а зовнішні події, таким чином, відійшли на друге місце. До речі, до сьогодні при розгляді ключових моментів новітньої історії Польщі ведуться дискусії, зокрема, з питань ролі та значення двох визначальних чинників: внутрішнього та зовнішнього.

Після повалення у 1989 р. комуністичного режиму в Польщі опубліковано низку досліджень, присвячених проблемам економічних перетворень у досліджуваний час. Серед них виділяються роботи З. Ландау і Я. Томашевського, Т. Влудика, С. Рудницького, А. Єжерського, Ц. Лєшчиньської, Й. Голембьовського [75]. У контексті нашої теми особливу цінність складають колективні праці польських науковців: "Кабінети Другої Речі Посполитої" (під ред. Я. Фариса, Я. Паєвського); "Міністри закордонних справ Другої Речі Посполитої" (за ред. Я. Паєвського) [76].

Значну увагу польські історики приділяють висвітленню становлення духовних основ суспільства, впливу католицького костелу [77]. Однак дослідники Польщі, вивчаючи проблему культурно-духовного зміцнення країни, інколи ігнорують той факт, що нищення православних храмів у міжвоєнні роки посилювало міжнаціональні й міжконфесійні конфлікти, які негативно відбивалися на розвитку польської державності.

Зміна ідеологічних доктрин відкрила широкі можливості для вивчення зовнішньої політики нової Польської держави, зокрема, міжнародних обставин перших років після Першої світової війни, визначення кордонів Польщі, польсько-радянських відносин міжвоєнної доби, дипломатичної діяльності Другої Речі Посполитої [78]. Військову проблематику років, перед вибухом Другої світової війни висвітлив М. Згурняк у праці "Європа напередодні війни. Військова ситуація в 1938–1939 рр." [79], а міжнародну дипломатичну історію досліджував Х. Батовський – "Між двома війнами 1919–1939" [80]. Вичерпне зібрання інформації про лідерів політичного, військового і релігійного життя Польщі між двома світовими війнами містить колективна праця "Хто ким був у Другій Речі Посполитій" [81]. Її вдало доповнюють публікації П. Ставецького "Біографічний словник генералів Війська Польського 1918–1939" [82] і К. Красовського "Католицькі єпископи II Речі Посполитої: Біографічний словник" [83]. У галузі вивчення окремих регіонів Польщі у широкому розумінні контексту досліджуваної проблематики вартують уваги праці Ц. Бжоза, Р. Ренц, Д. Сєрадзка, Б. Дановської-Прокоп і У. Загура-Йоншта, Е. Хорох [84].

Незмінну зацікавленість польських істориків викликає проблематика національних меншин у міжвоєнній Польщі. До найважливіших праць цього аспекту належать дослідження таких авторів, як: К. Гомулка, Г. Сосна, М. Фукс, В. Мніх, Р. Тожецький, Д. Мательський та ін. [85].

Серед досліджень польських авторів періоду нашого вивчення чільне місце продовжували займати праці, присвячені політичній біографії Ю. Пілсудського (1867–1935) – однієї із головних історичних постатей міжвоєнної Польщі. У цьому зв'язку варто виокремити роботи А. Гарлицького, автора новітньої багатотомної біографії Пілсудського, праці В. Єнджеєвича, в одній постаті солдата, міністра і біографа маршала, а також публікації таких істориків як Д. і Т. Наленч, А. Міцевський, Й. Моленда, В. Вуйчик та ін. [86]. Будучи дослідженнями різної вартості, вони висвітлюють діяльність Ю. Пілсудського на тлі характеристики польського суспільства, його потреб, настроїв, стану суспільної свідомості. Ці праці відкривають для українського читача маловідому сторінку історії польського народу, яку раніше розкривали однобічно і спрощено. У ній йдеться про життєвий шлях Юзефа Пілсудського, наведені численні факти його участі у боротьбі за незалежність Польщі, а після її здобуття – політичному житті II Речі Посполитої, диктатором якої він став у 1926 р. Спростовані вигадки та розвінчані різного роду міфи й легенди, пов'язані з особою цього діяча, а також розкритий механізм їх творення.

Цілком природно, що польські науковці виявляли значний інтерес до міжнаціональних відносин. Інтерес до яких лише посилювався з плином часу і змінами, що відбувалися у сучасному світі. В нову епоху, після 1918 р., поляки вступили з активною національною свідомістю. Проте відновлення Польської держави не розв'язало національних проблем. Етнічні кордони перетнулися з національними. Польща була багатонаціональною країною, в якій національні меншини становили понад 30 % населення [87: 181], що створювало труднощі її внутрішньої державної політики. Уряд не зміг знайти компромісного рішення з українцями. Незрозумілою була також позиція 5% німецької меншини. Невирішеною справою залишалось єврейське населення, котре становило 10% жителів країни. Так національні й етнополітичні питання в період між Першою і Другою світовими війнами продовжували залишатися воістину неосяжним полем для дослідників у новітню добу й мали практичне значення, про що свідчить низка літератури з названих наукових проблем [88]. Предметом аналізу польських істориків стала національна політика Польщі в Західній Україні, яку реалізовували різні урядові кабінети періоду правлячого режиму "санації". Серед праць, присвячених означеній проблематиці, особливо вирізняється книга А. Хойновського "Концепції національної політики урядів у 1921–1939 рр." [89], що стала базовою в польській історіографії. З новітніх досліджень істориків Республіки Польща варто відзначити монографію В. Паруха "Від державної консолідації до консолі-

дації національної. Національні меншини у політичній думці табору пілсудчиків" [90]. Під час процесу відновлення державності усвідомлення і розв'язання міжнародних відносин становили один із найважливіших напрямків становлення і розвитку Польщі.

Помітне місце в польській історіографії займає конституційна проблематика. При цьому зауважимо, що основні закони II Речі Посполитої не стали, з огляду на відсутність часової перспективи, предметом наукового зацікавлення істориків міжвоєнного двадцятиліття. Але їх розглядали з точки зору вимог чинного права і політичної боротьби, що точилася на той час. Ситуація в Польщі після 1944 р. мусила впливати на зміст праць про конституції відродженої Польщі. Особливо в публікаціях початку 50-х років було багато односторонності й спрощень. Однак треба відзначити, що з цього періоду наступило зростання кількості досліджень також в тих межах, які нас цікавлять [91]. Серед найвагоміших сучасних досліджень варто вказати праці А. Айненкеля, М. Каляса [92].

Трансформації 1990-х рр. і нові можливості, відкриті перед істориками новітньої історії Польщі, не применшили цінності досліджень у сфері економіки і суспільного життя Другої Речі Посполитої. Хоча варто зазначити, що з'явилися праці, в яких глибше висвітлено досягнення економіки того часу, але і вони не змінили уяви про польську економіку, яку навіть прихильникам оптимістичної школи не вдалося показати як процвітаючу і наздоганяючу розвинуті країни Західної Європи. Як раніше, дослідники приходили до висновку про те, що, не дивлячись на окремі успіхи в цілому, країна все ще залишалася в європейській зоні цивілізаційного відставання. Це відноситься і до її соціальної структури, в якій домінує становище займало селянство. Новітні дослідження не змінили знання про національну структуру: наприкінці 1930-х рр. нацменшини становили 1/3 громадян Польщі. Хоча багато узагальнень та оцінок того часу вимагають перегляду, а ще існуючі білі плями важливо заповнити. Наведемо у цьому зв'язку зауваження відомого польсько-американського історика, професора Йельського університету П. Вандича, котрий у квітні 2001 р. на сторінках престижного католицького журналу "Tygodnik Powszechny" писав: "Так звана марксистська історіографія, особливо в період сталінізму, тлумачила минуле вибірково і бездумно. Після падіння комунізму в результаті звільнення нашої історії від брехні відбувся "перекосяк" в другий бік. Білі плями заповнювалися, але не все і не рівномірно" [93]. І старі, й нові перекосячення виростають на ґрунті кардинально протилежних симпатій чи політичних переваг дослідників. Це відноситься, перш за все, до ключових подій і оцінок дій основних діячів польського політичного життя, поглядів на формування польської національної державності в 1918–1926 рр., травневого перевороту 1926 р. та інших проблем політичного розвитку Другої Речі Посполитої [94].

З відновленням державної незалежності України, ліквідацією надмірної ідеологізації в історичних дослідженнях і поживленям наукового інтересу до країн близького та далекого зарубіжжя розпочався новий етап в українській історіографії, побудований на наукових принципах вивчення як вітчизняної, так і світової історії. Українські історики переглянули тематику соціально-політичної та економічної історії зарубіжних країн, намагаючись заповнити вакуум новими працями з даної проблематики, використовуючи при цьому багаті й цікаві архівні фонди України та сусідніх держав. Активізації наукового пошуку у вивченні історії міжвоєнної Польщі, українсько-польських відносин у 1918–1926 рр. сприяє проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій з проблем українсько-польських, політичних, соціально-економічних відносин та культурно-мистецьких і літературних зв'язків [95].

Українські й польські історики намагаються науково осмислити уроки минулого, подолати залишки старої неприязні, виробити нові принципи взаємоповаги і взаєморозуміння, об'єктивно й неупереджено проаналізувати історичні події досліджуваного періоду, загалом міжвоєнної доби. У цьому контексті певне значення мають праці загального характеру та видання, що висвітлюють міжвоєнну історію Польщі, деякі аспекти її соціально-економічного та політичного життя, зовнішньополітичної діяльності [96].

Аналізуючи сучасний стан української полоністики, мусимо визнати, що, незважаючи на досягнення останніх років, проблеми міжвоєнної новопосталої Польщі, її державотворення, соціально-економічного і політичного розвитку перебувають лише у зародковому стані. Досі не підготовлено фундаментальних досліджень узагальнюючого характеру про

історію відновлення, становлення й розвитку Другої Речі Посполитої. Причиною цього є те, що в умовах адміністративно-тоталітарного режиму ці питання висвітлювали однобічно, з позицій методологічних постулатів і ортодоксальних положень марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини. Зрозуміло, що такий політизований підхід не мав нічого спільного із серйозним аналізом пізнавальних здобутків історіографії нової Польської держави 1918–1926 рр., і, як наслідок такого методологічного підходу, її подавали у спотвореному вигляді.

У новітній українській історіографії переважають роботи, присвячені переважно вивченню українсько-польських відносин [97], соціально-економічного стану західноукраїнських земель у складі Польщі, становища українців у Польщі у 1918–1939 рр., українського питання у Другій Речі Посполитій [98]. Ці проблеми знайшли відображення у працях Я. Ісаєвича, С. Кульчицького, Л. Зашкільняка, Ю. Макара, С. Макарчука, Я. Дашкевича, О. Красівського, М. Кугутяка, В. Ярового, І. Ілюшина, О. Сухого, М. Швагуляка, Т. Зарецької та інших відомих українських істориків [99]. У цьому контексті особливу наукову цінність становлять дослідження відомих львівських науковців М. Литвина і М. Гетьманчука. Перший у своїй документальній монографії "Українсько-польська війна 1918–1919 рр." [100] на основі широкого залучення документів із фондів архівів України, Польщі, Росії, Чехії всебічно розглядає основні етапи українсько-польської війни у листопаді 1918–липні 1919 рр., хід бойових дій на Галицькому і Волинському фронтах, аналізує військове будівництво ЗУНР і Війська Польського, діяльність військово-дипломатичних місій у Східній Галичині, а також показує вплив геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі на хід і результати українського збройного протистояння у 1919 р. Проблему українського питання в радянсько-польських відносинах 1920 – 1939 рр. ґрунтовно досліджує М. Гетьманчук [101]. На багатому архівному матеріалі з урахуванням праць попередників, мемуарної літератури, періодичних видань він простежує боротьбу більшовицької Росії і Польщі за володіння розчленованими українськими землями, з'ясовує місце українського питання у зовнішній політиці цих держав. З-поміж праць українських істориків у світлі означеної проблеми варто відзначити дослідження З. Баран "Відродження і становлення Польської держави" [102], у якій вона висвітлює політичне життя у відновленій Польщі до прийняття польської Конституції 1921 року.

Якісні зміни в українській історичній науці за роки незалежності відкрили нові можливості для вивчення й об'єктивного висвітлення історії Польської держави, її основних періодів внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Переконливим свідченням цього є значний прогрес у сучасному становленні вітчизняної полоністики. Його синтетичним виявом стала фундаментальна праця вчених Львівського національного університету ім. І. Франка Л. Зашкільняка і М. Крикуна "Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів" [103]. Це перша "українська" цілісна історія Польщі, котра на основі глибокого опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури, а також великого досвіду викладання історії Польщі, всебічно та ґрунтовно, на високому професійному рівні, розкриває складну і драматичну історію формування польської державності. Відзначимо, що праця відомих львівських істориків знайшла широкий резонанс як в Україні, так і Польщі.

Водночас слід підкреслити, що у висвітленні історії Польщі в українській історіографії існує певний дисбаланс між кількістю публікацій, а, отже, ступенем вивченості й висвітлення в науковій літературі як окремих її періодів, так і за тематичною спрямованістю, як уже зазначалось, на користь дослідження проблематики українсько-польських відносин та українського питання в польській історії, становища українців у Польщі. Аналіз історичної літератури в Україні засвідчує, що ще й досі нема праць, у яких би цілісно було дано узагальнену характеристику історичного процесу відродження і розвитку Польської держави в 1918–1926 рр., визначені закономірності й національні особливості становлення польської державності у зазначений період, а також специфіку поступу поляків у цей час. При цьому зазначимо, що проблемам розвитку Другої Речі Посполитої присвячений один із розділів праці Л. Зашкільняка і М. Крикуна (розд.13), проте і в ньому переважає показ складних взаємин поляків з українцями у 1918–1939 рр. Проблеми історії та розвитку міжвоєнної Польщі висвітлено також у публікаціях авторки цього дослідження.

дження [104]. Вони стосувалися відновлення польської національної державності у період між двома світовими війнами, з'ясування загальних закономірностей та особливостей самостійного польського державотворення. В них проаналізовано основні етапи соціально-економічного розвитку міжвоєнної доби, особливу увагу приділено суті аграрної реформи, стабілізації фінансової системи, розвитку промисловості та сільського господарства, перебудови економіки відповідно до потреб країни 1918–1926 рр. [105]. У працях авторки знайшли висвітлення найважливіші аспекти створення духовних основ польського суспільства [106]. Окремі роботи присвячені основним напрямкам зовнішньої політики нововідновленої Польщі, а також внутрішнім та зовнішнім чинникам впливу на її визначення у досліджуваній період [107].

Проте нові політичні реалії – незалежна Україна і відновлена Польща, нова інтелектуальна атмосфера, що поступово утверджується в посткомуністичних країнах, зобов'язують до перегляду усталених поглядів на тих, хто живе поряд, близько, чи дещо далі, вимагають розуміння внутрішнього соціально-економічного, політичного і духовного розвитку. Лише за цих умов можна зі знанням справи розбудовувати нові державні відносини. Це допоможе краще усвідомити й власне місце на політичній карті Європи. Тим більше, що, незважаючи на те, що в роботах українських істориків з проблематики міжвоєнної історії Польщі на різних етапах розвитку вітчизняної історіографії міститься значний фактичний матеріал про національно-державне відродження та становлення Польщі у 1918–1926 рр., ще до цього часу багато аспектів зазначеної проблематики носять дискусійний характер, відчувається відгомін тоталітарного минулого, а вони залишаються невивченими.

Аналіз української і польської історіографії на тему відбудови незалежної Польської держави свідчить, що, порівнюючи з іншими напрямками її новітньої історії, де напрацьовано та опубліковано чимало обсягу різних матеріалів, у запропонованому напрямку зроблено практично дуже мало, а те, що з'явилося в умовах тривалої відсутності історичної інформації, відповідної статистики, тощо відзначалось браком об'єктивності. У часи тоталітаризму вся інформація була засекречена і не потрапляла до дослідників та громадськості. Нам видається, що проаналізований в історіографічному огляді науковий доробок не може компенсувати як накопичену протягом десятиріч відсутність історичних документів, присвячених проблемам новопосталої Польської держави та її внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку в 1918–1926 рр., так і новополітичну польську специфіку кризь призму національного державотворення. Малочисельність й загальноплановість праць українських істориків, що становлять для даного дослідження безпосередній інтерес, наукову новизну та практичну значимість, посилюють цілеспрямований аналіз відродження польської національної державності, складних процесів її формування в контексті геополітичних змін міжвоєнної Європи, спираючись на комплексний проблемно-історичний підхід до вивчення багатьох неоднозначних аспектів досліджуваної теми.

Нині назріла потреба підготовки цілісної і комплексної фундаментальної праці, в якій би на нових методологічних засадах і основі досягнутого рівня історичної інформації було комплексно досліджено внутрішні та зовнішні умови, об'єктивні й суб'єктивні фактори становлення і розвитку новонародженої Польщі в 1918 р., польський шлях парламентської демократії та причини її кризи в 1926 р. У цьому зв'язку важко не помітити наукової важливості зазначеної праці для сучасної української історіографії та практики національного відродження. Таке дослідження дозволить виявити найбільш цінні аспекти історії державотворення наших країн, відновлення історичної справедливості й позитивно вплине на націотворчі процеси як української, так і польської спільноти, а, отже, на сучасне і майбутнє Європейського континенту. Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдатися до поглибленішого теоретичного розгляду означеної проблематики.

Список використаних джерел

1. Историография истории южных и западных славян. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 261 с. 2. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1883; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-Западный отдел. – Т. I–VII.

- Спб., 1872–1878; *Формы национального движения в современных государствах.* – Спб., 1910. 3. Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. – Спб., 1907. 4. Никотин И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). – Т. I, II. – Вильно, 1886. 5. Balcer O. *Historia ustroju Polski. Przegląd Wykładów uniwersyteckich.* – Lwów, 1914. – 34 s. 6. Zakrzewski St. *Zagadnienia historyczne.* – Lwów, 1908. – 295 s. 7. Askenazy S. *Przegląd dziejów Polski. Epoka porozbiorowa. 1795–1883. Referent.* – 11 s. 8. Grabski Wł. *Materiały w sprawie włościańskiej.* – Т. 1–2. – Warszawa, 1907–1910. – Т. 1. – 1907. – 67 s.; Т. 2. – 1910. – 145 s. 9. Bujak Fr. *Galicya.* – Т. 1–2. – Lwów–Warszawa, 1908–1910; Т.1. *Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo.* – 1908. – 562 s.; Т. 2. *Leśnictwo. Górnictwo. Przemysł.* – 1910. – 509 s. 10. Братківський Ю. *Фашистська Польща на шляху до революційної кризи.* – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с. 11. Романский А. *Очерки современной Польши.* – М.: Прометей, 1926. – 256 с. 12. Левенецький М. *Польща: (Економічний та політичний нарис).* – Харків: Радянська школа, 1932. – 108 с. 13. Вольский А. *Польша.* – М.: Изд-во ЦК МОПР СССР. Тип. "Эмес", 1929. – 32 с. 14. Врублевский А. *Польша.* – М.: Соцэкгиз, 1936. – 216 с. 15. Кон Ф. *Кризис буржуазной Польши.* – М.: Красная Новь, 1923. – 69 с.; Його ж. *Современная Польша.* – М.: Красная Новь, 1924. – 115 с.; Його ж. *Польша наших дней.* – М.–Л.: Госиздат, 1926. – 109 с. 16. Явленский Е. Г. *Жизнь и борьба рабочих Польши.* – М.: Профиздат, 1934. – 105 с. 17. Братин Є. *Сучасна Польща.* – Б. м.: Червоний шлях, 1925. – 90 с. 18. *Польская деревня во время кризиса / Сбр. Влодавский С. и др.* – М.: Межд. агр. ин-т, 1935. – 221 с. 19. Малицкий А. *Государственный строй Польши.* – М., 1930; Стефанович Л. *Переворот в Польше.* – М., 1926; Красный Ю. *Польский фашизм.* – М.: Красный пролетарий, 1924. – 52 с. 20. Какурин Н., Маликов В. *Война с белополяками.* – М., 1925; Невежин К. *Русско-польская война 1919–1920 гг.* – М., 1923; Суслов П. *Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 г.* – М., 1930; Тухачевский М. *Поход за Вислу.* – М., 1923; Шапошников Б. *На Висле. К истории кампании 1920 г.* – М., 1924. 21. Майский И. *Внешняя политика РСФСР 1917–1922 гг.* – М., 1922; Иванов Л. *Мировая политика после Версаля.* – М., 1928. 22. Kutrzeba S. *Polska odrodzona. 1914–1921.* – Kraków, 1921. 23. Próchnik A. (Swoboda H.) *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933). Zarys dziejów politycznych.* – Warszawa, 1933. – 159 s. 24. Krahelska H. *Prawda o stosunkach pracy.* – Lwów, 1934. – 97 s.; *Praca dzieci i młodocianych w Polsce.* – Warszawa, 1928. – 58 s.; *Praca kobiet w przemyśle współczesnym.* – Warszawa, 1932. – 147 s. 25. *Polityka społeczna Państwa Polskiego.* – Warszawa, 1937. 26. *Polska po roku 1926.* – Warszawa, 1937. 27. *Piętnaście lat Państwa Polskiego. Praca zbiorowa.* – Warszawa, 1933. 28. Askenazy S. *O sprawie polskiej w.r.* – Kraków, 1912. – 24 s. 29. Konopczyński W. *Dzieje Polski nowożytnej.* – Т. 1–2. – Лондон, 1958. 30. Sobieski W. *Dzieje Polski.* – Т. 1–3. – Warszawa, 1923–1925. 31. Handelsman M. *Historyka.* – Cz. I. – Zamość, 1921. – 256 s. 32. Cepnik H. *Józef Piłsudski, twórca niepodległego państwa polskiego. Zarys życia i działalności (5. XII. 1867 – 12.V. 1935).* – Warszawa, 1935. – 320 s.; Garlicki A. *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego. Praca zbiorowa.* – Warszawa, 1936. – 130 s.; Lipecki J. (I. Pannenkowa) *Legenda Piłsudskiego.* – Poznań, 1922. – 89 s.; Starzewski I. *Józef Piłsudski. Zarys psychologiczny.* – Warszawa, 1930. – 124 s.; Woyszwilllo J. (W. Pobóg-Malinowski) *Józef Piłsudski: życie, idee i czyny 1867–1935.* – Warszawa, 1937. – 269 s. 33. Bruckner A. *Dzieje kultury polskiej.* – Т. 1–3. – Kraków, 1930–1931. 34. Czarnowski St. *Kultura.* – Warszawa, 1938. – 303 s. 35. Bujak Fr. *Studja historyczne i społeczne.* – Lwów, 1924. – 261 s.; *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie.* – Warszawa, 1920. – 43 s. 36. Rutkowski J. *Historia gospodarcza Polski.* – Warszawa, 1923. 37. Kwiatkowski E. *Zagadnienia przemysłu chemicznego na tle wielkiej wojny.* – Warszawa; Lwów, 1923; *Tendencje i postulaty rozwoju gospodarczego Polski.* – Warszawa, 1930; *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej.* – Kraków, 1931; *Kryzys współczesny i zagadnienia odbudowy życia gospodarczego.* – Warszawa, 1935. 38. Kwiatkowski E. *Zagadnienia przemysłu chemicznego na tle wielkiej wojny.* – Warszawa; Lwów, 1923. 39. Kwiatkowski E. *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej.* – Kraków, 1931. 40. Мархлевский Ю. *Польша и мировая революция.* – М.: Генеза, 1921. – 35 с.; *Пролетарская Россия и буржуазная Польша. 1921.* – Харьков, 1921; *Война и мир ме-*

жду буржуазной Польшей и пролетарской Россией. – М.: Госиздат, 1921. – 68 с. 41. Przybyszewski S. Polska i wojna. – Stanisławów, 1916. – 120 s. 42. Кундюба И. Д. Исторические предпосылки краха панской Польши. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – 119 с. 43. Зуев Ф. Польша в 1918–1952 годах. – М., 1952. – 51 с. 44. Манусевич О. Я. Нариси з історії Польщі. – К.: Радянська школа, 1954. – 452 с.; Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 226 с.; Яжборовская И. С. О некоторых аспектах влияния Октября на содержание, направление и формы классовой борьбы в Польше (1918–1923 гг.) // Советско-польские отношения. 1918–1945. Сб. ст. – М.: Наука, – 1974. – С. 22–68; Ольшанский П. От буржуазного парламентаризма – к режиму "санации" // Очерки истории советско-польских отношений 1917–1977. – М.: Наука, 1979. – С. 76–96; Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (1917 – жовтень 1919). – К., 1971 та ін. 45. Михутина И.В. Советско-польские отношения. 1931–1935. – М.: Наука, 1977. – 287 с.; Ольшанский П. Советско-польские отношения в 1921–1924 гг. // Советское славяноведение. – 1972. – № 1. – С. 21–34; Хренов И. А. Коммунистическая рабочая партия Польши в борьбе за нормализацию польско-советских отношений (1918–1921 гг.) // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 5–21; Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 232 с. 46. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – Т. II. – Londyn, 1956. – 452 s.; Halecki O. Historia Polski. – Londyn, 1957. – 372 s.; Komarnicki T. Rebirth of the Polish Republic. – London, 1957. – 257 s.; Dziwanowski M. Józef Piłsudski a European Federalist 1918–1922. – Stenford, 1969. – 189 s.; Korbel J. Poland between East and West. – Princeton, 1963. – 184 s.; Umiastowski R. Russia and the Polish Republik. 1918–1921. – London, 1945; Sokolnicki M. Piłsudski i zagadnienie Posji // Niepodległość. – Т. II. – London, 1950; Sukiennicki W. Przyczyny i początek wojny polsko-radzieckiej 1919–1921. – "Bellona", zesz. 45, 1963. – 208 s.; Jędrzejewicz J. Piłsudski – prekursor przyszłości // Niepodległość. – Т. II. – 1950; Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowej 1795–1921. – Londyn, 1961. – 258 s.; Wandycz P. O polskiej polityce zagranicznej 20-lecia. – Paryż: Kultura, 1964. – Nr 1–2. – S. 52–58; Wandycz P. Soviet-Polish relations 1917–1921. – Cambridge, Massachusetts, 1969. – 58 s. 47. Поваляев В. П. Вопрос о границах Польши на Парижской мирной конференции 1919–1920 гг.: Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. – Рязань, 1950. – 20 с. 48. Garlicki A., Nałęcz T., Władyka W. Druga Rzeczpospolita w powojennych badaniach historyków polskich // Przegląd Historyczny, 3/1978; Jędruszczak T. Spory o genezę II Rzeczypospolitej // Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918–1968. – Warszawa, 1969. – S. 45–60. 49. Rok 1918. Znaczenie odbudowy niepodległego państwa dla klasy robotniczej, dyskusja redakcyjna // Z Pola Walki, 3/1968. – S. 50–67. 50. Sikorski W. Przyzła wojna. Jej możliwości i character oraz związane z nią zagadnienia obrony kraju. – Warszawa, 1934. 51. Kamiński M. K., Zacharias M. J. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej. 1918–1939. – Warszawa, 1987; Krasuski J. Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1985. 52. Giertych M. Dmowski czy Piłsudski? – Wrocław, 1995. 53. Historia Polski. – Т. 4. – Cz. 2–4 / Pod. red. T. Jędruszczaka. – Warszawa, 1978. 54. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski. 1926–1939. – Warszawa, 1980. 55. Zaremba P. Historia Dwudziestolecia (1918–1939). – Т. I–II. – Paryż, 1981. 56. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. – Wrocław, 1982. – 427 s. 57. Landau Z., Tomaszewski J. Polska w Europie i świecie 1918–1939. – Warszawa, 1984. 58. Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo – społeczeństwo – kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa, 1982. – 677s. 59. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. A. Garlickiego. – Warszawa, 1986. 60. Żarnowski J. Społeczeństwo Polski międzywojennej. – Warszawa, 1969. – 539 s. 61. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973. – 434 s. 62. Polityka społeczna. Praca zbiorowa / Pod red. A. Rajkiewicza. – Warszawa, 1973. 63. Historia Polski. – Т. IV. – 1918–1939. – Cz. 3. – Rozdz. XXVI–XXXVII (1926–1935). – Warszawa, 1978. – 449 s. 64. Landau Z., Tomaszewski J. Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu. 1918–1939. – Warszawa, 1971. 65. Jędruszczak T. Płace robotników przemysłowych w Polsce w latach 1924–1939. – Warszawa, 1963. – 38 s.; Steyer D. Problemy

robotnicze w Gdyni. 1926–1939. – Gdańsk, 1959. – 128 s.; Maciejewski H. Położenie robotników przemysłowych w Wielkopolsce w latach 1929–1939. – Warszawa, 1964. – 135 s.; Ciechocińska M. Z badań nad położeniem klasy robotniczej w Polsce w latach kryzysu. 1929–1935 // Zeszyty naukowe SGPiS, 1962. – Z. 37; Drozdowski M. Klasa robotnicza Warszawy. 1918–1939. Skład i struktura. – Warszawa, 1968. – 208 s.; Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973; Święcicki M. Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918–1939. – Warszawa, 1960. – 237 s.; Jończyk J. Ochrona pracy kobiet i młodocianych w polskim przemyśle w latach 1918–1939. – Warszawa, 1961; Ajnenkiel A. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce. 1918–1939. – Warszawa, 1962. – 159 s.; Hass L. Ruch związkowy w Polsce. 1918–1939 // Wiadomości Historyczne. –1982. – N. I. – S. 39–50; Kieszczyński L. Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808–1939. – Cz. 2. – Warszawa, 1972. – 178 s.; Masewicz W. Położenie prawne związków zawodowych w Polsce w latach 1919–1939. – Warszawa, 1972. – 320 s. 66. Kowal S. Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestolecu 1919–1939. – Poznań, 1974. – 254 s. 67. Жарновский Я. Исследование по истории общества в Польши межвоенного периода (Методологические проблемы и первый опыт) // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период / Отв. ред. А. Х. Клеванский. – М.: Наука, 1986. – 248 с. 68. Jędruszczak T. Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy wschodniej // Sprawy międzynarodowe. – Nr. 6. – 1959; Grinberg M. Z zagadnień wojny polsko-radzieckiej // Ruch robotniczy i ludowy w Polsce (1914–1923). – Warszawa, 1960. – 98 s.; Bierzanek R. Państwo Polskie w politycznych koncepcjach mocarstw zachodnich 1917–1919. – Warszawa, 1964. – 52 s.; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918–1921. – Warszawa, 1969; Kumaniecki J. Po traktacie Ryskim. Stosunki polsko-radziecki 1921–1923. – Warszawa, 1971. – 282 s.; Kowalski W., Skrzypek A. Stosunki polsko-radziecki. 1917–1945. – Warszawa, 1980. – 305 s.; Leczyk M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934: Studium z historii dyplomacji. – Warszawa, 1976. – 379 s.; Cieślak T. Geneza sojuszu polsko-radzieckiego // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – T. II. – Warszawa, 1966. – 269 s.; Jurkewicz J. Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – T. II. – Warszawa, 1966. – S. 18–38. 69. Dzitkowska H. Zabiegi o rynek rosyjski dla Łódzkiego przemysłu włókienniczego w latach 1921–1922 // Rocznik Łódzki. – T. XI (XIX). – 1966. – 186 s.; Tomaszewski J. Die polnisch – Sovietischen Handelsbeziehungen in den Jahren 1920–1929 // Studia Historia Oeconomical UAM. – Vol. V. – Poznań, 1970; Lopatniuk S. Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze 1921–1939. – Warszawa, 1988. – 400 s. 70. Łossowski P. Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1994. – 293 s.; Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918–1990). Praca zbiorowa / Pod. red. A. Czubińskiego. – Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1992. – 244 s. 71. Garlicki A. Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1990; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. – Lublin, 1992; Kawalec K. Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939. – Wrocław, 1995; Cimek H. Komuniści-Polska-Stalin 1918–1939. – Białystok, 1990; Wieczorkiewicz P. Ostatnie lata Polski niepodległej. – Warszawa, 1990. 72. Nałęcz T. Rządy Seimy 1921–1926 r. – Warszawa, 1991; Nałęcz D. Kultura Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1992; Górecki D. Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie Konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 r. – Łódź, 1992; Jakubowska B. Ruch ludowy wobec przeszłości narodowej (do 1939 r.). – Warszawa, 1995; Michałowski C. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939). – Lublin, 1994. 73. Pajewski J. Odbudowa państwa polskiego w 1918. – Poznań, 1983; Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków, 1995. 74. Łossowski P. Zerwane pęta. Wyzwolenie ziem polskich w listopadzie 1918. – Warszawa, 1988. 75. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. – T. IV: Lata interwencjonizmu państwowego 1936–1939. – Warszawa, 1989; Włudyk T. "Trzecia droga" w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. – Kraków, 1994; Rudnicki C. Ziemiaństwo polskie w XX wieku. – Warszawa, 1996; Gołębiowski J. Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Piąki, 1993; Jezierski A., Leszczyńska.

Historia gospodarcza Polski. – Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 1999. – 560 s. 76. Gabinet Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. J. Farysia i J. Pajewskiego. – Poznań, 1991; Ministrowie spraw zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej / Pod. red. J. Pajewskiego. – Szczecin, 1992. 77. Krasowski K. Episkopat katolicki w II Rzeczypospolitej. Myśli o ustroju państwa-postulaty-realizacja. – Poznań, 1992; Wilk S. Episkopat kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1992. 78. Sierpowski S. Polityka zagraniczna Polski międzywojennej. – Warszawa, 1994; Historia dyplomacji polskiej. – T. IV: 1918–1939 / Pod. red. P. Łossowskiego. – Warszawa, 1995; Łossowski P. Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1992; Kamiński M. K., Zacharias M. J. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej, 1918–1939. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1987. – 312 s; Kamiński M. K., Zacharias M. J. W cieniu zagrożenia: polityka zagraniczna RP 1918–1939. – Warszawa, 1993; Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939. – Warszawa, 1994; Gregorewicz S., Zacharias M. Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995; Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940. – Łódź, 1995; Sowa A. L. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 319 s.; Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 347 s. 79. Zgórnjak M. Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939. – Kraków, 1993. 80. Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939. – Kraków, 1988. 81. Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1994. 82. Stawecki P. Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939. – Warszawa, 1994. 83. Krasowski K. Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej: Słownik biograficzny. – Poznań, 1996. 84. Brzoz C. Polityczna prasa Krakowa w latach 1918–1939. – Kraków, 1990; Renz R. Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939. – Kielce, 1994; Sieradzka D. Samorząd komunalny województwa śląskiego 1920–1939. Aspekty polityczne i narodowościowe. – Gliwice, 1992; Danowska-Prokop B., Zagóry-Jonszty U. Wybrane problemy ekonomiczno-społeczne i polityczne na Górnym Śląsku w latach 1922–1939. – Katowice, 1995; Horocha E. Komunistyczna Partia Polski w Województwie lubelskim w latach 1918–1939. – Lublin, 1993. 85. Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. – Gdańsk, 1992; Sosna G. Kościół Prawosławny na Białostoczyźnie w ocenie władz II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów. – Ruboły, 1991; Fuks M. Żydzi w Warszawie. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie. – Poznań, 1992; Mnich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin, 1992; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.; Matelski D. Ukraińcy i Rusini w Polsce: 1918–1939. – Poznań: Inter-Arpress, 1996. – 76 s. 86. Garlicki A. Józef Piłsudski 1867–1935. – Warszawa, 1988; Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski. 1867–1935. Życiorys. – London, 1982; Nałęcz D. i T. Józef Piłsudski – legendy i fakty. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 399 s.; Micewski A. W cieniu marszałka Piłsudskiego. – Warszawa, 1969; Molenda J. Piłsudczycy a narodowi demokraci. – Warszawa, 1980; Wojcik W. Nadzieje i złudzenia. Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej. – Katowice, 1978. 87. Тшечакowski Л. Национальный вопрос в XIX и XX вв. как фундаментальная проблема в Центральной Европе // Славянские народы: общность истории и культуры. К 70-летию члена-корреспондента Российской академии наук Владимира Константиновича Волкова / Отв. ред. Б. В. Носов. – М.: Индрик, 2000. – С. 177–185. 88. Batowski H. Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne). – Kraków, 1982; Chlebówczyk J. Między dyktatem, realiami a prawem do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu. – Warszawa, 1988; Mich W. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939. – Lublin, 1994; Niepodległość Polski w 1918 roku a procesy państwowotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej / Red. Z. Mańkowski. – Lublin, 1996; Od Wersalu do Poczdamu: sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945 / Red. A. Koryn. – Warszawa, 1996. 89. Chojnowski A. Koncepcje narodowościowe rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – 262 s. 90. Paruch W. Od konsolidacji

państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). – Lublin, 1997. – 424 s. 91. Gwiżdż A. Burżuazyjno-obszarnicza konstytucja z 1921 roku w praktyce. – Warszawa, 1956; Pietszak M. Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 356 s.; Ajnenkiel A. Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926. – Warszawa, 1972; Krukowski S. Geneza konstytucji marcowej z 17 marca 1921 roku. – Warszawa, 1977; Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. – T.II. Cz.II. II Rzeczpospolita. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s. 92. Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu / Pod red. M. Kallasa. – Warszawa, 1990; Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001. – 416 s. 93. Wandycz P. O dobrych i złych skutkach rozdrapywania ran // Tygodnik powszechny. – 2001. – 22. 04. 94. Holzer J. Mosaika polityczna drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1974. 95. Польша–Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнар. наук. конф. 26–29 травня 1992 р. в м. Кам'янець-Подільському; Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Міжнар. наук. конф. 21–22 листопада 1996 р. в м. Івано-Франківську; Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Всеукр. науково-краєзнавча конф. 16–17 жовтня 1998 р. в м. Новоград-Волинському; Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Міжнар. наук. конф. 22–24 червня у м. Хмельницькому; Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура: Міжнародна наукова конференція 15–16 квітня 1999 р. в м. Тернополі; Україна-Польша: шлях до європейської співдружності: Між нар. наук. конф. 26–27 квітня 2001 р. у м. Тернополі; Україна-Польша: шлях до європейської співдружності: Між нар. наук. конф. 16–17 травня 2002 р. у м. Тернополі; Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя: Між нар. наук. конф. 18–19 листопада у м. Тернопіль; Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі: Між нар. наук. конф. 8–9 жовтня 2004 р. у м. Дрогобич та ін. 96. Історія південних і західних слов'ян / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К.: Вища школа, 1987. – 447 с.; Іващук С., Горевалов С. Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час). Листопад 1917–травень 1945 р. – Львів, 1998; Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993. – 528 с.; Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.; Історія західних і південних слов'ян: XX століття / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постолюк та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с.; Історія южных и западных славян: В 2 т. – Т. 2.: Новейшее время / Под ред. Г. Ф. Матвеева, З.С. Ненашевой. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272 с.; Черній А. І., Черній В. А. Історія південних і західних слов'ян: В 3-х частинах. – Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету. – Рівне: ППФ "Волинські обереги", 1999. – 444 с.; Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней / Под ред. А. Сухени-Грабовской, Э. У. Круля. Перевод с польского. – Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. – 381 с.; Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. – London, 1985. – 341 s.; Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warszawa: Editions spotkania, 1991. – 377 s.; Borucki M. Historia Polski do 1997 roku. – Warszawa: MadA, 1998. – 362 s.; Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PRN, 2003. – 494 s. та ін. 97. Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 146–165. 98. Віднянський С. В. Українське питання у міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 39–55. 99. Ісаевич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: Інтерпретація істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Пласт, 1997. – С. 5–8; Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6–13; Зашкільняк Л. Польський національний рух і українське питання на зламі XIX і XX століть // Polska – Europa – Świat XX wieku / Pod red. W. Wierzbieńca. – Rzeszów: Wy-

dawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 195–211; Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.; Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів: Вища школа, 1983. – 255 с.; Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 23–29; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Яровий В., Ілюшин І. Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 265–268; Сухий О. Галичина: між сходом і заходом: Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1997. – 292 с.; Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.) // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 371–407; Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі: 1918–1919 рр. // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К.: Твіл інтер, 2001. – С. 229–237 та ін. 100. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. 101. Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 102. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с. 103. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 104. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Ї ж. Новітня історія Польщі (1918–1939). – Київ–Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.; Ї ж. Історичні передумови відновлення державної незалежності Польщі (1914–1918 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Т. 9. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 20–39; Ї ж. Утворення і розвиток незалежної Польщі в міжвоєнну добу (1918–1939) // Вісник Київського славістичного університету. – 2003. – Вип. 14. Історія. – С. 5–16; Ї ж. Відродження державної незалежності Польщі: нелегкий поступ у міжвоєнну добу крізь призму 85-річчя // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 27–35; Ї ж. Відродження Польщі 1918 р. як закономірна подія в польській національній історії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 7. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП "МКФ", 2004. – С. 173–178; Ї ж. Польща: відродження національної державності та формування основ парламентської демократії (1918–1926 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – С. 149–159; Ї ж. Роль соціально-економічних факторів у становленні й розвитку польської національної державності 1918–1926 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 1. – С. 191–202 та ін. 105. Алексієвець Л. М. Особливості соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 13. – Тернопіль, 2001. – С. 184–195; Ї ж. Основні тенденції розвитку польської економіки у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Економіка. – № 14. – Тернопіль, 2003. – С. 43–46; Ї ж. Польська економіка у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.): новий погляд // Матеріали V Конгресу МАУ: соціально-гуманітарні науки / Відп. ред. В. О.

Балух. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 283–287. 106. Алексієвць Л. М. Становище і роль православної церкви в Другій Речі Посполитій // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця, А. М. Колодного. – Тернопіль, 2002. – Вип. 4. – С. 117–119; Ї ж. Польська культура міжвоєнного періоду: основні тенденції розвитку // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – Вип. VI. – Івано-Франківськ: Пласт, 2002. – С. 160–174; Ї ж. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – С. 207–211; Ї ж. Соціально-етнічні проблеми Польщі міжвоєнної доби (1918–1939 рр.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 2 (16). – Чернівці: Видавництво "Прут", 2003. – С. 23–35. 107. Алексієвць Л. М. Зовнішньополітичні пріоритети Польщі міжвоєнної доби // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2001. – Вип. 14. – С. 194–202; Ї ж. Основні етапи зовнішньої політики Польської Речі Посполитої у міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2002. – Вип. 3. – С. 153–156; Ї ж. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вип. 4. – Вінниця. – 2002. – С. 200–212; Ї ж. Зовнішня політика міжвоєнної Польщі – основні етапи й напрямки її здійснення (1918–1939 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – Т. 11. – С. 357–366; Ї ж. Особливості відновлення та побудови Польської держави в 1918–1921 рр. // Слов'янський вісник: Науковий збірник. – Вип. 3. – Рівне, 2004. – С. 78–87; Ї ж. Визначення західних кордонів нововідродженої Польської Республіки (1918–1921 рр.) // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку / Матеріали Міжнародного семінару "Кайндлівські читання", 28–29 травня 2005. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 15–20; Ї ж. Зовнішня політика Другої Речі Посполитої: основні пріоритети та інтереси // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при президенті України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004/ 2005. – Вип. 6/7. – С. 123–133.

Lesya Alexiyevets

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE SOCIAL-AND-STATE REGIME FORMATION IN POLAND IN THE CONTEXT OF THE MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES

The paper analyses the development of the Ukrainian and foreign historiography of the history of independence renewal in Poland and its formation 1918–1926.

УДК 94 (477)

Інна Боровська, Яна Литвиненко

ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОНАРХІЇ В АНГЛІЇ XVII СТОЛІТТЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто процес формування конституційної монархії в Англії у XVII столітті на основі історичних джерел.

Період XVII століття в історії Англії це час великих змін та перетворень, внаслідок яких ця країна набула якісно нового характеру розвитку.

Особливо насичене подіями XVII століття: це – в першу чергу, Англійська буржуазна революція, яка поряд із французькою, здійснила перехід європейського суспільства від феодалізму до капіталізму. В самій Англії буржуазна революція XVII століття відкрила широкі можливості для розвитку капіталізму. "Парламентські огорожування" привели до зникнення в Англії селянства як класу. Вперше яскраво виділяються парламентська опозиція до короля, незадоволення зовнішньою та внутрішньою політикою нової династії Стюартів.

XVII століття підготувало підґрунтя для того, що вже в наступному столітті Англія стала класичною країною капіталізму. Буржуазна революція ліквідувала в Англії феодально – абсолютистську систему правління і тим самим усунула найголовніші перешкоди для дальшого розвитку капіталізму.

Привертає увагу і той факт, що вже всередині XVII століття Англія була проголошена республікою, тоді як в інших розвинених країнах того часу все ще існували абсолютистсько – монархічні режими. У цьому ж столітті відбуваються формування політичних партій – вігів і торі, а також їх політичні програми.

Період XVII в Англії характеризується наявністю різного роду документів, періодичних видань та інших джерел. Зважаючи, на те, що ця епоха і у вітчизняній, і у зарубіжній історіографії залишається об'єктом суперечок, саме історичні джерела даного періоду найяскравіше відображають суть подій, які відбулися. Все частіше, історики, які вивчають різні періоди, звертаються до першоджерел, опорної конструкції історичної науки. Саме історичне джерело часто уточнює певні невизначеності, чітко обґрунтовує основні моменти досліджуваної проблеми (1660 р.).

Тому не дивлячись на те, що Англія в XVII столітті привертає увагу багатьох дослідників, все ж актуальність даної теми полягає у дослідженні цього періоду з точки зору характеристики історичних джерел, яких є чимало, особливо тих, відносяться до англійської революції 1640–1660 рр.

Метою дослідження є: на основі комплексного й об'єктивного аналізу історичних джерел поглибити дослідження і зробити науково обґрунтовані висновки щодо ролі історичних джерел в процесі безпосереднього вивчення історії Англії XVII століття, при цьому з'ясувати значення окремих документів та їх вплив на розвиток різних сфер суспільного життя країни.

Основними завданнями, які необхідно розв'язати у процесі дослідження даної наукової проблеми є: дати цілісну характеристику основним історичним документам даного періоду та простежити їх вплив на формування політичної системи Англії; визначити практичне значення та застосування актів державного законодавства і парламентських документів; виявити історико-політичні, соціальні та економічні передумови їх створення.

Період XVII століття в історії Англії представлений великою кількістю письмових джерел. Найбільш поширеними з них є: акти державного законодавства, парламентські документи, памфлетна публіцистика, політичні трактати, які є відмінними за своєю повнотою, достовірністю, походженням, важливістю. В центрі уваги документи часів Англій-

ської революції, які є суперечливими і неоднозначними, оскільки створювалися особами, які мали різні політичні погляди і цілі і які чекали від революції різних результатів.

Таким чином, досліджуючи ті чи інші джерела, що стосуються періоду Англійської буржуазної революції та доби Реставрації і "Славної революції", необхідно враховувати історичні умови створення документів, їх автора, особливо його політичні погляди чи спрямування; зосереджувати увагу на змісті того чи іншого джерела, повноті, вірогідності та інше. Такий підхід, безпечно, є важливий, оскільки дає змогу більше і глибше дослідити певний період в історії даної країни, визначити суспільні настрої, реальну економічну і політичну картину.

Питання причин та характеру Англійської буржуазної революції висвітлене у працях багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Воно є актуальним і досі. Однак, на нашу думку, все ж найбільш доцільним є звернення до історичних джерел того періоду, які допоможуть більш глибше проаналізувати дану ситуацію.

Протягом XVI століття за династії Тюдорів феодально-абсолютистська держава робила часткові поступки буржуазії, надавала їй економічну підтримку і тим відривала її від можливого союзу з селянсько – плебейськими революційними силами.

З 1603 року до влади прийшла династія Стюартів, її першим представником був Яків I. Саме його авторству належить політичний трактат під назвою "Істинний закон вільної монархії" (1603 року), що відображав власне його погляди та ставлення щодо розподілу влади всередині держави. А саме, йшлося про те, що парламент не може мати законодавчих прав, він може видавати закони, але лише в тому разі, якщо будуть затверджені королем. Не може бути ніякої конституційної монархії, оскільки "не у владі парламенту видання будь – якого закону чи статуту без того, щоб королівський скіпетр не доторкнувся до нього" [12: 15]. В такій ситуації відбувається ріст парламентської опозиції, яка особливо посилилась за наступника Якова I Карла I.

Для протиставлення "Істинному закону вільної монархії" розглянемо ще один документ з жанру політичних трактатів. Це трактат "Про владу парламенту" (1642 року) Генрі Паркера – індепендентського публіциста. Він вважав режим конституційної монархії найкращим для забезпечення безпеки буржуазної власності. Г. Паркер стверджував, що "парламент – це ніщо інше, як вся нація Англії. Можна довести, що сама королівська влада була створена з його згоди і що для його цілей сама королівська влада була так врегульована та удосконалена, якою вона є зараз" [7: 13]. Таким чином, він не був абсолютним противником королівської влади, однак вимагав максимум впливу на неї з боку парламенту. Саме останній повинен визначати межі її впливу. "Ми знаємо, що необмежена влада небезпечна лише в одній людині чи в декількох, і не може бути небезпечною в парламенті в будь – якому випадку, тим більше в часи народних нещасть, тому що в цьому випадку вона не лише безпечна, але й необхідна" [7: 13]. Звідси видно, що в парламенті Паркер вбачав і могутність політичної влади, і опору всієї нації. Зовсім протилежні погляди на розподіл влади в Англії лише нагнітали і так напружену ситуацію та прискорювали зіткнення різних таборів.

Одним з найцікавіших та суперечливих періодів є 1641–1649 рр., а саме Законодавство революційного парламенту і політична боротьба.

Джерельну базу даного періоду складають акти державного законодавства, парламентські документи, політичні трактати.

Після без парламентського правління Карла I відновлюється процес реформування парламентаризму з початком роботи Довгого парламенту (3.11.1640 – 4. 1653 рр.). Протягом майже 13 років він був головним організуючим центром буржуазії та її союзника – нового дворянства – в їх боротьбі з феодально – абсолютистським табором.

Найбільш відомим та важливим парламентським документом 1641–1649 рр. є "Велика ремонстрація", який складався з 204 статей та містив перелік усіх зловживань останнього десятиріччя перебування при владі Карла I.

Слід пам'ятати, що Велика ремонстрація була складена в умовах, коли вирішувалось питання, в чіях руках виявиться армія, а звідси, і успіх – в руках короля чи парламенту. З однієї сторони вона була звинувачувальним актом абсолютизму, з іншої – програмою класів-союзників в революції. У 204 статтях цього документу були сформовані

основні вимоги, які багато в чому повторювали петицію "Про право": заборона податків без санкцій парламенту, відповідальності уряду перед парламентом, завершення пуританської реформи церкви, недоторканість приватної власності [6: 34–37]. З 1 по 22 листопада йшли дебати буквально по кожному пункту. Все ж ремонстрація була прийнята.

У "Великій ремонстрації" релігійні, політичні та економічні вимоги часто містяться в одних і тих же статтях. У ній немає послідовності викладу, однак значення її у той час було велике. Документ відображає вимоги не лише нового дворянства, але й інших класів англійського народу. Так, релігійні вимоги пуритан були вимогами і частини широких народних мас; економічні вимоги були вимогами не лише буржуазії і джентрі, а також докерів, ремісників і частини селян. Бурхливі дебати навколо Великої демонстрації в палаті общин свідчать про те, що саме в парламенті ще дуже сильні були представники консервативного дворянства і верхівки буржуазії, які незабаром перейшли на сторону короля.

На цьому революція в Англії вступила у нову фазу – громадянської війни. Звісно, маючи невеликі сили порівняно із більш чисельною армією короля, парламент не поспішав з початком воєнних дій, роблячи спроби домовитися з королем. 1 червня 1642 року королю були послані так звані "Дев'ятнадцять пропозицій" – короткий перелік основних вимог, які містилися у Великій ремонстрації. Парламент хотів, щоб жорстко дотримувались закони проти католиків, щоб паписти були виключені зі складу палати лордів. Від короля вимагалась згода на проведення церковної реформи та на видачу парламенту "деліквентів" (злочинців), так стали називати роялістів, противників парламенту. Це було свого роду намагання з боку парламенту знайти порозуміння з королем, однак, звісно, останній не міг погодитись на цю пропозицію, так як це суттєво обмежило б його владу [8: 37].

Слід відзначити, що крім боротьби між парламентом і королем, відбувалася боротьба і в середині нього: між пресвітеріанами, яким належала більшість, та індепендентами, які керували в армії (це свого роду ранні партії, кожна з яких представляла певні верстви суспільства). Крім того існував конфлікт між парламентом та армією. Солдатська маса ж прислухалася до агітації більш радикальних ідеологів, які очолювали так званий рух левелерів (зрівнювачів).

За пропозицією Кромвеля була створена комісія з 12 офіцерів і 12 агітаторів для складання переліку основних вимог армії як бази для дальших переговорів з королем і парламентом. Ця комісія виробила так звані "Розділи пропозицій", згідно з якими парламент мав обиратися надалі лише на дворічний термін. За цим документом Англія залишалася монархією, король мав право збирати і розпускати парламент. Передбачалися зміни у виборчій системі – згідно із принципом пропорційності. "Розділи пропозицій" передбачали встановлення свободи думки в палаті общин, судової влади, право винесення остаточного вироку палатами лордів та общин, а також створення спеціального органу – Державної ради для нагляду і керівництва різними загонами міліції. До її функцій мало входити керівництво зовнішньою політикою: право оголошувати війну та укладати мир за згодою парламенту. Згідно з цим проектом, скасовувались обов'язковість не тільки старого, англіканського, віросповідання, а й нового, пресвітеріанського. Роялісти не повинні були протягом п'ятирічного строку призначатися на державні посади і обиратися до парламенту. "Розділи пропозицій" передбачали зміни у економічній та соціальній сферах: відміна податку на предмети першої необхідності, відміна всіх монополій та обмежень свободи торгівлі, курс на ліквідацію нерівності поземельного податку, прийняти заходи щодо виплати заборгованості армії та іншим солдатам королівства. Даний документ був викликом не лише королівській владі, а й безпосередньо самому парламентові, зміцнював позиції армії в державі, однак, в той же час забезпечував права громадян та їх захист [13: 41–42].

"Розділи пропозицій" являли собою на практиці проект нової конституції Англії, вироблений індепендентським керівництвом армії. Оскільки фактичним їх автором був Кромвель, тому стає зрозумілим чий інтереси були представлені в першу чергу. Але, якби пресвітеріанська більшість у парламенті прийняла його, це дозволило б досягти компромісу між двома сторонами, однак цього не сталося. Тому агітатори внесли в раду ар-

мії пропозицію про радикальну чистку парламенту для створення в ньому інdependent-ської більшості. Пропозиція була прийнята, її виконання взяв на себе Кромвель. Здобута вождями армії перемога лише прискорила розкол, який давно намічався між офіцерською та солдатською частинами ради армії – між інdependent-ськи настроєними грандами та основною масою армії, яка співчувала левелерам. Серед солдатів дедалі більшу підтримку зустрічали радикальні вимоги поглиблення революції, які висував Лільберн та інші лідери середньої та дрібної буржуазії. Результатом їх діяльності у армії була левелерська програма, обґрунтована і розвинена в документах, що обговорювались у раді армії, – "Справа армії" та "Народна угода". Вони, запропоновані як основа для радикальної перебудови держави, визнали найважливішим питанням про реформу виборчого права. В той час як "Розділи пропозицій" містили лише невиразну вимогу більш справедливого і рівномірного розподілу виборчих округів.

Всі ці події підводили суспільство Англії до ще гострішої політичної боротьби, яка врешті-решт призведе до становлення, хоч і на короткий термін, республіки.

Важливими парламентськими актами були акти "Про проголошення Англії республікою", "Про страту Карла I", "Про ліквідацію королівської влади", "Про ліквідацію палати лордів" [3; 14; 1; 2].

20 квітня 1653 року Кромвель розганяє "охвістя", оскільки за період існування республіки практично нічого не було зроблено для покращення умов економічного та соціального життя. Був скликаний Малий парламент у липні 1653 року. У короткий час своєї діяльності (до 12 грудня 1653 року), провів все ж таки велику роботу, намагаючись полегшити становище широких кіл населення. Після його розпуску рада офіцерів подала новий конституційний проект під назвою "Знаряддя управління", згідно з яким уся повнота влади переходила в руки Кромвеля разом з титулом лорда – протектора Англії, Шотландії та Ірландії. Англія офіційно продовжувала називатися республікою. Суть цієї "псевдоконституції" полягала в наступному: верховна та законодавча влада належала лорду – протектору; лорд – протектор мав спиратися на діяльність Ради, яка складалася з 13–21 представника; різного роду, укази, виклики в суд повинні видаватися лордом – протектором; останній під час засідань парламенту та між засіданнями мав право керувати міліцією та військами на морі та на суші та інші [12: 42–43]. Про суть даного документу можна робити висновки вже з того, хто був її автором, а це – рада офіцерів. Тому й були надані такі широкі повноваження Кромвелю та його оточенню.

І цей документ не змінив на краще становище населення, надавши привілеї знову ж таки великій буржуазній та новому дворянству. Під час режиму протекторату у Англії, незважаючи на всі репресії, продовжувався і навіть розвивався народний революційний рух, з одного боку, а з іншого – реставраційні тенденції буржуазії та дворянства, які посилилися в останні роки протекторату і завершилися через кілька місяців після смерті Кромвеля реставрацією "традиційної монархії Стюартів".

Найбільш відомими та доступними, писемними джерелами періоду Реставрації і "Славної революції" у Англії є: Бредська декларація, акт "Habeas Corpus" та Біль про права.

Бредська декларація 1660 р. була складена в ситуації, коли буржуазія і нове дворянство, а в тому числі і армія, були вкрай незадоволені режимом Кромвеля, тому єдиний вихід бачили у підтримці короля. Автором документу, власне, виступає сам Карл II, тому стає зрозумілим, що, аби повернутися до влади, він не шкодував обіцянок для народу, які б мали сприяти покращенню життя. Зміст декларації складають такі пункти: про збереження земель, які були конфісковані у роялістів, корони і церкви в період громадянської війни, на користь нового дворянства і буржуазії; про припинення переслідування за релігійні переконання та про амністію для противників монархії [5:45–46]. Однак на практиці король і не думав реалізовувати ці плани. Бредська декларація була лише декларативним документом, фактичною метою якого було демонстрування нібито королівської милості для того, щоб привернути увагу різних верств населення, таким чином завоювати їх довіру. Та після повернення в Англію Карл II забув про обіцянки, які давав у декларації, та почав політичну реакцію і терор.

"Білль про права" – це важливий державний документ, що регулював відносини між королем і парламентом, визначав основні права та обов'язки громадян [4:62]. Це був своєрідний конституційний проект нового часу. Слід відзначити, що автором цього документу був сам Вільгельм III Оранський, який цим кроком засвідчив свою поступливість. По суті, Білль відображав ті вимоги, які ставив парламент перед королем ще у період революції. Можна припустити, що саме створенням цього документу відбулося першопочаткове утвердження конституційної монархії. Таким чином, "Білль про права" суттєво обмежив права короля і розширив сферу діяльності парламенту. Це був своєрідний компроміс між різними верствами населення, який забезпечив більш стабільну ситуацію в політичному спектрі до кінця XVII століття. А завдяки цьому – можливість промислової революції у XVIII столітті та завоювання першості Англією.

Одним із завдань дослідження було визначення практичного значення та застосування різних актів офіційного характеру. Слід зауважити, що, особливо в роки революції їх було настільки багато, що більшість із них залишились просто формальністю. Прослідковується їх відірваність від життя. Воно інколи містило такі вимоги та пропозиції, які в реальній ситуації просто не могли бути запроваджені. Певна кількість цих актів приймалася лише для того, щоб на деякий час заспокоїти незадоволені народні маси, і зовсім не для того, щоб поступово впроваджувати їх у життя.

На основі історичних джерел ми прослідковуємо процес становлення конституційної монархії у Англії та утворення політичних партій, в даному випадку вігів і торі, які з другої половини XVII століття складали ядро парламенту.

Наведені документи є одними з найважливіших для вивчення періоду XVII століття в історії Англії. Вони відображають політичні настрої англійського суспільства, його соціально – економічний розвиток, а також відображають певну ідеологію, що простежується при аналізі памфлетів левелерів та дигерів. Тому саме на основі вивчення історичних джерел та їх критичному аналізі можна більш глибоко дослідити конкретну проблему, визначити її походження та наслідки. Що стосується Англії в XVII столітті, то аналізувати певні джерела потрібно, в першу чергу, з урахуванням конкретних суспільних умов та настроїв. Лише в такому разі можливе об'єктивне відтворення історичних подій.

Список використаних джерел

1. Акт, упраздняющий королевскую власть / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
2. Акт об упразднении палаты лордов / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
3. Акт об объявлении Англии республикой / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
4. Билль о правах / Хрестоматия по новой истории в 2-х томах. Т.1 / Под ред. В.Ф. Семёнова, К.А. Антоновой. – М., 1963.
5. Бредская декларация / Хрестоматия по новой истории в 2-х томах. Т.1 / Под ред. В.Ф. Семёнова, К.А. Антоновой. – М., 1963.
6. Великая реконструкция / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII – XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
7. Генри Паркер о власти парламента / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
8. предложений, посланных королю в Йорк обеими палатами парламента / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
9. Источниковедение: Теория. История. Метод. / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская. – М., 1998.
10. Мнухина Р.С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. – М., 1970.
11. Народное соглашение, как оно было представлено совету армии / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
12. "Орудие управления" / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
13. Основы предложений, исходящие от армии / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.
14. Приказ о казни Карла I / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII

– XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990. 15. Яков I Истинный закон свободной монархии. Политический трактат / Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII – XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1990.

Yana Lytvynenko

FORMING OF THE CONSTITUTION MONARCHY IN ENGLAND IN 17TH: SOURCES ASPECT

In the article the process of forming of the constitution monarchy in England in 17th on the basis of historical sources.

УДК 94.009.17(430+480)"1933-1939"

Галина Невинна

ІСТОРИОГРАФІЯ НІМЕЦЬКО-ФІНСЬКИХ ВІДНОСИН В 1933–1939 РР.

У статті подано повний аналіз праць фінських, німецьких та російських науковців з проблеми німецько-фінських відносин у 1930-х роках.

Тематика німецько-фінських відносин міжвоєнного періоду у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі розглядалась лише частково, насамперед в контексті вивчення міжнародної політики довоєнного часу або розвитку радянсько-фінських і радянсько-німецьких стосунків до початку та в період Зимової війни, що, безумовно, актуалізує тему дослідження.

Загалом актуальність роботи визначається необхідністю всебічного та глибокого аналізу проблем всесвітньої історії, особливо тих її аспектів, які тривалий час перебували поза дослідницьким полем. Це стосується нового прочитання і вивчення на основі сучасних наукових підходів і прийомів зовнішньополітичної діяльності Німеччини та Фінляндії в довоєнний період. Об'єктивна оцінка цілісності історичного процесу вимагає включення німецько-фінських стосунків у загальну систему міжнародних відносин 30-х рр. XX століття та дослідження їх впливу на механізми й особливості її функціонування.

Історіографія тематики даного дослідження включає значний за науковим спектром і обсягом масив літератури, в тому числі монографії, колективні роботи, наукові статті. У контексті їх аналізу ми можна виокремити праці: а) німецьких, б) фінських, в) інших західних, г) російських (у т.ч. радянських), д) українських науковців.

У німецькій історіографії є чимало праць, які присвячені вивченню зовнішньополітичної діяльності Німеччини у міжвоєнний період, оскільки історія 1930-х рр. містить ряд ще недосліджених або малодосліджених сторінок. Окремі сюжети цих досліджень стосуються відносин між Німеччиною та Фінляндією в 1933–1939 рр.

Безпосередньо вивченню різних аспектів європейської політики гітлерівської Німеччини присвячені праці відомого німецького історика Герхарда Вайнберга, а саме "Зовнішня політика гітлерівської Німеччини" [1] та "Глобальна історія Другої світової війни" (1939–1945 рр.) [2]. Клаус-Юрген Мюллер у 1980 році написав монографію "Армія, політика та суспільство у Німеччині. 1933–1945" [3].

Власне місце Німеччини у світовій політиці з'ясовується у працях дослідників І. Брехта "Німеччина у сфері напруження світової політики від кінця Першої світової війни до

кінця Другої світової війни" [4] та Г.Герварта "Між Гітлером та Сталіним" [5]. У працях відомих істориків Бернда Вендта "Зовнішня політика Німеччини та її підготовка до війни після 1933 р." [6] та Г. Гасса "Мюнхенський диктат 1938 р. – змова для війни" [7] також проаналізовано роль нацистської Німеччини у загостренні міжнародної обстановки в 30-х рр. минулого століття.

З праць німецьких авторів на особливу увагу заслуговують доробки професора Грейфсвальського університету (Німеччина) Манфреда Менгера. Дослідник брав активну участь у науковому житті не лише на батьківщині, але і у сусідніх країнах. Про це свідчать його статті "Цілі та результати німецької політики щодо Фінляндії перед Другою світовою війною" у Скандинавському збірнику за 1978 р. [8]. Найгрунтовнішим дослідженням професора є праця "Німеччина та Фінляндія у другій світовій війні" [9], де в окремому розділі розглянутий період, що охоплює 1933–1939 рр. Аналізуючи відносини між обома країнами, автор показує воєнно-стратегічні інтереси керівництва Німеччини та характеризує особливу позицію фінського уряду. Він звертає увагу на активізацію німецької дипломатії з 1937 р., коли намітилась тенденція до послаблення німецько-фінських зв'язків. З боку Фінляндії був зроблений крок у бік оздоровлення стосунків з СРСР. Це суперечило воєнним задумам Німеччини. Саме тому гітлерівська дипломатія намагалась зробити все можливе, щоб запобігти подальшому розвитку подій в такому напрямку. Разом з тим Берлін не хотів допустити і зростання впливу Великобританії у Фінляндії, тому англійці витіснялися німцями зі своїх позицій у цьому регіоні.

М. Менгер розглянув роль німецького фактору в загостренні фінсько-німецьких відносин, а також значення фінського чинника в політиці гітлерівської Німеччини. При цьому автор не приводив категоричних суджень, а намагався врахувати всю складність проблеми, проаналізувати її всебічно. Заслуга Менгера і в тому, що висновки ґрунтуються в основному на документах Федерального архіву в Фрайбурзі та Центрального Державного архіву в Потсдамі. Водночас професор Менгер не загострював своєї уваги на характері зв'язків Німеччини та Фінляндії у військовій сфері, оскільки використані документи німецьких архівів не дозволяли цього зробити належним чином.

Недолік роботи М. Менгера полягає у тому, що автор намагався поєднати два протилежних погляди на відносини Німеччини та Фінляндії, що подекуди зменшує переконливість і логічність викладу. В центрі дослідження лежить ідея Менгера про "двоколіїність" фінської зовнішньої політики [10: 54], тобто автор говорить про те, що фінський уряд у той час маневрував між СРСР та Німеччиною. Пріоритет автор віддає німецькій орієнтації Суомі [11: 60].

Серед фінських істориків, які займались дослідженням подій міжвоєнного періоду, є науковці як старшого, так і молодшого покоління, які намагаються розкрити ще невідомі факти або переосмислити ряд вже детально вивчених явищ історії. За останнє десятиріччя у фінській історіографії з'явилась низка робіт, які в значній мірі впливають на уявлення про політику Суомі у довоєнний період і вимагають нових точніших оцінок минулого. Зміни у стосунках між СРСР та Німеччиною у 1930-х рр. як правило цікавили фінських істориків з точки зору впливу їх на зовнішню політику Фінляндії. Важливий крок у цьому напрямку зробив Оллі Вехвіляйнен. Його дослідження "Націонал-соціалістична Німеччина і Радянський Союз у 1933–1934 рр." (1966) [12] було кроком до подальшого аналізу німецько-фінських відносин, які почали складатись у даному десятиріччі, їх вплив на східну політику Фінляндії.

Особливої уваги заслуговує біографічний твір Стіга Ягершельда "Маршал Фінляндії" виданий у 1983 р. у Міннеаполісі (США) англійською мовою [13]. С. Ягершельд – родич К.Г. Маннергейма та його біограф. За обсягом і документальністю праця перевершує решту подібних монографій. Монументальне дослідження – це підсумок майже 20-річної діяльності автора і допоки найдетальніший і повніший біографічний твір про Маннергейма.

Історик Тімо Сойкканен підготував дисертаційну працю, яка викликала жваву дискусію як при захисті, так і в монографічному виданні. Торкаючись східної політики Фінляндії у передвоєнні роки, він визначав її як одну з головних складових зовнішньополітичної діяльності країни. Автор вважав, що керівництво країни намагалось проводити власну зовнішню політику та відповідати за її результати. Доля країни відповідно знаходилась у

руках уряду Фінляндії, який вирішував проблеми зовнішньої політики, виходячи лише з інтересів своєї держави. Автора критикували за відсутність у роботі даних стосовно рівня впливу конкретних осіб з вищого політичного керівництва на формування зовнішньополітичного курсу країни. Свої думки історик викладав також у статтях та виступах на спільних німецько-фінських та радянсько-фінських конференціях. Зокрема, у 1977 р. на німецько-фінському семінарі, який відбувся у Ханасаарі (Фінляндія), на якому молодий дослідник виступив з доповіддю про діяльність Вайно Таннера [14], та на радянсько-фінській конференції, присвяченій вивченню Зимової війни (1989). На цій конференції Т. Сойкканен виступив з промовою про стан та діяльність парламенту та урядів Фінляндії у 1930–40-ві рр. [15].

Відомим фінським біографом є С. Вірккунен, який досліджував життя та діяльність президентів П.Е. Свінгувуда [16] (1981) та Р. Рюті [17] (1985). Постаць К. Калліо, четвертого президента Фінляндії, також була об'єктом дослідження, зокрема, фінського історика К. Хокканена [18] (1986).

Беззаперечний інтерес викликає останнє дослідження професора Юхані Паасівірта "Фінляндія і Європа. Ранні роки незалежності. 1917–1939" (1988) [19]. Досліджуючи тему, автор не зосереджувався лише на політичних відносинах, як це було традиційно. Проблеми зовнішньої політики розглядали у комплексі з внутрішньою обстановкою країни, станом її оборони, торговельних, культурних і спортивних зв'язків із закордонними державами. Для розуміння окремих аспектів східної політики Фінляндії важливими були дані не лише про те, що безпосередньо стосується відносин з СРСР, але і невідомі раніше факти про співробітництво з Німеччиною, Англією, Францією, Швецією.

Зовнішньополітична діяльність П.Е. Свінгувуда викликає особливий інтерес. Його особистість як державного діяча вимагає того, щоб приділити йому особливу увагу. Ще до здобуття незалежності Фінляндією Свінгувуд відігравав одну з провідних ролей в її політичному житті. З його іменем пов'язане як становлення незалежності Фінляндії, коли він очолював її уряд, так і активне зближення з Німеччиною з 1918 р. З того часу у Свінгувуда збереглась пронімецька зовнішньополітична орієнтація і досить недоброзичливе ставлення до східного сусіда. Недивно, що й в 30-ті рр., коли Свінгувуд був прем'єр-міністром, а потім президентом, пронімецький курс мав яскравовиражену спрямованість.

Для дослідження зовнішньої політики, яку проводив П.Е. Свінгувуд, могли б бути корисними його особисті записи, але, як виявилось, їх не існує. Поміж тим ця історична постаць викликала інтерес істориків-біографів, а саме: Ерккі Райкконена (1937) [20] та Е.В. Юва (1961) [21].

Також варті уваги дослідження пресс-аташе Фінляндії у Вашингтоні Макса Якобсона. У 1989 р. була видана праця "Дипломатія Зимової війни" [22]. Більша частина книги присвячена східній політиці Фінляндії у довоєнний період. Монографія розрахована на широке коло читачів і носить науково-популярний характер, однак важливо, що джерелами для написання книги стали мемуари й опубліковані документи. Автор не ставив за мету давати оцінку подіям і робити власні глибокі висновки. Він лише подав фактичний матеріал, що дозволяє читачам самостійно визначати своє ставлення до тих чи інших подій міжвоєнного періоду. Книга Макса Якобсона написана яскраво та вважається у Фінляндії мало не класикою історико-політичної літератури про війну 1939-1940 рр. Також заслуговує на увагу опублікована у 1998 р. його книга "Фінляндія у новій Європі" [23]. Значна частина праці присвячена східній політиці Фінляндії в передвоєнний період. Водночас тільки окремі фрагменти стосуються німецько-фінських відносин.

З 1989 по 1992 рр. у Гельсінкі була видана капітальна робота "Нація у війні" [24] – тритомне видання, написане колективом авторів під керівництвом професора Оллі Вехвіляйнена. В ньому акумулюються досягнення багатьох дослідників. Автори вважали своїм завданням пояснити причини війни в 1939 р. Викладено лише факти, з яких читач повинен сам робити висновки. Автори досліджують події не лише напередодні війни, а й значно раніше. На їх думку зовнішньополітична концепція Фінляндії виходила з того, що СРСР становив для неї пряму загрозу. Щодо партнерів Суомі, то найактивнішими були відносини з Німеччиною. В книзі, однак, цьому приділена незначна увага.

Військове співробітництво Німеччини та Фінляндії досліджував М. Йоккіпій в монографії "Фінляндія на шляху до війни" [25] та Х. Вайну, який у співавторстві з Йоккіпій написав працю "Народження війни триває. Історія військового співробітництва Німеччини та Фінляндії. 1940–1941 рр." [26]. Разом з тим треба зауважити, що у наведеній вище низці праць фінських авторів лише частково увага акцентувалася на різних сферах німецько-фінського партнерства перед Другою світовою війною, та й то без претензій на глибоке, вичерпне їх висвітлення.

У 1999 р. була перевидана двотомна монографія професора Арві Корхонена (A. Korhonen) [27]. У роки війни у 1941–1944 рр. А. Корхонен був офіцером у ставці К.Г. Маннергейма, що дозволяло автору знаходитись поблизу найважливіших подій того часу. Значна частина праці присвячена подіям, які передували Зимовій війні. Саме тут отримала своє оформлення його теорія про так звану "сплавну колоду". Автор вважав, що політика Фінляндії в 1930-ті рр. була подібна колоді, яку несло сильною течією зовнішньополітичних русел сильніших держав, а саме СРСР та Німеччини.

Вагомим доробком у вивченні різних аспектів зовнішньої політики Фінляндії, в тому числі окремих аспектів німецько-фінських відносин у міжвоєнний період стали праці радянських та російських істориків.

Серед сучасних російських дослідників найбільшої уваги заслуговують праці М.І. Баришнікова та В.М. Баришнікова. У монографії "Фінляндія в другій світовій війні" [28], в якій використані документальні дані авторитетних керівників Фінляндії, а саме Ю.К. Паасіквіві і У.К. Кекконена, а також численні офіційні дипломатичні публікації СРСР, США, Англії, Німеччини, Фінляндії, преса різних країн, праці фінських і радянських істориків, мемуари державних діячів СРСР, Фінляндії, США, Англії. В першому розділі монографії здійснено аналіз східної політики Фінляндії в 30-х рр., а в її контексті можна прослідкувати і розвиток німецького напрямку зовнішніх відносин країни. Щоправда, даний аспект розкрито побіжно, без спеціального заглиблення в проблему.

В 1997 р. була опублікована книга В.М. Баришнікова "От прохладного мира к зимней войне: восточная политика Финляндии в 1930-е гг." [29]. В монографії здійснена спроба всебічно дослідити зовнішню політику Суомі в контексті тодішньої міжнародної обстановки. На основі фінських і закордонних документів, а також інших джерел автор з'ясував багато раніше невідомих фактів і явищ фінської політики. В даному контексті важливу роль відіграло вивчення розсекречених у 90-ті рр. документів російських архівів. Надаючи особливої уваги широкому висвітленню східної політики Суомі, Баришніков досить детально аналізував два інших, альтернативних вектори зовнішньої політики Фінляндії – скандинавський і німецький.

Позитивно оцінюючи монографію, варто сказати, що вона має і деякі недоліки: не всі аспекти досліджуваної проблеми опинились у полі зору автора і розкриті ним повною мірою, в деяких місцях присутній схематизм або, по суті, конспективне викладення матеріалу. Більшої уваги заслуговують події осені 1939 року, зокрема варто ширше показати, як західні держави з обох угруповань фактично вели суперництво між собою в здійсненні антирадянського тиску на керівництво Фінляндії. В цьому зв'язку можна було б відзначити, що провідне місце у роздмухуванні антирадянських настроїв серед правлячих кіл Суомі деколи займала англійська дипломатія. Також детальніше варто було б зупинитися на питанні про політичне становище в країні, зокрема про ставлення різних верств населення фінського суспільства до подій, що відбувались в середині країни та на міжнародній арені.

Російські науковці основну увагу звертали на детальне вивчення російсько-фінських відносин у довоєнний період і під час Зимової кампанії. В цьому контексті приділена увага дослідженню і німецького фактора зовнішньої політики Фінляндії як протидії радянському впливу. Цікавою є монографія Ф. Дамма [30], а також колективна робота під редакцією Н. Яковльєва "Накануне. 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну: краткая история в документах, воспоминаниях, комментариях" [31] та монографія в двох томах "Зимняя война. 1939–1940" (під редакцією Е.Н. Кулькова та О.А. Ржешевського) [32, 33].

Крім того, з середини 90-х рр. ХХ століття з'явилась велика кількість праць, присвячених аналізу міжнародної обстановки передвоєнного періоду. Це було зумовлене тим,

що для сучасних науковців відкрились нові можливості для дослідницької роботи, зокрема доступ до раніше засекречених матеріалів, отже можливість отримати нові дані, які потребували детального вивчення. Крім того розширились зв'язки із закордонними науковими закладами, архівами, вченими. Політика Суомі міжвоєнного періоду через призму нових досліджень отримала дещо іншу оцінку.

У 80–90-х рр. історія Фінляндії вкотре стала в центр наукових досліджень. Це було пов'язано із святкуванням ювілеїв: 50-и та 55-річчя завершення Зимової війни. З цієї нагоди відбулося ряд конференцій і наукових симпозіумів. Взагалі 1989 р. відрізняється активізацією радянсько-фінського наукового співробітництва, про що свідчить проведення у Москві спільної конференції присвяченої 50-й річниці Зимової війни. Чимало наукових статей було опубліковано в журналах "Родина", "Новая и новейшая история", "Международная жизнь", "Вопросы истории", "Север", "Скандинавский сборник", "Звезда", "Мировая экономика и международные отношения", "Сучасність" та ін. Особливу увагу автори статей звертали на життя і діяльність маршала К.Г. Маннергейма. Зокрема, в 1997 р. журнал "Новая и новейшая история" опублікував статтю Х. Вайну "Многоликий Маннергейм" [34]; журнал "Север" – статтю О. Маннінена "Маршал Маннергейм и причины войны" [35]; в "Звезде" надрукована обширна стаття Е.І. Йоффе-Кемпейнен "К.Г. Маннергейм – Маршал и Президент" [36]. Крім того журнали оприлюднили значну кількість рецензій на нові монографії вітчизняних і зарубіжних дослідників, а також повідомлення про роботи молодих науковців у контексті досліджуваної проблематики.

Принагідно потрібно відзначити, що висвітлювана тема майже не досліджувалася в українській історіографії. Окремі аспекти торкалися такими істориками як Н. Беліцер [37] і А.М. Носков [38]. Так, Наталя Беліцер вивчала історію територіальної автономії Аландських островів і культуру корінного народу саамі. А.М. Носков досліджував події радянсько-фінської війни. У цьому контексті лише фрагментарно розглядалися окремі епізоди багатограних і непростих німецько-фінських відносин у 1933–1939 рр.

Отже, аналіз результатів вивчення вітчизняних та зарубіжних істориків істориками зовнішньої політики Фінляндії в 30-ті рр. минулого століття дає можливість зробити висновки, що немає особливих відмінностей оцінок дій фінського уряду в складний передвоєнний період. Фінське керівництво намагалося в міру своїх можливостей проводити незалежну політику, хоча потрібно було рахуватись зі змінами в міжнародній обстановці. Поряд з цим, необхідно також вказати на те, що в наявній науковій літературі залишались без відповіді деякі вагомні питання, серед них і міра впливу на політику Фінляндії провідних західних держав, перш за все, Німеччини.

Показовим є факт, що з появою великої кількості джерел перед істориками відкривається широке поле діяльності для глибшого дослідження даної проблеми. Звичайно, що не на всі питання одразу знайдуться вичерпні відповіді, але завдяки науковим пошукам можливо привідкрити завісу над багатьма подіями минулого, важливими та маловивченими аспектами німецько-фінських відносин 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Weinberg G.L. The Foreign policy of Hitler's Germany. – Chicago; L.: Univ. of Chicago press, 1980. – Vol. 2: Starting World war II, 1937–1939. – 728 p.
2. Weinberg G.L. A World at arms: A global history of World War II. – Repr. Cambridge univ. Press, 1994. – 1994. – XIX, 1178 p.
3. Muller K.J. Armee, politik und Gesellschaft in Deutschland, 1933–1945: Studien zum Verhältnis von Armee u. NS. – System. Paderborn: Schöningh, 1980. – 123 s.
4. Brecht I. Deutschland im Spannungsfeld der Weltpolitik. Vom Ende des Ersten bis zum Ende Zweiten Weltkrieges: Arbeitsmaterialien für den Geschichtsunterricht in der Kollegstufe. / I. Brecht, E. Kolo, K.-H. Ruffmann; Hrgs. von A. Atzerodt u.a. – Neu. bearb. & ergänzte Ausgabe. – München: Oldenbourg, 1982. – 139 s.
5. Herwarth H. von. Zwischen Hitler und Stalin: Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1954. – Frankfurt am Main u. a.: Prapylaen, 1982. – 368 s.
6. Wendt B.J. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes. – München: Dt. Taschenbuch, 1987. – 256 s.
7. Hass G. Münchener Diktat 1938 – Komplott zum Krieg. – Berlin: Dietz Verl., 1988. – 303 s.
8. Menger M. Ziele und Resultate der deutschen Finnlandpolitik vor dem zweiten Weltkrieg. / Скандинавский сборник. – Вып. 23. – Таллин, 1978. – С. 117-127.
- 9.

Menger M. Deutschland und Finnland im zweiten Weltkrieg: Genesis und Scheitern einer Militärallianz. /Nat/ Volksarmee / Militärgeschichtlich inst. Der DDR. – Berlin. – 1988. – 276 s. 10. Там же. 11. Там же. 12. Vehviläinen O. Kansallissosialistinen Saksa ja Neuvostoliitto 1933-1934. Hitlerin valtaantulosta Baltian pöytäkirjaa Koskevien neuvottelujen raukeamiseen. – Helsinki: Porvoo, 1966. – 281 s. 13. Jagerskiöld S. Marshal of Finland. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983. – 210 p. 14. Soikkanen H. Väinö Tanner – te sota-ajan johtajaksi. // Tiennäyttäjät. 3. Suomen työväenliikkeen merkkimiehiä Ursinista Tanneriin. – Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi, 1968. – S. 387–467. 15. Soikkanen T. Taistelu Suomen linjasta. / Talvisota Suomi ja Venäjä. XII suomalais – neuvostoliittolainen symposiumi. – Moskova. 24-27.10.1989. – Helsinki: SHS, 1991. – С. 123–144. 16. Virkkunen S. Svinhufvud. Kansallinen presidentti. – Helsinki: Otava, 1981. – 218 s. 17. Virkkunen S. Ruti. Myrskäjän presidentti. – Helsinki: Otava, 1985. – 317 s. 18. Hokkanen K. Kyösti Kallio. – Porvoo – Helsinki – Jula: WSOY, 1986. – 413 s. 19. Paasivirta J. Finland and Europa. The early years of independence. 1917–1939. – Helsinki: SHS, 1988. – 555 p. 20. Räikkönen E. Ukko – Pekka Kansanmies. – Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Sanatar, 1937. – 699 s. 21. Juva P.E. Svinhufvud. B.2. 1917–1944. – Helsinki: Porvoo, WSOY, 1961. – 691 s. 22. Jakobson M. Diplomaattien talvisilta / Max Jakobson. – 6. pain. – Porvoo etc.: Soderstrom, 1989, – XI, 399 p. 23. Jakobson M. Finland in the New Europe Published, with the Center for Strategic and International Studies. – Washington, D.C., 1998. – 177 p. 24. Kansakunta sodassa. Os. 1–3. – Helsinki, 1989–1992. 25. Йокиппи М. Финляндия на пути к войне. Исследование о военном сотрудничестве Германии и Финляндии в 1940–1944 гг. – Петрозаводск: Карелия, 1999. – 370 с. 26. Вайну Х., Йокиппий М. Рождение войны продолжается. История военного сотрудничества Германии и Финляндии 1940–1941 гг. // Вопросы истории. – 1990. – №4. – С. 174–176. 27. Korhonen A. Suomen Historian käsikirja. – Helsinki: Porvoo, 1999. – В. 1. – 741 s., В. 2. – 702 s. 28. Барышников Н.И. и др. Финляндия во второй мировой войне. – Л.: Лениздат, 1989. – 334 с. 29. Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 1997. – 351 с. 30. Дамм Ф. Накануне второй мировой войны. 1938 – август – 1939 г. Воспоминания. – М., 1982. – 352 с. 31. Накануне. 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну: краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях. / Сост. Яковлев Н. и др. – М.: Политиздат, 1991. – 272 с. 32. Зимняя война. 1939–1940. Т. 1. Политическая история. – М.: Наука, 1998. – 379 с. 33. Зимняя война. 1939–1940. / РАН, Институт всеобщей истории. Финляндское историческое общество. Кн. 2. И.В. Сталин и финская кампания: (стенограмма совещания при ЦК ВКП(б) / Е.Н. Кульков, О.А. Ржешевский (отв. ред.). – М.: Наука, 1999. – 295 с. 34. Вайну Х. Многоликий Маннергейм // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С. 141–167. 35. Маннинен О. Маршал Маннергейм и причины войны // Север. – 1988. – № 11–12. – С. 135–137. 36. Иоффэ-Кемппайнен Э.И. Карл Густав Маннергейм – Маршал и Президент // Звезда. – 1999. – №10. – С. 152–184. 37. Беліцер Н. Фінляндія: досвід територіальної автономії Аландських островів і національно-культурна автономія корінного народу Саамі // Сучасність. – 2002. – № 7–8. – С. 60–73. 38. Носков А.М. Радянсько-фінляндська війна. 1939–1940. / сер. 4. "Світ сьогодні". – К.: Т-во "Знання", 1990. – 16 с.

Halyna Nevynna

HISTORIOGRAPHY OF THE GERMAN-FINNISH RELATIONS IN 1933-1939

The paper analyzes the works of the Finnish, German as well as Russian scientists on the problem of German-Finnish relations in the 1930s.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

В. Прокопчук

ЮРІЙЧУК Є.П., БРИЦЬКИЙ П.П. ЖЕРТВА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ТРАГІЧНА ДОЛЯ ПОЛКОВНИКА П. БОЛБОЧАНА. – ЧЕРНІВЦІ: ЗНАННЯ, 2006.

До нас повертаються нові імена творців української історії, української незалежності. Донедавна про полковника Петра Болбочана було відомо одне: у червні 1919 року за розпорядженням державного керівництва УНР він був заарештований, засуджений й розстріляний біля ст. Балин, недалеко від Кам'янця-Подільського.

Хто він – зрадник чи жертва політичних інтриг? На це питання переконливу відповідь дали Є.П. Юрійчук та П.П. Брицький у науковій праці "Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана", яка 2006 року побачила світ у чернівецькому видавництві "Знання". Звернення до цієї постаті саме чернівчан – цілком закономірне, адже Петро Федорович Болбочан – бесарабець, який 5 жовтня 1883 року народився в селі Гіджеу (нині – с. Ярівка Хотинського району) в сім'ї священика. Закінчив Кишинівську духовну семінарію, згодом – Чугуївське юнкерське училище. У лавах 38-го Тобольського полку пройшов фронтовими дорогами Першої світової, дослужившись до підполковника. В роки революційного переустрою став на бік українського національно-визвольного руху, до якого був підготовлений усім попереднім життям. Ще в училищі згуртував навколо себе тих, хто цінував українську мову, історію і культуру, демонстрував симпатії до української національної ідеї.

Про це й йдеться на сторінках вказаної монографії. Вона поділена на три розділи, доповнена списком джерел та літератури, добіркою з дванадцяти документів, вибудованих у такий логічний ряд, що навіть при першому знайомстві можна отримати чітку відповідь на поставлене питання: полковник П.Ф. Болбочан став жертвою політиканства, однією з трагічних сторінок української революції.

У першому розділі "Стереотип негативного політичного образу Петра Болбочана" автори зробили історіографічний аналіз праць, спогадів, листів голови Директорії УНР Володимира Винниченка, голови Ради Народних Міністрів Бориса Мартоса, Міністра внутрішніх справ в уряді Б. Мартоса, пізніше – голови уряду Ісаака Мазепи, есера Павла Христюка та й самого Головного отамана армії УНР Симона Петлюри, ряду істориків, які сформували образ "анархічного отамана", "руйнівника української державності", що розігнав у Харкові з'їзд Рад, у Полтаві – з'їзд Селянської спілки, не проявив дипломатії в стосунках з німцями, оточив себе "свавільною офіцернею", руською за походженням, здав Харків, Полтаву і т.п.

Тому в другому розділі "Реалії військової діяльності полковника П. Болбочана" дослідники аргументовано й переконливо руйнують вказаний стереотип, вимальовуючи політичний портрет послідовного борця за втілення в життя ідеї незалежної України. Після революції 1917 року він узяв активну участь в українізації частин російської армії, що діяли на Південно-Західному фронті, сформував 1-й Український республіканський полк і вже в січні-лютому 1918 року вів бої з більшовицькими військами за Київ. Після відступу розпорошені підрозділи об'єднав в окремий Запорізький загін, який очолили генерал К. Прісовський та підполковник П. Болбочан. Один С. Петлюра зі своїм Кошем відмовився підкоритися новому командуванню, чим поставив під удар врятування залишків українських Збройних сил. У цей момент сталася перша сутичка, зародилася неприязнь. Загін був реформований в Запорізьку дивізію, згодом – корпус, в якому Першою дивізією командував підполковник П.Ф. Болбочан. За таємним наказом військового міністра армії УНР О. Жуковського група військ корпусу на чолі з П. Болбочаном у квітні 1918 року взяла Крим, вступивши в Сімферополь. Учасники тих подій високо оцінили військові здібності свого командира. Зенон Стефанів: "... Полковник Болбочан був дуже здібний органі-

затор, у підготовці бойових акцій виявив себе талановитим стратегом. Надзвичайно хоробрий, особисто керував боєм і завжди знаходився в найнебезпечніших місцях. Тим і здобув свою величезну популярність у корпусі..." Роман Вінницький: "... Правою рукою (командира корпусу генерала Натієва – В.П.) був дійсний творець корпусу, талановитий та загартований у визвольних боях полковник Петро Болбочан". Однак вже захоплений Крим довелося покинути. Центральна влада – прем'єр Голубович, військовий міністр Жуковський на ультиматум німців, побоюючись міжнародного скандалу, заявили, що "абсолютно нічого не знають про ту групу і жодних завдань для операції в Криму ніякій військовій частині не давали..." Ця відмова від Криму показала некомпетентність і безпорадність Центральної Ради, викликала гостру реакцію з боку П. Болбочана.

Прихід гетьмана П. Скоропадського до влади застав П.Ф. Болбочана в Олександрівську, де він переформовував підрозділи. Генерал П. Скоропадський був добре обізнаний у військовій справі, розпочав формування української армії з існуючих частин. На початок липня 1918 року українські збройні сили налічували 35000 піхотинців, 1500 кіннотників, ще біля 20000 були розкидані по різних гарнізонах. Ударною силою залишався Запорізький корпус, який налічував 25000 вояків. 5 листопада 1918 р. П.Ф. Болбочан проявив себе в боях з більшовицькими частинами на Чернігівщині, був підвищений у званні до полковника. Напередодні анти гетьманського повстання на пропозицію делегації Українського Національного Союзу дав згоду на участь у повстанні. На аудієнції в гетьмана вказав на стратегічні й тактичні помилки, що викликали хвилю опору в Україні, заявивши, що в разі повстання не буде на його боці.

У той же час полковник Болбочан П.Ф. висунув ряд вимог організаторам повстання: відмовитись від "порозуміння з більшовиками" на противагу політиці загравання з Радянською Росією В. Винниченка, чим викликав його невдоволення; не руйнувати сформований за гетьмана апарат влади, щоб не допустити анархії, а зайнятися його вдосконаленням, на чолі армії поставити авторитетного військовика, що, зрозуміло, не могло подобатися С. Петлюрі. Його участь в повстанні зіграла вирішальну роль.

Полковнику П.Ф. Болбочану було доручено очолити збройні сили Лівобережної України, виступити проти наступу більшовицьких військ. Без підтримки Директорії та Уряду він тривалий час утримував край від вторгнення більшовицьких сил, денікінців, протистояв руйнівним діям різних доморощених отаманів, але змушений був з боями відступити, здати Харків, Полтаву. Його телеграфні переговори з Головним отаманом, листування засвідчують талант стратега, організатора, який, в силу різних причин, не отримав ані підтримки, ані розуміння з боку керівництва УНР. Був дисциплінованим, прихильним до влади. Щиро й запально критикував помилкові рішення С. Петлюри, його політичний курс. Був прямим і безкомпромісним, реально оцінюючи свій вклад у боротьбу за українську ідею, глибоко вболіваючи за долю України. Його позицію ілюструє лист до С. Петлюри від 26 січня 1919 року, вміщений в додатках до монографії: "За що я заарештований?.. Може за те, що по першому заклик Директорії енергійно піднявся до повстання і своїми діями рішив судьбу повстання на всій Україні. Може за мої гучні перемоги. Може за те, що я передбачав, що за повстанням буде анархія і вимагав організованості, а не демагогії і не боявся це Вам в вічі казати... Я потребував кинути балачки, проводити міцну владу і діло робити. Я знаю Києву це було не по нутру..., бо, бачите, всіх діячів може скомпрометувати в очах народу і вони, бідні, можуть свої посади втратити... Скажіть, будь-ласка, що Ви зробили доброго за весь час? Скажіть, чи було хоть одно Ваше розпорядження, з самого початку повстання, а не популяризація Ваших імен, що не руйнувало би армію, з чим я боровся весь час?.. Ви всі винуваті, бо ви не можете розбиратися в самих простих життєвих питаннях, а лізете в Міністри, лізете в керівники Великої Держави, лізете в законодавці..."

Автори монографії детально прослідковують ситуацію, доводять, що підстав для арешту полковника П.Ф. Болбочана не було. Окрім однієї – таких сміливих, чесних, відвертих ніколи не любили. Заради вдоволення власних амбіцій С. Петлюра погодився на арешт талановитого полководця.

Всі перипетії арешту, утримання під вартою, нарешті, – відсторонення полковника П.Ф. Болбочана від командування розкриті в заключному третьому розділі "Політична доля П. Болбочана: арешт, суд, страта".

Арешт здійснив отаман Волох, який згодом, наприкінці листопада 1919 року, зрадив Директорію, уряд УНР, Головного отамана, що мав до нього велику довіру, забрав державну скарбницю і перейшов на бік більшовиків, а в 30-і був ними знищений. З наближенням більшовицьких військ до Києва 1 лютого 1919 року полковника П.Ф. Болбочана перепроводили до Станіслава. Під натиском польських військ він разом зі Ставкою переїхав до Тернополя, мав зустріч з С. Петлюрою, який, щоб відлучити полковника від українських справ, доручив йому поїхати за полоненими до Італії.

Але події розгорталися особливо бурхливо. Під тиском ворожих сил Уряд опинився в Чорному Острові, за ним подався і П.Ф. Болбочан. Перед поїздом до Італії вирішив попрощатися з рідним запорозьким корпусом, який стояв у Проскуріві. Приїзд П.Ф. Болбочана викликав високий шквал емоцій. Командир Запорізької республіканської дивізії отаман (рівнозначно званню генерала – В.П.) Осмоловський і сім полковників – командирів полків зажадали його повернення на посаду, письмово звернулися до інспектора військ Запорізького корпусу полковника Гавришка, як представника Вищого командування, з вимогою негайно призначити отамана Болбочана командувачем корпусу. 7 червня 1919 року такий наказ був виданий. У Ставці стався переполох. Цей факт був розцінений, як замах на владу. За погодженням з Головним отаманом і Болбочан, і Гавришко були заарештовані. Скороспілий суд приговорив його до страти. 28 червня 1919 р. П.Ф. Болбочан був розстріляний неподалік ст. Балин...

Тисячі патріотів зустріли цей факт з глибоким обуренням. Показовою є реакція видатного громадсько-політичного діяча В'ячеслава Липинського, який в листі до Міністра закордонних справ УНР назвав розстріл "безглуздим партійним терором" і на знак протесту подав у відставку з посади посла УНР в Австрії. Соціал-демократам та есерам полковник Болбочан стояв на перешкоді в їх заграванні з більшовицькою Росією, Головному отаману, як і вищому командуванню, заважала його популярність у військах. А привід для розправи знайшовся.

Час повертає до нас правду про українських героїв. У серпні 2005 року за участю фонду імені Євгена Чикаленка пам'ять полковника П.Ф. Болбочана увічнена мармуровою плитою, встановленою на ст. Балин Дунаєвецького району поруч з обеліском загиблим односельчанам. Відбувся мітинг. А наукове дослідження чернівчан – доктора історичних наук, професора П.П. Брицького та кандидата історичних наук, доцента Є.П. Юрійчук, видане за позитивної рецензії доктора історичних наук, професора, декана історичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, вихідця з Дунаєвеччини О. В. Добржанського без сумніву стало помітним вкладом в історію українського національно-визвольного руху, фактом наукової і моральної реабілітації доброго імені полковника П.Ф. Болбочана

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Боднар Галина** – аспірантка кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Боровська Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Венгер Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.
- Гомотюк Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Грабик Віктор** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Давидович Людмила** – здобувач інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Деменко Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Довгалюк Христина** – аспірантка кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Іващук Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ігнатенко Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кабачинський Микола** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Кватира Інна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Концур Наталія** – аспірантка Інституту історії і політології, кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Костюк В.** – вчитель історії у м. Косові Івано-Франківської області.
- Лахманюк Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Литвиненко Яна** – магістрантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Малець Наталія** – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)
- Невинна Галина** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.
- Нікітенко Світлана** – здобувачка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Прокопчук В.** – професор Кам'янець-Подільського державного університету.
- Романишин Лілія** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

-
- Савенко Тетяна** – здобувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скорич Лілія** – асистент кафедри історії України, науки і техніки Національного університету "Львівська політехніка".
- Христюк Т.** – старший викладач кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету.
- Худолей Оксана** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Цьомра Тетяна** – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Чайка Галина** – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Чубіна Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Юрків Юлія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Яремчук Андрій** – співшукач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Галина Чайка ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗСЕЛЕННЯ І ЖИТТЯ БУКОВИНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У КАНАДІ	4
Юлія Юрків РОЛЬ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЖИТТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	10
Ярослав Секо ШІСТДЕСЯТНИКИ І ВІДНАЙДЕННЯ "УКРАЇНСЬКОГО ПРОЕКТУ"	17
Лілія Скорич ВІЙСЬКОВА СПІВПРАЦЯ УНР І ЗУНР	28
Тетяна Цьомра АГРОНОМИ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ: СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, УМОВИ ПРАЦІ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ	33
Тетяна Савенко ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	40
Володимир Іващук ГОСПОДАРСЬКА, БЛАГОДІЙНА ТА КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ДДНІПРЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1925–1935 РР.	45
Оксана Гомотюк УКРАЇНОЗНАВЧИ ВЕКТОРИ ЕМІГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.	50
Наталія Концур ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1946 РОКУ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УТКЦ	55
Галина Боднар ДОЗВІЛЛЯ МІГРАНТІВ ІЗ СЛІ У ЛЬВОВІ (60–80-ТІ РР. ХХ СТ.)	59
Тетяна Чубіна ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	66
Христина Довгалоук РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН КАРПАТСЬКОГО ЄВРОРЕГІОНУ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН (1991–2001 РР.)	70
Оксана Худолей ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (1991–2005): ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА	81
Микола Кабачинський МОБІЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ НА ОХОРОНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ (1991–2003 РОКИ)	87
Лілія Романишин ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СТАН, РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ	93
Оксана Гомотюк, Людмила Давидович УКРАЇНОЗНАВЧИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	96
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	101
Тетяна Чубіна МИКОЛАЙ ПОТОЦЬКИЙ – ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН КОРОННИЙ	102
Ганна Шпирка ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА НАУМОВИЧА	108
В. Костюк ПОШУКИ МИХАЙЛОМ ПАВЛИКОМ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	114

Тетяна Лахманюк ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЯКОВИЧА ГОРБАЧЕВСЬКОГО	118
Оксана Валіон, Микола Алексієвець ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВОВІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....	122
Наталія Малець КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Я. ОСТАПЧУКА У ФРАЙШТАДТСЬКОМУ ТАБОРІ (1915–1917 РР.).....	127
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	133
Віктор Грабик БОРОТЬБА НАРОДІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ (1228–1409 РР.).....	134
Андрій Яремчук ДОПОМІЖНІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ТА РЕМЕСЛА НА ФІЛЬВАРКАХ РУСЬКОГО ТА БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДСТВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІ СТ.	138
Тетяна Кузьма СПЕЦИФІКА ВЗАЄМИН ЦЕРКВИ ТА ВЛАДИ В МЕКСИЦІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	144
Наталія Венгер МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В РОСІЇ У 1917–1920 РР. (НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ).....	151
Інна Кватира НАЦІОНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ПОЛЬЩІ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 1929–1935 РР.	161
Т. Христюк ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В РОСІЇ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1999 – НА ПОЧАТКУ 2000 РР.	164
Розділ 4. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ.....	170
Наталія Ігнатенко ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ	171
Тетяна Деменко РОЛЬ ШКОЛИ У ВИХОВАННІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ	175
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	179
Леся Алексієвець ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ПОЛЬЩІ 1918–1926 РР. У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ	180
Інна Боровська, Яна Литвиненко ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОНАРХІЇ В АНГЛІЇ ХVІІІ СТОЛІТТЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	202
Галина Невинна ІСТОРІОГРАФІЯ НІМЕЦЬКО-ФІНСЬКИХ ВІДНОСИН В 1933–1939 РР.	207
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	213
В. Прокопчук ЮРІЙЧУК Є.П., БРИЦЬКИЙ П.П. ЖЕРТВА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ТРАГІЧНА ДОЛЯ ПОЛКОВНИКА П. БОЛБОЧАНА. – ЧЕРНІВЦІ: ЗНАННЯ, 2006.....	214
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	217

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – 222 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 08.06.2006 р. Підписано до друку 20.07.2006 р. Формат 60 × 84 / 18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 21,44. Обліково-видавничих аркушів 27,75.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishynec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2х2х3х1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
 - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ ":" ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ ";" – між номерами сторінок;
 - ✓ ":", – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НАУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.